

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

98. kötet

2001

Főszerkesztő
HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők
BAKRÓ-NAGY MARIANNE
KOMLÓSY ANDRÁS

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN
BERTA ÁRPÁD
CSÚCS SÁNDOR
KASSAI ILONA
KERESZTES LÁSZLÓ
RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő

OSZKÓ BEATRIX

Készült az Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

98. kötet

Budapest, 2001

TARTALOM

Bánréti Zoltán: Az ellipszis mondattana és a lexikai szelekció [The syntax of ellipsis and lexical selection]	7
Bakró-Nagy Marianne: Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák [Problems of Ob-Ugric syllable structure and diachronic phonology]	71

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Dankovics Natália: Anaforikus viszonyok finn, észt és magyar összetett mondatokban pszicholingvisztikai szempontból [Anaphoric relations in Finnish, Estonian and Hungarian complex sentences from a psycholinguistic aspect].....	120
Honti László: Még egyszer a casus- és possessivsuffixumok sorrendjéről [Once more on the linear order of case and possessive suffixes]	143
Bereczki Gábor: Cseremis etimológiák [Cheremis etymologies]	160
Rédei Károly: Gondolatok az osztják tárgyas igeragozás kialakulásáról [On the formation of Ostiak definite verbal endings].....	166
Berta Árpád: A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez II. [On the Turkic background of the early Turkic loanwords in Hungarian]	175
Máté Zsolt: A székely rovásírás latin rejtélye [The Latin puzzle of the Székely (East Transylvanian Magyar) runic writing] ..	186
Borbély Anna: A nyelvcsere folyamata és kutatása [The process and research of language substitution]	193
Eőry Vilma: A csehországi magyarok bilingvizmusa nyelvhasználati kérdőívek alapján [Bilingualism of Hungarians in the Czech Republic on the basis of a language use survey].....	216
Jarovinskij Alekszandr: A kétnyelvű magyar-szlovák gimnazisták lexikális-szemantikai reprezentációjáról [On the lexical-semantic representations of bilingual Hungarian-Slovak secondary school students].....	235
Duray Zsuzsa: Nyelvtervezés a Ferö-szigeteken [Language planning in Færøer].....	250

VITAFÓRUM

[Honti László] Grammatici certant, avagy főszerkesztői bevezetés a „Magyar grammatika” értékeléséhez [Grammatici certant. Editor's foreword to the review of "Hungarian Grammar"].....	263
Keszler Borbála (szerk.), Magyar grammatika (Fejes László)	264
Keszler Borbála (szerk.), Magyar grammatika (M. Korchmáros Valéria).....	289

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Rédei Károly 70 éves [On the 70 th birthday of Károly Rédei] (Bereczki Gábor)	296
Keresztes László 60 éves [On the 60 th birthday of László Keresztes] (Zaicz Gábor)	300
Honti László – Rédei Károly: Tudománytörténeti visszapillantás és ami mögötte van (egy „apró” helyreigazítás) [Looking back on and behind the history of science (a short correction)]	305
Hasselblatt, Cornelius –Jääsalmi-Krüger, Paula (Hg.): Europa et Sibiria. Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougri-schen, samojedischen und paläo- sibirischen Völker. Gedenkband für Wolfgang Veenker (Sipőcz Katalin)	315
Koskinen, Arja: Toiminnan välttämättömyys ja mahdollisuus. Pohjoissaamen modaalis- ten ilmausten semantiikkaa ja syntaksia [Necessity and possibility of action. The semantics and syntax of Northern Saamic modal structures] (Domokos Johanna) .	319
Varga Judit – Saarinen, Sirkka: Veikö kissa kielen? Finn–magyar frazeológiai szótár [The cat's got your tongue? Finnish–Hungarian Phraseological Dictionary] (Csepregi Márta)	323
Bartens, Raija: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys [The structure and development of Permic languages] (Rédei Károly).....	328
Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek [Problems of bilingualism. Speakers and communities] (Hattyár Helga).....	335
Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan [Descriptive Hungarian Text Linguis- tics] (Kabán Annamária)	343
A szinonimitásról; Poliszémia, homonímia; Lexikális jelentés, aktuális jelentés [On Syn- onymy; Polysemy, homonymy; Lexical meaning, contextual meaning] (Kálmán László)	347
Kassai Ilona: Fonetika [Phonetics] (Szabó Mária Helga).....	355
Szépe Judit: Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban [Phonemic paraphasias in the speech of Hungarian aphasics] (Szende Tamás).....	359
Faluba Kálmán: Egy újjászületett romanisztikai folyóirat [A Romance journal reborn]. ...	364

СОДЕРЖАНИЕ

Банрети, Золтан: Синтаксис эллипса и лексическая селекция	7
Бакро-Надь, Марианн: Проблемы диахронной фонологии и структуры слога в обско-угорских языках.....	71

НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ

Данкович, Наталиа: Анафорические связи в сложных предложениях финского, эстонского и венгерского языков.....	120
Хонти, Ласло: Еще раз о расположении падежных и притяжательных суффиксов	143
Берещки, Габор: Марийские этимологии	160
Редעי, Карой: Размышления о формировании объектного спряжения в хантыйском языке	166
Берта, Арпад: О тюркском фоне ранних тюркских заимствований венгерского языка	175
Мате, Жольт: Латинская тайна секейских рунических знаков	186
Борбей, Анна: Процесс смены языков и его исследование.....	193
Эри, Вильма: Билингвизм венгров Чехии на основе данных опросных листов, касающихся использования языка.....	216
Яровинский, Александр: О лексико-семантической репрезентации двуязычных венгерско-словацкоговорящих гимназистов	235
Дураи, Жужа: Языковое планирование на Фарерских островах.....	250

ФОРУМ

[Хонти, Ласло] Grammatici certant или предисловие главного редактора к рецензиям на Венгерскую грамматику	263
Magyar grammatika [Венгерская грамматика], (ред.) Кеслер, Борбала (Фейеш, Ласло).....	264
Magyar grammatika [Венгерская грамматика], (ред.) Кеслер, Борбала (М. Корчмарош, Валерия).....	289

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Карою Редеи 70 лет (Берещки, Габор).....	296
Ласло Керестешу 60 лет (Заиц, Габор).....	300
Хонти, Ласло – Редеи, Карой: Взгляд на историю науки и что кроется за ним	305
Хассельблатт, Корнелиус – Яясалми-Крюгер, Паула (ред.): Europa et Sibiria. Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougri-schen, samojedischen und paläosibirischen Völker. Gedenkband für Wolfgang Veenker (Шипёц, Каталин)	315
Коскинен, Арья: Toiminnan välttämättömyys ja mahdollisuus. Pohjoissaamen modaalistien ilmausten semantiikkaa ja syntaksia [Необходимость и возможность действия. Семантика и синтаксис модальных конструкций северно-саамского языка] (Домокош, Йоханна)	319
Варга, Юдит – Сааринен, Сиркка: Veikö kissa kielen? [Кошка унесла язык?] Финско-венгерский фразеологический словарь (Чепреги, Марта)	323
Бартенс, Райя: Permäläisten kielten rakenne ja kehitys [Строение и развитие пермских языков] (Редеи, Карой)	328
Барта, Чилла: Основные вопросы двуязычия. Языковые коллективы (Хаттъяр Хельга)	335
Сиксаине Надь, Ирма: Описательная венгерская текстология (Аннамария Кабан)..	343
О синонимичности; Полисемия, омонимия; Лексическое значение, актуальное значение (Кальман, Ласло)	347
Кашшай, Илона: Фонетика (Сабо, М. Хельга)	355
Сепе, Юдит: Фонемные парафазии в речи венгерскоговорящих афазиков (Сенде, Тамаш).....	359
Фалуба, Кальман, Возрождение журнала по романистике.	364

Az ellipsis mondattana és a lexikai szelekció

This paper outlines the proposal that forward and backward ellipsis should both be regarded as the non-insertion of the phonological form into the representation of the sentence, that is, as the failure of the insertion of the phonological form under the terminal nodes comprising otherwise fully specified lexical-grammatical feature matrices. Accordingly, lexical and grammatical features are present in the position of ellipsis (as well), and thus participate in the interpretation of sentence meaning. We conceive of the creation of structures with VP ellipsis as the multiple selection from the lexicon of the lexical items relevant and enumerating them at the syntactic input in such a way that they can satisfy the constraints of structural and referential parallelism. The system arranging lexical selection makes ellipsis possible by changing back the selectional indexes on the lexical items of the VP in the second coordinated clause to those of the VP in the first clause. Thus the same lexical items are multiply selected as identical specimens. Backward VP-ellipsis is based on this option. On the other hand, the lexical selection makes ellipsis possible by assigning the selectional index to the lexical items when they are first selected, but blocking selectional indexing when the same lexical items are selected again, thus making the latter selection non-distinguishable from the first. Forward VP-ellipsis is based on this option.

Bevezetés

1.1. A dolgozat a párhuzamos szerkezetű mellérendelő tagmondatokbeli ellipszisek nyelvtani szabályait írja le. Az átfogó empirikus jellemzés alapján olyan javaslat mellett fogunk érvelni, mely szerint az előreható és a hátraható ellipszist egyaránt tekintsük úgy, mint a hangalakok be nem illesztését, a hangalakok beillesztésének elmaradását az egyébként teljesen specifikált, lexikai-nyelvtani jegyhalmazok terminális csomópontjai alatt. Eszerint a lexikai és nyelvtani jegyek az ellipsis pozíciójában (is) jelen vannak, és részt vesznek a mondatjelentés interpretációjában. Ez a megközelítés elveti azt, hogy a „hiányzó” anyag szintaktikailag hiányozna, vagy fonetikailag törölt lenne, és hogy ezért szintaktikailag rekonstruálni vagy „másolni” kellene.

A hangalakkal nem rendelkező, „csendes” lexikai egységekre azt fogjuk mondani, hogy ellipsis alá esnek. Az azonosíthatóságukat lehetővé tevő, hangalakkal bíró lexikai egységek egy másik, mellé-, vagy alárendelt tagmondatban találhatóak. Ezeket engedélyező-nek fogjuk nevezni. Az explicit engedélyező

anyag jegyei alapján a hangalakkal nem rendelkező, ellipszis alá eső lexikai egységeknek a saját tagmondatukban pontosan azonosíthatóaknak kell lenniük.¹ Javaslatunk szerint az ellipszist ugyanazon lexikai egység(ek)nek a lexikonból történő olyan többszörös kiválasztása teszi lehetővé, amely eleget tesz bizonyos párhuzamossági megszorításoknak. Ugyanazon lexikai egységnek a lexikonból többször kiválasztott példányai megjelöltek a szintaktikai bemenetnél, a mondat szerkezeti reprezentáció építésének kezdőpontján.

Az empirikus általánosítások

Az ellipszis iránya

1.2. Az adatokat az ellipszis iránya szerint rendezzük. A magyar mellérendelt mondatokban az ellipszis lehet előreható és hátraható. Ha az engedélyező tagmondat megelőzi az ellipszist tartalmazó tagmondatot, ekkor előreható ellipszissről beszélünk. Ha az engedélyező tagmondat követi az elliptikust, akkor pedig hátraható ellipszissről beszélünk.²

Az empirikus adatok azt mutatják, hogy a magyarban az előreható és a hátraható ellipszisek nyelvtani jegyei nem szimmetrikusak.

Az előreható ellipszis a nem neutrális mondatokban

2. A nem neutrális mondatok legalább egy irtó hangsúllyal ellátott összetevőt tartalmaznak.³ A nem neutrális mondatok az alábbi szerkezetek közül legalább az egyiket tartalmazzák: fókusz, tagadó kifejezés, kérdő szerkezet, kontrasztív nyomatékú topik és kontrasztív nyomatékú kvantoros szerkezet.

Az ellipszisben résztvevő szerkezetrészeket áthúzással jelöljük. A nagybetű a kvantorpozícióban és a fókuszpozícióban (és ez utóbbi tagadó szerkezeti változatában) kapott, kontrasztív nyomatékokat jelenti. A dőlt nagybetű a kontrasztív topik pozícióban kapott (kontrasztív) nyomatékot jelöli.

¹ A nyelvtan szabályaival jellemezhető ellipszisekkel foglalkozunk, és a csakis kommunikációs, pragmatikai vagy diskurzusfeltételekből adódókkal, mint például a feliratok, címek, kontextuson alapuló beszédeselekciók, nem foglalkozunk.

² A mellérendelt mondatokbeli ellipszisek kétféle irányáról korábban adott leírásainkat (Bánréti 1992, 1994) a következőkben kiterjesztjük és átalakítjuk.

³ Az irtóhangsúlyt Kálmán (1985) alapján olyan nyomatéknak tekintjük, amely lehetetlenné teszi, „kiirtja” maga után legalább egy összetevőről a vele azonos intenzitási szinten levő hangsúlyt. Az irtóhangúlyos összetevő tartománya akár a mondat végéig tarthat, vagy egy másik, vele nem szomszédos, azonos szintű nyomatékot hordozó összetevőig. Az irtóhangsúlyok a mellérendelt tagmondatok közti kontrasztok, korrekciós viszonyok, emfázis képzésének eszközei lehetnek.

Az ellipsis alá eső összetevők előtt irtóhangsúlyos összetevőnek kell állnia

A VP-ellipsis esetei

2.1. Az igei szerkezet ellipszise vonatkozhat pusztán az idő-, személy-, számtalalékkal ellátott igére, más bővítményei nélkül, ezt fogjuk V-ellipsisnek nevezni:

- (1) János MARIRA mosolygott, és Pista ERZSIRE [~~mosolygott~~]
- (2) János JÓL tanul, de Mari MÉG jobban [~~tanul~~].

Elliptálhatók az ige és vonzatai együttesen, ezt nevezzük a tulajdonképpeni VP-ellipsisnek:

- (3) ÉN a SZOMSZÉDNAK adtam oda a pénzt, TE meg a HÁZMESTERNEK [~~adtad oda a pénzt~~].
- (4) Én a HÁZMESTERNEK adtam oda a pénzt, és te SZINTÉN [~~a ház mesternek adtad oda a pénzt~~].
- (5) ÉN a SZOMSZÉDNAK adtam oda a pénzt, de TE NEM [~~a szomszédnak adtad oda a pénzt~~].
- (6) ÉN NEM a szomszédnak adtam oda a pénzt, de TE BIZTOSAN [~~a szomszédnak adtad oda a pénzt~~].

Az ige és „külső” argumentuma, az alany is együttesen elliptálható, irtóhangsúlyos összetevő után:

- (7) a. Marit JÁNOSHOZ küldte Péter, Katit viszont JUTKÁHOZ [~~küldte Péter~~].
- b. Marit JÁNOSHOZ küldte Péter, Katit viszont NEM [~~Jánoshoz küldte Péter~~].

Az igei szerkezethez csatolt nem kötelező határozói bővítmény a VP-ellipsis részeként elliptálható:

- (8) János NAGYON jól tanul, de Mari KEVÉSBÉ [~~jól tanul~~].

Az (1)–(8) mondatok azt mutatják, hogy a magyarban az igei bővítmények számára a VP-ellipsisben való részvétel nem a bővítmény mondattani kategóriájától függ: a kötelező vonzat, az alany, és a nem kötelező határozói bővítmény egyaránt része lehet az elliptált anyagnak. Az ellipsis akkor lehetséges, ha az irtóhangsúlyos összetevőt követi az elliptált anyag.

Morfoszintaktikai feltételek

2.2. Bartos (2000) értelmében ilyen feltétel az, hogy a „hiány” interpretációjának olyannak kell lennie, melyben az engedélyező ige + idő/mód jel és az

elliptált igető + idő/mód jel szigorúan azonos: (9), ellenkező esetben agrammatikus a mondat: (10), illetve az, hogy az időjeles ige engedélyezi az időjel tekintetében specifikálatlan infinitívusz ellipsisét (11), (12), (15), de ez fordítva lehetetlen (13), (14):

- (9) Péter TEGNAP tette le a vizsgát, János meg MA [~~tette-le-a-vizsgát~~].*[~~teszi-le-a-vizsgát~~].
- (10) *János MA teszi le a vizsgát, Péter meg TEGNAP [~~teszi-le-a-vizsgát~~].
- (11) János TEGNAP tette le a vizsgát, Péter meg HOLNAP fogja [~~letenni-a-vizsgát~~].
- (12) *ÉN* a BORBÓL ittam, de *TE NEM* akartál [~~inni-a-borból~~].
- (13) *Péter HOLNAP fogja letenni a vizsgát, János meg TEGNAP [~~fogja-letenni-a-vizsgát~~].
- (14) **TE NEM* akartál inni a borból, de *ÉN* a BORBÓL [~~ittam~~].
- (15) *TE NEM* akartál inni a borból, de *ÉN* a BORBÓL akartam [~~inni~~].

Az alany és a tárgy személyével/számával/határozottságával való egyeztetést jelölő igei Agr-végzések elliptálhatóságának a feltételei mások. Itt nem kötelező feltétel az engedélyező ige és az elliptált ige szigorú morfoszintaktikai azonosága: (16). A feltétel azért más, mert az Agr-végzések a saját tagmondatukbeli alany/tárgy személy/szám jegyei által lokálisan engedélyezettek, így az elliptált ige Agr-végzése is lokálisan engedélyezettek, és nem szükséges az engedélyező tagmondat igéje Agr-végzéseinek és az elliptált ige Agr-végzéseinek a szigorú azonosága (Bartos 2000: 14)

- (16) a. Én MOZIBA megyek, ti pedig SZÍNHÁZBA [~~mentek~~].
 b. Te az ÖSSZES gyereket megmosdattad, de mi csak NÉHÁNYAT [~~mosdattunk-meg~~].

A személyragos, idő-mód jeles igéjű VP engedélyezi olyan főnévi igeneves szerkezetek ellipsisét, melyben az infinitívuszhoz kapcsolt az alanyt engedélyező személyrag (pl. *Péternek .. letennie*). (Maga az elliptált infinitívusz olyan időjeles ige vonzata, amelynek viszont nem lehet személyragja (pl. *kell, kellett*), és az időjele nem vesz részt az ellipsis engedélyezésében, szabadon megválasztható):

- (17) a. János LETETTE a vizsgát, de Péternek NEM kellett [~~letenni(e)-a-vizsgát~~].
 b. ANDRÁS NEM tart előadást, *NEKED* azonban ÉRDEMES lesz [~~előadást-tartanod~~].

Az elliptált hangalak azonosítható

2.3. Az ellipszist valamely szerkezet hangalakjának be nem illesztéseként értelmeztük. Az ellipsis engedélyezésének nyelvtani mechanizmusa olyan szabályokból áll, amelyek biztosítják, hogy az elliptált hangalakok beazonosíthatók legyenek. A nyelvtani engedélyezés a szerkezeti párhuzamosságra és a lexikai egységek jegyeinek azonosságaira épül.

Bartos (2000) rámutat, hogy az időjelek szigorú azonosságának feltétele és a személy/szám jelölő inflexiók nem kötelező azonossága összefügg az elliptált hangalakjaik eltérő azonosíthatósági feltételeivel. Az ige + időjel akkor elliptálható, ha az engedélyező tagmondatban van egy azonos ige + időjel konstrukció, mely hangalakkal is bír. Ekkor a párhuzamosság és a jegyek azonossága révén a be nem illesztett hangalak azonosítható. Az azonosság vonatkozhat az ige + időjel + személy/szám konstrukció egészére is. De elégséges lehet csak az ige + időjel teljes azonossága, miközben az ige személy/szám végződése különbözőnek. Ugyanis az ige személy/szám végződése *lokális* beazonosítható, adott tagmondaton belül, azon összetevő révén, mellyel egyeztetett az alanyi/tárgyi egyeztetés keretében. Ezáltal az ige személy/szám toldalékának hangalakja lokálisan azonosítható.

Vagyis az ige és morfoszintaktikai jegyei, az elliptált hangalakjuk egészükben beazonosíthatók a V + időjel szigorú azonossága és a személy/szám toldalék lokális engedélyezettsége révén. Természetesen az ellipsishez szükséges azonosíthatóság a V + idő + személy/szám komplexum egészére érvényes. A lexikai integritás elvének megfelelően nem lehet a szó morfológiai alkotórészeit önmagukban elliptálni, csak az integráns lexikai egység egészét, vagyis az idő/mód jelölő és az Agr-végzések önmagukban nem elliptálhatók, csak az egész integráns szó.

A mondat ellipszise irtóhangsúly után

2.4. Irtóhangsúlyos összetevő után elliptálható az ige és a teljes argumentumkerete (az alanyt is beleértve), és opcionális szabad határozói szerkezetek is. Ezt nevezzük a mondat ellipszisének. Ekkor elkerülhetetlen a engedélyező ige és az elliptált ige szigorú morfoszintaktikai azonossága az időjel és az Agr-végzések tekintetében egyaránt:

- (18) A PÁLYAUDVARON adták fel a vendégek a csomagjaikat nagy sietve, még időben, és a REPÜLŐTÉREN [~~adták fel a vendégek a csomagjaikat nagy sietve, még időben~~].

A vázolt morfoszintaktikai feltételek a mondat ellipszisében most is érvényesek:

- (19) Tegnap a PÁLYAUDVARON adták fel a vendégek a csomagjaikat, holnap meg a REPÜLŐTÉREN fogják [~~feladni a vendégek a csomagjaikat~~].

Nem szükségszerű a tagmondatok szomszédossága

2.5. Egy főmondatbeli VP engedélyezheti egy másik főmondat alárendelt tagmondatán belüli VP-nek az ellipszist:

- (20) Az elsősök MONDATTANBÓL akarnak először vizsgázn, a másodikosok meg azt mondják, hogy ők viszont ALAKTANBÓL [akarnak először vizsgázn].

Az előreható VP-ellipszis számára nem feltétlen szükséges, hogy az engedélyező szerkezet és az elliptált rész szomszédos tagmondatokban legyenek. Nem szomszédos mellérendelt tagmondatok között is engedélyezett lehet az előreható VP-ellipszis: (21)a., feltéve, hogy a közbeékelt tagmondat nem vezet be új, potenciális antecedentst: (21)b.

- (21) a. A nagymama az UNOKÁJÁTÓL akart segítséget kérni, ugyanis az árvíz már a ház felé közeledett, a nagypapa meg a LÁNYÁTÓL [akart segítséget kérni].
- b. *A nagymama az UNOKÁJÁTÓL akart segítséget kérni, ugyanis a szomszédok a TŰZOLTÓKTÓL kaptak mentőcsónakot, a nagypapa meg a LÁNYÁTÓL [akart segítséget kérni].

Előreható NP-ellipszis

2.6. Önmagukban elliptálhatóak a főnévi szerkezetek, ezt nevezzük NP-ellipszisnek. Feltétel, hogy a tagmondatok fókuszált igéitől azonos esetjegyet és azonos esetragot adjanak az ellipszis alá eső NP-nek:

- (22) Én VETTEM új autót, te meg ELADTÁL [új autót].
- (23) János MESÉLT az énekesnőről, Ödön meg PLETYKÁLT [az énekesnőről].

Előreható AdvP-ellipszis:

2.7. A fókuszált igék engedélyezik a jelentésükkel összeférő szabad határozói szerkezetek előreható ellipszist /a (24) egyik lehetséges olvasata mellett/:

- (24) János TANUL nagy igyekezettel, Péter meg SÍEL [nagy igyekezettel].

A lexikai fej önmagában nem elliptálható, ha az ellipszis előreható, de pro-val helyettesíthető

2.8. A főnévi szerkezetek lexikai feje önmagában nem elliptálható előreható irányban. Például a specifikálók, illetve módosítók (determináns szerkezetek, számnévi szerkezetek, valamint a melléknévi módosítók) nem engedélyeznek N⁰ ellipszist:

- (25) Én vettem egy ÚJ autót, te meg eladtál *egy RÉGI [autót].
 (26) János mesélt a HÓBORTOS énekesnőről, és Péter pletykált * a KACÉR [énekesnőről]

A lexikai főnévi fej fonológiai formával nem bíró névmással, *pro*-val⁴ helyettesíthető, amely koindexált a párhuzamos antecedens NP lexikai fejével, és a *pro* esetragokat vesz fel (pl. *régi pro_i+t hóbortos pro_j+ról*):

- (27) Én vettem egy ÚJ autót_i, te meg eladtál egy RÉGI [pro_i]-t.
 (28) János mesélt a HÓBORTOS énekesnőről_j, Péter meg pletykált a KACÉR [pro_j]-ről.

A toldalék hangtani egyeztetése természetesen a hangalakkal bíró összetevőhöz igazodik, és nem hangformával nem rendelkező *pro*-hoz (például: *kacér + ról*).

A határozós szerkezetek lexikai feje önmagában ugyancsak nem elliptálható előreható irányban. A határozói szerkezeteken belüli módosító szerkezetek (pl. fok-, mérték-, mennyiség-, tekintethatározói módosítók), önmagukban nem engedélyeznek Adv⁰-ellipszist.

- (29) A kutya csaholt a kerítéstől FÉL méterrel beljebb, a gazda meg csak állt a kerítéstől KÉT méterrel *[beljebb].

A módosító módosítója önmagában nem elliptálható:

2.9. A határozói szerkezet módosító összetevői nem elliptálhatóak önmagukban. Például helyhatározós szerkezet és módhatározós szerkezetek, esetében:

- (30) a. János NAGYON JÓL tanul, Péter meg [*nagyon] ROSSZUL
 b. A kutya csaholt a KERÍTÉSTŐL fél méterrel BELJEBB, a gazda meg csak állt a KAPUTÓL [*fél-méterrel] KIJEBB.

Az egész határozói szerkezet viszont elliptálható, /amint a (24)-ben is láttuk/, az irtóhangsúlyos igét követően. Ekkor lehetséges olyan interpretáció, amit a (31)a. és b. fejez ki:

- (31) a. János TANUL nagy igyekezettel, Péter meg SIEL [nagy igyekezettel].
 b. A kutya CSAHOLT a kerítéstől fél méterrel beljebb, a gazda meg csak ÁLLT [a-kerítéstől fél-méterrel beljebb].

⁴ A *pro* olyan rejtett formájú (fonetikai formával nem rendelkező) névmás, melyre a B kötéselv érvényes: a névmások lokális tartományukban szabadok (nem kötöttek), antecedensük a lokális tartományukon kívülről köti őket.

Úrképző VP-ellipszisek a nem neutrális mondatban

3.1. A szakirodalomban „gapping” néven tárgyalt adatokat jelöljük a fenti terminussal. Olyan ellipszist értenek ezen, amely a VP igei fejének az ellipsziséét kötelezően tartalmazza, és opcionálisan kiterjedhet bővítményekre is, de úgy, hogy az ellipszis bal és jobb szélén egyaránt nyílt lexikai anyag marad. Így keletkezik a tagmondaton belüli „úr”. A „standard” VP-ellipsziséenél szintaktikailag jóval megszorítottabb az úrképző ellipszis: csak szomszédos mellérendelő tagmondatok között lehetséges, nem „távolíthatóak” a tagmondatok (32), illetve (34), az engedélyező VP-t tartalmazó tagmondatnak meg kell előznie az úrt tartalmazó tagmondatot (33), a tagmondatoknak paralel szerkezetűeknek kell lenniük (34), az úrképző ellipszis követi a komplex-NP megszorítást /Ross, (1967)/, vagyis nem képezhető úr a komplex NP belsejében (35), és nem lehet főmondatbeli engedélyező után alárendelt mondatban (36). Megjegyzendő, hogy bármelyik előbb említett megszorításra létezik olyan NEM úrképző VP-ellipszis, melyre az adott megszorítás nem érvényes.

- (32) ERNŐ kedveli a HALAT, ICA meg [kedveli] a SÜLTET⁵.
- (33) *ERNŐ [kedveli] a HALAT, ICA meg kedveli a SÜLTET.
- (34) ERNŐ kedveli a HALAT, Mari TANULMÁNYOZZA is a receptkönyvet, *ICA meg [kedveli] a SÜLTET.
- (35) *Ernő KEDVELI a halat, de NEM HARAGSZIK [_{NP}Icára, aki [kedveli] a sültet].
- (36) *Az elsősök MONDATTANBÓL kívántak SZÓBELIZNI, viszont a másodikosok azt mondták, hogy ők meg ALAKTANBÓL [kívántak] ÍRÁSBELIZNI.

Az úrképző ellipszis (nem maximális) mondatot is tartalmazhat:

- (37) HÉTFŐN adott oda János Marinak egy könyvet a FOLYOSÓN, és SZERDÁN [~~adott oda János Marinak egy könyvet~~] a KÖNYVTÁRBAN.

⁵ A kontrasztív tükörfókuszokat tartalmazó (32) olyan interpretáció mellett grammatikus, amely párok listájának a korrekcióját, helyesbítését jelenti. A (32) olyan válaszmondat, amely *Ernő és a hal*, illetve *Ica és a sült* pároknak a beszélő szerinti helyes összekapcsolásait tartalmazza egy ettől eltérő párosítással szemben.

Úrképző VP-ellipsis a neutrális mondatokban

Ellipsis irtóhangsúly nélkül. Az iránymegszorítás

3.2. Az (1)–(37) adatokban közös, hogy legalább egy kontrasztív nyomatékú fősszetevőt tartalmaznak a mondatok. Ha egy mondat összetevőire eső nyomatékok erősségének szintje nagyjából egyenletes, „lapos”, akkor az ilyen mondatot neutrális intonációjú mondatnak, röviden neutrális mondatnak nevezzük. (A neutrális mondatokban tehát nem lehet kontrasztív vagy korrekciós vagy emfatisus irtóhangsúly, nem lehet bennük fókuszált összetevő sem).

A neutrális mondatokbeli úrképző VP-ellipsis követi a Ross (1967) által felfedezett iránymegszorítás elvét. A magyar neutrális mondatok az SVO szórendi típus mintája szerint viselkednek az úrképző VP-ellipsis szempontjából. Ross (1967) szerint tagmondatkezdő, illetve tagmondatvégi igét tartalmazó SOV és VSO szórendi típusú nyelvek, valamint tagmondaton belüli igét tartalmazó SVO szórendi típusba tartozó nyelvek az alábbi séma szerint engedik meg az úrképző ellipszist:

Szórend	Grammatikus úrképzés	Agrammatikus úrképzés	Az úrképzés alapszabálya
SOV típus:	SO[∇] és SOV	*SOV és SO[∇]	(= hátraható, a tagmondat végén)
VSO típus:	VSO és [∇]SO	*[∇]SO és VSO	(= előreható, a tagmondat elején)
SVO típus:	SVO és S[∇]O	*S[∇] O és SVO	(=előreható, a tagmondaton belül)

Az SOV/VSO szórendi típusú nyelvekben az úrképző ellipsis helyei tükörképei egymásnak (SOV: az első tagmondat végén, a struktúrában jobbra menő élen, VSO: a második tagmondat elején, a struktúrában balra menő élen). Másfelől egyetlen osztályt alkotnak abból a szempontból, hogy az ige nem a tagmondat belsejében van, hanem szélső helyzetben. Ezekkel szemben az SVO szórendi típusú nyelvekben pedig a tagmondat belsejében levő igét csak a második tagmondatban lehet elliptálni. Az ige a struktúrában balra menő élen lévő V csomópont alatt van. Megjegyzendő, hogy Ross megfigyelése tipológiai általánosítás, a nyelvtenilag levezetett, „felszíni”, S-struktúrára vonatkozik, és nincsen közvetlen összefüggésben például azzal, hogy a nyelvtani levezetésben vannak-e igemozgatások vagy sem.

A magyar neutrális mondatok szórendje természetesen nem csak SVO lehet, elvileg szabad az összetevők sorrendje, viszont az úrképző ellipsis bennük csak a második tagmondaton belül lehet, ennyiben egyezik az SVO típussal. A (38)–

(41) mondatokban nincsen fókusz, nincsen irtóhangsúly. A grammatikusságot lapos intonáció, egyenletes nyomatékeloszlás mellett értékeltük.

- (38) Misi megvitatott egy forgatókönyvet Erzsivel, Robi pedig [megvitatott] egy novellát Valival.
- (39) Misi megvitatott egy forgatókönyvet Erzsivel, Robi pedig [megvitatott egy forgatókönyvet] Valival.
- (40) *Misi megvitatott egy forgatókönyvet Erzsivel, Robi pedig megvitatott [-----]Valival .
- (41) *Misi megvitatott egy forgatókönyvet Erzsivel, Robi pedig megvitatott [-----]

A * arra utal, hogy egy összetevő azonosíthatósága bizonytalan, homályos. Ez akkor történik, ha a jobboldali mellérendelt tagban az ige nélkül próbáljuk elliptálni az ige egyik vagy mindkét bővítményét. A neutrális mondatokra alkalmazott úrképző ellipszisben vagy az ige lehet ellipszist engedélyező (38), vagy az ige és bővítménye által együttesen képzett, nem megszakított összetevő (39), de önmagában valamely igebővítmény nem lehet ellipszist engedélyező (40), (41), feltéve, hogy egyetlen összetevő sem hordoz irtóhangsúlyt, kontrasztív nyomatékot.

A neutrális tagmondaton belüli űrt képző VP-ellipszis csak előreható lehet

3.3. A (38) és (39) előreható úrképző ellipszisével szemben az alábbi agrammatikus (42) hátraható úrképző V-ellipszist tartalmaz. A (42) agrammatikussága azzal magyarázható, hogy a magyar neutrális mondatok az SVO szórendi típus mintáját követik az úrképző ellipszis tekintetében, és ebben a szórendi típusban csak az előreható úrképzés grammatikus, a hátraható nem grammatikus (neutrális és nem kontrasztív intonáció mellett):

- (42) *'Robi [megvitatott] egy 'novellát 'Valival, 'Misi pedig 'megvitatott egy 'forgatókönyvet 'Erzsivel.

Neutrális mondatbeli úrképző ellipszist igevonzatok határolnak

3.4. A neutrális intonációjú mondatokban azok az úrképző ellipszisek kifogástalanok, melyben igevonzatok határolják az ellipszist /vö. (38)/. Ha szabad bővítmények határolják az úrképző ellipszist, akkor a megkérdezett anyanyelvi beszélők többsége a neutrális intonációt nem tartotta alkalmazhatónak (43a), és kötelezőnek tartotta a kontrasztív nyomatékek használatát: (43b). Így ez utóbbi mondat kontrasztív fókuszokat fog tartalmazni:

- (43) a. ??Tegnap János odaadott Marinak egy könyvet a folyosón, és ma [János odaadott Marinak] a könyvtárban.

- b. **TEGNAP** adott oda János Marinak egy könyvet **A FOLYOSÓN**, és **MA** [adott oda János Marinak egy könyvet] **A KÖNYVTÁRBAN**.

A magyar neutrális mondatokban csakis az űrképző VP-ellipszis grammatikus

3.5. Az űrt **nem** képző, tehát az elliptikus tagmondat végéig tartó, előreható VP-ellipszis a neutrális mondatokban nem grammatikus, például: (44).

- (44) a. *Péter elutazott Londonba és János [elutazott Londonba].
 b. *Az ezüstöt eladta Vali az ékszerésznek és a gyémántokat [eladta Vali az ékszerésznek].

A (44) agrammatikussága azt jelzi, hogy a tagmondat végéig tartó ellipszis csak irtóhangsúlyos (operátor) összetevő után kezdődhet. Ez pedig a neutrális intonációjú mondatokban a definícióból adódóan lehetetlen, bennük csak az űrképző ellipszis grammatikus. Összehasonlításul a kontrasztív nyomatékkal ellátott, grammatikus változatok:

- (45) a. **PÉTER** ébredt fel és **JÁNOS** [ébredt fel].
 b. Az **EZÜSTÖT** adta el Vali az ékszerésznek és a **GYÉMÁNTOKAT** [adta el Vali az ékszerésznek].

Előreható ellipszis a nem paralel szerkezetű tagmondatokban

Neutrális intonációjú az engedélyező tagmondat és irtóhangsúlyos összetevőt tartalmaz az elliptikus tagmondat

4.1. Az ellipsziszre adott példáink többségében a mondatok párhuzamosságot mutattak, a felhasznált szórendi pozíciók és az őket kitöltő szerkezeti kategóriák a két tagmondatban egymásnak megfeleltethetők és egymással párhuzamos sorrendűek voltak. Amennyiben ezen feltételek valamelyike hiányzik, a tagmondatokat nem nevezzük párhuzamos szerkezetűeknek.

A nem párhuzamos szerkezetű tagmondatok között az irtóhangsúlyos összetevő utáni, előreható ellipszist engedélyezheti neutrális intonációjú tagmondat, két feltétel mellett. Az első feltétel az, hogy a nem párhuzamos szerkezetű tagmondatok közti ellipszis nem lehet közrefogott, hanem mindig a tagmondat végéig kell tartania. A másik feltétel pedig az, hogy csak igei szerkezet előreható ellipszise lehetséges a nem párhuzamos szerkezetben (46), (47), de NP vagy AdvP ellipszis önmagában nem lehetséges (48), (49).

- (46) Misi megbeszélt Erzsivel egy forgatókönyvet, Robi pedig Valival egy **NOVELLÁT** [beszélt meg]

- (47) Misi megbeszélte Erzsivel egy forgatókönyvet, Robi pedig egy NOVELLÁT [~~beszélte meg Erzsivel~~].
- (48) *Misi megbeszélte egy forgatókönyvet Valival, Robi pedig ÁTÍRATOTT [~~egy forgatókönyvet Valival~~].
- (49) *Misi megbeszélte egy forgatókönyvet Valival jó alaposan, Robi pedig ÁTÍRATOTT [~~egy forgatókönyvet Valival jó alaposan~~].

Vessük össze (48)-cal és (49)-cel a párhuzamos kontrasztív nyomatékú összetevőket tartalmazó (50)-et és (51)-et. Ezekben lehetséges olyan interpretáció, amely előreható NP, illetve AdvP ellipszist tartalmaz.

- (50) Misi MEGBESZÉLT egy forgatókönyvet Valival, Robi pedig ÁTÍRATOTT [~~egy forgatókönyvet Valival~~].
- (51) Misi MEGBESZÉLT egy forgatókönyvet Valival jó alaposan, Robi pedig ÁTÍRATOTT [~~egy forgatókönyvet Valival jó alaposan~~].

A mellérendelésen belül a párhuzamosság és a kontrasztív nyomatékok feltételezhetik egymást. Az alábbi (52)a. és b. szerkezetei nem párhuzamosak és a második tagmondatbeli irtóhangsúlyos összetevőnek nincsen kontrasztív nyomatékú megfelelője az első tagmondatban. Mivel nincsen kontrasztív pár, nem szükséges feltétel a tagmondatok szerkezetének párhuzamossága. Az irtóhangsúlyos összetevő után a tagmondatok párhuzamossága nélkül grammatikus lehet az előreható ellipszis. Például az *is* operátor: irtóhangsúlyt kíván, de nem képez kontrasztot, nem szükséges feltétel a párhuzamosság sem:

- (52) a. Kölcsönadott Péter Marinak egy könyvet, és JÁNOS *is* [~~kölcsönadott Marinak egy könyvet~~].
- b. Kölcsönadott Péter Marinak egy könyvet, János meg ICÁNAK *is* [~~kölcsönadott egy könyvet~~].

A hátraható ellipszis a nem neutrális mondatokban

5. A hátraható ellipszis esetében az engedélyező anyagot tartalmazó tagmondat követi az elliptikus tagmondatot. Az engedélyezés iránya tehát fordított az előreható ellipsziséhez képest. Látni fogjuk, hogy ez nem jelenti azt, hogy a kétféle irányú ellipszis nyelvtani jegyei szimmetrikusak lennének.

A hátraható irányúvá fordítható ellipszis

5.1. Vannak olyan adatok, melyekben az ellipszis iránya megfordíthatónak mutatkozik. Az előreható ellipszist tartalmazó mondataink közül sokban mintegy vissza lehet fordítani, és ezáltal hátrahatóvá tenni az ellipszist. Ezt mutatjuk be az előre-

ható ellipszist tartalmazó (1), (2), (3), (5), (6) mondatainkon, melyekben az ellipszisek irányát most megfordítjuk, és hátraható V- és VP-ellipsziseket hozunk létre:

- (53) János MARIRA [~~mosolygott~~], Pista meg ERZSIRE mosolygott.
 (54) János JÓL [~~tanul~~], de Mari MÉG jobban tanul.
 (55) ÉN a SZOMSZÉDNAK [~~adtam oda a pénzt~~], TE meg a HÁZMESTERNEK adtad oda a pénzt.
 (56) Én a HÁZMESTERNEK adtam oda a pénzt, és te SZINTÉN [~~a házmesternek adtad oda a pénzt~~].
 (57) ÉN a SZOMSZÉDNAK [~~adtam oda a pénzt~~], de TE NEM a szomszédnak adtad oda a pénzt.
 (58) ÉN NEM [~~a szomszédnak adtam oda a pénzt~~], de TE BIZTOSAN a szomszédnak adtad oda a pénzt.

A közvetlen megelőzési feltétel

5.2. A hátraható ellipszist a maga jobb szélén tartalmazó tagmondatnak közvetlen meg kell előznie az engedélyező tagmondatot, melynek szintén a jobb szélén van az engedélyező anyag. A hátraható ellipsis megelőzheti az engedélyezőjét, de csak akkor, ha nem k-vezérli. Vagyis az engedélyezett hátraható ellipsis lehet alárendelt tagmondatban, az engedélyező tagmondat részeként: (59)a. Viszont hátraható irányban nem grammatikus az alárendelt tagmondatbeli engedélyező a főmondatbeli ellipsis számára: (59)b.

- (59) a. Annak ellenére, hogy Mari egy CIGÁNYZENEKART [~~szerződtetett az ünnepségre~~], Gyuri egy JAZZÉNEKESNŐT szerződtetett az ünnepségre.
 b. ?*Gyuri egy JAZZÉNEKESNŐT [~~szerződtetett az ünnepségre~~], annak ellenére, hogy Mari egy CIGÁNYZENEKART szerződtetett az ünnepségre.

Az előreható ellipszisben az előbb jövő engedélyező k-vezérli az engedélyezett ellipszist:

- (60) Gyuri egy JAZZÉNEKESNŐT szerződtetett az ünnepségre, annak ellenére, hogy Mari egy CIGÁNYZENEKART [~~szerződtetett az ünnepségre~~].

A nem megfordítható VP-ellipsis: a hátraható ellipsis nem fér össze az elliptált szerkezetre nyílt formában visszautaló kifejezésekkel

5.3. Vannak olyan adatok, melyekben az előreható ellipsis „megfordítása” kérdéses vagy agrammatikus mondatot ad. Így (61)a., b., és c. előreható VP-ellipsis mellett grammatikus lenne, viszont a hátraható ellipsis mellett nem grammatikus:

- (61) a. ?*TE [~~a házmasternek adta oda a pénzt~~], és JÓSKA SZINTÉN a házmasternek adta oda a pénzt.
- b. ?*János NAGYON [~~jól tanult~~], de Mari KEVÉSBÉ jól tanul.
- c. ?*János EGY KILÓ [~~répából főzött levest~~], Mari meg HÁROMSZOR annyi répából főzött levest.

Az (59) agrammatikusságának megváltozása összefügg a második tagmondatban található, visszautaló jellegű, antecedenst kívánó kifejezéssel. Mindhárom mondatban van olyan összetevő, amely antecedenst feltételez: a *kevésbé* egy „fokozatbeli” antecedenst kívánna, az *szintén* (itt) előfeltételezi hogy létezik egy korábban bevezetett propozíció „mag”, a *háromszor annyi* pedig egy mennyiségjelölő antecedenst. Példáinkban a visszautalás antecedense részben vagy egészben az ellipszis tartományába eső igei szerkezetet vagy annak összetevője. Ekkor a visszautalás konfliktusba kerül a hátraható ellipszissel, és a mondatok grammatikalitása romlik. Amennyiben a visszautalás antecedense nincsen benne a hátraható ellipszis területében, akkor grammatikus a mondat:

- (62) a. TE a HÁZMASTERNEK adta oda [pro_i] és Jóska SZINTÉN a házmasternek adta oda a pénzt_i.
- b. János NAGYON jól [~~tanult~~], de Mari KEVÉSBÉ jól tanul.
- c. János EGY kiló répából_j [~~főzött levest~~], Mari meg KÉTSZER annyi [pro_j]-ből főzött levest.

A hátraható ellipszis tehát nem fér össze az elliptált szerkezetre nyílt formában visszautaló kifejezésekkel.

A hátraható ellipszis a névmásoknak a laza azonosságú olvasatát engedi meg

5.4. Amíg az előreható ellipszis a névmás laza azonosságú olvasata mellett nem zárja ki a szigorú olvasatot sem: (61), addig a beszélők egyik csoportja szerint a hátraható ellipszisben csak a névmás laza olvasata lehetséges, a másik beszélői csoport számára pedig a laza olvasat a preferált (62):

- (63) Kati_j REGGEL fogja megsétáltatni a $pro_{j/*k}$ kutyáját, Erzsik_k pedig ESTE [~~fogja megsétáltatni a $pro_{j/*k}$ kutyáját~~].
- (64) Kati_j REGGEL [~~fogja megsétáltatni a $pro_{j/*k}$ kutyáját~~], Erzsik_k pedig ESTE fogja megsétáltatni a $pro_{k/*j}$ kutyáját.

A (63) változat megengedi azt az interpretációt, hogy Erzsik nem a saját, hanem Kati kutyáját sétáltatta, tehát a névmás szigorú azonosságát, míg a hátraható ellipszist tartalmazó (64) változat csak a laza azonosságot engedi meg: Erzsik is

és Kati is a saját kutyáját fogja sétáltatni. (A szöveggörnyezet esetleg változtathat ezeken az értelmezéseken, ezt viszont nem tulajdoníthatjuk a mellérendelt tagmondatok közti ellipsis hatásának).

Morfoszintaktikai feltételek

5.5. Bartos (2000) megállapításait a hátraható VP-ellipsisre alkalmazva azt találjuk, hogy a engedélyezés morfoszintaktikai feltételei hasonlítanak az előrehatóhoz: szükséges feltétel a engedélyező ige és az elliptált ige tövének és időjelének szigorú azonossága: (63). Mivel az igehez kapcsolt Agr-végződés: a tagmondaton belüli alany (és tárgy) személy/szám jegyei által, valamint a tárgy határozottság jegye által lokálisan engedélyezettek, az Agr-végzések ellipszise is engedélyezett lehet, és nem szükséges az elliptált ige Agr-végzéseinek és a paralel ige Agr-végzéseinek szigorú azonossága (64).

- (65) a. János MA [~~tette le a vizsgát~~], Péter meg TEGNAP ~~tette le a vizsgát~~.
 b. *János MA [~~teszi le a vizsgát~~], Péter meg TEGNAP ~~tette le a vizsgát~~.
- (66) a. Ti SZÍNHÁZBA [~~mentek~~], én pedig MOZIBA megyek.
 b. Mi csak NÉHÁNY gyereket [~~mosdattunk—meg~~], de te az ÖSSZESET megmosdattad.

Láttuk, hogy az előreható VP-ellipsisnél az időjeles ige engedélyezheti az időjel tekintetében specifikálatlan infinitívusz ellipsisét, akár ragozatlan az infinitívusz, akár személyragozott (9), (11), (12), (15). Ugyanez a engedélyezés a hátraható VP-ellipsisben is lehetséges, kivéve a személyragozott infinitívuszt. A (11), és (12) mondatoknak a hátraható VP-ellipsisre fordított változatait mutatja az (65)a. és b. míg a (17)a. és b. hátraható VP-ellipsisre fordított változatait a (66) a. és b. A megkérdezett anyanyelvi beszélők az (65)-et elfogadták, a (66) a. és b. mondatokat azonban vagy rosszul formálnak vagy nehezen interpretálhatónak tartották:

- (67) a. Péter csak HOLNAP fogja [~~letenni a vizsgát~~], de János MA teszi le a vizsgát.
 b. *Te* NEM akartál [~~inni a borból~~], de *ÉN* ITTAM a borból.
- (68) a. ??Péternek NEM kellett [~~letennie a vizsgát~~], de János LETETTE a vizsgát.
 b. ??NEKED ÉRDEMES [~~előadást tartanod~~], viszont ANDRÁS NEM tart előadást.

A VP-ellipsis engedélyezheti az érintett igék tövének és időjelének szigorú azonossága valamint az Agr-végzések lokális (tagmondaton belüli) engedélyezése. A (65) és (66) mondatai esetében az engedélyezésnek az az esete áll

fenn, amikor a kritikus jegyek nem azonosak, hanem viszonyítottak: az engedélyező időjeles ige több, specifikusabb információt hordoz, mint az időjel tekintetében specifikálatlan infinitívusz. Az (66)-ban az ellipszist tartalmazó tagmondatban az infinitívuszt vonzó ige van időjel (*kell/kellett, érdemes lesz*), de ez az időjel az előreható VP-ellipszis engedélyezésében nem vett részt, szabadon változtatható. Az alanyt engedélyező személyrag viszont nem az időjeles ige van, hanem az általa vonzott, az időre specifikálatlan infinitívusz (*letennie, tartanod*). Az ellipszis engedélyezésének feltétele, hogy a V + Idő + Agr komplex egészen visszakereshető legyen. A (17), illetve a (66) mondataiban ennek a feltételnek az alkotóelemei szétválnak: van időjel, de ezt a főnévi igenevet szelektáló ige hordozza és nem az elliptált, ezért az időjel nem vesz részt az ellipszis engedélyezésében. Viszont az alanyt engedélyező Agr-végződés nem az időjeles ige van, hanem az időre specifikálatlan infinitívuszhoz van csatolva. Az engedélyezési feltételeknek ez a szétválása nem rontotta el az előreható VP-ellipszis elfogadhatóságát, viszont elrontja a hátraható VP-ellipszis elfogadhatóságát. Feltételezzük, hogy a nyelvtani levezetések tagmondatonként összeadódnak állítják elő a mellérendelt tagmondatokat, vagyis a tagmondatok nyelvtani levezetései egymás után, abban a tényleges sorrendben történnek, ahogy a tagmondatok megjelennek. Ekkor a hátraható ellipszist tartalmazó mellérendelt tagmondatokban az engedélyező kategória a nyelvtani levezetésnek későbbi fázisában áll elő, mint az elliptált. Ha a későbbi engedélyezőt tartalmazó szerkezetben az ellipszis engedélyezésének alapját nem a jegyek szigorú azonossága adja, hanem az engedélyezőhöz tartozó többletinformációk, és ha az engedélyezendő ellipszisben a kritikus jegyek morfoszintaktikailag szétválnak, különböző tőhöz csatolódnak, akkor a későbbi engedélyező miatt az elliptált anyag nehezebben azonosítható, vagy egyáltalán nem. Mivel az előreható VP-ellipszis elfogadhatóságát az engedélyező feltételek szétválása nem rontotta, feltételezhetjük, hogy a kétféle irányú VP-ellipszis mögött eltérő nyelvtani mechanizmusok állnak.

Hátraható NP-ellipszis

5.6. A előreható NP-ellipszis hátrahatóvá fordítható. Tekintsünk először előreható NP-ellipsziseket:

- (69) a. Én VETTEM új autót, te meg ELADTÁL [~~új autót~~].
 b. János MESÉLT az énekesnőről, Ödön meg PLETYKÁLT [~~az énekesnőről~~].
 c. Sándor csak VÁSÁROLT egy könyvet, Mari viszont EL IS OLVA-SOTT [~~egy könyvet~~].

Az ellipszisek hátraható irányúvá fordítása:

- (70) a. Én VETTEM [~~új autót~~], te meg ELADTÁL új autót.

- b. János MESÉLT [~~az énekesnőről~~], Ödön meg PLETYKÁLT az énekesnőről.
- c. Sándor csak VÁSÁROLT [~~egy könyvet~~], Mari viszont EL IS OLVASOTT egy könyvet.

Az így nyert adatok levezetése vitatott a szakirodalomban, a hátraható ellipsis mellett jelentős hagyománya van a jobboldali csomópontemelés (right node raising) feltételezésének (pl. Kayne 1994 és Wilder 1995). Amellett fogunk érvelni, hogy ezekben az esetekben nincsen jobboldali csomópontemelés, hanem hátraható ellipsis van. Másrészt a valódi jobboldali csomópontemelés sem jelent mozgatót, hanem valójában *in situ* összetevőkről van szó, melyek nem kerülhetnek mozgatóval a helyükre. Emellett szól minden olyan adat, amelyben jobb szélső szerkezetnek kettészakított antecedense van, melynek egyik eleme az egyik, másik eleme a másik tagmondatban található. Ez a helyzet a például a (71)a.–b. mondatokban (Moltmann 1992). A (71)a.–b.-beli jobb szélső összetevőt mindkét tagmondatba bemásoltuk, így kaptuk a (72)a.–b. mondatokat. Amennyiben ez utóbbiak egyáltalán grammatikusak, nem ugyanaz az értelmezésük, mint a (71) a.–b. alattiaknak. (A # szünetet jelöl.)

- (71) a. János füttyülte [pro_i] #, Mária pedig dúdolta [pro_k] # ugyanazt a dallamot_{ik}.
- b. Péter dicsért [pro_i] #, Vera meg bírálta, [pro_k] # más-más embereket_{ik}.
- (72) a. János füttyülte ugyanazt a dallamot, Mária pedig dúdolta ugyanazt a dallamot.
- b. Péter dicsért más-más embereket, Vera meg bírálta más-más embereket.

A hátraható ellipsis különbözik a nem azonos kategóriájú összetevők mellérendelésétől

5.7. A hátraható irányú ellipsis „kiküszöbölésének” egy alternatívája a nem azonos kategóriájú összetevők mellérendelésének feltételezése. Ekkor a mondat nem tartalmaz ellipsiszt, hanem olyan mellérendelő szerkezetet, amely eltérően a sztenderd esettől, nem azonos osztályú kategóriák mellérendeléséből állna, mint például: [*Én az évzárón Jánost és te a bulin Pétert*]

Azonban az olyan hátraható VP-ellipsiszek interpretációja mint a (73), ezt az alternatívát nem támasztja alá:

- (73) Én az évzárón JÁNOST_i [~~láttam e_i táncolni~~], te meg a bulin PÉTERT_k láttad e_k táncolni.

Ha nem azonos összetevőkből álló mellérendeléssel állítanánk elő (73)-at, akkor lehetetlen volna az az interpretációja, mely szerint a *táncolni* ige fonológiai formával nem bíró alanya előbb a JÁNOST_i összetevővel azonos (e_i), majd pedig a

$PÉTERT_k$ összetevővel azonos (e_k). Vagyis csak egyetlen, fonológiai formával bíró szerkezet maradna a jobboldali tagmondatban (*láttad (e) táncolni*), előtte meg olyan „nem valódi konstituens”-mellérendelés mint a [] [] közötti rész a (74)-ben:

- (74) ?[Én az évvárón JÁNOST_i] [te meg a bulin $PÉTERT_k$] láttad [e_i táncolni].

Ekkor azonban nehezen tudnánk olyan nyelvtani levezetést biztosítani, ami megfelel a mondat jelentésének, mely szerint két 'táncolni' eseményről van szó, két különböző alannyal, egyszer *János* egyszer meg *Péter* táncolásáról.

A hátraható VP-ellipszis feltételezése, amit a (73) kifejez, viszont megfelel a mondat nyelvtani jegyeinek és jelentésének. Az engedélyező tartomány és az elliptált tartomány eltérhetnek egymástól olyan szintaktikai jegyekben, melyek lokálisan engedélyezettek, és ezért lokálisan beazonosíthatók. Ilyenek lehetnek az üres kategóriák eltérő kötései, indexelései és az eltérő személy/szám inflexiók az igéken, melyekre a lokális beazonosíthatóság érvényesül. A (73)-ben az is látható, hogy az engedélyező tagmondat igéjén a személy/szám/def inflexió is lokálisan egyeztetett (*te.. láttad*), és az elliptált tartomány igéjére hasonló, lokális egyeztetést kell feltételeznünk: [*én ... láttam*]. Az *én + te* együttes, „közös” egyeztetése az igével *láttuk* végződést kívánna. Ha a mondat nem tartalmazna ellipszist (ha a nem azonos kategóriájú összetevők mellérendelését tartalmazná) akkor ilyen egyeztetés lenne kötelező. Ennek azonban az ellenkezőjét látjuk: az egyeztetés megfelel a hátraható ellipszisnek. Ahogy a (73) előreható ellipszist tartalmazó változatában a (75)-ben is lokális az egyeztetés:

- (75) Én az évvárón JÁNOST_i láttam e_i táncolni, te meg a bulin $PÉTERT_k$ [*láttad e_k táncolni*].

A lexikai fej önmagában elliptálható, ha az ellipszis hátraható

5.8. A hátraható irányú ellipszis mellett olyan szerkezetek válnak grammatikussá, melyek az előreható ellipszis mellett rosszul formáltak voltak. Először megismételjük a rosszul formált előreható N-ellipszist és a rosszul formált előreható Adv-ellipszist:

- (76) a. *Én vettem egy ÚJ autót, te meg eladtál egy RÉGI {autót}.
- b. *Péter pletykált a HÓBORTOS énekesnőről, és János mesélt a KACÉR {énekesnőről}
- c. *A kutya csaholt a kerítéstől FÉL méterrel beljebb, a gazda meg állt a kerítéstől KÉT méterrel {beljebb}.

Hátraható irányú ellipszis mellett a mondatok jól formáltakká válnak:

- (77) Én vettem egy ÚJ [autót], te meg eladtál egy RÉGI autót.
 (78) Péter pletykált a KACÉR [énekesnőről], János meg mesélt a HÓBORTOS énekesnőről.
 (79) A kutya csaholt a kerítéstől FÉL méterrel [beljebb], a gazda meg állt a kerítéstől KÉT méterrel beljebb.

Az adatok azt mutatják, hogy a hátraható ellipsziszben a determinánsos főnévi szerkezetek lexikális feje önmagában is elliptálható, ha a módosítója kontrasztív nyomatékot kap, míg az előreható ellipsziszben ez nem lehetséges. Az előreható ellipszis rosszul formáltságán nem változtat a nyomatékok áthelyezése.

A hátraható ellipsziszben a határozós szerkezet lexikális feje önmagában is elliptálható, míg az előreható ellipsziszben ez sem lehetséges.

A lexikai fej nem helyettesíthető rejtett névmással, ha az ellipszis hátraható

5.9. Az előreható ellipszis mellett a lexikális főnévi fej önmagában ugyan nem elliptálható, de a fonológiai formával nem bíró, rejtett névmással helyettesíthető, amely visszaül a párhuzamos antecedens DP lexikai fejére. Az N lexikális fej rejtett névmással való helyettesítése nem érinti a DP egészéhez csatlakozó esetragot (pl. *a hóbortos pro_i+ ról*):

- (80) a. Péter pletykált a KACÉR énekesnőről, és János mesélt a HÓBORTOS [pro_i]-ről.
 b. *Péter pletykált a KACÉR énekesnőről, és János mesélt a HÓBORTOS [énekesnőről].

A birtokos NP-nek az N + Infl lexikai feje az -é névmással helyettesíthető, amelyet a párhuzamos NP-beli N + Infl köt meg, és az -é névmáshoz csatolódnak az esetragok:

- (81) a. Én meglepődtem a DÉKÁN beszédén_k, te meg csodálkoztál a REKTOR-[é_k]_n.
 b. *Én meglepődtem a DÉKÁN beszédén, te meg csodálkoztál a REKTOR [beszédén].

A hátraható ellipsziszben viszont a főnévi lexikai fej rejtett névmással vagy -é névmással való helyettesítése kérdéses vagy rosszul formált szerkezetet ad:

- (82) *Péter pletykált a KACÉR [pro_i]-ről, és János mesélt a HÓBORTOS énekesnőről_i
 (83) *Te csodálkoztál a REKTOR-[é_k]-n, én pedig meglepődtem a DÉKÁN beszédén_k

Vessük össze (82) és (83) agrammatikusságát a névmást nem tartalmazó hátraható ellipszissel, a kifogástalanul grammatikus (84) és (85)-tel, melyekben tehát a rejtett névmást, illetve az *-é* névmást elhagytuk, és a hátraható irányú engedélyezés működik:

- (84) János mesélt a HÓBORTOS [énekesnő^{ről}], Péter meg pletykált a KACÉR énekesnő^{ről}.
- (85) Te csodálkoztál a REKTOR [beszédén], én pedig meglepődtem a DÉKÁN beszédén.

A (82) és (83) agrammatikussága az ellipsis hátraható iránya és a mellérendelt tagmondatokbeli névmás kötés előretaló antecedens-névmás iránya közti el-lentmondás következménye. A rejtett névmás, illetve az *-é* névmás visszautaló irányban nem köthető meg egy fonológiai formával bíró főnévi kategória által. Ugyanakkor a rejtett névmás, illetve az *-é* névmás elhagyásával a hátraható irányú ellipsis engedélyezés működik.

Ezekben a mondatokban tehát a hátraható ellipsis valamiképpen „felbontja” az egyszerű vagy összetett főnévi szerkezeteket. A „felbontás” a nyomatékviszonyok mentén történik. A főnévi szerkezeteken belül a baloldali, irtóhangsúlyos összetevő kívül marad az ellipszisen, míg a fennmaradó összetevők elliptálhatók. A releváns szabályokat ezért a szintaktikai szerkezet és a fonológiai szerkezet közti leképeződésben kell keresnünk.

A fonológiai frázisok a hátraható ellipszisben

5.10. Az eddigi megfigyeléseink szerint a hátraható ellipsis engedélyezheti a VP és az NP fonológiai formájának elhagyását, valamint az N^0 , Adv^0 és $N + Infl$ fonológiai formájának elhagyását. Ebből azonban nem következik, hogy a hátraható ellipsis csakis a szó szerkezeti (frazális) összetevőkhöz rendelt fonológiai forma beillesztésének elmaradását engedélyezné. A hátraható ellipsis számára a fonológiai frázisok szerveződése meghatározó és nem pusztán a szó szerkezetekből álló összetevős szintaktikai szerkezet. A fonológiai frázisok leképezhetik a szó szerkezetekből álló mondattani összetevős szerkezetet, de át is írhatják, el is térhetnek tőle. Így az irtóhangsúlyt tartalmazó mondatokban átrendeződik a mondat prozódiai szerkezete. A fókuszos szerkezet, a kvantoros szerkezet nyomatékán intenzitását a prozódiai szabályok vagy érintetlenül hagyják, vagy pedig megemelik az intenzitásukat, és a tőlük jobbra álló fonológiai frázisokat egyesítik az előbbiekkel. Ez úgy történik, hogy a jobbra álló frázisok hangsúlyát legalább egy fokozattal lejjebb szállítják, a fókuszot követő igen pedig 0-ra, hangsúlytalanra állítják. Minden fonológiai frázisban egyetlen teljes, nem redukált

hangsúlyú összetevő van, a tőle jobbra álló, redukált hangsúlyú összetevők pedig vele egy fonológiai frázist alkotnak.⁶

A fonológiai frázist egy domináns (irtó) nyomaték (pld. fókuszhangsúly) úgy formálja tehát, hogy a fonológiai frázis a domináns nyomatéktól jobbra, egészen a következő domináns nyomatékig tart, vagy ha ilyen nincsen, akkor a mondat végéig.

Az alábbi adatok azt mutatják, hogy a kontrasztív nyomatékok megoszlása szerint szerveződő fonológiai frázisok nem szükségképpen esnek egybe a mondattani szerkezet frazális összetevőinek a határaival, és a hátraható ellipsis a fonológiai frázisok megoszlását követi:

- (86) Péter a TÍZ[~~betűs szavakat kereste meg a szótárban~~]; Mari pedig a HÚSZbetűs szavakat kereste meg a szótárban.
- (87) Ödön PÉNZ [nélkül vásárolt], Jani meg FEDEZET nélkül vásárolt.
- (88) Miklós sorolta a SZOCIO[lingvisztikai elméleteket]; Csaba meg előhozta a PSZICHOLingvisztikai elméleteket.
- (89) Számunkra Vali néni csak EGY [angol tanár], de George bácsi AZ angol tanár.

A (86)–(89)-ben olyan kontrasztív nyomatékok vannak, melyek az ige előtti fókuszpozícióra esnek. A kontrasztív nyomatékok paralelek, a tagmondatok párhuzamos helyein vannak. A (86)–(89) közös tulajdonsága, hogy a frazális szerkezetek r é s z e i esnek ellipsis alá, és nem az egész szerkezet. A (86), (87) és (88) mondatokban az ellipsis nem követi a szószerkezetek határait, mivel két, külön szószerkezet egymással szomszédos részeit (de nem az egészét) érinti az ellipsis, az elsőnek azt az alkotórészét, amelyik az illető összetevő jobb szélére esik, függetlenül a kategóriájától: [[.....betűs szavakat] [a szótárban]], [[.....nélkül] [vásárolt be]].

Az ellipsis nem követi a lexikai egységek integritását sem, egy összetett szó baloldala kívül maradhat, jobboldala pedig beleeshet a hátraható ellipsisbe: TÍZ[~~betűs...~~]; SZOCIO[lingvisztikai elméleteket]. A (89)-et a megkérdezett anyanyelvi beszélőknek csak az egyik csoportja fogadta el. Ezen csoport számára tehát a kontrasztív nyomatékok fonológiai frázisokat szervező hatása anynyira erős lehet, hogy egyébként nem nyomatékosítható összetevőre is eshetnek (EGY angol tanár, AZ angol tanár).

⁶ Itt azt a felfogást követjük, mely szerint a mondat összetevőihöz, a kisebb prozódiai egységektől a nagyobbak felé, alulról felfelé haladva (láb, fonológiai szó, klitikum, fonológiai frázis, intonációs frázis) hozzárendelik a prozódiai szabályok a hangsúlyokat. A neutrális mondatokban minden egyes fonológiai frázisnak teljes, redukálatlan hangsúlya van. A mondat szerkezet prozódiai leképezése ekkor követi az összetevős szerkezetet. Az irtóhangsúlyt tartalmazó mondatokban átrendeződik a mondat prozódiai szerkezete. Vö. Kenesei (1992) és Hunyady (2001).

Ezekben a mondatokban a baloldali kontrasztív nyomatékú, fókuszált összetevő (*HÚSZ...., PÉNZ...., SZOCIO....*) megszakítja a frazális szerkezetet, és az őt követő nyelvi anyagból kijelöl egy új prozódiai összetevőt. Az ellipszis kezdetét olyan elem jelöli, amely prozódiailag prominens, kontrasztív fókusz. Ennek a jobboldali, engedélyező tagmondatbeli párja prozódiailag éppoly prominens, kontrasztív nyomatékú. A kontrasztív fókuszok párhuzamos prozódiai csúcspontokat alkotnak. Ugyanakkor ezek a kontrasztív nyomatékok nem szintaktikai pozíciófüggők, lehetnek az ige után is és előtte is. A kontraszt itt előreutaló (kataforikus) jellegű: előreutal a nyomatékossal azonos kategóriájú elem későbbi megismétlődésére.

Mindez csakis hátraható ellipszis mellett lehetséges, az előreható ellipszis nem keresztezheti a frazális összetevők határait és szerkezetét:

- (90) *Mari a HÚSZbetűs szavakat kereste meg a szótárban, Péter pedig a TÍZ[~~betűs szavakat kereste meg a szótárban~~].
- (91) *Jani FEDEZET nélkül vásárolt, Ödön meg PÉNZ [~~nélkül vásárolt~~]
- (92) *Miklós a SZOCIOLingvisztikai elméleteket sorolta, Csaba meg a PSZICHO [~~lingvisztikai elméleteket sorolta~~].

A kontrasztív párok képzése nélkül nem grammatikus a hátraható ellipszis, ezt mutatta például a (42). Ugyanez érvényes a frazális összetevőket dekomponáló esetekre is, a megkérdezett anyanyelvi beszélők szerint például a (93) mondatot „lehetetlen” kontrasztív fókusz párok nélkül mondani:

- (93) *Ödön pénz [~~nélkül vásárolt~~], Jani meg fedezet nélkül vásárolt.

5.11. A következőket tételezzük fel. A hátraható ellipszis tartományát kijelölő összetevő olyan fókusznyomatékos pár egyik tagja, amely megszakít egy fonológiai frázist, és az azt követő nyelvi anyagból kijelöl egy új fonológiai frázist. A „megszakítást” a következőképpen értjük. Alapesetben minden egyes fonológiai frázisnak teljes, redukálatlan hangsúlya van. Az irtóhangsúlyt tartalmazó mondatokban a fókusz, vagy a nyomatékos kvantoros szerkezet nyomatékának az intenzitását a prozódiai szabályok megemelik és a tőlük jobbra álló fonológiai frázisokat egyesítik az irtóhangsúlyt tartalmazóval. Az „egyesítés” úgy történik, hogy a jobbra álló frázisok hangsúlyát legalább egy fokozattal lejjebb szállítják, a fókuszt, tagadást követő igen pedig hangsúlytalanra állítják. Ekkor minden fonológiai frázisban egyetlen teljes, nem redukált hangsúlyú összetevő van, az ettől jobbra eső, redukált hangsúlyú összetevők pedig vele egy fonológiai frázist alkotnak. A hátraható ellipszis tartományát az irtóhangsúlyos fonológiai szótól⁷

⁷ Kiefer (2000: 520) értelmében a fonológiai szó a nem automatikus fonológiai szabályok hatókörébe eső legnagyobb nyelvi egység. (A nem automatikus fonológiai szabályok morfológiai információktól is függenek, nem csak fonológiaiaktól.) Az összetett szó például nem fonológiai szó,

közvetlenül jobbra eső, redukált nyomatékú fonológiai szavak, fonológiai frázisok alkotják, egészen a tagmondat végéig. Az ellipsis miatt az irtóhangsúlyos fonológiai szót követő, redukált nyomatékú fonológiai frázisok nem jelennek meg a mondat hangalakjában. Ezáltal az irtóhangsúlyos fonológiai frázist megszakítjuk: nincsen általa alacsonyabb nyomaték intenzitásra állított, jobbra eső összetevő a mondat hangalakjában, hanem szünet következik. A megszakítás érzékelhető jele: a tagmondatok közti szünet. Majd, a szünet után, az előzővel párhuzamos elrendezésű, újabb irtóhangsúlyos, de már teljes fonológiai frázis következik.

Alapesetben a szintaktikai szerkezet egyértelműen és közvetlenül leképezhető a prozódiai összetevős szerkezetre, ekkor a hátraható ellipsis ennek megfelelő összetevős szerkezeten alapul. Azonban a kontrasztív nyomatékok felülírhatják a szintaktikai szerkezet szokásos leképezését a prozódiai szerkezetre, például egy szerkezet módosító összetevőjére kontrasztív hangsúlyt tesznek, viszont a szerkezet lexikális fejét elliptálják, és ahhoz csatolva az igei csoportot is elliptálják. A (86)–(89) adatai szerint a hátraható ellipsis tartományát balról, közvetlenül határoló egység minimálisan egy fonológiai szó, maximálisan egy irtóhangsúlyt tartalmazó szószerkezet.

Lényeges feltétel, hogy a frazális szerkezetet megszakító, kontrasztív elem után már csak az elliptált tartomány következhet az elliptikus tagmondatban. A fonológiai forma tekintetében ez azt jelenti, hogy a kontrasztív nyomatékú szerkezetrészetnek szomszédosnak kell lennie a mellérendelő kötőszóval, vagy ha az a jobboldali tagmondat belsejében van, akkor a jobboldali tagmondat kezdetével:

- (94) a. Miklós a SZOCIO~~{lingvisztikai elméleteket sorolta}~~, Csaba meg a PSZICHOL~~ingvisztikai elméleteket sorolta~~.
 b. *Miklós a SZOCIO~~{lingvisztikai elméleteket sorolta}~~, a plenáris ülésen Csaba meg a PSZICHOL~~ingvisztikai elméleteket sorolta~~.

A frazális összetevőt felbontó hátraható ellipsis és az összetevős szerkezetet követő előreható, úrképző ellipsis együttesen is jelen lehetnek egy mellérendelt mondat keretein belül:

- (95) MIKLÓS sorolta a SZOCIO~~{lingvisztikai elméleteket}~~, CSABA meg ~~sorolta~~ a PSZICHOL~~ingvisztikai elméleteket~~.

de a szóösszetétel tagjai fonológiai szavak. Ezért az összetett szavak tagjaira vonatkozó grammatikus ellipsis a legtöbb esetben csakis hátraható lehet, és tagmondatok közti ellipsishez hasonló nyomatékviszonyokat kíván meg. Például:

- AJTÓ[zár] # vagy KAPUzár, viszont: *AJTÓzár # vagy KAPU[zár],
 ARANY[féle] # vagy EZÜSTféle, viszont: *ARANYféle # vagy EZÜST[féle]
 (nagybetű = nyomatékos egység; # = szünet).

A hátraható ellipszis feltételeit a lexikai egységek konstrukcióiból felépülő szintaktikai szerkezetnek a prozódiai szerkezetre történő leképezési módja képezi, nem elégséges önmagában a kontrasztív intonáció jelenléte. Például a (96)-ban két módosító olyan elemeire helyezünk kontrasztív hangsúlyokat, melyek lexikai jegyeik alapján nem állíthatók szemantikai kontrasztba egymással, és ekkor nem lehet grammatikus hátraható ellipszist formálni:

- (96) *Az értekezleten JÁNOS sorolta fel a KI[rúgott embereket], és MARI [sorolta fel] a BERúgott embereket

A *ki* és a *be* valamint a *kirúgott* és a *berúgott* példánkban nem egy nagyobb lexikai jelentésoosztályon belül ellentétbe állítható egységek, hanem egymástól függetlenek, és lexikai jelentés kontraszt hiányán nem tud változtatni sem a kontrasztív intonáció, sem a hátraható ellipszis. Ha van lexikai alapja a kontrasztnak, (*BE*rohanó/*KI*rohanó), akkor grammatikus a hátraható ellipszis:

- (97) A kapuban JÁNOS számolta meg a BE[rohanó embereket], és Mari [számolta meg] a KIrohanó embereket.

Utóbbi példánkban a kontrasztív nyomatékot követő, hátraható ellipszis olyan komplex lexikai egységek integritását sérti meg, melyekben ellentétbe állítható elemek is vannak: a *KI* és a *BE* valóban ellentétes irányt jelent.

A hátraható ellipszist határoló összetevők párhuzamossága

5.12. A hátraható ellipszis határai a prozódiai hierarchia valamely fokán képződő (prozódiai) összetevők megoszlásán alapulnak. Ha az ellipszis kezdetét kijelölő fókuszhangsúlyos paralel párok tagmondatonként csak egy-egy összetevőből állnak, akkor az ellipszis irányától függően, különböző szerkezetek feltételezését engedik meg. Előreható ellipszis mellett az egy-egy fókusznyomatékos összetevőből álló pár (*Jancsi meg én*) tagjai külön-külön, lokálisan egyeztetettek az ige személy/szám inflexióival (*adott, adtam*):

- (98) JANCSI adott ajándékot Juliskának, meg ÉN [adtam ajándékot Juliskának].

Viszont a (99)-ben két, különböző szerkezetet látunk, attól függően, hogy milyen a szintaktikai és a prozódiai szerkezet közti leképeződés:

- (99) a. JANCSI meg ÉN adtunk ajándékot Juliskának.
 b. JANCSI ## meg ÉN adtam ajándékot Juliskának.
 ## = szünet, előtte emelkedő intonáció

A (99)a.-ban egy fókuszált szerkezet van: a [*JANCSI meg ÉN*] mellérendelő szerkezet. Ez egyetlen fonológiai frázist épít fel, a fókuszon levő irtóhangsúlyt nem követi hasonló nyomaték egészen a mondat végéig. Ebben az esetben a

fókusszal kezdődő szintaktikai szerkezet egyértelműen és közvetlenül leképeződik a prozódiai szerkezetre. Az endocentrikus mellérendelő szószerkezet jelenlétét mutatja, hogy az igén a különböző nyelvtani személyek közös egyeztetését mutató inflexió van (*adtunk*)⁸. Ezzel szemben a (99)b.-ben az emelkedő intonációjú *JANCSI* az utána következő, viszonylag hosszú szünettel úgy viselkedik mint a (86)–(89)-beli, kontrasztív nyomatékú elemek, megszakítja a prozódiai szerkezetet és az azt követő nyelvi anyagból kijelöl egy új prozódiai szerkezetet. Itt tehát két fókusz van, az első megszakítja a fonológiai frázist, és a második fókusz újraépíti. Az igén a második fókusz általi, *l o k á l i s a n* engedélyezett személy/szám egyeztetést jelölő inflexió van, (*adtam*), mint az általában az ellipszisekben. Így a (99) b. szerkezete:

- (99) b. *JANCSI ## [adott ajándékot Juliskának], meg ÉN adtam ajándékot Juliskának.*

A (99) a. és b. közti választás tehát a szintaktikai és a prozódiai összetevős szerkezet viszonyán múlik. A kétféle szerkezet interpretációja is más. Az elliptikus (99)b. két, külön (ajándékozási) eseményt ír le, míg a (99)a. ebből a szempontból homályos: megengedi azt az értelmezést, miszerint 'Jancsi meg én' csoportként egyetlen ajándékozási eseményt kivitelezünk, és azt is, hogy külön-külön ajándékoztunk.

5.13. Ha egy mellérendelő kötőszó két oldalán olyan lexikai egységek vannak, melyek kötelezően fókuszalandók és azonos kategóriájúak, akkor a (99)b.-ben megfigyelt prozódiai minta a megkérdezett anyanyelvi beszélők egyik csoportja szerint erősen preferált, másik csoportjuk szerint pedig kötelező. Teljesen azonos lexikai egységek az ellipsis tartományán belül lehetnek: (100).

- (100) *Te csak PLETYKÁLTÁL [arról, hogy kivel látták a királynőt], de én ÍRTAM is arról, hogy kivel látták a királynőt.*

Az azonos kérdőszókat, melyek teljesen azonos lexikai egységek, nem lehet közvetlenül mellérendelni: (101)a. és b. A különböző kategóriájú kérdőszókból viszont nem alkotható egyetlen mellérendelő szerkezet éppen a kategoriális különbségeik miatt. Így a (101) és (102) erősen kérdéses elfogadhatóságú olyan intonáció mellett, amely egyetlen fókuszt valószínűsít, és egyetlen fonológiai

⁸ A különböző nyelvtani személyű összetevők mellérendelésekor az éppen adott „legfelső” nyelvtani személynek megfelelő, többes számú személyragot kapja az ige. Az (i)-ben az egyenlőségjel bal oldalán koordinált összetevők, az egyenlőségjel jobb oldalán pedig az ige személyragját jelző névmások vannak:

(i) (te/ti és én) = „mi”	(ő/ők és én) = „mi”	(ő/ők és te) = „ti”	(ő/ők és ő) = „ők”
(ti és mi) = „mi”	(ők és mi) = „mi”	(ők és ti) = „ti”	(ők és ők) = „ők”

frázist épít fel. Viszont a két, külön fókusz jelölő, két, külön fonológiai frázisból álló (103)-at és (104)-et kifogástalannak ítélték a megkérdezett beszélők:

- (101) a. *[KI ÉS KI] érkezett meg?
 b. *[MIT ÉS MIT] főzött meg Anna?
 (102) ??[KI ÉS HOVA] érkezett meg?
 ??[MIT és HOL] állítottak ki?

Tekintsük most A. és B. beszélő következő dialógusait:

- (103) A.: KI ## [érkezett meg] és HOVA érkezett meg?
 B.: JÁNOS, ## (mégpedig) a DÉLI PÁLYAUDVARRA.
 ## = szünet, előtte emelkedő intonáció
 (104) A.: MIT ## [állítottak ki] és HOL állítottak ki [valamit]?
 B.: Egy DELFINT, ## (mégpedig) a NAGYMEDENCÉBEN.
 ## = szünet, előtte emelkedő intonáció

A (103)-ban és (104)-ben az **A** beszélő kérdésében emelkedő intonációjú *KI*, illetve a *MIT* kérdőszó, és utánuk kötelező szünet van. **B** beszélő válaszainak prozódiaja követi ezt a megoszlást. (A többszörös kérdések és a rájuk adott felsorolást tartalmazó válaszokra lásd É. Kiss (1998: 45–48.)) Az **A** beszélő kérdéseinek intonációs szerkezete a hátraható ellipszis mintáját követi, mert így a két, kötelezően fókuszalendő, ámde eltérő kategóriájú kérdőszó két önálló fókuszos szerkezetet alkot, egy elliptikus tagmondatot és egy teljes tagmondatot generálva hatókörébe.

Ezek a szerkezetek azonban nem valódi hátraható ellipszisek, mivel nem párhuzamosak azok a kategóriák, amelyek az ellipszist és az engedélyező tartományt határolják. Ezek a szerkezetek pusztán „élősködnek” a hátraható ellipszis által egyébként elérhetővé tett intonációs szerkezeten.

A **B** beszélő válaszai, melyekben a kérdőszók helyén tartalmas kifejezések vannak nem követik a kérdésbeli hátraható ellipszist. Ha a (103)-beli és (104)-beli válaszmondatokat önmagukban vesszük úgy, hogy a hátraható VP-ellipszist próbálunk létrehozni, akkor agrammatikus mondatokat kapunk:

- (105) *JÁNOS [érkezett meg] mégpedig a DÉLI PÁLYAUDVARRA érkezett meg.
 *Egy DELFINT [állítottak ki] mégpedig a NAGYMEDENCÉBEN állítottak ki.

A párhuzamos tagmondatszerkezetre épülő ellipszisekben az elliptált tartomány kezdetét is és az engedélyező tartomány kezdetét is olyan lexikai egységek (konstrukciói) jelölik, melyek azonos kategóriájúak, de nem ugyanazon lexikai egységek. Ezek olyan párokat képeznek, melynek tagjai egy-egy tagmondat

azonos pozíciójában vannak. Empirikus jele ennek, hogy az ilyen, tagmondatok közti párok egyetlen mondaton belül, egyetlen, endocentrikus szerkezetben egymással mellérendelhetők. Vö: János kiválasztotta (a tíz ~~betűs szavakat~~ és a húsz betűs szavakat). Mari (pénz ~~nélkül~~ és fedezet nélkül) vásárolt.

A (102)-beli kérdőszók kategóriája nem teljesen azonos, ezért nem is képezhetek egyetlen mellérendelő szerkezetet. Mivel azonban kötelezően fókuszálhatók, ki tudják használni azt a prozódiai mintát, melyet a hátraható ellipsisben láttunk. A kérdőszókat tartalmazó kifejezésekkel felváltó (105)-ben a hátraható ellipsis nem működik, mert a feltételezett ellipszist határoló összetevők nem párhuzamosak, ugyanis a fókuszált lexikai egységek kategóriái különböznek egymástól, tehát nem keletkeznek az előbbi értelemben vett párok, másrészt a „tartalmas” lexikai egységekre már nem működnek azok az intonációs kényszerek, melyek a kötelezően fókuszálható kérdőszókra működtek. Viszont az előreható ellipsis mellett ezek a mondatok grammatikusak: (106).

(106) JÁNOS érkezett meg, mégpedig a DÉLI PÁLYAUDVARRA [~~érkezett meg~~].

Egy DELFINT állítottak ki, mégpedig a NAGYMEDENCÉBEN [~~állítottak ki egy delfint~~]

Ezek a mondatok azért grammatikusak, mert nem a párhuzamos szerkezetek mintáján alapulnak, hanem antecedens relációkon. A második tagmondatokban fókuszált összetevők implicit antecedenssel rendelkeznek az első tagmondatban. Ez az igének egy fakultatív argumentuma:

(107) a. JÁNOS érkezett meg *valahova*, mégpedig a DÉLI PÁLYAUDVARRA [~~érkezett meg~~].

b. Egy DELFINT állítottak ki *valahol*, mégpedig a NAGYMEDENCÉBEN [~~állítottak ki~~].

Ez a minta van a (103) és (104) mögött, nem pedig az agrammatikus (105). Az antecedens viszonyokra épülő ellipszisek a párhuzamos szerkezetűektől eltérő szabályokat követnek, és nem lehetnek hátrahatóak.

Kötelező a szomszédosság, ha az ellipsis hátraható

5.14. Korábban, például a (21)a. esetben azt láttuk, hogy az előreható VP-ellipsis lehetséges nem szomszédos tagmondatok között is, feltéve, hogy a közbeékelt tagmondat nem tartalmaz újabb potenciális engedélyezőt.

A hátraható VP-ellipszisben az engedélyezőt és az engedélyezettet tartalmazó tagmondatoknak szomszédosaknak kell lenniük. A hátraható változatot tartalmazó (109) agrammatikus:

- (108) = (21)a. A nagymama az UNOKÁJÁTÓL akart segítséget kérni, ugyanis az árvíz már a ház felé közeledett, a nagypapa meg a LÁNYÁTÓL [akart segítséget kérni].
- (109) *A nagymama az UNOKÁJÁTÓL [akart segítséget kérni], ugyanis az árvíz már a ház felé közeledett, a nagypapa meg a LÁNYÁTÓL akart segítséget kérni.

Az ellipszis hátraható iránya és a mellérendelt tagmondatokbeli anteceden-snévmás kötés előreutaló iránya konfliktusban van egymással. Feltételezzük, hogy ennek az ellentmondásnak a „feloldása” a szomszédosság és a párhuzamosság. Így a hátraható ellipszis esetében a párhuzamos tagmondatszerkezetre és a tagmondatok szomszédosságára vonatkozó feltételek az ellipszis hátraható irányának a következménye. Az előreható ellipszis esetében viszont a tagmondatok nem kötelező párhuzamossága és a tagmondatok „eltávolíthatósága” is összefügg az ellipszis irányával, amely egybevág az anteceden-snévmás kötés előreutaló irányával.

Irtóhangsúlyt követő hangsúlytalanítás?

6.1. Az ellipsziszről szóló irodalom olyan megfigyelésekről is számot ad, melyek szerint az egyébként elliptálható anyag „hangsúlytalanítása”, vagyis kis intenzitással produkált, halkabb és gyorsabb tempójú kiejtése hasonló értelmezési hatásokkal jár, mint az érintett anyag ellipszise. (Tancredi 1992, Tomioka 1997). A hangsúlytalanítás és az ellipszis közti párhuzam feltételezése alapján az említett szerzők az ellipszist a *l e g r a d i k á l i s a b b* hangsúlytalanításnak, azaz a hangalakoknak a nyelvtan fonetikai komponensében elvégzett törlésének tekintik. A hangsúlytalanítással való párhuzam feltételezése azonban összefér azzal is, ha az ellipszist a hangalakok szerkezetbe történő beillesztése elmaradásának tekintjük. Ekkor a radikális hangsúlytalanítás nem más mint a hangalakok be nem illesztése a szerkezetbe.

A nem radikális, tehát még „hallható” hangsúlytalanításnak olyan anteceden-sre van szüksége, amely maga fonológiai frázist alkot. Mivel az anteceden-s reláció elengedhetetlen, ebből következik, hogy csak az „előreható” hangsúlytalanítás eredményez grammatikus mondatot, a „hátraható” irányú nem. A következő példákban apró betűvel jelezzük az előreható irányban hangsúlytalanított anyagot:

- (110) János MARIRA mosolygott, Pista meg ERZSIRE mosolygott.
 (111) Én a HÁZMESTERNÉL hagytam a pénzt, és TE is a házmesternél hagytad a pénzt.
 (112) Misi megvitatott Erzsivel egy forgatókönyvet, Robi pedig megvitatott Erzsivel egy novellát.

A hangsúlytalanítás mellett olyan mondatok is jólformáltak, melyek az előreható ellipsis feltételei között agrammatikusak lennének. Az előreható ellipsisben legalább egy teljes szó szerkezetet (frazális összetevőt) elliptálni kell, ez azonban nem feltétlenül érvényes a fonológiai összetevőn működő hangsúlytalanításra. Például:

- (113) János mesélt a HÓBORTOS énekesnőről, Péter meg pletykált a KACÉR énekesnőről.
 (114) A kutya csaholt a kerítéstől FÉL méterrel beljebb, a gazda meg csak állt a kerítéstől KÉT méterrel beljebb.
 (115) Én meglepődtem a DÉKÁN beszédén, te meg csodálkoztál a REKTOR beszédén.
 (116) Miklós előhozta a SZOCIOLingvisztikai állításokat. Csaba meg sorolta a PSZICHOlingvisztikai állításokat.

A (113)–(116) jólformáltsága az ellipsis elmaradásával magyarázható, hiszen ugyanezek a mondatok a sztenderd (nem csökkentett) nyomatéksztint mellett is jólformáltak lennének. Az előreható hangsúlytalanítás és az előreható ellipsis feltételei tehát nem vágnak egybe, az utóbbi nem lehet pusztán radikálisabb változata az előbbinek.

Mivel a hangsúlytalanítás során a fonológiai antecedensnek meg kell előznie a hangsúlytalanított anyagot, ezért a „hátraható” irányú hangsúlytalanítással nem kapunk nyelvtanilag kifogástalan mondatot (a hangsúlytalanított anyagot ismét apró betűvel jelezzük):

- (117) ??János MARIRA mosolygott, Pista meg ERZSIRE mosolygott.
 (118) ??ÉN a SZOMSZÉDOMNÁL hagytam a pénzt, és TE is a szomszédodnál hagytad a pénzt.
 (119) ??Misi megvitatott Erzsivel egy forgatókönyvet, Robi pedig megvitatott Erzsivel egy novellát
 (120) ??János mesélt a HÓBORTOS énekesnőről, Péter meg pletykált A KACÉR énekesnőről.
 (121) ??A kutya csaholt a kerítéstől FÉL méterrel beljebb, a gazda meg csak állt a kerítéstől KÉT méterrel beljebb.
 (122) ??Én meglepődtem a DÉKÁN beszédén, te meg csodálkoztál a REKTOR beszédén.

- (123) ??Miklós előhozta a SZOCIOlingvisztikai állításokat. Csaba meg sorolta a PSZICHOLingvisztikai állításokat.

A hangsúlytalanítás feltételei annyiban hasonlítanak a hátraható ellipsziséhez, hogy egyik sem szükségképpen követi a szószerkezetek határait, viszont a hátraható ellipszis „kataforikussága” (a szerkezetben az engedélyezett megelőzi az engedélyezőt) nem fér össze a radikális hangsúlytalanítással, amely fonológiai antecedenst kíván.

A fenti adatok azt mutatják, hogy az ellipszis nem azonos a radikális hangsúlytalanítással. Vannak mondatok, melyekben az ellipszis és a hangsúlytalanítás pozíciója egybeesik /(110)–(112)/, vannak hangsúlytalanítást tartalmazó, jólformált mondatok, melyeknek az elliptikus változata rosszulformált /(113)–(116)/, és vannak jólformált elliptikus mondatok, melyeknek a hangsúlytalanítást tartalmazó változata rosszulformált /(117)–(123)/.

Hátraható ellipszis az összetett szavakon és a komplex lexikai szavakon belül. A szóellipszis

7.1. A szóellipszis során a hátraható ellipszis képzésének szabályai mutatkoznak meg. Az összetett szavakon belüli ellipszis – megtartva az összetett szavak szintaktikai szó státuszát – akkor grammatikus, ha 1. az összetett szavakon belül fonológiai szó⁹ elliptálható, 2. ha az elliptált részt tartalmazó összetett szó a kötőszóval szomszédos, 3. az ellipszis tartományán kívül maradó fonológiai szónak nyomatékosíthatónak kell lennie (Kiefer 2000: 563–564), és 4. a hátraható irányú ellipszis preferált a szóösszetételekben:

⁹ Kiefer (2000: 520) a fonológiai szót, mint a nem automatikus fonológiai szabályok hatókörébe eső legnagyobb nyelvi egységet definiálja. (A nem automatikus fonológiai szabályok morfológiai információktól is függnek, nem csak fonológiaiaktól). Az összetett szó nem fonológiai szó, hanem szintaktikai szó, a szintaktikai szabályok számára egységként viselkedik. Az összetett szó tagjai fonológiai szavak. A szóösszetételben lehetséges hátraható ellipszis fonológiai feltételektől IS függ. Ezért Kiefer (2000) szerint van szintaktikai ellipszis és van hangtani ellipszis. Látni fogjuk, hogy a mondatban lehetséges hátraható ellipszisnek és a szóellipszisnek a fonológiai feltételei és kategoriális feltételei azonosak vagy nagyon hasonlóak. Itt az a dilemma merül fel, hogy vagy a mondatbeli, hátraható ellipszist is fonológiai ellipszisnek kell tekintsük, ekkor nincs magyarázatunk annak szintaktikai és kategoriális megszorításaira. Vagy pedig a szóellipszist szintaktikai ellipszisnek tekintjük, ekkor viszont megszűnik az összetett szó szintaktikai szó státusza, mint a szintaxis számára egyetlen szintaktikai egység. Ugyanakkor az sem világos, hogy miért nem működik az előreható szóellipszis, akkor sem, ha ugyanolyan hangalakú fonológiai szavak érintettek? Kiefer (2000) a pusztán hangtani ellipszis feltételezésének maga is ellentmond, mikor azt mondja, hogy az összetett szó elliptálható tagjának közvetlen összetevőnek és az összetett szó szerkezete baloldali tagjában jobbra menő élen levőnek kell lennie (Kiefer, 2000: 564). Ekkor ugyanis a szabály pontosan a szerkezetre hivatkozik.

- (124) [belügy és külügy]
[ajtózár vagy kapuzár]

Az 1. feltételre:

- (125) hóhér[üldözés] és sintéruldözés (vö.: hó-hé-rok, sin-té-rek)
*hóhé[rüldözés] és sintéruldözés

A 2. feltételre:

- (126) kenyérsütés és disznósütés 12 órán át
*kenyér[sütés] 12 órán át és disznósütés

A 3. feltételre:

- (127) arany[gyűrűk] és ezüstgyűrűk
*[gyűrűk] és ezüstgyűrűk

A 4. feltételre:

- (128) *belügy és kül[ügy]
*ajtózár vagy kapu[zár]

A szóösszetételek tagjai tehát fonológiai szókként viselkednek elliptálhatóságuk alapján.

A szóellipsis feltételezését motiválja az is, ha nélküle eltérő kategóriájú szavakat kellene mellérendelni (É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998: 284):

- (129) *[gyors és gép] írás
[gyorsírás és gépírás]

Ezekből az adatokból az is látszik, hogy a hátraható ellipsis grammatikalitása nem csak fonológiai szó azonos példányainak a szelektálásán alapul. Ugyanis az ellipsis tartományán k í v ü l e s ő tagok kategoriális jegyei nem különbözhetnek:

- (130) *bel[ügy]-és adóügy
*felhő[vonulás] és madárvonulás
*motor[bögés] és oroslánbögés
*nyúl[tartás] és eltartás

A fenti példák ellipsis nélkül mellérendelhetők. Az elliptált tagjaik eleget tesznek az 1–4-ben említett valamennyi feltételnek, az ellipsis alá eső tagok akár azonos jelentésűeknek is tekinthetők, de az ellipsis mégsem grammatikus. Ennek az az oka, hogy az ellipsiszen k í v ü l m a r a d ó tagok szintaktikai kategóriájának párhuzamossága is grammatikalitási feltétel a szóellipsis számára is, és ezt a feltételt sértik meg a (130) adatai. Erről a feltételről az 1–4. fonológiai jellegű feltételek nem adnak információt. Viszont ilyen kategoriális párhuzam

mosságot látunk a mondatbeli hátraható ellipszisek esetében is az ellipszist határoló tartományok tekintetében.

A kettőnél több összetett szó esetében az ellipszis tartományának tartalmaznia kell a rejtett kötőszós tagokat, ugyanúgy, mint a mondatokban:

- (131) víz[~~mentesség~~], zaj[~~mentesség~~] és pormentesség

7.2. Az igekötős igék, melyek rendszerint morfológiai és lexikai szavak¹⁰ megengedik az igei fejre a hátraható ellipszist, különösen ha az igekötő és az ige relációja transzparens, az igekötő adverbium jellegű. (Az igekötős igék „többek” mint szintaktikai szavak, hiszen az igekötő helyét a szintaktikai szabályok megváltoztathatják). Ezúttal is feltétel, hogy az ellipszisen kívül eső tagok kategoriális jegyei azonosak legyenek. Például az igével transzparens viszonyt alkotó, adverbialis igekötők mellett elliptálhatók az igei fejek:

- (132) alá[~~rendel~~] vagy mellérendel
ki[~~járkált~~] és bejárkált
le[~~jött~~] és átjött

Ha az igekötő az adott ige mellett nem adverbium funkciójú, hanem inkább aspektuális jegyeket hordoz, akkor az igei fejek ellipszise gyakran agrammatikus:

- (133) ??át[~~olvasta~~] és újraolvasta a könyvet
??meg[~~festette~~] és átfestette a képet

Az ellipszisen kívül eső tagok kategoriális azonossága nem sérthető meg:

- (134) *fel[~~vonulás~~] és madárvonulás
*el[~~járkált~~] és bejárkált

Toldalékoknál az elliptálandó toldalék fonológiai-prozódiai önállósága szükséges abban az értelemben, hogy a toldalék nincsen hatással a tő fonológiai tulajdonságaira, a morfémahatár egybeesik a szótaghatárral, vagyis a toldalék önálló fonológiai egységként viselkedjen. (Kiefer 2000: 561).

- (135) arany[~~féle~~] és ezüsthéle
szék[~~szerű~~] vagy fotelszerű
csapat[~~béli~~] vagy csoportbéli

Az ellipszisen kívül eső tagoknak most kategoriális párokat kell képezniük, az azonos kategoriális jegyek feltétele nem sérthető meg:

¹⁰ É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998: 189. A morfológiai szó a morfológiai műveletek eredménye, a lexikai szó pedig olyan lexikalizálódott jelentéssel rendelkező szó, amely nem vezethető le összetevőinek a jelentéséből.

- (136) *arany[~~féle~~] és lepkeféle
 *szék[~~szerű~~] vagy idegenszerű
 *csapat[~~beli~~] vagy talajbéli

7.3. A szintaktikai szavak, a morfológiai és lexikai szavak, valamint a mondatok esetében megfigyelt hátraható ellipsziseknek tehát közös vonásai vannak. A fonológiai feltételek hasonlítanak, és hasonlóan látszik a „fonológiai törlés” vagy a hangtani ellipsis. Ez azonban így nem igaz. Mindhárom esetben (az összetett szavakon, mint szintaktikai szavakon belül is) hivatkozni kell a feltételeknek lexikai-kategoriális jegyekre: az ellipsis tartományán kívüli elemek kategoriális jegyeire¹¹ és az ellipszisen belüliek kategoriális jegyeire. Továbbá mindhárom esetben tartalmaznia kell az ellipsis tartományának a felsorolásban a rejtett formájú kötőszókat. Az ellipszisen kívüli egységnek lexikai-kategoriális párja kell legyen a jobb szélső, nem elliptikus tagban. Összefoglalva: a feltételeknek a fonológiai jegyeken kívül a kategoriális jegyekre és a szerkezetre is hivatkozniuk kell.

Az összetett szó tagjai közötti ellipsis iránya nem szabad, nem tetszőleges:

- (137) *?hóhéru[dözés] és sintér[~~üldözés~~]
 *?kenyér[sütés] és disznó[~~sütés~~]
 *?aranygyűrűk és ezüst[~~gyűrűk~~]
 *belügy és kül[~~ügy~~]
 *?ajtózár vagy kapu[~~zár~~]
 *?gyorsírás és gép[~~írás~~]

Ugyanezt látjuk az igekötős igék esetében, a lexikai szavakra:

- (138) *?alárendel vagy mellé[~~rendel~~]
 *?kijárákált és be[~~járákált~~]
 *?lejött és át[~~jött~~]

A toldalékok ellipszise sem lehet előreható:

- (139) ??aranyféle és ezüst[~~féle~~]
 ??székszerű vagy fotel[~~szerű~~]
 ??csapatbéli vagy csoport[~~béli~~]

¹¹ Ha pusztán a „hangtanilag törölhető” egységek azonosságát és az előttük levő elemek fonológiai megfelelését tartanánk feltételnek, akkor nincs magyarázat arra, hogy az elliptálható tag előtti, egyébként nyomatékosítható egységnek miért számítanak a kategoriális jegyei? Miért kell kategoriálisan párhuzamos megfelelőjének lennie a jobb szélső, nem elliptikus tagban? Miért nem elég, hogy a fonológiai tulajdonságai (nyomatékosíthatóság, szomszédosság, stb) megvannak?

A ?-kel és a *-gal azt jelezzük, hogy az elliptikus szerkezet vagy agrammatikus, vagy nincsen olyan interpretációja, mely az előreható ellipsiszból következne.

Máskor pragmatikai alapon értelmezhető a látszólagosan előreható szóellipsisz:

(140) férfiing és -nadrág (Kiefer 2000: 559).

Vessük össze:

(141) férfiing és karóra.
férfiing és zsebkendő

Noha létezik férfikaróra, és férfizsebkendő a pragmatikai alap hiányában már nem merül fel az előreható szóellipsisz.

Ugyanakkor – sajátos módon – a komplexebb összetett szavakon belüli lehetséges és lehetetlen hátraható ellipszisek közti különbségtétel érdekében az összetett szó szintaktikai szerkezetére kell hivatkozni. Kiefer (2000: 564) bizonyítja, hogy amíg a grammatikus a

(142) beralap[esökkentés] és adóalapcsökkentés

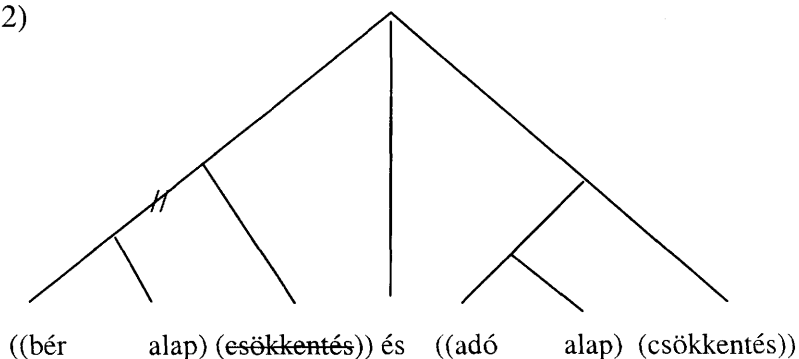
addig a (143) nem jelentheti az *alapcsökkentés* első tagbeli ellipsiszét:

(143) bér [] és adóalapcsökkentés

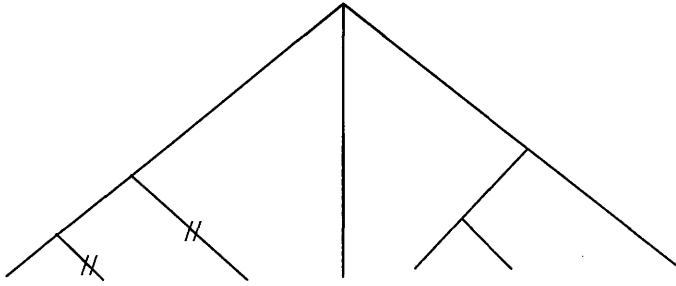
A (142) tartalmazhatja a *csökkentés* tag ellipsiszét, de nem tartalmazhatja az *alapcsökkentés* ellipsiszét. A magyarázat az, hogy hátraható ellipsisz csak egy közvetlen összetevőre irányulhat. A *csökkentés* tag ilyen, de az *alapcsökkentés* és a *bér* egyike sem közvetlen összetevő:

A (142) szerkezete a következő:

(142)

Viszont a (143) szerkezetbeli, agrammatikus ellipsis:

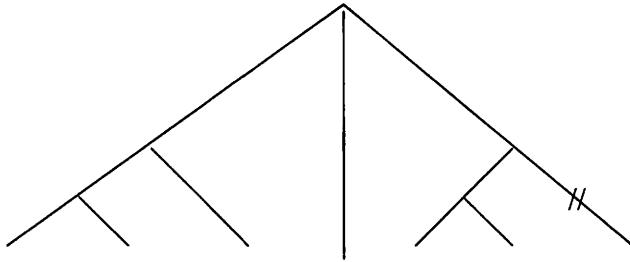

*((bér alap) — (esőkentés)) és ((adó alap) (csökkentés))

Az összetett szó szerkezete is lehet hierarchikus tehát, mégha mindegyik tagja maga (fonológiai) szó, azaz egyforma szintű kategória. Nincsenek tehát benne alacsonyabb és magasabb szintű kategóriák (fej, bővített szó szerkezet, stb.) mint a mondat szerkezetben. Nem működnek rajtuk szintaktikai szabályok, kivéve a hátraható ellipsis esetét, melynek szerkezeti feltételei is vannak. A közvetlen összetevői „státusz” mellett még egy szerkezeti feltétel van: a főél irányához képesti ellenkező irányú alélén kell lennie az ellipsis alá eső közvetlen összetevőnek. Vagyis mindig az illető mellérendelt tagok főlének ellenkező irányú alélén csüngő tagot közvetlen összetevőt érinthet. Például a baloldali tag csomópontja balra menő élen van, de ez alatt a csomópont alatt egy jobbra menő alélén található a *csökkentés* összetevő. Ezért ellipsis alá eshet. Az *alap* + *csökkentés* nem eshet ellipsis alá, mert nem alkot közvetlen összetevőt, a *bér* sem az, ráadásul a főéllal egyező irányú, szintén balra menő aléle van. Ezt a feltételt iránymegszorításnak nevezzük.

Az iránymegszorítási feltételből adódik, hogy az egyszintű kategóriákat tartalmazó, közvetlen összetevős szerkezettel bíró összetett szavakban az igei eredetű (az igéből nominalizált fejre nem lehetséges az előreható ellipsis, amely a második (vagy utolsó) tag jobb szélére hatna. A jobboldali tagnak a lineárisan jobb szélső, közvetlen összetevői a jobbra menő főéllal azonos irányú, jobbra menő alélén vannak. Vagyis nem teljesítik az ellipsis szerkezeti feltételeit az összetett szavak szerkezetében. Az előbbi szerkezet esetében:

(144)

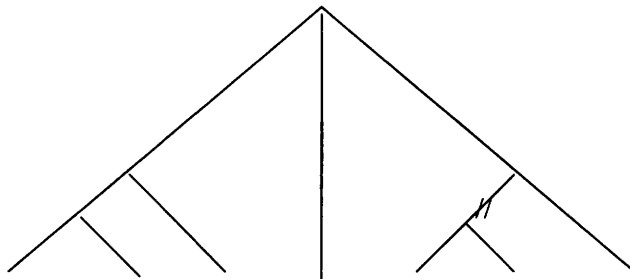

*((bér alap) (csökkentés)) és ((adó alap) (esökkentés))

Amennyiben az ellipsisz előreható irányát, az eddig használtaktól eltérően nem a második, harmadik stb. tag jobb szélére, hanem a kötőszót követő bal szélére értjük, akkor lehetséges olyan „előreható” ellipsisz, amely a második, harmadik stb. tag bal szélére vonatkozik, ahol a nominalizált igei fejek a bővítménye található. Ez a fajta ellipsisz tehát nem érintheti az igei jegyeket is tartalmazó nominalizált igit, hanem csak a bővítményt:

(145) a. béralapcsökkentés és [béralap]növelés

b. műkincsvásárlás és [műkincs]eladás

((bér alap) (csökkentés)) és ((bér — alap) (növelés))

((mű kincs) (vásárlás)) és ((mű — kincs) (eladás))

A szóellipsisz tehát általában sem „csak” PF-törlés, hanem a lexikai jegyeknek, a szerkezeti feltételeknek és a fonológiai feltételeknek az interakcióját kívánja meg. A 12. és 13. pontokban a hátraható és az előreható ellipszist úgy fogjuk meghatározni, mint olyan interakciókat, melyek a mondat szerkezet építésének kezdőpontján, a lexikai egységeket tartalmazó előszámlálási listában ugyanazon lexikai egység többször kiválasztott példányai és a mondattani szerkezet és a prosódiai szerkezet között mennek végbe.

8. Az empirikus megfigyelések összefoglalása

Morfoszintaktikai feltételek:

Azonosak minden ellipszistípusban: a V + Idő + Agr visszaállíthatósága, V + Idő azonossága (vagy jelölt/jelöletlen sorrendje), az Agr lokális engedélyezhetősége.

NP-ellipsis esetében az esetrag azonossága.

Az ellipsis irányától függő jegyek

Az előreható ellipsisre érvényes jegyek:

Nem első tagmondatnak a jobb szélén.

Az ellipsis csak irtóhangsúly után, de az engedélyező mondat lehet neutrális.

Szószerkezeti összetevőkből álló szintaktikai szerkezetre vonatkozik.

Az elliptikus tagmondatbeli „maradékok”: főösszetevők (teljes szerkezetek, vagyis S vagy VP által közvetlenül domináltak).

A nem igei lexikai fejek önmagukban nem elliptálhatók.

A módosító módosítója nem elliptálható.

A tagmondatoknak nem kell közvetlenül szomszédosaknak lenniük, az engedélyező tagmondatot nem kell közvetlenül követnie az elliptikus tagmondatnak.

Nem kötelezően párhuzamos szintaktikai szerkezet.

Lehet főmondatbeli engedélyező és alárendelt mondatbeli ellipsis.

Lehet NP- és AdvP-ellipsis is.

Az engedélyezőnek és az engedélyezettnek olyan jellegű feltételeknek kell megfelelnie, mint amelyek a névmáskötésben érvényesülnek. Ehhez az ellipsis tartományába eső, referáló kifejezések szükségesek, és az engedélyezőnek kivezérelnie kell az engedélyezett ellipszist.

Az úrképző ellipsisre érvényes jegyek:

Nem első tagmondatban.

Főösszetevőkkel közrefogott.

Neutrális mondatokban csak úrképző ellipsis lehet.

Szószerkezeti összetevőkből álló szintaktikai szerkezet alapján.

Legalább két főösszetevőnyi elliptikus tagmondat.

Az elliptikus tagmondatbeli „maradékok”: főösszetevők (teljes szerkezetek, vagyis S vagy VP által közvetlenül domináltak).

A tagmondatoknak szomszédosaknak kell lenniük.

Csak mellérendelt tagmondatokban, alárendelt tagmondatban nem.

Csak VP-ellipsis.

A hátraható ellipsisre érvényes jegyek:

Nem végső tagmondat jobb szélén.

Az ellipsis irtóhangsúly után, a kontrasztív nyomatékok tagmondatközi páriai mellett, az engedélyező mondat nem lehet neutrális.

A fonológiai frázisok megoszlását követi: az irtó hangsúlyos fonológiai frázis szünettel történő megszakítása és egy rákövetkező, párhuzamos felépítésű prozódiai szekvencia alapján.

A prozódiai szerkezet részben felbonthatja a mondatbeli szószerkezeteket:

Az elliptikus tagmondatbeli „maradékok” lehetnek nem teljes szószerkezetek, nem főösszetevők (vagyis NP AdvP stb. csomópontok által közvetlen dominált nem teljes szerkezetek), amennyiben az ige az elliptált tartomány része.

A nem igei lexikai fejek önmagukban elliptálhatók.

Feltétel a tagmondatok szomszédossága, az ellipsisnek közvetlenül meg kell előznie az engedélyező tagmondatot.

Párhuzamos szintaktikai szerkezet.

Csak mellérendelt tagmondatokban.

Az ellipsis alá eső tartományt érintő antecedens/névmás relációkkal nem fér össze.

Lehet NP- és AdvP ellipsis is.

A szóellipsis:

Hátraható irányú.

Az összetett szavak azon tagjaira működik, melyek fonológiai szók, vagy komplex lexikai egységet alkotót lexikai szavakra (igekötős igei tagja).

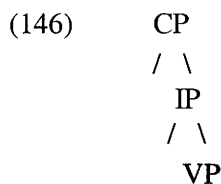
Az ellipsis megelőző tagnak nyomatékosíthatónak és a kötőszóval szomszédosnak kell lennie.

Fennáll a kategoriális párhuzamosság követelménye az ellipsis tartományán kívüli tagokra. Vagyis az ellipsis határoló tag szintaktikai kategóriájával azonos kategóriájú, párhuzamos elemnek kell lennie az engedélyező szóban.

A lexikai egységek kiválasztásának rendszere és az elliptikus mondatszerkezet

A mondat bal perifériája

9.1. A Minimalista Program szerint az igének a VP feletti kiterjesztett projekciója két tartományt foglal magába: a közvetlenül a VP felett elhelyezkedő I-tartományt, és az IP felett található C-tartományt. A mondat általános szerkezete a (146) ábrán látható:

Pollock (1989) óta a generatív szintaxis vezető elméletei körében az a felfogás uralkodik, hogy az I-tartomány (IP=Inflectional Phrase) az ige által kifejezett különböző univerzális grammatikai kategóriákra vonatkozó funkcionális projekciókat tartalmazza (ilyenek az igeidő, az igemód illetve az aspektus), valamint olyan projekciókat, ahol az argumentum szerepét játszó DP-k kategóriális funkciója dől el.

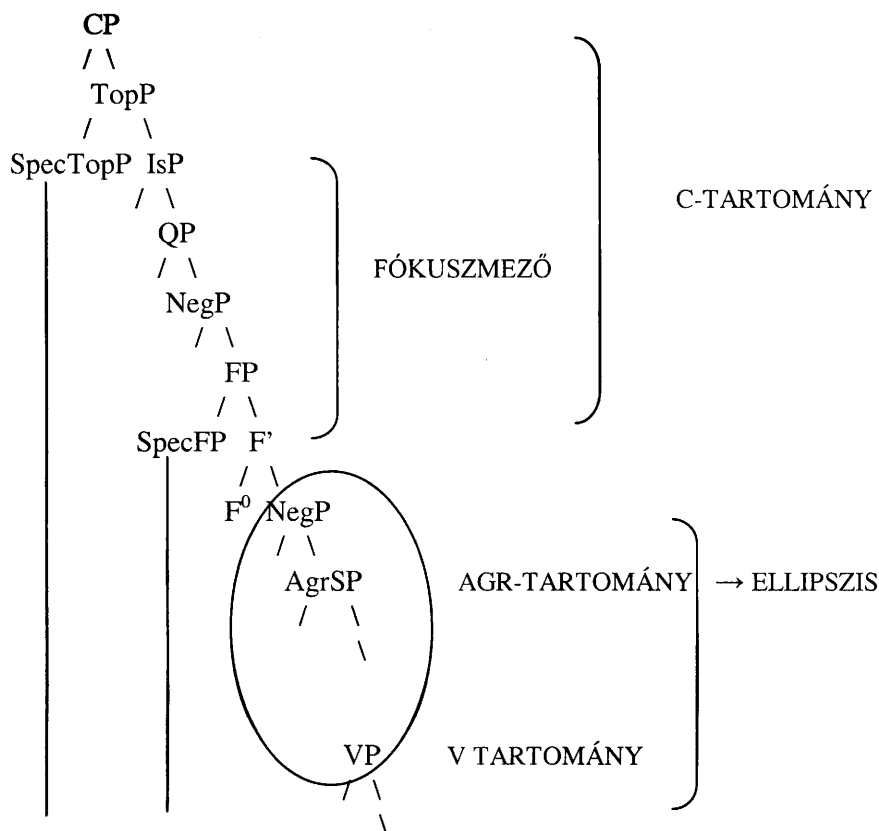
Az I-tartomány a CP alá ágyazódik be. E projekció fejét eredetileg azért vezették be, hogy a beágyazott mondat mondatbevezetője be tudjon valahová illeszkedni (innen az elnevezés is: C, mint „Complementizer”). A 80-as évek közepe óta a CP-t mint a baloldali periférián elhelyezkedő elemek célpozícióját tartják számon.

Ha az IP-tartomány a V-tartomány kiterjesztése, a különféle funkcionális fejek az igével vannak viszonyban, mert az igét vonzzák fel a morfoszintaktikai specifikációk ellenőrzésére, ezért az egész IP-tartományt a V-tartomány kiterjesztésének fogják fel.

A CP-tartomány és az IP tartomány viszonya más, mint az IP és a VP tartományé. Rizzi (1997: 283) úgy jellemzi a C-tartományt mint az IP által kifejezett propozicionális tartalom és egy fölérendelt struktúra (magasabban elhelyezkedő mondat, vagy a környező diskurzus szerkezete) közti interakció területét. A mondat bal perifériája, tehát a C-tartomány elemei kifejezhetik a mondat típusát (kijelentő, kérdő, felszólító), tükrözhetik a mondat igei szerkezetének bizonyos vonásait (finitiség), valamint olyan, diskurzushoz viszonyított funkciókat, mint az ismert, újszerű (topik-komment, fókusz-preszuppozíció).

A magyar mondat szerkezetére alkalmazva a fenti sémát, és IP helyett az AgrP (egyeztető tartomány), az ellipsiszt az AgrSP alatti tartományban találjuk:

(147)

János VALINAK írt egy verset,
 Misi meg ICÁNAK [~~írt egy verset~~].

János VALINAK [~~írt egy verset~~],
 Misi meg ICÁNAK írt egy verset.

Adatainkban azt láttuk, hogy az elliptikus tagmondatokban az ellipsis soha nem lehet a C-tartományban, hanem az Agr- és a V-tartományban található. Az elliptikus tagmondat C-tartományán belül a fókuszmezőben legalább egy projekció Specifikálójának kitöltöttnek kell lennie. Például a fókusz-DP megelőzi az ellipszist. Ez összefügg azzal, hogy a C-tartomány által tartalmazott, a mondatrepresentáció alapvető jegyeit tükröző információk szükséges feltételek az ellipsis engedélyezéséhez.

9.2. Azt javasoltuk, hogy az ellipsis jelenségét tekintsük a következőképpen: a mondattani szerkezet megépítésében résztvevő, nyelvtani jegyeikre teljesen specifikált lexikai egységek (szerkezeteik) közül néhánynak nem illesztjük be a

fonológiai formáját a szintaktikai szerkezet terminális csomópontjai alá. Ez két következménnyel jár: blokkolja a szintaktikai outputnál a fonológiai jegyhalmazok beillesztését a lexikonból, amit a nyelvtan Fonetikai komponense hiánynak észlel. Másrészt a nyelvtan Logikai forma komponense tud interpretációt hozni, azzal, hogy az illető egységek interpretációsan valamiképp függő viszonyban állnak a fonológiai be nem illesztést engedélyező, más egységekkel (vö. Bartos 2001). Elvileg bármely, a mondatszerkezet megépítésében részt vett lexikai egység/szerkezet esetében mérlegelhető opció a fonológiai jegyek beillesztésének a blokkolása. Ezt azzal egészítjük most ki, hogy csak olyan lexikai egységek jelölhetők ki az ellipszisre determináló jeggyel, melyek nem jelennek meg a mondatszerkezet C-tartományában, hanem csakis az Agr- és V-tartományban.

Az ellipszisre kijelölt lexikai egységek interpretációs függésre is kijelöltek. Ezt úgy értjük, hogy a fonológiai forma be nem illesztésének posztszintaktikus opciójával csak akkor lehet élni, ha vannak olyan (fonológiai formával is bíró) engedélyező egységek, melyek révén az elliptikus hiány valamennyi jegye beazonosítható.

Maga az ellipsis tartománya a fókuszmező „alatt” van, az Agr-tartományban és a V-tartományban. Az ellipszisen kívüli és az ellipsis alá eső összetevők határa megoszlása egybeesik a C-tartomány SpecFP pozíciója és az ezen pozíció alatti tartomány határvonalával.

A fókuszmező pozícióiból történő határolás

9.3. A magyarban ha egy mellérendelt tagmondat ellipszist tartalmaz, akkor a C-tartományon belüli fókuszmező soha nem lehet üres, hanem például kvantoros szerkezetet, vagy fókuszos szerkezetet kell tartalmaznia. Az irtóhangsúlyos mondatok esetében a fókuszmező „alatti” tartomány lehet elliptikus.

A fókuszmező a mondatszerkezetnek az a tartománya, amely az ige előtt és a topikalizált összetevők utáni pozíciók sorozatából áll. A nyomatékos mondatokban a fókuszmezőben álló bármely összetevő határolhatja az ellipszist, mégpedig vagy *Spec* pozícióból: *is*-szerkezetek (*SpecIsP*), univerzális kvantoros szerkezetek (*SpecUqP*), a nem igei fókusz (*SpecFP*), a tagadott nem igei fókusz (*NegP*), vagy az F^0 (Fókusz) fejpozícióból, amennyiben az igenek van fókuszjegye. A fókuszmező tagjai +*f* fókuszjegyet kapnak, amely az azonosítás vagy azonosítás általi kizárás interpretációját írja elő. A finit mondatokban az ige módosítója (*VM*) és a nem igei fókuszos kifejezés kiegészítő disztribúcióban vannak egymással.

A fókuszmező tagjainak az ellipsis határolásában játszott szerepe összefügg a prozódiai sajátosságaikkal, mivel szupraszegmentális eszközökkel is meghatá-

rozottak és a jobbról-balra történő hangsúlyredukció fonológiai szabályainak is meg kell felelniük (vö. Hunyadi 2001). Továbbá összefügg az interpretációjukkal, mivel

a fókuszmező tagjai valamiképpen új információra utalnak: ilyen a széles értelemben vett fókusz, míg a „szűk” értelemben vett fókusz azonosító-kizáró operátor: a társalgási univerzumban releváns entitások halmazán belül azonosítja mindazokat és csak azokat az elemeket a halmaznak, melyekre a predikátum érvényes és egyszersmind kizárja az elemek egy releváns kiegészítő halmazát. (É. Kiss 1995, É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998, Kenesei 1998).

Az azonosítás vagy azonosítás általi kizárás interpretációt előíró *+f* fókuszjegyet a lexikai szelekció során, lexikai egységek kaphatják, mégpedig lexikai fejek, lexikális argumentumok (funkcionális, azaz nem-lexikális fejek tehát nem kaphatnak fókuszjegyet), valamint adjunktumok kaphatják meg. A fókuszpozícióba (*SpecFP*-be) az a maximális kiterjesztés (*XP*) kerül, amely tartalmazza a fókuszjeggyel bíró lexikai egységet: lexikai fejet, argumentumot vagy adjunktumot. A fókuszjegyet tartalmazó maximális kiterjesztés a magyarban a *SpecFP* pozícióba mozog, hogy fókuszjegyét leellenőrizze. A fókusz interpretációja attól is függ, hogy a maximális kiterjesztésen belül melyik lexikai egység kapott fókuszjegyet.¹² A *+f* jegy jelenléte az *S*-struktúrában azzal jár, hogy az őt hordozó lexikai egység prominens nyomatékot kap a *PF*-ben.

Az ige előtti és a topikalizált összetevők utáni pozíciókat tartalmazó fókuszmezőben álló összetevők sorrendje alapesetben következő:

isP/negP, <uqP<c-fókuszP<....V. (A *csak* fókuszoperátorral ellátott *XP* a *c-fókusz*.)

Bródy (1990) notációját követve feltételezzük, hogy a fókuszmező minden elemét valamilyen *FP* dominálja. A fókuszmezőben lehet egynél több *uqP* (univerzális kvantoros szerkezet), de csak egyetlen *isP* (*is* fejú szerkezet) és egyetlen *csak-fókusz* szerkezet lehet. Mivel a fókusz nem vesz részt az esetadásban, illetve az egyeztetésben, elvileg bármely lexikai fej, lexikális argumentum vagy adjunktum megjelenhet a *SpecFP*-ben.

Az *FP* rekurzív projekció, erre utal az *isP* és a *c-fókusz* egyidejű jelenléte a fókuszmezőben. Bródy (1990) szerint az *isP* lényegében rekurzív *FP* a fókuszmezőben¹³, azzal a megkötéssel, hogy egy *is* fejú *FP* nem lehet bővítménye egy másik *is* fejnek, de egy *is* fejnek lehet *csak-fókuszP* bővítménye.

¹² A kontrasztív fókusszal kapcsolatos asszimmetriákra l. Kenesei (1998).

¹³ Az *isP* fókuszmezőben: *Ma reggel PÉTER is csak EZT vitte fel.*, illetve: *PÉTER is felvitte a könyvet* mondatokban a *c-fókusz* interpretációjától eltérően az *is* elem az azonosító relációból rész-halmaz relációt képez: 'Péter is = azon személy(ek) halmaza, aki(k)...' Az *is* tehát nem más mint az *F* fejnek egy lehetséges lexikai realizálódása, amely rész-halmaz relációt létesít a *Spec*-je és a bővítménye között

A tagadó és a kérdő kifejezések inherens *+f* jeggyel bírnak. Az *is*-es kifejezés tagadó (\rightarrow *sem*) változata: *NegP*, és az opcionálisan inherens *+f* jeggyű *uqP* (univerzális kvantorhoz) hasonlóan több *NegP* is állhat a *SpecFP*-ben¹⁴.

9.4. A *+f* fókuszjegyes lexikai egységet tartalmazó, és a fókuszmezőbe felmozgó *XP*-k teszik „észlelhetővé” a feldolgozó műveletek számára az ellipszist. A nyomatékos mondatokban a fókuszmező jobb szélének kell határolnia a VP ellipszist. Ugyanakkor a fókuszmezőt megelőző topikok, továbbá a fókuszmező jobb szélét követő emfatikus *is*, valamint a *c*-fókusz és az ige közé eső *alsó NegP* (Szabolcsi – Koopmann 2000: 16) már nem határolhatják az ellipszist, nem tehetik azt „észlelhetővé”. Tekintsük az alábbi példákat:

TopP:

(148) *'János tegnap 'elutazott és 'Péter ma [elutazott].

A fókuszmező pozícióból (*IsP*, *UqP*, *SpecFP*, F^0) viszont határolható a VP-ellipszis:

IsP-ből:

- (149) a. Előbb "JÁNOS indult el haza, de később "PÉTER is [elindult haza].
 b. Előbb "JÁNOS [~~indult el haza~~], de később "PÉTER is elindult haza.
 c. János "NEM indult el haza, de "PÉTER sem [~~indult el haza~~].

UqP-ből:

(150) A nagypapa csak VALINAK küldte el a fényképeket, a nagymama meg MINDENKINEK [elküldte a fényképeket].

(151) A nagypapa csak VALINAK [küldte el a fényképeket], a nagymama meg MINDENKINEK elküldte a fényképeket.

SpecFP-ből:

(152) Egy 'kövér 'lány "JANCSIVAL beszélgetett el, egy 'szőke 'hölgy meg "PÉTERREL [beszélgetett el]

(153) Egy 'kövér 'lány "JANCSIVAL [beszélgetett el], egy 'szőke 'hölgy meg "PÉTERREL beszélgetett el.

Koopman – Szabolcsi (2000) javaslatát követve: a fókuszmezőben található F^0 fejeiről feltételezzük, hogy fókusz jegy ellenőrzésre nem mozog oda az ige. Ha az ige fókuszált, akkor F^0 -ba mozog, ekkor a viszont *SpecFP* üres.¹⁵ A fókuszált ige határolhat *XP*-ellipszist (kontrasztív igei fókuszokkal). F^0 fejből:

¹⁴ Bródy példái: SENKI (**sem*) SEHOL (**sem*) SEMMIT !*sem* csinált meg. MINDENKI MINDENHOL MINDENKIRE haragszik.

¹⁵ Koopman – Szabolcsi (2000: 18): a magyarban az ige, ha maga nem fókuszált, akkor nem mozog az AgrS csomópont fölé.

Igei fókusz

- (154) a. János MESÉLT [az énekesnőről], Ödön meg PLETYKÁLT az énekesnőről.
 b. Ödön NEM "PLETYKÁLT az énekesnőről, hanem "MESÉLT [az énekesnőről.]

A „felső” NegP határolhat ellipszist:

- (155) "ÉN vettem csokoládét Marinak, és NEM PÉTER [~~vett csokoládét Marinak~~].

Az F fej alatti összetevő *n e m* határolhat ellipszist. Így a fókusz fej alatti, „al-só” NegP sem határolhat ellipszist. Kontrasztív fókuszok mellett:

- (156) ?*Pista MARIVAL nem vezett össze, és Vali ICÁVAL nem [~~veszett össze~~].
 (157) ?*Pista nem MARIVAL nem vezett össze, hanem ERZSIVEL nem [~~veszett össze~~].

A fókusz alatti és az ige közé eső, emfatikus *is*-szerkezet *n e m* határolhat ellipszist:

- (158) János MARIVAL akart beszélni, és "MARIVAL *is* "BESZÉLT.
 (159) *János MARIVAL akart beszélni, és "MARIVAL *is* [~~beszélt~~].

A fókusz projekció iterativitásának feltételezésével (Alberti – Medve 2000) az űrképző ellipszis határolását írhatjuk le. Ekkor az űrképző ellipszist két fókuszprojekció határolja balról, illetve jobbról: [_{FP} XP_i V_k FP], vö.

- (160) [_{TopP}Marit] [_{FP} [_{DP} PÉTER]_i [_Vmutatta]_k [_{FP} [_{DP} csak JÁNOSNAK]_j [_{VP} t_k be t_i t_j]]]
 és [_{FP} [_{DP} MISI]_i [_V ~~mutatta~~]_k [_{FP} [_{DP} csak ZOLTÁNNAK]_j [_{VP} t_k be t_i t_j]]]

Kontrasztív relációk

9.5. A fókusz operátor szemantikai szerepe kvantifikációs jellemzése értelmében a fókusz kimerítő felsorolást kifejező operátor (Szabolcsi 1983), ugyanakkor a fókusz a kontraszt, szembeállítás, és korrekció kifejezésére is használható. Ezért Kenesei (1986) azt javasolta, hogy a kontrasztív fókusz olyan operátor, amely kizárást fejez ki az azonosítás segítségével adott társalgási univerzumon belül.

Valamely összetevő fókusz jegye a mondat szemantikai reprezentációjának két alapvető részre osztását eredményezi: az előtérbe állított fókuszos részre, és a háttérre vagy előfeltételezett részre. A kontrasztív fókusz valamely U társalgási univerzumon belül azonosítás segítségével kizárja az elemek egy releváns hal-

mazát (Kenesei 1998: 225). Például a *Vali PÉTERNEK vett ajándékot.* mondat olyan társalgási univerzumban értelmezhető, melyben előfeltételezzük, hogy valaki valakinek ajándékot vett, azt, akinek ajándékot vett, azonosítjuk Péterrel és egyben kizárjuk az U1 társalgási univerzumban felmerülő más, lehetséges individuumokat, mint például a nagymama, egy ismerős, stb.). Az *Erzsi a NAGYMAMÁNAK vett ajándékot* mondat ugyanabban az U1 társalgási univerzumban szintén előfeltételezi, hogy valaki valakinek ajándékot vett, azt, akinek ajándékot vett azonosítja a *nagymamával* és egyben kizárja az U1 társalgási univerzumban felmerülő, más lehetséges individuumokat, mint például *Péter, egy ismerős*, stb.).

Az elliptikus mellérendelés gyakran a kontrasztív fókuszokra épül és a kontraszt reláció valamely változatát ugyanazon társalgási univerzum keretén belül teszi kifejezetté:

- (161) Vali PÉTERNEK vett ajándékot, Erzsi meg a NAGYMAMÁNAK [vett ajándékot].

A hátraható irányú ellipszist tartalmazó (153) ugyancsak kontraszt relációt jelöl egyazon társalgási univerzum keretében:

- (162) Vali PÉTERNEK [vett ajándékot], Erzsi meg a NAGYMAMÁNAK vett ajándékot.

A (152) és (153) interpretációja azonos. Azok az egységek, amelyek a kontraszt relációt képezik, kívül kell maradjanak az ellipszisen. Azok az egységek, melyek az első tagmondathoz tartozó előfeltevésben és a második tagmondathoz tartozó előfeltevésben közösek, elliptálhatóak (példánkban: a 'vett ajándékot'). A tagmondatok számára közös előfeltevés szintaktikai reprezentációja az Agr-tartományban és a V-tartományban lehet. (Megjegyzendő, hogy a tagmondatokon belüli jegyegeztetések, ellenőrzések lokális mechanizmusa független az ilyen interpretációs elvtől).

Ha a mondat nem elliptikus, akkor nem kötelező kontrasztív interpretációval ellátni, lehet pusztán tényállást leíró:

- (163) 'Vali 'Péternek 'vett 'ajándékot, 'Erzsi meg a' nagymamának 'vett 'ajándékot.

A párhuzamossági megszorítás

10.1. A mellérendelt tagmondatok szerkezetének párhuzamosságát úgy értjük, hogy a felhasznált szórendi pozíciók és az őket kitöltő szerkezeti kategóriák a két tagmondatban egymásnak megfeleltethetőek és egymással párhuzamos sor-

rendűek. Az ilyen szerkezetek egyaránt megengedik az előreható és a hátraható VP-ellipszist.

Fox (1998) a párhuzamossági megszorításnak alábbi megfogalmazását adja:

- (164) Fox-féle párhuzamossági megszorítás, Fox (1998)
 A mellérendelt tagmondatoknál az elliptált VP területén található NP-knek és az engedélyező VP területén található NP-knek vagy
 a) azonos függőségekkel kell összekapcsolódnuk (= szerkezeti párhuzamosság)vagy
 b) ugyanazzal a referenciális értékkel kell bírniuk (= referenciális párhuzamosság).

10.2. A következőkben a párhuzamosságnak az ellipszis nyelvtani szabályaival alkotott interakcióját írjuk le. Ehhez bevezetjük a hasonmás, a párok és a külső környezet terminusait.

A mellérendelő tagmondatok keretein belül egy lexikai egységnek a lexikonból többször kiválasztott példányait hasonmásoknak fogjuk nevezni. Ezekre nézve kötelező a szerkezeti párhuzamosság és a referenciális párhuzamosság megszorítása. Az ellipszist engedélyező (explicit) igének a lexikai hasonmása az elliptált ige. Az NP-ellipsziszénél láttuk, hogy a mellérendelt tagmondatokban két olyan igének kell lennie, melyeknek legalább az ellipszis alá eső NP-re nézve azonos a szubkategorizációs és a tematikus keretük. Ezáltal lehetővé teszik az NP-t alkotó lexikai egységek (és konstrukciójuk) többszöri kiválasztását a lexikonból. A többször kiválasztott lexikai egységek (és konstrukciójuk) egymással 'azonossági' vagy 'nem megkülönböztetett' relációban állónak interpretálhatók.

A párhuzamos szerkezetű mellérendelő mondatokban a hasonmások közvetlen környezetét legalább egy-egy olyan lexikai egység (és konstrukciója) adja, melyek a tagmondatok között párba állíthatók. Ezeket párokba állítható összetevőknek, röviden pároknak fogjuk nevezni. A párok azonos szintaktikai kategóriájúak, de nem azonos lexikai egységek. Lehetnek hordozói a szerkezeti párhuzamosság tulajdonságának, de nem vonatkozhat rájuk a referenciális párhuzamosság (nem lehet azonos referenciájuk).

A mellérendelés tartományát a mellérendelő kötőszó jelölte relációban közvetlenül résztvevő összetevők képezik. Rájuk vonatkozhat a párhuzamosság. Ugyanakkor a tagmondatok ennél több összetevőt is tartalmazhatnak, melyek már nem vesznek közvetlenül részt a mellérendelő kötőszó által képzett viszonyban. Az utóbbi összetevők alkotják a mellérendelés külső környezetét.

Az alábbiakban olyan megoszlást szemléltetünk, amely előreható és hátraható VP-ellipszisre egyaránt lehetőséget ad:

(165)

KÜLSŐ KÖRNYEZET

KÜLSŐ KÖRNYEZET

A MELLÉRENDELÉS TARTOMÁNYA

	FÓKUSZMEZŐ PÁROK	AGR-TARTOMÁNY HASONMÁSOK
Az, hogy	Ibi "NÉMETÜL te meg "ANGOLUL	tanul [tanulsz] meglepett engem.
Én	"EZÜST [gyűrűt vásároltam az eljegyzésre] te meg "ARANYgyűrűt vásároltál az eljegyzésre.	

Azt feltételezzük, hogy a mellérendelő kötőszó által projektált mellérendelő szerkezet tartományába a párok és az engedélyező/engedélyezett hasonmások tartoznak. A külső környezet azonban kívül esik a mellérendelő kötőszó tartományán. A paralel párok egyik tagja a baloldali tagmondatból, a másik tagja meg a jobboldali tagmondatból való. A párokba állíthatóság empirikus kritériuma az, hogy a párok tagjai egymással mellérendelhetők, vagyis egyetlen tagmondaton belül grammatikus mellérendelő szerkezetet képezhetnek. Például:

[Ibi meg te]: az első pár tagjai

[németül és angolul]: a második pár tagjai.

[Én és te]: az első pár tagjai

[Ezüst[gyűrű] és aranygyűrű]: a második pár tagjai.

Az elliptikus mondat nyelvi feldolgozása megkívánja a mellérendelő kötőszó tartományának a külső környezettől való elhatárolását, és a mellérendelés tartományán belül az ellipsis tartományának megállapítását.

A tagmondatok közti párokra azt a jellemzést adtuk, hogy azonos szintaktikai kategóriájúak, de nem azonos lexikai egységek. Vagyis nem lehet azonos a fonológiai formájuk és nem lehet teljesen azonos a jelentésük. Ezt homonimákat, illetve az azonos jelentésű frázisokat tartalmazó mondatokkal is motiválhatjuk:

(166) a. ??János ÉRETT KÖRTÉT hozott Marinak, Pista meg SZÁZWATTOS KÖRTÉT [hozott Marinak].

b. ??Ödön egy KUTYÁT kergetett, Jenő meg egy KUTYÁT [kergetett].

A (166)-beli minta tehát a paralel párok és a hasonmások megkülönböztetésén alapul. A párhuzamosságon alapuló ellipsis sajátosságait, különösen a tagmon-

datok közti paralel párok és hasonmások tulajdonságait a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Külső környezet.

2. A paralel párok : a fókuszmezőben vannak, kontrasztívok. Tulajdonságaik:

- azonos szintaktikai kategóriák,
- azonosan alkategorizált igei vonzatok,
- nem lehet azonos fonológiai forma
- nem lehet azonos jelentés
- ugyanazon típusú függőségi viszonyok tagjai (pld. az igehez képest)

A párok soha nem eshetnek ellipszis alá, de jelenlétük szükséges az ellipsziszhez.

3. Hasonmások: az Agr- és V- tartományban vannak

- azonos lexikai egységek
- igeire: azonos V + Idő, de lehet eltérő Agr a (V + T) + Agr-ben
- azonos jelentés
- azonos (visszaállítható) fonológiai forma, kivéve az AGR végződéseket

Az ellipszis a hasonmásokon lehetséges.

A párok és a hasonmások tulajdonságai egymást kölcsönösen kizáró jellegűek, a mondat szerkezet két külön tartományában jelenhetnek csak meg.

A tulajdonságok vázolt eloszlása megengedi azt, hogy – amennyiben a hasonmások elvileg ugyanannyi lexikai és szintaktikai információt tartalmaznak, vagyis egyikük sem tartalmaz a másikénál kevesebb lexikai és szintaktikai információt – bármelyik hasonmásból válhat ellipszist engedélyező, illetve ellipszizálható tartomány. Ekkor a tagmondatok között grammatikus lehet mind az előreható, mind pedig a hátraható ellipszis.

10.3. A párokat a következőkben megkülönböztetett jeggyel ellátottnak nevezzük. Ezt olyan default jegynek tekintjük, amely az inherens vagy nem inherens fókuszjegy értékeket kaphatja meg, és jelenlétük esetén egy másik lexikai egység kontrasztív topik jegyet kaphat.

A megkülönböztetett jeggyel rendelkező lexikai egységek közös vonása, hogy megkövetelik a hangalakjuk beillesztését. Ugyanakkor „észlelhetővé” tehetik az általuk határolt VP-ellipszist, mert feltételeznek valamilyen jegyekben való osztozást az ellipszis alá eső tartomány összetevőivel. Láttuk, hogy a magyarban ez az egyeztetés nem szükségképpen a személy/szám, eset, vagy nyelvtani idő jegyekre vonatkozik, mivel ezek teljes mértékben belül maradhatnak az ellipszis alá eső tartományban, (például egy fókuszos szabad határoló által határolt AgrSP-ellipszis). A megkülönböztetett jegy értékeit hordozó, fókuszjeggyű összetevők a fókuszmezőben nem a morfoszintaktikai egyeztetésben játszanak szerepet, hanem megjelölik a tagmondat egészének típusát (kijelentő, kérdő,

tagadó, felszólító), továbbá tükröznek olyan, a környező diskurzushoz viszonyított funkciókat, mint az ismert és újszerű, a topik-komment, a fókusz és pre-suppozíciója. Ezekben az interpretációs jegyekben valamilyen módon a VP-ellipsis alá eső tartomány is osztozik. Ha pedig az ige maga fókuszált, akkor DP vagy N-ellipsis lehetséges, ahol a fókuszos ige osztozik jegyekben az elliptált DP-vel, vagy N-nel.

10.4. A nem elliptikus, engedélyező tagmondatnak azon lexikai egységei, melyek az egyeztetett pároknak nem tagjai, azok vagy a mellérendelés környezetéhez tartoznak vagy a saját tagmondatukon kívül egyszersmind részeik az elliptikus tagmondatban az ellipsis reprezentációjának is. Az alábbi példákban sem a tegnap a kertben sem pedig a Jánossal nem tagja a pár relációknak, nincsen párjuk a másik tagmondatban. Ennek következtében a szabad bővítés jellegű tegnap a kertben a mellérendelés tartományának környezetében található, míg az ige vonzatát adó Jánossal része az ellipsis reprezentációjának is.

(167) { Tegnap a kertben } { MARI vezett össze Jánossal és ERZSI [veszett össze Jánossal] }.

(168) { } { Jánossal MARI vezett össze tegnap, és ERZSI [veszett össze tegnap Jánossal] }.

A fókuszmezők összeegyeztetése

10.5. Az előreható ellipsis határolása, „észlelhetővé” tétele számára, hogy tagmondatonként minimálisan egy, a megkülönböztetett jegy értékében egyeztetett lexikai egységre van szükség. Az egyeztetettség minimálisan annyit kíván meg, hogy az ellipszist a fókuszmező jobb széléről határoló egységnek legyen olyan kontrasztív párja az engedélyező tagmondatban, amely szintén a fókuszmezőben található. A fókuszmezőn belüli pozíciójuknak nem kell azonosnak lennie. A megkérdezett anyanyelvi beszélők azokat a mondatokat tartották grammatikusnak, melyekben a fókuszmezőn belüli elemek azonos szintaktikai kategóriák voltak (az igei argumentum szerep azonossága, az esetrag azonossága, illetve az adjunktum kategóriájának azonossága szükséges), és agrammatikusnak, vagy kérdésesnek ítélték azokat a mondatokat, ahol az egyik tagmondat fókuszmezőjén belül található összetevő kontrasztív párja a másik tagmondatban a fókuszmezőn kívül, topik pozícióban vagy (a nem elliptikus mondatban) az ige után volt. Például:

(169) *Én vettem csokoládét Marinak, és *NEM *PÉTER [vett csokoládét Marinak].

(170) *Én *MARINAK vettem csokoládét, és NEM *PÉTER [vett csokoládét Marinak].

- (171) Péter "MARINAK vett egy doboz csokoládét tegnap, és "ERZSINEK [~~vett egy doboz csokoládét tegnap~~].
- (172) *Egy doboz "CSOKOLÁDÉT vett Péter Marinak tegnap, és "ERZSINEK [~~vett egy doboz csokoládét tegnap~~].

A DP-fókusz és az univerzális kvantor nem képezhet párt, ha nem azonosan alkategorizáltak az ige által (vagyis nem azonos típusú függőségi viszonyok tagjai):

- (173) A nagypapa csak "VALINAK küldte el a fényképeket, a nagymama meg "MINDENKINEK [~~elküldte a fényképeket~~].
- (174) *Valinak csak a "NAGYPAPA küldte el a fényképeket, a nagymama meg "MINDENKINEK [~~elküldte a fényképeket~~].

Amennyiben az előreható ellipszist olyan, inheresen fókuszjegyű lexikai egység határolja, amelynek antecedense van az engedélyező tagmondatban, akkor nincsen szükség semmilyen párhuzamossági feltételre. Ezt mutatják az alábbi konstrukciók:

- (175) a. János találkozott a tengerparton valakivel, de nem tudom, KIVEL [~~találkozott a tengerparton János~~].
- b. Mari BESZÉLT néhány diákkal, de TITOK volt, hogy a diákok közül KIKKEL [~~beszélt Mari~~].

10.6. A megkérdezett anyanyelvi beszélők a hátraható ellipszisznél erősen preferálták a párhuzamos szerkezeteket, ahol a topik tartomány és a fókuszmező pozícióinak kitöltése sorrendi és kategoriális tekintetben egyaránt párhuzamos. A hátraható ellipszis mellett legalább egy-egy kontrasztív párt alkotó összetevőnek kell lennie a két tagmondat fókuszmezőjében és legalább még egy párhuzamos összetevőnek a két tagmondat topik tartományában. A fókusz pár tagjai a tagmondatok fókuszmezői között kontrasztív relációt képeznek. A hátraható ellipszis sajátossága, hogy az ellipszis a kontrasztív nyomatékú fonológiai frázisok megoszlását követi és nem a szó szerkezetek-határokat. A kontrasztív nyomaték csúcst követő, redukált nyomatékú fonológiai frázis eshet ellipszis alá. Az engedélyező tagmondatban egy azonos felépítésű, teljes fonológiai frázis van.

Összetett szó tagjai közti határolás:

- (176) Én "EZÜST# [~~gyűrűt vásároltam az eljegyzésre~~], te meg "ARANYgyűrűt vásároltál az eljegyzésre.

Frázis „felbontás”:

- (177) Ödön "PÉNZ # [~~nélkül indult el~~], Jani meg "HITELKÁRTYA nélkül indult el.

A párhuzamossági feltétel megsértései:

- (178) *Ödön "PÉNZ # [~~nélkül indult el~~], hitelkártya nélkül meg JANI indult el.
- (179) ÉN "KENYÉRÉRT [~~járok le mindennap a közértbe~~], TI KETTEN meg "CIGIÉRT jártok le a közértbe,
- (180) */ÉN "KENYÉRÉRT [~~járok le mindennap a közértbe~~], /CIGIÉRT meg "TI KETTEN jártok le a közértbe,

A DP-fókusz-kvantor pár tagjainak egymástól eltérő alkategorizációja (az igével alkotott eltérő függőségi relációja) rosszul formált mondatot eredményez:

- (181) A nagypapa csak "VALINAK [~~küldte el a fényképeket~~], a nagymama meg "MINDENKINEK elküldte a fényképeket.
- (182) *Valinak csak a "NAGYPAPA [~~küldte el a fényképeket~~], a nagymama meg "MINDENKINEK elküldte a fényképeket.

Párhuzamossági megszorítások: összefoglalás

1. Az egyik tagmondatban ellipszis alá eső tartományt és a másik tagmondatban az azt engedélyező tartományt olyan egységek alkotják, melyek ugyanazon lexikai egységeknek a lexikonból többször kiválasztott példányai. Ezek inherens jegyeikben megegyeznek és azonos szerkezeti függőségi viszonyokban vesznek részt. A tagmondaton belüli lokális egyeztetések tárgyát képező jegyeik viszont eltérhetnek. Ezt a viszonyt neveztük hasonmásoknak. A hasonmásokat képező lexikai egységek és szerkezeteik a tagmondatok Agr-tartományában vannak. Összehangoltságukat az Agr₁–Agr₂ tartományok összehangolásának nevezzük.

2. A tagmondatban az ellipszist megelőző tartomány összehangolt a másik tagmondat párhuzamos tartományával. Az ilyen tartományok tagjai olyan, különböző lexikai egységek, melyek közül legalább egynek kontrasztív párja van a másik tagmondatban. Ezt a viszonyt neveztük pároknak. A párok tagjai megkülönböztetett jeggyel ellátottak, és a tagmondatok fókuszmezőjében vannak.

Ha a tagmondatok fókuszmezőiben csakis párok tagjai vannak, akkor a tagmondatok szerkezete teljesen párhuzamos. A részleges párhuzamosság esetén minimálisan egy fókuszmezőbeli összetevő rendelkezik vagy kontrasztív párral vagy (nem kontrasztív) antecedenssel a másik tagmondatban. Összehangoltságukat a fókuszmezők összehangolásának nevezzük.

3. A tagmondat egészére vonatkozó (interpretatív) jegyekben az ellipszist hátróló tartomány összetevői osztoznak az ellipszis alá eső tartománnyal. Ezt a C–Agr tartományok egyeztetettségének nevezzük.

Az Agr₁–Agr₂, tartományokban, a C₁–C₂ tartományokban, valamint a fókuszmező₁–Agr₁ és Fókuszmező₂–Agr₂ tartományokban található egységek je-

gyeinek összehangolása három különböző dimenziót képez. Mindháromra szükség van a jólformált elliptikus mellérendelések számára. A jegyek lokális egyeztetéséről gondoskodnak a mondatszerkezetet felépítő műveletek. Azonban a fenti jegyösszehangolások túlmutatnak ezeken. A következőkben olyan javaslatot fogunk tenni, amely szerint a jegyek összehangolásának azon dimenzióit, melyeket a jólformált mondatszerkezetet építő elvek automatikusan nem hoznak létre, azokat valójában a lexikai egységeket a lexikonból kiválasztó, szelektáló rendszer biztosítja, amikor a szintaktikai bemenetnél (inputnál) előszámlálja a lexikai egységek listáit, a mondatszerkezetek építésének megkezdése számára.

A lexikai egységek többszörös kiválasztása mint az ellipszis alapja

11.1. Az ellipszis szabályainak leírását megcélzó egyik alapvető iskola szerint az elliptikus tagmondatot rekonstruáljuk, és a rekonstrukciójára a reprezentáció valamely szintjén vagy az LF (logikai forma) vagy a szemantika szintjén a felszíni tagmondat szerkezete alapján kerül sor kerül (pl. Fiengo és May 1994, Hornstein 1995, Kitagawa 1991, Reinhart 1983, 1986, Sag 1976, Williams 1977). Egy másik iskola szerint a VP-ellipszises szerkezetek mellérendeléses szerkezetekből vezethetők le (Chomsky 1995, Chomsky – Lasnik 1993, Tancredi 1992). E nézet szerint a VPI másolata (copyja) a második mellérendelt összetevőbeli VP2, amely a PF (Fonetikai Forma) szintjén törlődik, szemben azokkal az elméletekkel, ahol az az LF-ben rekonstruálódik. A „törlődés”-t motiválják azzal a megfigyeléssel is, amely szerint a VP-ellipszises szerkezeteknek ugyanaz az értelmezése, mint a hangsúlytalanítással, vagyis alacsony nyomatók-intenzitással produkált, halkabb és gyorsabb tempójú kiejtéssel (a második tagmondaton lapos intonációval) ejtett mellérendeléses szerkezeteknek. A 6.1. pontban azonban bemutattuk, hogy a magyar hátraható ellipsziszre ez nem igaz, csak az előreható egyes típusaira.

Wilder (1997) szerint az előreható ellipszis az Logikai Forma komponensében engedélyezett, míg a hátraható ellipszis törlés eredménye, amely a Fonetikai Forma szintjén engedélyezett. Az előreható ellipszis engedélyező részének k-vezérelnie kell a ellipszis tartományát. A „hátrátörlésnél” pedig az ellipszisnek pusztán meg kell előznie az engedélyezőt. A k-vezérlési feltételéből mint strukurális viszonyból adódnak sorrendi megkötések, míg a hátraható ellipsziszre vonatkozó megelőzési feltétel szerinte nem hivatkozik szerkezeti relációkra.

A Minimalista Program keretében a VP-ellipszises szerkezetek a tagmondatok mellérendelő szerkezetéből kerülnek levezetésre (Chomsky 1995, Chomsky – Lasnik 1993). Eszerint, az egyik mellérendelt tagmondat VP-je a PF szintjén törlődik. A Minimalista programnak a PF-szintű törlésre vonatkozó álláspontját a rekonstrukció kiiktatásának igénye és a „mozgatás = másolat létrehozása + a

korábbi másolat PF-törlése” hipotézise motiválja. A komputációs rendszerben az LF szintjén megőrződik a másolat, de a PF-ben törlődik. Ennek következtében a beszédbeli kimenetben az elmozgatott elem csak egyetlen pozícióban jelenik meg.

A Minimalista Program (Chomsky 1995) keretében a VP-ellipszises szerkezetek a mozgatóval analóg (bár azzal nem mindenben azonos) módon jönnek létre. A VP-ellipszist tartalmazó szerkezet legelőször mellérendeléses szerkezetként születik meg. A második mellérendelt összetevő VP-je úgy viselkedik, mintha egy „másolat” lenne, a különbség csak annyi, hogy ebben az esetben a másolatot ténylegesen nem egy mozgató hozza létre. Ezután az érintetlenül hagyott másolatokkal együtt az egész mellérendeléses szerkezet az LF-be kerül, ahol a párhuzamossági megszorítás alkalmazódik rá. A PF-ben törlődik a második mondatösszetevőben lévő másolat, amennyiben azonos az első mondatösszetevő VP-jével, de maga a másolat az LF-ben interpretált és megszületik a VP-ellipszises szerkezet.

A másolat és a PF-törlés mindebben kulcsszerepet játszik. A Logikai Forma szintjén értelmezendő egység a lánc, amely teljesen azonos, másolással létrehozott alszerkezetek által alkotott sorozat. Amíg a törlés után a láncot alkotó elemek közül legalább egy fennmarad a PF feldolgozás számára, vagyis a 'kiejtés' számára, mindaddig az LF-en feldolgozandó egység visszakereshető a PF reprezentáció alapján.

Kérdés, hogy a törlés az ' α mozgatótól' (tehát a másolástól) függetlenül is működhet-e avagy sem. Ha a törlés a másolástól függetlenül is működhet, akkor valamiképp külön kell biztosítani, hogy egy láncban belül az α összes másolata, a legfelső kivételével, törlődjön. Egy nyílt formájú α PF-szintjén kapott helyének tükröznie kell a 'Kíírás' ('Spell-Out') előtt végzett mozgatója során elért legmagasabb pozíciót; máskülönben PF-en nem lenne megkülönböztetve az S-szerkezet előtti és az az utáni mozgató. Chomsky (1994: 13) ezt úgy oldja meg, hogy a törlést beleépíti magába a mozgató műveletbe: „A Mozgató α -t operáció célpontja K, α -t felemeli, majd α -t összeolvasztja K-val [...] Ezen kívül csak a törlési művelet létezik, amely viszont nincs hatással a szerkezetre – persze attól eltekintve, hogy hatására, úgy tűnik α nem 'látható' az 'interface'-en”.

Vagyis α -nak a nyomai azaz másolatai ugyanazon operáció által vannak jelölve a PF-en való törlésre (mondjuk egy +T jeggyel), mint amely operáció beilleszti α elmozgatott másolatát. A fonológiai elv itt tehát csupán annyit mond ki, hogy a +T jegyű elemek nincsenek értelmezve, feldolgozva PF-en. Ez önmagában viszont nem tesz szükségessé törlést mint műveletet, hanem egy reprezentációs tulajdonságot határoz meg.

A mellérendelő VP-ellipszis tagjai különböznek a másolatokból álló lánc elemeitől abban, hogy az engedélyező VP és az elliptált VP között nem szükséges a teljes azonosság, például az igék lokális, tagmondatonként eltérő sze-

mély/szám egyeztetésekben vesznek részt, más nyelvtani jegyeikben is eltérhetnek, vagyis nem tökéletes másolataik egymásnak. Úgy gondoljuk, hogy az eltérések azért lehetségesek, mert a VP-ellipszisek nem másolással jöttek létre, a mellérendelt tagmondatok mindegyike a „saját jogán” generálódik.

A VP-ellipszis kezelésének problémái a Minimalista Program keretében jól illusztrálják a derivációs keret okozta nehézségeket. Bródy (1999) rámutat arra, hogy a szintaktikai rendszer redundáns, mivel másolatokat hoz létre, majd törli is azokat. A lánc az azonosság relációnak tematikusan speciális típusát fejezi ki a lánc szemeire vonatkozóan. A láncbeli többszörös másolatok (copyk) előfordulása nem különbözik a lexikai egységek vagy a belőlük épített szerkezetek többszörös előfordulásainak más eseteitől. A többszörös előfordulás annak tulajdonítható, hogy a lexikai egységek többször voltak kiválasztva a lexikonból. A többszöri előfordulás jegyei interpretálhatók úgy, mint az 'azonosság' vagy a gyengébb 'nem megkülönböztethetőség' relációja. A lánc szeméinek azonossága ennek a esete, ahol a lexikai egységek többszörös előfordulása tematikus szerepükben azonos. A másolatok szintaktikai létrehozása, összekapcsolása és/vagy törlése elkerülhető, mivel mindezek egy függetlenül szükséges interpretációs azonossági viszony tagjai.

11.2. A VP-ellipszises szerkezetek létrejöttét a lexikai egységek többszörös, lexikonbóli kiválasztása alapján szeretnénk jellemezni. A mellérendelés tartományára alkalmazott szerkezeti párhuzamosság megszorítás és referenciális párhuzamosság megszorítás kapcsán azt látjuk, hogy az utóbbi megszorítás tekintetében önmagában nem elegendő, ha ugyanazokat a lexikai egységeket választjuk ki a mellérendelt tagmondat Agr-tartománya számára. Például az Agr-tartományban található névmások akkor követik a referenciális párhuzamosság megszorítást, ha redukált nyomaték esik rájuk, ereszkedő intonációjú fonológiai frázis részeként, vagy ha ellipszis alá esnek

- (183) a. Reggel a MATRÓZ_m [-szólt-neki_j^α], és este a KORMÁNYOS_k szólt neki_j^α.
- b. Reggel a MATRÓZ_m szólt neki_j^α és este a KORMÁNYOS_k [szólt neki_j^α].
- c. Reggel a MATRÓZ_m szólt neki_j^α és este a KORMÁNYOS_k szólt neki_j^α.
- d. Reggel a MATRÓZ_m szólt NEKI_j^α, és este a KORMÁNYOS_k szólt neki_j^α.

A mondatoknak több lehetséges olvasatuk is van. De a preferált olvasataik követik a referenciális párhuzamosság megszorítását, miszerint a matróz és a kormányos ugyanannak a harmadik személynek szólt, a c. esetében preferált olvasatban egy deiktikus harmadik személynek. Az elliptikus tagmondat és a redukált

nyomatékú névmást tartalmazó tagmondat a megszorítás szempontjából azonosan viselkedik. Egyik mondatnak sem lehet olyan olvasata, amely szerint a matróz egy harmadik személynek, a kormányos meg egy negyedik személynek szólt. Ez az olvasat csak akkor válik lehetővé, ha a tagmondatok nem ereszkedő intonációjúak, hanem irtóhangsúlyos összetevővel végződnek, mivel a tagmondatvégi névmás erős nyomatékot kap:

- e. Reggel a MATRÓZ_m szólt NEKI_j^α, és este a KORMÁNYOS_k szólt NEKI_n^α.

Az ellipszist nem tartalmazó (e) mondatnak van nem párhuzamos referenciájú olvasata, miszerint a matróz egy harmadik, a kormányos meg egy negyedik személynek szólt.

Az elliptikus tagmondat és a redukált nyomatékú névmást tartalmazó igei szerkezetek tehát a megszorítás szempontjából egy közös osztályt képeznek, szemben az irtóhangsúlyra végződő tagmondatdal.

Ugyanakkor az a.–e. mondatok egyaránt eleget tesznek a szerkezeti párhuzamosság megszorításának. Ez arra utal, hogy a szerkezeti párhuzamosság érvényesülésének nem kell függnie a nyomatékok kiosztásától.

Az ellipszist engedélyező terület és az ellipsis alá eső terület közti referenciális párhuzamosság nem triviális olyan előreható ellipszisekben, melyeket több tagmondatban szétszított engedélyező tartomány licenciál. Miként a névmásoknak is lehet megosztott antecedensük, úgy adott tagmondatbeli ellipszist több előző tagmondat releváns területei engedélyezhetnek mintegy közösen (Lobeck 1995: 29). Névmás megosztott antecedenssel:

- (184) Péter azt javasolta Ernőnek, hogy ők segítsenek egymásnak.

VP-ellipsis több, „közös” engedélyező területtel:

- (185) Péter szeretné körbevitrolázní a világot, Ernő pedig szeretné megmászni a Kilimandzsárót, de egyikük sem tudja megtenni [...], mert nincsen elég pénzük.

A [...] értelmezését nem tudjuk megadni a referenciális párhuzamosság egyszerű alkalmazásával. A [...] számára az anyanyelvi beszélők olyan értelmezést adnak, miszerint: [azt, amit szeretne]. Az ilyen interpretáció legalábbis nem mond ellent a referenciális párhuzamossági megszorításnak, csak rekurzív módon konstruált, az .. amit szeretne szerkezet az azt névmásra rendelkezik megosztott antecedenssel: *körbevitrolázní a világot, megmászni a Kilimandzsárót.*

A lexikai egységek azonos vagy nem megkülönböztetett példányainak többszörös kiválasztásai és az ellipsis létrejötte

12.1. Abból indultunk ki, hogy a szerkezetépítés bemenetét a lexikai egységek nyelvtani jegyhalmazai képezik. A fonológiai formájuk külön szublexikonban tárolt. Ezeket „később”, a már megépített szintaktikai szerkezet terminális csomópontjaiba illesztjük be. Az ellipsis a hangforma be nem illesztése, amennyiben erre a releváns megszorítások, feltételek lehetőséget nyújtanak.

Chomsky (1995) értelmében egy mondat szerkezet reprezentációjának megépítése a lexikai egységek „előszámlálásával” kezdődik, ez adja a szintaktikai bemenetet (inputot). A VP-ellipsis szerkezetek létrejöttét úgy gondoljuk el, hogy az ellipsis engedélyezése és elvégzése szempontjából releváns lexikai egységeket többször kiválasztjuk a lexikonból, és úgy számláljuk elő őket a szintaktikai inputnál, hogy a szerkezeti és a referenciális párhuzamosság megszorításainak eleget tudjanak tenni. Ekkor lehet a fonológiai forma be nem illesztése lehetőségével élni.

A lexikai egységek előszámlálása lényegében a szótári egységek listájának képzését jelenti, melyben mindegyik lexikai egység valamilyen jelölést hordoz, például indexeket. Ezek beazonosíthatják a szelekciós lépést magát (például hányadik kiválasztás volt). Vonakozhatnak arra is, hogy az előszámláló rendszer adott lexikai egység kiválasztását egy korábban már szelektált lexikai egységgel azonosként választja-e ki (azonos példányok), vagy adott lexikai egység kiválasztását nem különbözteti meg egy korábban kiválasztott példánytól (nem megkülönböztetett példányok), vagy pedig a kiválasztott lexikai egységet éppen hogy megkülönböztetettnek határozza meg.

12.2. A nem megkülönböztettség és az azonosság közti különbség szerkezeti és lexikai relevanciával is bír. Az előreható ellipsis alapját a lexikai egységek egymástól nem megkülönböztettként való kiválasztásai adják. Az azonosságnak ez a gyengébb változata van a névmás kötések mögött. Például (177)a.-ban a *Mari* és *ő* lexikálisan nem azonosak, viszont a mondat szerkezetben egymástól nem megkülönböztettek¹⁶:

- (186) a. Ma ERZSI mondta, hogy Péternek tetszik Mari, tegnap meg MARI_j is mondta [~~hogy Péternek tetszik ő_j~~]
 b. *Ma ERZSI mondta, hogy Péternek tetszik Mari, tegnap meg MARI_j is mondta, [~~hogy Péternek tetszik Mari_j~~]

¹⁶ Láttuk, hogy az előreható ellipsis támogatják az antecedens-névmás viszonyok, a tagmondatok szerkezete nem szükségképpen párhuzamos, és nem kell szomszédosnak lenniük. A hátraható ellipsisra, amely ugyanazon lexikai egységek azonosként való kiválasztására épül, az előbbiek ellenkezője igaz: a hátraható ellipsis nem fér össze az ellipsis tartományát érintő antecedens viszonytal, a tagmondatoknak szomszédosnak kell lenniük és párhuzamos szerkezetűeknek.

Viszont a hátraható ellipszisben, a (187)-ban jelzett interpretáció mellett, lehetséges a Mari azonos példányainak megjelenése:

- (187) Ma ERZSI mondta, [~~hogy Péternek tetszik Mari~~], tegnap meg MARI_i is mondta, hogy Péternek tetszik Mari_i.

Kérdés, hogy mely jegyek alapján beszélhetünk a lexikai egységek többszörös kiválasztásai során az azonos, illetve nem megkülönböztetett példányokról. Látuk, hogy az ellipsis alá eső, illetve azt engedélyező igéknek csak a V + Időjel komplexum tekintetében kell azonosnak lenniük. Az egyeztető végződések a tagmondaton belüli lokálisan engedélyezettek, a két tagmondatban a két ige a személy/szám jel, valamint az alanyi/tárgyas ragozás tekintetében eltérhet egymástól. Ezért valamely ige azonos vagy nem megkülönböztetett példányainak lexikai kiválasztását úgy értjük, mint az „azonos ige + időjel morféma” komplexum többszöri kiválasztását.

A párhuzamossági megszorítások azt mutatták, hogy az ellipszist tartalmazó VP-ben és az ellipszist engedélyező VP-ben szereplő főnévi egységeknek azonos típusú függőségekben kell részt venniük (a szerkezeti párhuzamosság megszorítása). Ha pedig a szerkezeti függőségek nem zárják ki, akkor ugyanazzal a referenciális értékkel kell bírniuk (a referenciális párhuzamosság megszorítása). Az ellipszist engedélyező és az ellipsis tartományába eső lexikai egységek azonos vagy nem megkülönböztetett példányainak lexikai kiválasztását úgy értjük, mint az inherens jegyek tekintetében vett azonosságot, valamint azon függőségi viszonyok tekintetében vett azonosságot, melyben a szelektált példányok részt fognak venni. Az azonos függőségekben való részvétel kritériuma nem előlegezheti meg a nem inherens jegyek konkrét értékeit. A kritérium csak annyit kíván meg, hogy a többször kiválasztott, azonos vagy nem megkülönböztetett példányokat megjelöljük arra, hogy ők azonos típusú függőségi viszonyokban vesznek majd részt, bármi legyen is az. A mondat szerkezet reprezentációjának felépítése során, amikor konkrét értéket kap a függőségi viszony, melyben az egyik szelektált példány részt vesz, akkor az is eldől, hogy – grammatikus reprezentáció esetén – a másik tagmondatban a másik szelektált példánynak is ugyanolyan függőségi viszonyban kell részt vennie.

Ez a két elv egyrészt megengedi, hogy lehessenek nem azonos (lokális) személy/szám morfémák az előszámlálásban, másrészt megteremti a feltételét annak, hogy olyan nem inherens jegyek (például esetjegyek) azonosak lehessenek, melyek biztosítják az argumentumok izomorfikus elrendezését a tagmondatokban. Így kizárjuk az azonos lexikai egységeken alapuló, olyan mondatok keletkezését, melyek nem párhuzamosak, nem izomorfikusak:

- (188) * Reggel ÉN hallottam, Péter mesél Mariról, este pedig MISI [~~hallotta, hogy Mari mesél Péterről~~].

A lexikai kiválasztásokat szervező rendszer működése

12.3. Tekintsük az alábbi 3 mondatot:

- (189) a. János_i EZÜST[~~láncot vett a(z ö_i) lányának~~], Erzsi_k meg ARANYLÁNCOT vett a(z ö_k) lányának.
 b. János_i EZÜSTLÁNCOT vett a(z ö_i) lányának, Erzsi_k meg ARANYLÁNCOT [~~vett a(z ö_{kA}) lányának~~].
 c. János_i EZÜSTLÁNCOT vett az ö_α lányának, Erzsi_k meg ARANYLÁNCOT vett az ö_β lányának.

Chomsky Minimalista Programja (1995) értelmében egy mondat levezetése az előszámlálással kezdődik, mely a lexikomból kiválasztott szótári egységek egy listáját jelenti. Ezek adják a mondattani reprezentáció megépítésének bemenetét, inputját.

A mellérendelt tagmondatok esetében, a mellérendelő kötőszót valamint legalább két enumerációs listát kell kiválasztani a lexikomból. A két enumerációs lista a mellérendelő kötőszó argumentumainak lexikai kiválasztását képezi.

Az egyes enumerációs listákban szereplő lexikai egységek mindegyike valamilyen jelölést hordoz (pl. indexeket vagy számokat), melyet maga a szelekciós művelet kapcsol hozzájuk.

Ha a rendszer feladata VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok létrehozása, akkor meghatározott szótári egységeknek (amelyek összeillesztéséből majd a VP-k előállnak) k é t s z e r kell szerepelniük a válogatásban. A listákban szereplő minden egyes szótári egység jelölt a szelekciós művelet indexe által. Ha előbb az egyik, majd a másik listába ugyanazt a lexikai egységet is választjuk ki, ettől a példányok nem lesznek azonosak, mivel egymástól k ü l ö n b ö z ő i n d e x e t fognak kapni, mert ők több kiválasztás eredményei. A két VP tartalmazhatja ugyanazon lexikai egységeket, ám a két VP-ben a megfelelő lexikai egységek mindig különböző indexszel lesznek ellátva. Ez a helyzet a (189) c. mondat esetében. Az alapul szolgáló lexikai szelekciót illusztrálja a (190):

(190)

&

N1 [..... M_p! C_h D_m E_s]

N2 [..... A_r! C_t D_v E_z]

& = mellérendelő kötőszó

N1 és N2 = enumerációs listák

C / C, D / D, E / E = ugyanazon lexikai egységek n e m a z o n o s k é n t szelektált példányai

! = megkülönböztetett kiválasztás kontrasztív fókusz jegyre

12.4. A lexikai kiválasztást szervező rendszer úgy tudja biztosítani, hogy ugyanazon lexikai egységeknek egymással azonos példányai legyenek a listákban, hogy miután az első kiválasztás megtörtént, és a megfelelő indexszel megjelölt, ezután a másodszeri (harmadszeri, stb.) szelekció indexeit mindig átváltoztatja az első kiválasztás indexére. Ekkor a kiválasztott példányok azonosak. Ezek a példányok azonos típusú függőségi viszonyban való részvételre jelöltek (bármilyen legyen is a reláció konkrét értéke), és azonos a referenciális értékük.

Mindig az első kiválasztás (amely továbbadja indexeit) lehet ellipszisre determinált.

Mindez a hátraható ellipszis lehetőségét termeti meg: lásd (189) a. mondat. A második, stb. kiválasztás indexeinek átírása az első kiválasztás indexére olyan lexikai szó esetében lehetséges, amely legalább fonológiai szónak megfelelő reprezentáció. Láttuk, hogy a hátraható ellipszis tartományába fonológiai szavak is tartoznak, (nem feltétlen frázisok) a kontrasztív intonációs mintát követő fonológiai frázisok alkotóelemeiként. A lexikai kiválasztások eredménye ekkor:

(191)

&

N1 [.....M_p! C_h D_m E_s.....]

N2 [.....A_r! C_{t→h} D_{z→m} E_{w→s} ...]

& = mellérendelő kötőszó

N1 és N2 = enumerációs listák

C / C , D / D , E / E = ugyanazon lexikai egységek azonosként szelektált példányai

! = megkülönböztetett kiválasztás kontrasztív fókusz jegyre

12.5. A lexikai kiválasztást szervező rendszer úgy tudja biztosítani, hogy ugyanazon lexikai egységek egymástól nem megkülönböztetett példányai legyenek a listákban, hogy miután az első kiválasztás megtörtént, és a megfelelő indexszel jelölt, a második (harmadik, stb.) szelekció indexeit nem írja ki, leve-szi. Ekkor a kiválasztott példányok ugyanazon lexikai egység egymástól nem megkülönböztetett példányai lesznek. Ezek a példányok nem megkülönböztetett típusú függőségi viszonyban való részvételre jelöltek (bármilyen legyen a reláció konkrét értéke) és referenciális értékük nem megkülönböztetett.

Mindig a nem első, tehát a másodszeri, harmadszeri, stb. kiválasztás lehet ellipszisre determinált. Mindez az előreható ellipszis lehetőségét teremti meg, ld. a (189) b. mondat. A szelekciós indexek levétele frázisokat képezni tudó lexikai egységek csoportján lehetséges. Az előreható ellipszis tartományába frázisszerkezetek esnek.

Ezt illusztrálja a (192):

(192)

&

N1 [.....M_p! C_h D_m E_s]

N2 [..... A_r! C__ D__ E__]

& = mellérendelő kötőszó

N1 és N2 = enumerációs listák

C / C, D / D, E / E = ugyanazon lexikai egységek nem megkülönböztetettként szelektált példányai

! = megkülönböztetett kiválasztás kontrasztív fókusz jegyre

12.6. Mindez csak akkor működik, ha a fenti enumerációs listákban mindig van legalább 1–1 olyan azonos kategóriájú, de megkülönböztetettként kiválasztott lexikai egység, amely kontrasztrelációra megjelölt, fókuszjegyet kap. A kontraszt jegyű lexikai egységek azonos típusú szerkezeti függőségi viszonyokban való részvétellel jelöltek (szerkezeti párhuzamosság), viszont a referenciális értékük megkülönböztetett, disztinkt: a referenciális párhuzamosság tehát soha nem alkalmazható rájuk.

Ha tehát egy adott mondatszerkezet megépítésének inputjánál, az előszámlált lexikai egységek között van olyan előfordulás, miszerint ugyanazon lexikai egységeknek azonos vagy nem megkülönböztetett példányait választja ki a rendszer, akkor van lehetőség ellipszisre. Ha az előszámlálásnál ugyanazon lexikai egységek példányait nem azonosokként választott ki a rendszer, akkor nincs lehetőség az ellipszisre.

A fókuszmező és az Agr-tartomány összehangolása

13. A fókuszmező és az Agr-tartomány által tartalmazott grammatikai információk eltérő típusa interakcióban van a lexikai kiválasztás indexeivel. A következő összefüggéseket találjuk. A VP-ellipszist tartalmazó mellérendelésekben a lexikonból megkülönböztetettként szelektált lexikai egységek a fókuszmezőbe, míg ugyanazon lexikai egység azonosként vagy nem megkülönböztetettként szelektált példányai az Agr-tartományba kerülhetnek.

13.1. Egy mondatszerkezet megépítésének inputjánál a lexikai egységek előszámlálásakor keletkező listákat tekintve:

a) Ha vannak olyan listák, melyekben ugyanazon lexikai egységek többször, azonosként vagy nem megkülönböztetettként kiválasztottak,

akkor

ez megkívánja listánként legalább egy lexikai egységnek megkülönböztetett-ként kiválasztását, vagyis lesz legalább egy olyan lexikai egység, amelynek a szelekciós jelöléséhez a rendszer hozzáírja a megkülönböztetett indexet. A megkülönböztetett egység(ek) kontrasztív fókusz jegyet kapnak. A listáknak ezek a megkülönböztetett indexű tagjai egymással kontrasztot képeznek. A megkülönböztetett index kiosztásának tartalmi kritériumai a mentális lexikkal együttműködő konceptuális rendszertől függenek.

b) A listákban megkülönböztetett indexszel ellátott, egyszer kiválasztott lexikai egységeknek kell elfoglalniuk a mondat szerkezet fókuszmező tartományát. Ezek a lexikai egységek lehetnek tárgyai a szerkezeti párhuzamosság megszorításának, de nem vonatkozhat rájuk a referenciális párhuzamosság megszorítása.

c) A többször azonosként/nem megkülönböztettként kiválasztott, ugyanazon lexikai egységek a mondat szerkezet Agr-tartományában maradnak. Ezek a lexikai egységek azonos/nem megkülönböztetett szerkezeti függőségi viszonyban való részvételre jelöltek (bármilyen is legyen annak konkrét értéke), és a referenciális értékük is azonos/nem megkülönböztetett.

d) Az ugyanazon lexikai egységek azonosként szelektálásai közül az első kiválasztás látható el az elliptálhatóság tulajdonságával. Feltétel, hogy a két releváns előszámlált listában legalább 1–1 olyan lexikai egység is legyen, amely a megkülönböztetett jelölést kapja a lexikai kiválasztásnál.

e) Az ugyanazon lexikai egységek nem megkülönböztettként való szelektálásai közül a nem első kiválasztás látható el az elliptálhatóság tulajdonságával. Feltétel, hogy a két releváns előszámlált listában legalább 1–1 olyan lexikai egység legyen, amely a megkülönböztetett jelölést kapja a lexikai kiválasztásnál.

13.2. A feltételezett mechanizmusok azt az intuíciót is kifejezik, hogy a melérendelő VP-ellipszist tartalmazó mondatoknak az ellipszissel kapcsolatos tulajdonságait determinálja a lexikai kiválasztó rendszer. Ezek a tulajdonságok megjósolhatóak, mint a lexikai szelekció következményei. A mondat egyéb más nyelvtani tulajdonságait, jegyeit a lexikai kiválasztás nem oldja meg vagy rendezi el, csak a bemenetet hozza létre a szerkezetépítés számára. Vagyis a lexikai kiválasztó rendszer az itt javasolt modell szerint nem vesz át a komputációs mechanizmus jegyellenőrző, szerkezetépítő feladataiból.

További kutatásokat igénylő problémákat vet fel az az összefüggés, miszerint az ellipszist lehetővé tevő lexikai kiválasztásoknak együtt kell járniuk a megkülönböztettként kiválasztással, amely kontraszt jegy ad a listákban legalább 1–1 egységnek. Az azonosságoknak és a kontrasztoknak ez az együttjárása a nyelvtannal kapcsolatban levő mentális-konceptuális rendszernek a nyelvtani komputációs rendszerére tett hatását tükrözheti valamiképpen. Ennek pontos mecha-

nizmusa jelenleg nem ismert. Feltárása elvezethet a „nyelvészeti” nyelvtan és a mentális nyelvtan kapcsolatának jobb megértéséhez.

Irodalom

- Alberti, Gábor – Medve, Anna (2000), Constituents in Special Operator Positions. In: Alberti, Gábor – Kenesei, István (eds), *Approaches to Hungarian 7*. JATE, Szeged. 93–117.
- Alexiadou, Artemis – Anagnostopoulou, Elena (1998), Parametrizing AGR: Word Order, V-Movement and EPP-Checking. *Natural Language & Linguistic Theory* 16: 491–539.
- Bánréti Zoltán (1992), A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 715–797. Második kiadás: 1994.
- Bánréti, Zoltán (1994), Coordination. In: Kiefer, Ferenc – É. Kiss, Katalin (eds), *The Syntactic Structure of Hungarian Syntax. Syntax and Semantics*. Vol. 27. Academic Press, New York. 355–415.
- Bánréti Zoltán (2001), Többszörös lexikai kiválasztás és párhuzamosság a hátraható ellipsisben. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből – Kiefer Ferenc tiszteletére*. Osiris Kiadó, Budapest. 97–119.
- Bartos, Huba (2000), VP-Ellipsis and Verbal Inflection in Hungarian. *ALH* 47: 3–23.
- Bartos, Huba (2001), Coordinate Ellipsis as a Phonological Non-Insertion. In: Bartos, Huba (ed.), *Papers on the Mental lexicon*. Research Institute for Linguistics, Budapest. 41–66.
- Bródy, Mihály (1990), Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field. In: Kenesei, István (ed), *Approaches to Hungarian 3*. JATE, Szeged. 95–122.
- Bródy, Mihály (1995), Focus and Checking Theory. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian 5*. JATE, Szeged. 31–43.
- Brody, Michael (1999), Relating Syntactic Elements: Remarks on Norbert Hornstein’s „Movement and Chains”. *Syntax* 2: 210–226.
- Cardinaletti, Anna – Starke, Michael (1995), The Typology of Structural Deficiency. In: *On the three grammatical classes*. FAS Papers in Linguistics 1: 1–55. Berlin.
- Chomsky, Noam (1993), A minimalist program for linguistic theory. In: Hale, K. – Keyser, S. J. (eds), *The view from Building 20: Essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*. MIT Press, Cambridge MA.
- Chomsky, Noam (1994), Bare Phrase Structure. *MIT Occasional Papers in Linguistics*, 5.
- Chomsky, Noam (1995), *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge MA.
- Collins, Chris (1997), *Local Economy*. The MIT Press, Cambridge MA.
- Dalrymple, Mary (1991), *Against reconstruction in Ellipsis*, ms, Palo Alto CA.
- Dik, Simon. (1968), *Coordination*. North-Holland, Amsterdam.
- É. Kiss, Katalin (1995), Introduction. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Discourse Configurational Languages*. Oxford University Press. 3–28.
- É. Kiss Katalin (1998), Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, Új

- magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest. 17–184.
- Fiengo, Robert – May, Robert (1994), *Indices and identity*. MIT Press, Cambridge MA.
- Fox, Danny (1998), *Locality in variable binding*. In: Barbosa, P. – Fox, D. – Hagstrom, P. – McGinnis, M. – Pesetsky, D. (eds), *Is the best good enough? Optimality and competition in syntax*. MA MIT Press/ MIT WPL, Cambridge.
- Halle, Morris – Marantz, Alec (1993), *Distributed Morphology and the Pieces of Inflection*. Hale, K. – Keyser, S. (eds), *The View from Building 20*. MIT Press, Cambridge MA. 111–176.
- Hestvik, Arnold (1995), *Reflexives and Ellipsis*. *Natural Language Semantics* 3 (2): 211–237.
- Hornstein, Norbert (1995), *Logical Form: From GB to minimalism*. Blackwell, Oxford.
- Hunyadi László (2001), *A hatókör prozódiaja*. In: Bakró-Nagy, Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Új magyar nyelvészeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 324–343.
- Kálmán, László (1985), *Word Order in Neutral Sentences, Word Order in Non-Neutral Sentences*. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged. 11–38.
- Kayne, Richard (1994), *The Antisymmetry of Syntax*. (= *Linguistic Inquiry Monograph* 25) MIT Press, Cambridge MA.
- Kenesei, István (1986), *On the Logic of Word Order in Hungarian*. In: Topic, Focus and Configurationality. Abraham, W. – De Meij, S. (eds), *John Benjamins*, Amsterdam. 143–159.
- Kenesei István (1992), *Az alárendelő mondatok*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei István (1998), *Argumentumszerkezet és VP-fókusz*. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.), *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. Szeged. 223–242.
- Kennedy, Chris (1997), *Antecedent contained deletion and the syntax of quantification*. *Linguistic Inquiry* 28: 662–688.
- Kiefer Ferenc (1999), *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2000), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kitagawa, Yoshihisa (1991), *Copying identity*. *Natural Language & Linguistic Theory* 9: 497–536.
- Koopman, Hilda – Szabolcsi, Anna (2000), *Verbal complexes*. MIT Press, Cambridge MA.
- Lobeck, Anne (1995), *Ellipsis, Functional Heads, Licensing & Identification*. Oxford University Press, Oxford.
- Moltmann, Frederic (1992), *Coordination and Comparatives*, PhD dissertation, MIT Working Papers in Linguistics.
- Munn, Alan (1993), *Topics in the Syntax and Semantics of Coordinate Structures*. PhD dissertation. University of Maryland, College Park.
- Platzack, Christer (1998), *A Visibility Condition for the C-domain*. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 61: 53–99.
- Pléh Csaba – Radics Katalin (1976), *„Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg*.

- ÁNyT 11: 261–277.
- Pollock, Jean-Yves (1989), Verb Movement, UG, and the Structure of IP. *Linguistic Inquiry* 20: 365–424.
- Reinhart, Tanya (1983), Anaphora and semantic interpretation. Croom Helm, London.
- Reinhart, Tanya (1986), Center and periphery in the grammar of anaphora. In: Lust, B. (ed.), *Studies in the acquisition of anaphora*. Reidel, Dordrecht.
- Rizzi, Luigi (1997), The Fine Structure of the Left Periphery. In: Haegeman, L. (ed.), *Elements of Grammar*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht – Boston – London. 281–337.
- Ross, John R. (1967), Constraints on Variables in Syntax. PhD dissertation. MIT, kézirat.
- Sag, Ivan (1976), Deletion and Logical Form. Ph.D. dissertation, MIT Press, Cambridge MA.
- Sag, Ivan – Gazdar, Gerald – Wasow, Thomas – Weisler, Samuel (1985), Coordination and how to distinguish categories. *Natural Language and Linguistic Theory* 3: 117–171.
- Szabolcsi, Anna (1983), Focussing properties, or the Trap of First Order. *Theoretical Linguistics* 10: 125–145.
- Tancredi, Christopher (1992), Deletion, Deaccenting and Presupposition. PhD dissertation. MIT Working Papers in Linguistics.
- Tomioka, Satoshi (1997), Focusing Effects and NP Interpretation in VP-Ellipsis. PhD dissertation. University of Massachusetts, Amherst.
- Wilder, Chris (1995), Rightward Movement as Leftward Deletion. In: Lutz, U. – Pafefel, J. (eds), *On Extraction and Extraposition in German*. *Linguistik Aktuell/Linguistics Today* 11.
- Wilder, Chris (1997), Some properties of Ellipsis in Coordination. In: Alexiadou, A. – Hall, T. A. (eds), *Studies on Universal Grammar and Typological Variation*. *Linguistik Aktuell/Linguistics Today*. 59–107.
- Williams, Edwin (1977), Discourse and Logical Form. *Linguistic Inquiry* 8: 101–139.
- Williams, Edwin (1997), Blocking and Anaphora. *Linguistic Inquiry* 28: 577–628.

Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák

Gert Sauer 70 születésnapjára

The paper attempts to set up the main syllable-structure rules of Proto-Ob-Ugric. Constituents of the syllable are characterized, and the syllable boundary is set up on the basis of sonority value and frequency of the consonants related to each other. It is argued that POU is one of the languages showing left-to-right syllabification. As an introduction some phonological questions and changes leading to the reconstructed POU forms are discussed, i.e. the classification of the velar fricative γ as an approximant, the fricatives δ and δ' as lateral consonants, and finally the status of apical sibilant ζ is debated. Moreover, the role of ϱ in the second syllable is discussed, and it is stated that ϱ is a syllabic vowel with no phonemic value.

1. Bevezetés

Dolgozatomban az osztják és a vogul nyelv közös történeti előzményére, az obi-ugor alapnyelvre (POU) kikövetkeztethető szavak szótagszerkezetét írom le. A szótagszerkezet leírásán egyfelől a szótag belső szerkezetének feltárását, az obi-ugor alapnyelvre jellemző szótagtípusoknak a meghatározását, másfelől pedig a szótagok egymással való kapcsolódási módjainak a leírását értem. A szótag belső szerkezetét, illetőleg a szótagtípusok meghatározását a szótagépítési tendenciákban (4. pont), a szótagok egymással való kapcsolódási módjait a szótagfűzési tendenciákban (5. pont) fogalmazom meg.

A szótagnak mint prozódiai egységnek a vizsgálatával eleddig szűkmarkúan bánt a finnugrisztika, akár ha (a magyart, a finnt, az észtet és a lappot leszámítva) az egyes nyelvek, akár ha az alapnyelvek fonológiai–fonotaktikai–morfológiai szakirodalmát tekintjük. Ennek lehetséges okairól másutt röviden már szóltam (Bakró-Nagy 1999: 12–13). Az obi-ugor alapnyelv szótag-viszonyainak leírását azért tartom lényegesnek, mert relatíve fiatal, s ezért a rekonstrukció eszközeivel biztonságosabban megközelíthető alapnyelvről lévén szó, könnyebben megállapíthatók azok a fonotaktikai jelenségek, amelyek egyrészt megelőző hang- és/vagy morfológiai változások következtében állottak elő benne, másrészt pedig magyarázatként szolgálhatnak további, az osztják és a vogul nyelv egyik-másik fonotaktikai és morfológiai tulajdonsága számára. Ezek között egy sor hangtani kérdés lényeges szerephez jut. Vagy azért, mert miként minden

fonotaktikai leírásnak, úgy a jelenleginek is állást kell foglalnia a leírandó nyelv fonémarendszerét illetően már a fonotaktikai jellemzők megfogalmazása előtt (3. pont), vagy pedig azért, mert éppen a fonotaktikai jellemzők láttán egyik vagy másik addig elfogadott hangtani megállapítás módosításra szorul. Így hangtörténeti meggondolások vezetnek arra, hogy hosszabban foglalkozzam a POU szibilánsokkal (3.1.3.), fonetikai és hangtörténeti meggondolások együttesen arra, hogy kiemeljem a réshangok kérdését (3.1.2.). Fonotaktikai és hangtörténeti szempontból fűzök külön kommentárt a félhangokhoz (3.1.1.), s tisztán szótag szerkezeti megfigyelések alapján értékelem át a redukált vokális státuszát az obi-ugor alapnyelvben (3.2.1.). Az elmondottakból következik, hogy e lényegében szinkrón leírásnak történeti összefüggésekre is tekintettel kell lennie. Ez a módszertani eklekticizmus azonban majdnem elkerülhetetlen, ha a vizsgálat tárgyát valamely rekonstruált nyelvi állapot képezi.

E dolgozat, módszertani hipotézisét illetően, követi a finnugor alapnyelv szótagszerkezeti leírásában korábban már alkalmazottat (Bakró-Nagy 1999), s ez a következő: ha a fonémáknak a szekvenciában való eloszlása szerveződési egységre utal, továbbá ha ez a szerveződési egység lehetségesen a szótag, s a szótagnak megvannak a maga univerzálisan érvényes fonémaeloszlási tulajdonságai, akkor e tulajdonságokat a fonémák gyakoriságának tükröznie kell. Ha egy $C_{[a]}V_{[a]}C_{[b]}V_{[b]}C_{[c]}$ szekvencia $_{[b]}$ és $_{[c]}$ pozíciójában C szisztematikusan azonos gyakoriságú, de $_{[a]}$ -ban szisztematikusan eltérő, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy $C_{[b]}$ és $C_{[c]}$ azonos szótagösszetevőt (azaz szótagbeli pozíciót) reprezentál, $C_{[a]}$ viszont eltérőt. A szótagösszetevők ily módon való azonosítása egyben a szótaghatár helyének kijelölésével azonos. E hipotézis helytálló voltát dolgozatom 4. és 5. pontjában igyekszem igazolni.

A leírás másik előfeltevése – melynek igazolására a 3.2.1. pontban kerül sor – a fent már említett redukált magánhangzó rendszer-, illetőleg szekvenciabéli szerepével függ össze: amennyiben az osztják és a vogul nyelvben bizonyíthatóan létezik egy, a felszíni szerkezetben jelentkező, nem fonemikus értékű szótagalkotó elem, akkor feltételezhető, hogy ilyen elemmel a két nyelv közös előzményében is számolhatunk; az obi-ugor alapnyelvre rekonstruált magánhangzó-rendszerben szereplő redukált magánhangzó a szavaknak egy jól meghatározható, nagyobb csoportjában e nem fonemikus és nem etimologikus szótagalkotó elemnek feleltethető meg.

Az obi-ugor alapnyelv szótagszerkezeteinek a leírásakor még két szempontot kell előrebocsátani. Az egyik az obi-ugor alapnyelvi rekonstrukciókkal függ össze. A másik a szótagnak mint fonológiai és fonetikai egységnek az értelmezésével kapcsolatos.

Az obi-ugor alapnyelvet, miként a rekonstruált alapnyelvi szinteket általában, szinkrón nyelvi rendszernek tekintjük, s ezeknek minden, a természetes nyelvek

szinkron állapotától való eltérése, s megismerésük lehetősége is, ezek rekonstruált jellegéből adódik. Kimerítő leírásuk még egy olyan, relatíve időben hozzánk közeli, s két nyelv közös elődjének számító nyelvi állapot esetében sem lehet teljes, mint az obi-ugor alapnyelv. E jellege azonban nem tarthat vissza a minél alaposabb megismerésre vonatkozó törekvéstől. Az obi-ugor alapnyelv szóképzését (túlzás nélkül nevezhetjük így, a természetes nyelvekre vonatkozó, megszokott szóhasználattal) Honti rekonstruálta obi-ugor vokalizmustörténetének második részében (GOV 123–206). Ez az összeállítás, mely összesen 829 etimológiát számlál (közülük az első 724-hez, a legbiztosabbakhoz járul obi-ugor alapalak), a maga nemében ritka összeállításnak számít, mert az ún. közbülső alapnyelvek egyikének lexématárát adja, s ilyeneknek nincsen bővében a finnugrisztika.¹ Elemzéseim nyelvi anyagát tehát a GOV rekonstrukciói adják; a példákban a POU alak előtt szögletes zárójelben álló szám a GOV etimológiájának a sorszáma. Összesen 740 alakot dolgoztam fel. A GOV rekonstrukcióitól való eltéréseket rendre jelzem és magyarázom. (A GOV hangjelölésétől való eltérések a következők: a semleges veláris magánhangzó V jele helyett *ɤ*, a palatális magánhangzó *ʲ* jele helyett *ɟ* jelet alkalmazok, mert a V leírásomban a szerkezetek C és V elemei közül a magánhangzó jelölésére szolgál.) Az uráli (PU), a finnugor (PFU) és (részben) az ugor (PUg) előzmények, alapalakok az UEW anyagából származnak.

A szótaggal kapcsolatos fogalmak a következők: a szótag belső szerkezete, a szótag és a hangzóság összefüggése, a szótagfűzésre vonatkozó univerzális megfigyelések. A különféle fonológiaelméletek a szótag szerkezetét vagy hierarchikus, vagy „lapos”, azaz egyenrangú összetevőkből elrendeződő egységként gondolják el. A hierarchikusan építkező szótagszerkezetre vonatkozóan is különféle felfogások léteznek. Itt ahhoz az elgondoláshoz csatlakozom, amelyet a szótag összetevőinek hierarchikus elrendezettsége jellemez, mert úgy tartom, hogy a szótagösszetevők között vannak olyanok, amelyek erőteljesebb kohézióról tanúskodnak. (Erre a finnugor szótagszerkezeteket illetően már felhívtam a figyelmet, l. Bakró-Nagy 1999: 36). E felfogás szerint a szótag kezdetből és rimből építkezik. A rím összetett (vagy elágazó), amennyiben a szótag központi összetevőjét, a magot tartalmazza, s az azt követő zárlatot (kódát). A mag előtt álló kezdet s a zárlat (tehát a peremösszetevők) is lehetnek összetettek. Az összetevők egymáshoz való viszonya nem rendezetlen: hangzóságuk tekintetében eltérhetnek egymástól. A mag a szótag leghangzósabb összetevője. Nem véletlen, hogy a nyelvek többségében a hangrendszerek leghangzósabb elemei, a magánhangzók reprezentálják a magot, bár nem kizárólagosan; erre alább obi-ugor példák szolgálnak. A nem-vokális minőségű szótagmag implikációs összefügg-

¹ Egyedülálló voltát azok is kénytelenek elismerni, akik pedig magát a Honti-féle obi-ugor vokalizmuselmélet érvényességét kétségbe vonják; vö. Abondolo 1996: 7.

gésre utal: ha nazális lehet szótagmag, akkor lehet likvida is (vö. Basbøll 1994), miként pl. az osztjákban is. A peremösszetevők kevésbé hangzósak, mint a mag, s ebből adódik, hogy mássalhangzók. A mag felé haladva növekszik, onnan pedig csökken az összetevők hangzóssága. Univerzális érvényű megfigyelések szerint ez a tulajdonság jellemzi a jólformált szótagot. A szótagok kapcsolódására vonatkozó, ugyancsak általános megfigyelés a szótagok belső szerkezetéből adódik: a zárlat nem lehet kevésbé hangzós, mint a következő szótag kezdete. Jólformált az a szótagkapcsolódás, mely eleget tesz ezeknek az univerzális feltételeknek. Ehhez az általános tendenciához vagy szabályhoz nyelvileg sajátos tendenciák vagy szabályok is csatlakozhatnak, amelyek mintegy „felülírják” azt. Ilyen nyelvileg sajátos összefüggésekre mutat rá például a magyarra vonatkozóan Törkenczy (1994: 372–388), a finnugor alapnyelvet illetően Bakró-Nagy (1999: 43–47). S még egy további, ugyancsak általános, de nem kivételek nélkül érvényesülő elv, a maximális szótagkezdet elve. Eszerint egy ...VCV... szekvenciában a szótaghatár helye az első magánhangzó után áll, azaz az intervokalikus mássalhangzó a rákövetkező szótag kezdetének funkcióját tölti be (erre vö. Blevins 1995: 230 további irodalommal).

2. Az obi-ugor alapnyelv szavainak szerkezete

Ahhoz, hogy meghatározzuk, milyen szótagszerkezeti típusokkal számolhatunk az obi-ugor alapnyelvben, meg kell szabnunk a szótaghatár helyét. A fent bevezetett alapfogalmak, illetőleg elvek szerint, s végigtekintve a POU szavak C–V szerkezetén, ez első pillantásra nem tűnhetik oly nehéznek, s legfeljebb a mássalhangzó-kapcsolatok szorulnának alaposabb elemzésre. A kép azonban csak távolról ilyen problémátlan. A szószerkezeti típusok bemutatása során lesz látható, hogy a szótaghatárok helyének kijelölése egy sor esetben nem is olyan magától értődő feladat.

Az obi-ugor alapnyelv szavainak szerkezete a mássalhangzó- és magánhangzó-szerkezet szintjén a következő:

(1)

1.	VC	[191] * <i>ēn</i> 'groß' ²
2.	VCV	[10] * <i>ūγз</i> 'Tür'
3.	VCVC	[664] * <i>ūλəm</i> 'Traum' ³
4.	VCVCC	[61] * <i>ērəγl-</i> 'gedenken'

² A szót a GOV-ban l. *(j)*ēn-* alatt.

³ A GOV-ban a szó egyrészt *w-szókezdettel szerepel, másrészt alternatív alapalakkal (**wūδəm*/**wūδmэ*). Az itteni magánhangzós szókezdetre vö. Honti 1999: 18–22, 57–65, 118–120, Bakró-Nagy 2001a: 119–121; a λ magyarázatára vö. itt a 3.1.2. pontot.

5.	VCC	[40] * <i>ōnt</i> 'Magen'
6.	VCCV	[17] * <i>ōntʒ</i> 'Spieß'
7.	VCCVC	[47] * <i>ūŋkət-/iŋkət-</i> 'ausziehen'
8.	VCCVCV	[38] * <i>īntəʒ</i> 'Beere' ⁴
9.	CV	[416] * <i>nī</i> 'Frau'
10.	CVC	[494] * <i>pōk</i> 'Zapfen'
11.	CVCV	[139] * <i>θāθā-</i> 'naß werden'
12.	CVCVC	[630] * <i>tōkət</i> 'Querholz'
13.	CVCVCC	[206] * <i>jōrəyl-</i> 'vergessen'
14.	CVCVCVC	[655] * <i>wāćərsəm</i> 'Galle'
15.	CVCC	[296] * <i>kāñc</i> 'schwinden, abmagern'
16.	CVCCV	[697] * <i>wōŋkā</i> 'Grube'
17.	CVCCVC	[362] * <i>lāñcəʒ</i> 'warm'
18.	CVCCVCV	[444] * <i>ñkćəmʒ</i> 'Kiemen'

A szerkezeti típusok gyakorisága különböző. Van olyan is közöttük, amelyre csak egyetlen példa adódik. Az elemkombinációk gyakoriságát tekintve, legálábbis a leggyakoribbakat említve, a sorrend a következő: CVC, CVCVC, CVCC, CVCCV, CVCCVC, VC, VCVC, VCCV, CV stb.

Most foglaljuk pontokba azokat a szerkezeti jellemzőket, amelyek a fenti tizenyele struktúra alapján, s hangtörténeti következtetésekből is adódóan megállapíthatók:

1. A POU szót első szótagi hangsúly jellemzi.

2. Szóhatárokon belül sem azonos mássalhangzók nem követhetik egymást magánhangzó, sem azonos magánhangzók mássalhangzó közbeiktatása nélkül.

3. A szó korlátozott számú elemet tartalmaz: minimálisan 2, maximálisan 7 elemből építkezik, amelyek közül maximálisan 2 lehet magánhangzó.

4. POU szó végén magánhangzó és mássalhangzó is állhat.

5. POU szót csak egyetlen magán- vagy mássalhangzó kezdhet.

6. Két egymást követő mássalhangzó csak szó közepén és végén állhat.

7. A lehetséges elemek tekintetében a szó eleje kötöttebb, mint a vége.

8. Szó közepére és végére azonos jellemzők vonatkoznak.

9. A POU szavakban vagy csak elöl, vagy csak hátul képzett magánhangzók fordulhatnak elő.

10. A magánhangzók lehetnek hosszúak vagy rövidek.

Mire érdemes figyelni akkor, amikor az elmondottakra tekintettel a szótagszerkezetre próbálunk következtetni?

a) Szótagmag a POU-ban csak magánhangzó lehet.

b) Tekintettel arra, hogy a magánhangzók lehetnek hosszúak is, a szótagmag

⁴ A GOV rekonstrukciója eredetileg **īn(cə)ʒ*; a fenti alakra vö. Honti 1999: 137–138.

a POU-ban lehet összetett (elágazó).

c) A szókezdő szótag kezdete nincs kötelezően kitöltve; ha igen, nem lehet összetett (azaz POU lexémát nem kezdhet mássalhangzó-kapcsolat).

d) A szóvégi szótag zárata nincs kötelezően kitöltve; ha igen, összetett is lehet, mely maximálisan két összetevőből állhat.

e) A POU nem ismeri a pusztán magból (egyetlen magánhangzóból) álló szót. Ha most tekintetbe vennénk a maximális szótagkezdetről a bevezetőben mondottakat, akkor legalábbis a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatokat mutató szerkezeteket leszámítva – esetükben ugyanis a szótaghatár nem határozható meg automatikusan még akkor sem, ha tudjuk, hogy a finnugor nyelvekben általában közöttük húzódik a szótaghatár – kijelölhetjük a szótaghatárt. Az egyszótagú szerkezetektől eltekintve a kép így fest (a szótaghatár helyét . jelzi):

(1a)

2. V.CV
3. V.CVC
4. V.CVCC
11. CV.CV
12. CV.CVC
13. CV.CVCC
14. CV.CV.CVC

Eljárásunk elvben még helyes is lehetne, ha nem vennénk tekintetbe a vokálisok, azaz a szótagmagok hangminőségét, illetőleg hosszúságát. A magánhangzók minőség szerinti eloszlása a szekvenciákban ugyanis érdekes megfigyelésre ad módot. Tekintettel arra, hogy a szótagszerkezetek elemzéséhez természetesen a mássalhangzók minőségének ismeretére is szükség lesz, tekintsük át a POU hangrendszerét.

3. Az obi-ugor alapnyelv hangrendszere

3.1. Az obi-ugor alapnyelv mássalhangzó-rendszere

Ismereteim szerint – s ez nincs másként a finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszerével kapcsolatban sem – az alapnyelvi mássalhangzók rendszerbe állításakor a szakirodalom hagyományosan nem volt tekintettel az elemek zörej-, illetőleg zengőhang voltára. Egy olyan dolgozatban azonban, amely a szótag-szerkezetekkel foglalkozik, ez a különbségtétel alapvető. A finnugor alapnyelv szótagtípusainak leírásakor e felosztással már éltem (Bakró-Nagy 1999: 24); az

obi-ugor alapnyelv mássalhangzó-rendszere e tulajdonságra való tekintettel is a következő:

(2)

	Zörejhangok			Zengőhangok		
	Zár- hang	Affr.	Réshang	Nazális	Likvida	Félhang- zó
			Szibiláns Réshang	Pergetett	Lateláris	
Labiális	*p			*m		*w
Dentális	*t		*ʈ, *ʌ	*n		
Alveol.			*s		r	*l
Kakum.		*č				
Alv.pal.		*c	*ʎ	*ŋ		*ʃ
Palatális						*j
Veláris	*k			*ŋ		*ɣ

Az elemek képzésmód szerinti elrendezése egyszerűs mind azt a sorrendet is mutatja, amelyet azonosnak tekintünk a mássalhangzók (balról jobbra csökkenő), univerzálisan általában elfogadott szonoritási skálájával. Benne a zárhangok a legkevésbé, a magánhangzók a leginkább hangzósak (vö. pl. Lass 1989: 183, Törkenczy 1994: 276 stb.).⁵

zárhang > affrikáta > réshang > nazális > likvida > félhangzó > magánhangzó

A mássalhangzó-rendszer elemeinek fonológiai értelmezésben a következő jegyek tulajdoníthatók: a [+mássalhangzó] jegy a félhangzókat különíti el a többi mássalhangzótól. A [+zengő] jegy a nazálisok, likvidák és félhangzók osztályait fogja össze a zörejhangokkal szemben. A [+hátsó] kijelölést a három veláris mássalhangzó kapja; a [+elől] jegyet pedig a dentális és labiális képzéshelyű hangok. A [+koronális] jegy a nyelveremmel képzett hangok elkülönítésére szolgál, a [+folyamatos] pedig a réshangokat, a szibilánst és a pergetett likvidát fogja össze. A [+nazális] jegy a nem orális zárhangokat, a [+érdes] a szibilánsokat és az affrikátákat különíti el. Végül a [+laterális] a réshangok közül a dentálisat választja el az *ʌ és *ʎ hangoktól.

⁵ E hangosztályokat a továbbiakban majd a ZÁR, AFFR, RÉŠ, NAZ, LIKV és FÉLH megjelölések reprezentálják. A réshangok magukban foglalják a szibilánsokat és az ún. valódi réshangokat is.

(3)

	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>č</i>	<i>ć</i>	<i>ʈ</i>	<i>ʌ</i>	<i>á</i>	<i>s</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>ŋ</i>	<i>l</i>	<i>l'</i>	<i>r</i>	<i>w</i>	<i>j</i>	<i>γ</i>
Msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Zengő	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Hátsó	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+
Elöl	+	+	-	-	-	+	+	-	+	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-
Koronális	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+	-	-	-
Folyamatos	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Nazális	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Érdes	-	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Laterális	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

E mássalhangzó-rendszer legalábbis három ponton eltér a szakirodalomban elfogadott nézetektől: a * γ mássalhangzót félhangnak minősíti az eddigi réshang besorolással szemben (3.1.1.), laterális, s nem dentális réshangokkal számol a hagyományos felfogással szemben (3.1.2.), a harmadik eltérés a szibilánst érinti (3.1.3.).

3.1.1. A veláris félhangról fonotaktikai és hangtörténeti szempontból

A * γ -nak félhang-besorolásával Honti nézetét követem, aki azonban ismereteim szerint eleddig sehol nem részletezte (obi-ugor mássalhangzó-történetében sem: Honti 1999), valóban miért minősíti az obi-ugorban félhangzónak a * γ -t. E szegmentum félhangként való besorolása természetesen nem végezhető el rendszertani szempontoktól, de legalábbis a többi félhangtól alkotott alrendszerrel függetlenül, már ha feltehető ilyen. A kérdés taglalása túlságosan messzire vezetne e dolgozat témájától, hiszen fonetikai, de főként fonológiai kritériumokat kellene felsorakoztatni. Itt beérem a következőkkel: úgy tűnik, hogy a félhang kategóriája az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszerben leginkább (expliciten meg nem fogalmazott) fonetikai és nyelvtörténeti megfontolásokon alapulva jelenik meg a szakirodalomban, semmint fonológiai érvekre való, akár implicit hivatkozásokkal. E kategórián belül is a * γ félhang volta az ugor, az obi-ugor, valamint az osztják és vogul nyelvben tudtommal csak a legutóbbi időkben vetődött fel. Az alábbiakban a legfrissebb szakirodalom alapján illusztrálom a fentieket, megjegyezvén, hogy a kérdésre alaposabban másutt térek ki (Bakró-Nagy 2001b).

Az obi-ugort megelőző alapnyelvi szintek mássalhangzó-rendszeiben a * γ státusza a következőképp foglalható össze. A PUg három félhangzót ismer: * w , * j , * γ . A félhangzó kategóriáját az ugorra vonatkoztatva nem alkalmazta a korábbi szakirodalom, s a * γ -t nem sorolta ebbe az osztályba (erre vö. még Oszkó 1996: 195). Az urálira és finnugorra már Collindernél (1960: 65 kk. és 111 kk.) megjelenik az elnevezés, mintegy a szótagalkotó réshangoktól elkülönítve, s a * w -t és a * j -t Hajdú is (1966: 106), Lakó is (1968: 41) így sorolja be, de: a rés-

hangok nagyobb osztályán belül, s nem elkülönítve. Félhangként kategorizálja a **w* és **j* hangot Janhunen az uráli alapnyelvre (Janhunen 1982: 23, 2000: 67); elsőnek idézett dolgozatában úgy vélekedik róluk, hogy azoknak föltehetően speciális lehetett a státusza, a szótagmagot alkotó vokálishoz úgy kapcsolódhattak, hogy nem befolyásolták a szótagszerkezetet ($V = V, Vj, Vw$). Ennek a fonológiai szempontú elgondolásnak az alapján talán diftongusokra lehetne gondolnunk, melynek kritériuma az lenne, hogy az adott alapnyelvi szintben egyéb diftongusokkal is számolhatnánk. Külön csoportot képez e két hang Sammallahatinál is mind az uráli (Sammallahti 1988: 482), mind a finnugor alapnyelvet (Sammallahti 1988: 491) illetően, s bár nem mondja ki, hogy félhangoknak tartja őket, idézett hangtörténeti áttekintése alapján nem maradhat kétségünk. Különálló hangként szerepel mindkét alapnyelv mássalhangzó-rendszerében nála a **x*. Elképzelhetőnek gondolja, hogy a graféma két külön hangot reprezentál: egy laringálist és egy veláris réshangot, de azt is lehetségesnek, s további vizsgálatokra érdemesnek tartja, hogy egyszerűen szótaghatárt képvisel két egymást követő, heteroszillabikus magánhangzó között (Sammallahti 1988: 482). A félhang-státusz indoklása azonban az utóbb említett szerzőknél is elmarad. A félhangok kérdése, mint mondtam, külön figyelmet érdemel, most azonban vissza kell térnem az obi-ugorhoz. Honti (pl. 1984a: 26, 1984b) mind az osztják, mind pedig a vogul **ɣ*-t már a **w* és a **j* hangokkal egy csoportba teszi ugyan, de az osztják esetében az utóbbi [-magánhangzós, -mássalhangzós], tehát a félhangzókra jellemző jegyeivel szemben a **ɣ*-nak [-magánhangzós, +mássalhangzós] jegyeket tulajdonít, ami arra utal, hogy valójában nem tartja a **ɣ*-t félhangnak. A vogullal kapcsolatban, legalábbis ami a pelimkait illeti (Honti 1984b: 88), mindhárom félhangnak a [-szillabikus, -mássalhangzós] jegyeket adja, ami viszont félhang-besorolásuk mellett szól. A magam érvei – melyek ehelyt ugyancsak nélkülözik a szigorú fonológiai aspektust – tömören a következők: a **ɣ* kiegészítő eloszlásban áll az obi-ugor alapnyelvben a bilabiális félhanggal, amennyiben az utóbbi csak szókezdő, az előbbi csak nem-szókezdő helyzetben fordulhat elő. Ami még megtoldandó azzal is, hogy a harmadik félhang, a **j* ugyancsak mutat bizonyos kiegészítő eloszlást, ugyanis csak szókezdő helyzetben állhat, s szó végén csak akkor, ha a szó egyszótagú, pl.

PU **uje-* ~ **oje-* 'schwimmen' > POU [668] **ūj-* id., PU **pujs* 'Hinterteil' > POU [490] **pūj* 'der Hintere',

illetőleg ha a szóban a **j* eredetileg képzőelem, pl.

PFU **arə* 'wässerige, sumpfige Stelle;...' > POU **ūr* > [712] **ūrəj* 'Flußbett'

Ez utóbbi magyarázata abban keresendő, hogy az uráli vagy finnugor eredetű, labiális és palatális félhangot tartalmazó mássalhangzó-kapcsolatokból a félhang-elem már az ugor alapnyelvben kiesett, akár első, akár második tagját képezte a kapcsolatoknak, következésképp a POU-ra nem öröklődtek át CVwC, CVjC,

de CVC_w, CVC_j szerkezetű formák sem. Pl. (a kérdéses szekvenciákat l. vastagon):

PFU CV_wCV > PU_g CVCV > POU CVC: PFU **towkz* 'Frühling' > PU_g **tsʁz* > , magyar *tavas*, POU [621] **t̃ṽ* id.

PFU CVC_wV > PU_g CVCV > POU CVC: PFU **kałwa* (**kałwz*) 'Weibchen, weiblich' > PU_g **ksʌz* > magyar *hölgy*, POU [226] **kē* id.⁶

PFU CV_jCV > PU_g CVCV > POU CVC: PFU **wajće* 'Ente' > PU_g **wʌćz* > magyar *vöcsök*, POU [716] **wās* id.

PFU CVC_jV > PU_g CVCV > POU CVC: PFU **peljä* 'Ohr' > PU_g **pelä* > POU [507] **päll*/**pěl* id.

A **j* megmaradása a CV_j szerkezetekben még azzal is magyarázható, hogy a POU – az ún. instabil tövű igék magánhangzós tövein, meg egyetlen lexémán kívül (PU **niñä* 'Frau, Weib, Weibchen' > POU [416] **nī* 'Frau') – nem tűri a CV szerkezetű fogalomszavakat.

További, bár nem túl erős érv a **ɣ* félhang volta mellett az, hogy ugor előzménye szóbeljei helyzetben a **w*, s ez eltűnik vagy **ɣ*-vé válik a POU-ban. Tehát mindhárom félhang változatlanul öröklődött át a finnugorból az ugorra, s a **w* kivételével onnan tovább az obi-ugor alapnyelvre. A **w* > **ɣ* változásnak már az ugorban le kellett játszódnia, erre utalnak az osztják képviseletek (Honti 1997: 48). A *w* és a *ɣ* artikulációs szempontból az egymástól legtávolabb képzett, labiális és veláris hangok közé tartozik, ezért – noha a változás, akár ellentett irányban is, jól ismert más nyelvekből is – fölvetődhetik a kérdés, miként lehetséges oda-vissza változásuk. Itt érdemes idézni Vértes O. András (Vértes O. 1974: 202), aki az ómagyar *ɣ* > *β* (vagy *ɣ* > *v*) változással kapcsolatban az akusztikait jelöli meg kiváltó okként: a két elem a tőle említett nyelvek (s ezek közé sorolható most már az obi-ugor is) legkisebb locusfrekvenciájú hangjai közé tartozik, s ezért az észlelés számára könnyen felcserélhetők.

3.1.2. A réshangokról fonetikai és hangtörténeti szempontból

A (2) pont alatti mássalhangzórendszernek két laterális réshang eleme van: a **ʌ* és palatalizált párja, a **ʌ̃*. Ezzel szemben az UEW és a GOV, valamint a finnugrisztikai szakirodalom e fonémák helyett mindenütt dentális réshangokat, **δ*-t és **δ̃*-t rekonstruál, a finnugrisztika több évtizedes, de mindig vitatott hagyományainak megfelelően. Az utóbbi időkben Honti (1992) hozott fel érveket amellet, hogy a laterális réshangok miért megfelelőbb elemei a rendszernek, illetőleg a rekonstrukciónak, s obi-ugor mássalhangzótörténetében (Honti 1999) már következetesen az utóbbiakat szerepelteti. Honti nyomán tehát, s érvelését még további fonetikai indoklással megtoldva magam is a laterálisokat fogadom el.

Mivel e kétféle réshang posztulálására fölhozott *pro* és *contra* érvek szinte

⁶ Az UEW-ben (116) l. **kaδwa* (**kaδwz*), a GOV-ban **kēδ* alatt.

kizárólag a leánnyelvi folytatók megfelelésein alapulnak, s – két kivétellel⁷ – nem említenek általános fonetikai vagy fonológiai ismérveket, az alábbiakban főként ezekre összpontosítok.

A * δ réshangnak s palatalizált változatának a föltevése a FU alapnyelvre Setälä (1896) nyomán terjedt el a szakirodalomban. Setälä zöngés dentális spiránsnak definiálta. A réshangok osztályában – ti. ha a szibilánsokat és az affrikátákat külön csoportba vonjuk – e hang lehet interdentális⁸ vagy közvetlenül a fogsor mögött képzett dentális, ahogyan pl. az angol különféle dialektusaiban,⁹ de lehet alveoláris képzéshelyű is.¹⁰ A háromféle képzéshelyű * δ -t tehát az köti össze, hogy az elől vagy előrébb képzett réshangok közé tartozik, ti. szemben a hátsó, tehát például veláris képzésű réshangokkal, mint amilyen a FU alapnyelvi * γ . Mivel az uráli vagy finnugor alapnyelvi * δ -ról nem lehet megállapítanunk képzésének pontosabb helyét, azzal kell számolnunk, hogy előlképzett volt, ami fonológiai szinten elégségesen kifejezhető a [+elől] jeggyel. A * δ -ról ugyanakkor tudjuk azt is, hogy lehet nyelvhegygel (apikálisan) vagy nyelvháttal (laminálisan) képzett; ha az interdentális változatról van szó, akkor szükségképpen a laminális változatról kell beszélnünk, a másik két esetben apikális képzésűek is lehetnek. E változatok szempontunkból azonban csak annyiban fontosak, amennyiben tény, hogy e réshang képzésében a nyelvnek pontosan meghatározható helye és funkciója van: a rés – részben – a részvételével képződik. Ez a mozzanat esetünkben valójában a palatalizált változat képzésében játszik fontos szerepet: ahhoz, hogy palatalizált változata képezhetővé váljék, a nyelvnek el kellene mozdulnia eredeti helyéről, s – mintha egy *i* magánhangzó képzése következne – hátrább kellene húzódnia, de egyidejűleg a palatum felé is ki kellene térnie. A palatalizáltság megképzésének tehát k ö v e t n i e kellene a réshangképzést, nem lehet egyidejű vele. Ezért lenne sorolható a nem-„egyidejű”, hanem „átmeneti” (transitional, vö. Clark – Yallop 1995: 65) palatalizáltságú mássalhangzók közé. Ebből fonológiai tekintetben az következne, hogy jegy-mátrixából az [+elől] jegy törlődik, s ezzel különböztetődne meg palatalizálatlan párjától.

Az U/FU alapnyelvre a legutóbbi időkig is e két réshangot csak bizonyos fonotaktikai megkötéssel rekonstruálták, amennyiben a * δ csak szekvencia belsejében fordulhatott elő, a * δ' viszont a posztkonzonantikus helyzetben kívül bármilyen fonotaktikai helyzetben (Bakró-Nagy 1992: 20, 48, 79, 83, 87), a szakirodalmi vélekedések nyomán egyszersmind megjegyezvén azt is, hogy a palatalizálatlan,

⁷ Décsy (1969) és Honti (1992) a jelöltség elméletre hivatkozva hozza fel érveit.

⁸ A különféle nyelvekből fölhozott példákat Ladefoged-Maddieson 1996-ból vettem.

⁹ A brit angol RP változatában fogsor mögötti dentális, nyugati amerikai nyelvjárási változatokban interdentális.

¹⁰ Pl. az izlandiban.

azaz jelöletlenebb változatnak szekvencia-kezdő hiánya véletlenszerű lehet, mivel a jelöltebb, palatalizált változat előfordulása implikálja az előbbi meglétét.

Szóbelseji helyzetben tehát mindkét fonéma előfordul a rekonstruktumokban, s nem csupán intervokalikusan, hanem mássalhangzó-kapcsolatok első (* δ C/* δ' C) vagy második (*C δ') elemeként is. Ismereteim szerint a szakirodalom a * δ' * δ' -nek mássalhangzó-kapcsolatok-béli előfordulásait fonetikai szempontból nem vizsgálta, Honti (1992) áttekintése sem utal ilyesmire. Holott nem érdektelen a kérdés, különösen nem a palatalizált elemű kapcsolatokra vonatkozóan. A két réshang a következő mássalhangzókkal alkot kapcsolatot (az alanti felsorolás nem azt jelenti, hogy minden típusra lenne olyan példa, amelyikben mindkét obi-ugor nyelvből is vannak képviselvek, hiszen most e kérdés nem csupán az obi-ugor szempontjából vetődik fel):

(4a) C_a-ként

	*p	*t	*k	*m	*w
* δ	+		+		
* δ'		+	+	+	+

(4b) C_b-ként

	* δ	* δ'
*w	+	
*j	+	
* η	+	

Noha a fölhozható példák száma igen alacsony, talán elégséges minden esetre egy-egy (sokszor az egyetlen) példát említeni az UEW-ből:

(5)

- * δ p: *pe δ pä 'Schulterblatt' PU
- * δ k: *so δ ka 'eine Entenart' PFU
- * δ' t: *pa δ' t δ ' 'Auerhahn' PFU
- * δ' k: *tu δ' ka 'etw. Hervorragendes' PFU
- * δ' m: *se δ' mä 'Niere' PFU
- * δ' w: *ka δ' wa 'Weibchen' PFU
- *w δ : *täw δ ä (*tälkä) 'voll' PFU
- *j δ : *nej δ e 'Mädchen' PU
- * η δ : *no η δ a (*now δ a) 'verfolgen' PFU

Tekintsük most a * δ' C kapcsolatokat, s gondoljuk el a δ' képzéséről fentebb mondottak ismeretében, milyen artikulációs mozzanatok együtteseként állhatnak

elő. Tudjuk, hogy általában azok a mássalhangzó-kapcsolatok a kedveltek képzési szempontból, amelyeknek elemei, képzési helyüket tekintve közelebb állnak egymáshoz vagy azonos helyen, viszont eltérő módon képződnek. Erre a homorgán mássalhangzó-kapcsolatok hozhatók föl legjobb példaként. E preferenciáról mondtak természetesen nem azt jelentik, hogy a nyelvekben csak ilyen kapcsolatok léteznének, hiszen egy sor egyéb tényező irányítja kialakulásukat. Jelentik viszont azt, hogy rekonstruktumok valószínűsítése érdekében érdemes figyelembe venni őket, különösen akkor, amikor tudomásunk szerint nincsenek olyan származéknyelvek, amelyekben ilyen kapcsolatok megtalálhatóak lennének. Ellenkező esetben ugyanis a pusztá hivatkozás már igazolná a rekonstrukció lehetséges voltát. A fenti esetek azt mutatják, hogy ha a $*\delta'$ után – a $*\delta'm$, illetőleg $*\delta'w$ kapcsolatban – az $*m$, illetőleg a $*w$ megképzése következnek, a nyelvnek nincs további funkciója, hiszen ez utóbbi hangok bilabiálisak. A $*\delta'k$ esetében a $*k$ képzésekor a nyelvnek hátrább kellene mozdulnia a lágy szájpadról felé, a $*\delta't$ esetében viszont vissza kellene térnie elülső állásba. Leginkább ez utóbbi két képzési mód tűnik problematikusnak. Az aggályt azonban nem is e képzési mozzanatok támasztják elsődlegesen, hanem már magának e hangnak a föltételezése: palatális képzésű dentális vagy alveoláris zöngés réshangot ugyanis – tudomásom szerint – a természetes nyelvek nem ismernek. E ponton viszont joggal merül fel a kérdés: ha a $*\delta$ és a $*\delta'$ rekonstrukciója azonos szisztematikus megfeleléseken alapul, s fonotaktikai szabályaik eltérését is igyekszünk a jelöltségre való hivatkozással „kivédeni”, a palatalizált réshang föltevését illetően támadt, fonetikai indítékú kétségek vajon nem befolyásolják-e mindkét réshang státuszát általában? S vajon nem teszik-e még kérdésesebbé a már pusztán „belső” nyelvi tények alapján is problémás hangokat? A $*\delta$ és a $*\delta'$ mindenesetre jó példa lehet arra, hogy a rekonstruktumok realitásának ellenőrzése független, általánosan érvényes, nem feltételezéseken alapuló, hanem faktuális fogódzók segítségével éppen nem fölösleges. A λ és a λ' esetében sem árt tehát a hasonló érveket összegyűjteni.

A λ lehetőségét Genetz (1896) vetette fel, s Honti (1992) elevenítette fel s terjesztette ki újabb érvek révén. A λ laterális réshang; lehet zöngétlen és zöngés. A zöngétlen változat fonetikailag nehezen különböztethető meg a zöngétlen l -től, azaz a laterális likvidától,¹¹ továbbá a homorgán képzésű dentális zárhang és laterális likvida (tl , dl) kapcsolatától (ehhez vö. pl. Catrén 1858/1969: 6). Képzési helyét illetően a laterális réshang lehet dentális, alveoláris, posztalveoláris és palatális is. Ez utóbbi szempontunkból azért lényeges, mert a palatalizált vagy éppen palatális folytatók (vö. osztják j) előzményeként az alapnyelvi palatalizált változat is posztulálandó. Lévéen laterális hangról szó, a palatalizáltság megképzése, szemben a δ' -ével, egyidejűleg történik (akárcsak a l' , t'

¹¹ Mint pl. a welshben.

esetében). Fonológiai szempontból, képződjék bárhol is a palatalizálatlan változat, e réshangnak a [+elől] jegyet kell kapnia, a palatalizált pár pedig ebből a szempontból kijelölés nélkül marad. Mindebből pedig csak az következik, hogy ha, mondjuk, az U/FU alapnyelvre rekonstruálható mássalhangzók fonemikus kijelölésére a [mássalhangzós], [hangzós], [elől], [koronális], [folyamatos], [nazális], [érdes] és [laterális] jegyeket elegendőeknek tartjuk, akkor a $*\delta/*\delta'$ helyett fölteendő Λ/Λ' ugyanazokat a kijelöléseket kapja, mint amelyeneket a $*\delta/*\delta'$ kapott: [+elől] [+koronális] [+folyamatos]. Magától értődő továbbá az is, hogy a Λ/Λ' -re ugyanazok a fonotaktikai megkötések érvényesítendők, mint a δ/δ' -re.

Mielőtt meggondolnánk, hogy az (4)-ben bemutatott mássalhangzó-kapcsolatokban a $*\delta/*\delta'$ helyett fölteendő laterális réshangok miként viselkednek artikulációs szempontból, érdemes megjegyezni a következőket: az alapnyelvi mássalhangzórendszerbe való felvételükkel olyan rendszer alakul ki, amelyben zöngés laterális likvidák (alveoláris és palatális), azaz $*l$ és $*l'$ mellett – a leánynyelvi folytatók alapján föltehetően ugyancsak zöngés – palatalizálatlan, illetőleg palatális réshangok jelentkeznek. Ilyen megfelelések ismereteink szerint egyetlen finnugor nyelvben sincsenek, ami azonban nem zárja ki valahai meglétüket; az osztják kazimi és szurguti nyelvjárásaiban, ahol a laterális spiránsok fonémák, csak l (mindkettőben kakuminális képzéssel, aminek azonban nincs fonematikus értéke, mivel nem-kakuminális l nincs – vö. még Csepregi 1998: 14–15) jelentkezik a palatalizálatlan és palatalizált laterális réshangok mellett.¹² Viszont létezik olyan természetes nyelv, amelyre együttes jelentkezésük – további laterálisok társaságában – éppen jellemző.¹³

Lássuk tehát a mássalhangzó-kapcsolatokat! A (4)-béli táblázatokat módosítva ezt kapjuk:

(6a) C_a -ként

	$*p$	$*t$	$*k$	$*m$	$*w$
$*\Lambda$	+		+		
$*\Lambda'$		+	+	+	+

(6b) C_b -ként

	$*\Lambda$	$*\Lambda'$
$*w$	+	
$*j$	+	
$*\eta$	+	

Elsőként is azt kell megjegyezni, hogy a laterális spiránsok esetében van olyan

¹² E nyelvjárásokra alább még visszatérek.

¹³ E nyelv a bura; vö. Ladefoged – Maddieson 1996: 203.

nyelv, illetőleg nyelvjárás, amelyből ilyen mássalhangzó-kapcsolatok ismeretesek: az osztják mondott nyelvjárásai.¹⁴ E tény, tehát az, hogy származéknyelvről van szó, olyan lényeges szempont, amelyre érdemes külön kitérni.

Ha valamely rekonstruált rendszert vagy elemek (pl. fonémák) együttállását igazolni akarjuk, a természetes nyelvekre való általános hivatkozás még akkor is jelentőségeltjes lehet, ha a rekonstrukció alapját képező leánynyelvekben a kérdéses rendszer vagy együttállás nincsen meg. A tipológiai összevetések vagy az univerzálékra való hivatkozás tehát segítséget jelent. Akkor azonban, amikor olyan elemeket vagy elemkombinációkat rekonstruálunk, illetőleg próbálunk igazolni, amelyek nem absztrakumok¹⁵ abban az értelemben, ahogyan fonémák vagy azok rendszerei azok, hanem természetes nyelvi megnyilatkozások elemeinek, hangoknak feleltethetők meg, akkor a természetes nyelvekre való általános tipológiai hivatkozás már nem elegendő. Mert nem mindegy, hogy a kérdéses hang vagy hangkapcsolat adott-e mindazon leánynyelvek beszélőinek artikulációs bázisában vagy sem, amelynek alapján a rekonstrukciót elvégezzük. Kétségtelen tény persze, hogy az artikulációs bázis is változik az időben, hangváltozások indítékát adva (erre utal Honti is – 1992: 212 – Merlingenre /1984/ hivatkozva, amikor érveket hoz fel a laterális réshangok rekonstrukciója mellett), csak hogy e változások egymásból következnek, levezethetők egymásból, kontinuumot képeznek, azaz egészükben nem függetlenek a jelen nyelvi állapotaitól abban az értelemben, ahogyan az összes többi, nem-rokon nyelv független tőle.

Megismételve tehát: már önmagában az a tény, hogy van olyan leánynyelv, illetőleg dialektus, amelyikből az említett mássalhangzó-kapcsolatok adathatók, igazolja a rekonstrukció realitását.

Honti (1992: 211–212) érveket hoz föl amellet is, hogy a laterális réshang föltételezése esetén abból miként vezethetők le a mai megfelelések: jó párhuzamokkal az osztják dialektusok szolgálnak. E nyelvjárások azonban egyetlen megfelelésre, a lapp δ -re nem hozhatnak analógiát. Illetőleg mégis: az osztják polnovati, tugijani nyelvjárásaiban az 50 évesnél fiatalabb generáció beszédében intervokalikus és szóvégi helyzetben a laterális réshang helyett δ (vagy esetleg egy félzöngés d) jelentkezik¹⁶ – egyéb helyzetekben t . Ami annyit jelent, hogy a $\lambda > \delta$ változásra is hozható párhuzam. Honti megjegyzi azt is, hogy e változás a lappban a képzéshely előrébb tolódásával magyarázható, amihez csak annyit

¹⁴ Nincs tudomásom olyan munkáról, amelyik szisztematikusan felsorolná pl. a kazimi és szurguti dialektus mássalhangzó-kapcsolatait; ellenkező esetben ugyanis ezen állítás bizonyítására lenne mire utalni. Így viszont pl. a DEWOS-ra hivatkozom, amelyben tucatjával föllelhetők a mondott adatok.

¹⁵ Természetesen minden rekonstrukciónak legyen az valamely entitás vagy szabály, absztrakció eredménye. Itt azonban a természetes nyelvek absztrakt (fonéma) – konkrét (hang) entitásainak szembenállásairól s azoknak a rekonstruált nyelvekre való vonatkoztatásáról van szó.

¹⁶ Schmidt Éva szóbeli közlése, amiért köszönetet mondok.

teendő hozzá, hogy ha egyszer e réshang lehet dentális képzésű is, akkor valójában csak a képzés módjában és nem a képzés helyében különböznek egymástól (hacsak nem interdentalis változatokról van szó).

Végezetül a PU/FU $*\Lambda > l$, $*\acute{\Lambda} > l'$ ugor nyelvekbéli despirantizálódásának idejéről. A szakirodalomban ugyancsak Honti (1992) képviseli azt az álláspontot, hogy e folyamat nem játszódhatott le sem az ugor korban, sem pedig az obi-ugorban, mert az osztyákban a palatális réshang folytatója, ti. a j , eltér a palatalizálatlan változat folytatójától, az l -től; azaz e változás legkorábban csak az ösvogulban, illetőleg az ősztyákban mehetett végbe. Érvei között szerepel az is, hogy a palatalizálatlan \Leftrightarrow palatalizált oppozíciónak azért kellett fennmaradnia a mondott korokig, mert a jelöltebb (ti. a palatalizált) pár nem élheti túl a jelöletlenebbet.

3.1.3. A szibilánsokról hangtörténeti szempontból

Az obi-ugor alapnyelvben csak egyetlen, alveoláris szibilánssal számolok. Tekintettel arra, hogy e kérdés összefügg az ugor szibilánsok történetével (is), kénytelen vagyok időben visszalépni a magyarázathoz. Az ugor alapnyelv két szibilánst ismer: $*s$ és $*\acute{s}$. Kétségek az utóbbinak obi-ugor kori folytatóival kapcsolatban merültek fel.

Az alábbiakban nem szándékozom áttekinteni a PU/PFU/PUg szibilánsok többektől is sokat vitatott problematikáját, erre nincs is szükségem. Mivel néztem az ugor, illetőleg obi-ugor szibilánsok történetét illetően pusztán egy ponton tér el a utóbbi idők szakirodalmában foglalt nézetektől, elegendő röviden összefoglalnom a leglényegesebb megállapításokat:

a) A PU-ra biztonsággal két szibiláns tehető fel: egy alveoláris $*s$ és egy alveopalatális $*\acute{s}$ (Janhunen 1977: 9, 1982: 23, Mikola 1988: 226, 232–233, Sammalahiti 1988: 482). Az utóbbit Mikola csak kételkedve rekonstruálja. Az UEW (IX) ettől eltérő álláspontját, egy további szibiláns, az $*\acute{\acute{s}}$ uráli kori meglétét jelzi, hogy a szótártól biztosan urálinak minősíthető etimológiák között, ha ritkán is, de feltűnik e hang (vö. Bakró-Nagy 1992: 40, 71, 72).

b) A PFU-ra indokolt egy kakuminális vagy posztalveoláris $*\acute{\acute{s}}$ rekonstrukciója is (így pl. Sammalahiti 1988: 491 is), jöllehet még mindig a legalacsonyabb frekvenciájú hangok közé tartozik (vö. Bakró-Nagy 1992: 40, 64, 72, 73).

c) A PUg-ban a három szibiláns közül kettő, az $*s$ és az $*\acute{s}$ egybeesett $*s$ -ben, majd réshangúsodván zöngétlen dentális mássalhangzóban folytatódott: $*\vartheta$. Az alveopalatális $*\acute{s}$ depalatalizálódott $*s$ -szé.

d) A $*\vartheta$ az osztyákban – néhány tendenciaszerű eltérést mutató kivételtől eltekintve – ősztyák laterális réshangon keresztül ($*\Lambda$) $l \sim j \sim \Lambda \sim t$ hangokká, illetőleg \emptyset -vá vált, a vogulban pedig mindössze három szó kivételével t -vé. Az előző pontra, s az itt említett kivételek magyarázatára vö. Honti 1999: 131–132

további szakirodalmi hivatkozásokkal.

Problémák az ugor *s, illetőleg annak vogul folytatói kapcsán merülnek fel, melyre megoldási javaslatot Honti hoz (1986 és 1999: 124–131; a továbbiakban az utóbbira hivatkozom). A bizonytalanságot a következő megfelelések okozták: míg az osztyákban – ősztyák *s hangon keresztül – s képviseli minden nyelvjárásban az ugor *s-t, addig a vogulban (a T AK V AI nyelvjárásokban) š, illetőleg s. (Közismert az is, hogy a vogul š hang részben PFU *č-re vezethető vissza). Ha az imént jelzett nyelvjárásokban š a képviselő, akkor az ősvogulban is *š-sel, ha s a képviselő, akkor az ősvogulban is *s-szel számolhatunk. A szakirodalom korábban a vogulnak ezt a kettős képviselőtét különnyelvi, ősvogul kori fejleménynek tartotta, akár FU alapnyelvi *š (pl. Paasonen 1918: 44, 69, 114, Lakó 1968: 51–52, Hajdú 1966: 104–106, Steinitz 1980: 131), akár FU alapnyelvi *š a kiindulás (Toivonen 1933: 384, Collinder 1960: 55, 96, Katz 1972: 142–143, 1973: 273). Ugyancsak ősvogul kori változást tükröznek a GOV rekonstrukciói, hiszen ősztyák *s ~ ősvogul *š megfelelés esetén *s a POU előzmény.

Ismereteim szerint legutoljára Honti elemezte újra a kérdést (l. a fent hivatkozott irodalmat) – az utóbbiban felhívja a figyelmet a GOV-ban korábban követett elvre is –, mégpedig abból a szempontból, hogy mutatnak-e valamilyen tendenciát a vogul š, illetőleg s szókezdetre következő hangok a szekvenciában. A következő lényeges megfigyelésre jutott: „...a vogulban s található szókezdő helyzetben az U/FU *š és az Ug. *s helyén, ha a szó belsejében *j vagy palatalizált mássalhangzó volt. Ha azonban a szó belsejében nem *j vagy palatalizált mássalhangzó volt, akkor a szókezdő U/FU *š és Ug. *s helyén ősvog. *s-t és *š-t egyaránt találhatunk” (Honti 1999: 127). Példái közül idézve:

PFU *šajms 'Vertiefung, Senkung...' > [568] vogul P sōjim, KL sojim, AK P sōjōm 'Bach' ~ ősztyák *šajōm (Honti 1999: 127), de

PFU *šalks 'Stange, Stab...' > [583] vogul TJ sglā, AK P sājla, Szo sāyla 'Splitter' ~ ősztyák *šajl (Honti 1999: 127),

PU *šilmä 'Auge' > [592] vogul TJ AK P šām, Szo sam 'Auge' ~ ősztyák *sem (Honti 1999: 128).

Ismeretes továbbá az is, hogy a magyarban sz, néhány esetben s az *š folytatója, mely kettősségnek nincs köze a vogulban tapasztaltakhoz. Amit azért lényeges megjegyezni, mert a látottak alapján Honti következtetése, mely szerint „...a) U/FU *š > *s, b) U/FU *s > Ug. *š változást követően a korábbi s helyét nem egy általános *š > *s depalatalizáció eredményeként keletkezett szibiláns foglalta el, c) hanem az ugor együttélés korában még inkább csak pozícióhoz kötött, disszimilációs eredetűnek tekinthető ...*š > *s változás következtében létrejött szibiláns” (Honti 1999: 128), valójában csupán a vogul kétféle képviselőtén alapul: az elhasonulási folyamatnak az osztyák nem mutatja jelét. Honti

tehát a korábban feltételezett PFU *ś > PUg *s > POU *s > őosztják *s, ősvogul *s, ś változási sort elveti. Elgondolásának lényege, hogy míg a *ś > *s változásnak a feltétele a [+palatális] környezet – azaz az eredetibb hang s a környezet (tágabban értelmezett) homorgán volt –, addig a *ś > *š változásnak a [–palatális] környezet. Azt nem mondhatjuk ugyanis, hogy az utóbbi változásra nézve nincs környezeti feltétel, mert ebben az esetben a [+palatális] környezet is számításba jöhetne, ami viszont nem felel meg az adatok vallomásának.

Honti a PUg *ś > *s változást allofonikus jellegűnek tartja, hiszen az meghatározott környezeti feltételhez kötődik, s úgy véli, hogy a *s „...az ugor együttélés korában még inkább csak pozícióhoz kötött, disszimilációs eredetűnek tekinthető, szóbelseji j vagy palatalizált mássalhangzó előtti *ś > *s változás következtében létrejött szibiláns” (Honti 1999: 128). A *s allofón akkor válik fonémává, amikor a kondicionáló környezet megszűnik, azaz elveszti [+palatális] jegyét; s valóban, az ide vonható példák között ilyen is szerepel: (UEW 469) PFU *śákčs > vogul AK P *siw(ə)s*, Szo *siyas* 'Möwe' ~ őosztják *śiyas (I. GOV [586], idézi Honti 1999: 127). Honti továbbá fölveti annak a lehetőségét is, hogy a *ś > *s és a *ś > *š változás között kronológiai különbség is adódhatik, de a kérdést nem részletezi tovább. Lényeges, mintegy összegező állítása még a következő: „Az ugor alapnyelv felbomlását követő *ś > obi-ugor *s, ś fonémahasadás feltételeit nem tudom ugyan megállapítani, de a fenti [itt a példasorra történik utalás – B.-N. M.] nyolc etimológia az ugor együttélés idejére csak a disszimilációs *ś > *s hangváltozás feltevését teszi lehetővé” (Honti 1999: 128).

Mielőtt elővezetném az ugor *ś > obi-ugor *s, *š változással kapcsolatos kétélyeimet, meggondolandó, hogy milyen képzéshelyi eltolódásokkal számolhatunk a látott fonémahasadás esetében. A három hang képzéshelyét csak egymáshoz viszonyítottan jelölhetjük ki, hiszen rekonstruált állapotról lévén szó, nincsenek természetes nyelvi bizonyítékaink. Relatív elhelyezkedésük (a legelől képzett labiális hangokat véve viszonyítási pontnak) a következő: az *s alveoláris, a *š posztalveoláris, a *ś alveopalatális mássalhangzó. A *ś > *š és a *ś > *s változás esetében egy, illetőleg két képzéshellyel tolódik előre a szibiláns. A környezet képzéshelye pedig egyrészt megegyezik a *ś képzéshelyével (alveopalatális), illetőleg egy képzéshellyel még hátrábbra is terjed (palatális). Ebből következik fent jelzett homorgán képzésük.

A Hontitól feltételezett fonémahasadással kapcsolatos egyik fenntartásom abból adódik, hogy – mindamellet, hogy annak az osztjában semmi nyoma, tehát se pro, se contra érvelésre nem alkalmas –, az őosztják *s-ig vezető változási sort némiképp bonyolulttá teszi, hiszen esetében azzal kellene számolnunk, hogy *s hangjában egyfelől a PFU *ś > POU *s, másfelől pedig a PFU *ś > POU *š folytatásával van dolgunk. Másik fenntartásom ugyancsak a bonyolultságot illeti, de ebben az esetben a vogulra vonatkozva. Úgy vélem ugyanis,

hogy a látott fonémahasadásnak az obi-ugor alapnyelvre, tehát az ősvogult megelőző korszakra való datálása mellett fölhozható érvek, s a változási folyamatok levezetései helyett egyszerűbbek is megfogalmazhatók.

Honti megállapítását, mely szerint a változás kiváltója a palatális környezet, nehéz lenne kétségbe vonni. Elgondolásom különbsége azonban éppen abból adódik, hogy e kondicionáló környezet hatását miként értékelem. Honti elhasonító hatást tulajdonít neki, de ebben az esetben az elhasonított hangnak eredeti minőségében olyannak kell lennie, amely azonos, illetőleg hasonló képzésű a környezetével. Ilyen az *s, feltéve persze, hogy maga is palatalizált, azaz *š. Ám ha a környezetet nem elhasonító hatásúnak tekintjük, hanem olyannak, amelyben a kérdéses hang eredeti minőségében megmarad – ti. szemben minden más környezettel, amelyben megváltozik –, akkor az ősvogulban számolhatunk olyan *s szibilánssal, amelyik nem korábbi *š-ből depalatalizálódott, hanem egyenes folytatója annak az obi-ugor *s-nek, amely ilyen minőségében öröklődött át az ugor alapnyelvből az ott már lejátszódott *š > *s változás eredményeként. Ez az *s vált azután, de csak az ősvogulban *š-sé minden olyan környezetben, amelyben palatális, illetőleg palatalizált mássalhangzó nem szerepelt. Ebben a levezetésben tehát az *s egyrészt megmarad saját képzési helyén (nem történik változás), másrészt pedig egyetlen képzési hellyel tolódik csak hátrább az *š posztalveoláris területére.

A palatális környezet elhasonító hatásával kapcsolatban egyébként érdemes megjegyezni még a következőket. Általános megfigyelés, hogy vannak olyan hangok, amelyek hajlamosabbak a disszimilációra, s vannak olyanok, amelyek nem (pl. Jeffers – Lehiste 1979: 6). Általában „...minél több képzőmozzanatot igényel valamely beszédhang, s e mozzanatok minél nagyobb tehetetlenségű képzőszervek hajtják végre, annál erősebb az illető beszédhang hajlama az igazításra és gyengébb a hajlama az igazodásra” (Kassai 1998: 183). Kassai éppen a palatális hangok magukhoz hasonító, s nem elhasonító tulajdonságát hozza föl szemléletes példaként (182), s még hozzáteszi: „...az alveoláris területen képzett mássalhangzók készségesebben alkalmazkodnak, mint a veláris, a bilabiális vagy a palatális területen képzettek” (183). Ezek a megfigyelések csökkentik a *š elhasonulásra való készségének valószínűségét éppen palatális környezetben.

Az ősvogulban, szinkrón szempontból tekintve, a *s és a *š kiegészítő eloszlásban áll egymással. Diakrón szempontból a következőkre gondolhatunk: a *s > *š változásnak előbb kellett lezajlania, mint mindazoknak a (depalatalizációs) változásoknak, amelyek a *s megmaradásának feltételét adják. A fent idézett példa erre éppen a megfelelő: ha a *kć hangkapcsolatot tartalmazó szóban a *ć korábban dezaffrikálódott, illetőleg depalatalizálódott volna, mint ahogyan a *s > *š változás lejátszódott, a szókezdő szibiláns *š-sé változott volna. Feltétlenül megjegyzendő még, hogy az előadottak nem érintik Hontinak az obi-ugor alapnyelvből

lejátszódott szórványos dezaffrikációról, illetőleg „szibiláns ~ affrikáta” ingadozásról tett megállapításait.

Végezetül két megjegyzés: a) Honti egyetlen ellenpéldát említ (Honti 1999: 127), amelyben a töle föltett depalatalizációs folyamat nem tükröződik: (UEW 488) PFU **šudʹa* > vogul TJ AK P *šalʹ*, Szo *solʹ* 'Reif' ~ őszotják **soj* (GOV [562] **sōá*¹⁷), s ezt **šudʹa* (Honti 1999: 128) alak föltevésével oldja meg, amelyet a fent már említett szórványos dezaffrikálódásra való hivatkozással rendjén valónak gondolok. b) További érvként Honti a POU **š* meglétére az obi-ugor alapnyelv föltehetően 'Glück' jelentésű szavát hozza föl: [608] osztják Kaz *sot*, O *sot* 'Kraft, Macht', vogul TJC *šat*, AK *šōt*, KK FK *sōt*, P AL *šot*, FL *sōt*, Szo *sōt* 'Glück'. E szavak lehetnek zürjénből való kölcsönzések (Rédei 1986. 78); ebben az esetben iráni *š* kezdetű alak proto-permi **šud* alakban való átvételéről van szó, melynek zürjén *šud* folytatója kerülhetett át a vogulba, s talán onnan tovább az osztjákba. Ám elképzelhető az is, hogy az obi-ugor szavak független kölcsönzések valamely középíráni dialektusból (vö. Rédei: i. h.). Vélhető, hogy az átadó alak ebben az esetben is **š* kezdetű lehetett. Ez utóbbi lehetőséggel kapcsolatban vélekedik Honti úgy, hogy a POU **š* föltevésével „...nehézség nélkül értelmezhető az obi-ugor alapnyelv iráni **šāt*-féle eredetiből származó szava... Ha az obi-ugor alapnyelvben nem lett volna **š*, akkor a **č* lett volna az egyetlen szóba jöhető helyettesítő hang, amiből a vog. TJ KU P *š* magyarázható, de az osztj. Kaz. *s* nem” (Honti 1999: 129), s ebben igaza van. De ez csak egyetlen, s nem biztos eredetű szó.

Mi következik az elmondottakból az obi-ugor alapnyelvi szavak történeti elemzését illetően? Ha Honti felfogását elfogadnám, korpuszomban az obi-ugor alapnyelv szibilánst mutató szavait módosítanom kellett volna. Nem így tettem; azok, megítélésem szerint, úgy helyesek a szibilánsokat illetően, ahogyan a GOV közli őket, azaz a fent vázolt fonémahasadás az ősvogulnál korábban nem történhetett meg.

3.2. Az obi-ugor alapnyelv magánhangzó-rendszeréről

Az obi-ugor alapnyelv magánhangzó-rendszerének elemei különböznek aszerint, hogy közülük melyek állhatnak első- és nem-első vokálisként a szekvenciában. Az elsőként jelentkező magánhangzók – melyeket az első szótag magjaként fogunk azonosítani – szempontjából érdektelen, hogy szókezdők-e vagy áll-e előttük mássalhangzó. Az első szótagi magánhangzók a GOV (18) szerint a következők (az elrendezés itt és a továbbiakban is a magamé):

¹⁷ E szócikkben a GOV **šōđ* alakot közöl, ami ott még nyilván sajtóhiba.

(7)

	Hátsó		Elülső		
	Kerek	Réses	Kerek	Réses	
Felső (zárt)	* \bar{u}	* \bar{i}	* \bar{u}	* \bar{i}	Hosszú
Középső	* \bar{o}		* \bar{o}	* \bar{e}	
Alsó (nyílt)	* \bar{a}			* \bar{a}	
Felső (zárt)	* \check{u}		* \check{u}	* \check{i}	Rövid
Középső	* \check{o}		(* \check{o})	* \check{e}	
Alsó (nyílt)	* \check{a}			* \check{a}	

A három nyílásfok szerint elkülönülő vokálisok rendszerében az * \check{o} rekonstrukciója bizonytalan. E magánhangzók közül a következők állhatnak az első szótagonál hátrább (GOV 24). Jegyezzük meg rögtön, hogy nem-első szótagon az első szótag után álló bármely szótag érthető, amelyben a vokális állhat mássalhangzó-közi helyzetben (tekintet nélkül arra, hogy a szótag zárt-e vagy nyílt), s abszolút szóvégi helyzetben is.

(8)

	Hátsó	Elülső
Hosszú	* \bar{i}	* \bar{i}
	* \bar{a}	* \bar{a}
Rövid		* \check{o}

Ebben az alrendszerben az egyetlen rövid magánhangzó az * \check{o} , amelyik azonban az első szótagiak között nem szerepel. A fenti rendszerrel szemben Honti később (1998: 331) már két rövid magánhangzót tüntet fel, egy hátulsót és egy elülsőt, nyilván a magánhangzó-harmónia okán:

(9)

	Hátsó	Elülső
Hosszú	* \bar{i}	* \bar{i}
	* \bar{a}	* \bar{a}
Rövid	* \check{o}	* \check{o}

Azon túlmenően, hogy az *ə és az *a hátsó, illetőleg elülső, továbbá mindkettő rövid, közelebbit fonemikus vagy fonetikus minőségükről nem tudunk.

A rekonstrukciókban nem csupán ezek a hangok jelentkeznek, hanem főként a nem első szótagban semleges elülső, semleges hátulsó magánhangzóként jelölt hangok is (a GOV jelölésmódja szerint V és Ũ), illetőleg egy, képzéshelyét tekintve is semleges magánhangzó, az *ɜ. Akkor, amikor bármely szótagban a vokális pontosabb minősége meghatározhatatlan, e hangok mutatkoznak a rekonstruált alakokban. Pl.:

POU [128] **ǫ̃γ*-'rudern', POU [106] **čŭηk* 'Hitze', POU [148] **ǫ̃ηkɜ* 'Flosse'.

Ezek a hangok teljes képzésű vokálisokra utalnak (hosszúakra vagy rövidekre), de nem az egyébként rövidként besorolt *ə-ra. A nem-első szótagi *ə (ill. *ə̃) magánhangzókat Honti rövidnek minősíti (1998: 331), tehát ugyanúgy a hosszú-rövid szembenállást tulajdonítja neki(k), mint az első szótagi teljes képzésű hosszú-rövid szembenállásnak. Ennek fonológiai szempontból természetesen semmi akadálya, ha a (jelölésből ítélhetően nem teljes képzésű *ə) ugyanúgy áll szemben a hosszúakkal a rendszerben, mint az első szótagban a röviddek állnak szemben a hosszúakkal.

Mіндеzen részleteknél azért kellett hosszabban elidőznünk, mert csak ezeknek a figyelembe vételével lehet megvilágítani az első- és nem-első szótagi magánhangzók közötti fonotaktikai különbségeket, amelyek pedig a következők miatt lényegesek.

A nem-első szótagi magánhangzók között az *ə-nek van egy, a többiekétől eltérő tulajdonsága: míg az **ī*, **ī̃*, **ā*, **ā̃* (valamint a három semleges közül bármelyik) állhat első szótagban is, addig ez a hang csak nem-első szótagban fordulhat elő. De a nem-első szótagiak közül sem akármelyikben: nem áll abszolút szóvégen a rekonstrukciókban. Másként fogalmazva, az obi-ugor alapnyelvi magánhangzó-rendszernek csupán ez az egy eleme állhat mindig nem-első, de nem nyílt szóvégi szótagban.

Ez a tulajdonsága már önmagában véve is elegendő ahhoz, hogy felkeltse érdeklődésünket. Annyira mindenképpen, hogy legalábbis egyetlen kérdést feltegyünk vele kapcsolatban: van-e azoknak a nem-első szótagoknak, amelyekben *ə/*ə̃ áll, olyan tulajdonsága, amely megmagyarázza ezt a korlátozott előfordulást. Van-e valami hangsúlybéli vagy környezeti feltétel, amelyhez *ə/*ə̃ köthető, a többi hang viszont nem.

Hangsúlybéli feltétele valószínűleg nincs, mert az obi-ugorra, a mai nyelvállapotok tanúsága szerint is, ugyanúgy az első szótagi hangsúly a jellemző, s ha a mellékhangsúly eshetett a további szótagokra is, amelyekben viszont **ī*, **ī̃*, **ā*, **ā̃* is előfordulhatott, akkor ilyen különbségtételre nincs módunk. Az *ə tehát mindig hangsúlytalan helyzetű. S hasonlóképpen, ha megvizsgáljuk az *ə más-

salhangzókönyezetét, azt tapasztaljuk, hogy nincs lényegi különbség az őt, meg a többiek körülvő konzonánsok minősége között. A fent már megállapított mássalhangzó-közi helyzeten kívül adódik viszont egy nagyon is markáns eltérés: a nem első szótagi, mássalhangzó-közi vokálisok sorában számszerűen az *ə vezet, magasan a leggyakoribb elem. E két tulajdonsága, tehát az, hogy pozíciója kötöttebb, mint a többi nem-első szótagi magánhangzóé, meg az, hogy magas gyakoriságú, már érdekessé teszi arra, hogy külön figyelmet szenteljünk neki. Előbb azonban alakítsuk át úgy az (1) pontban látott szerkezeteket, hogy kitűnjék, hol áll bennük az *ə:

(10)

1. VC
2. VCV
3. VCəC
4. VCəCC
5. VCC
6. VCCV
7. VCCəC
8. VCCəCV
9. CV
10. CVC
11. CVCV
12. CVCəC
13. CVCəCC
14. CVCəCəC
15. CVCC
16. CVCCV
17. CVCCəC
18. CVCCəCV

Az alább előadandó gondolatmenet kiindulópontja az *ə szerepéről kétségtelenül eklektikussá teszi az elemzést, amennyiben e szinkrón leírásba rekonstrukció (tehát történeti) mozzanatot iktat be, de más fogódzónk aligha lehet. Miként az alapnyelvi (bármely alapnyelvi) hangrendszer elemei a származéknyelvek hangjai alapján rekonstruálódnak, úgy ez a POU *ə esetében sem lehet másként. Nézzük meg tehát, hogy melyek azok az osztják és vogul elemek, hangok, amelyek az *ə kikövetkeztetését igazolják.

Rögtön megjegyzendő, hogy dolgozatom készültével egyidőben jelent meg Nikolaeva egy rövid előadás-kivonata (1999a), s az a tanulmány (Nikolaeva 1999b), amelyet a szerző teljes egészében az ə (északi) osztják státusza tisztázásának szentel, s amelyben kellő óvatossággal következtetéseket von le az obi-

ugar alapnyelvi ϱ hangra vonatkozóan is, a magam megállapításaival szinte teljesen megegyező álláspontra jutva. Így tehát abban a kedvező helyzetben vagyok, hogy az obdorszki osztjákat illetően Nikolaeva elemzéseire támaszkodhatom. A vogul illetően már csak azért is nehezebb a helyzet, mert ott e kérdést ismereteim szerint eddig nem firtatták, s azért is, mert az obi-ugar alapnyelvi $*\varrho$ vogul előzményei, legalábbis első pillantásra, szerteágazóbbak, mint az osztjákban.

3.2.1. Az obi-ugar alapnyelvi $*\varrho$ eredetéről

A két obi-ugar nyelv nem-első szótagi vokálisai, s közöttük is az ϱ helye, más-ként mint morfológiai összefüggésekben aligha vizsgálható. Ezért – tudniillik ideális esetben – itt teljes áttekintést kellene nyújtanom az obi-ugar nyelvek morfológiai jellegzetességeiről, különös tekintettel az ϱ szerepére. (Ezt azonban önálló dolgozatban vizsgálom.) Az obi-ugar nyelvek nyelvjárásainak e tekintetben is megmutatózó sokfélesége, s nem utolsó sorban egy sor dialektus leírásának hiányos volta arra kényszerít, hogy egyelőre csupán azoknak a tényeknek az egybegyűjtésére szorítkozzam, amelyek mondandóm szempontjából elengedhetetlenül szükségesek. Egyszersmind remélem, hogy az obi-ugar szótagszerkezettel kapcsolatos problémák is rámutatnak a nem-első szótagi vokalizmus története ismeretének meglehetősen hiányos voltára.

Mindenek előtt tekintsük át az osztják és a vogul, illetőleg az ősosztják és az ősvogul nem-első szótagi magánhangzó-rendszereit. Az ősosztják és az ősvogul nem-első szótagi magánhangzóit a GOV nyomán (24) a következők:

(11)

	Ősosztják		Ősvogul	
	Hátsó	Elülső	Hátsó	Elülső
Felső	$*i$	$*i$	$*\bar{i}$	$*\bar{i}$
Alsó	$*\bar{a}$	$*a$	$*\bar{a}$	$*\bar{a}$
	$*\varrho$		$*\varrho$	

Az osztják különféle nyelvjárásaiban (Rédei 1965, Gulya 1966, Honti 1984a, Csepregi 1998 nyomán) a rövid vagy redukált – azaz a hosszú vagy teljes képzésű magánhangzókkal szemben – mindenütt szerepel az $\varrho/\bar{\varrho}$ mint a hangrendszer egyenrangú eleme. Az osztják nem-első szótagi vokálisai Honti (1984a: 23) szerint a következők:

(12)

	Hátsó	Elülső	
Felső	<i>i</i>	<i>i</i>	Hosszú
Alsó	<i>a</i>	<i>ä</i>	
	<i>ə</i>	<i>o</i>	Rövid

Amiként Nikolaeva (1999b: 2) is megjegyzi, az *ə*-nek azt a tulajdonságát, hogy csak a nem-első szótagban fordulhat elő – esetében legalábbis a maga gyűjtötte obdorszki anyagban – a fent idézett szakirodalom is regisztrálja, de nem minden esetben magyarázza. Ugyanez a helyzet az affixumok bemutatása esetében is: a mássalhangzós elemű toldalékokban egyes esetekben szerepel a mássalhangzó mellett az *ə*, más esetekben nem.

Gulya (1966) a vahi osztják nyelvjárás leírásakor az *ə/ə̃* státuszának megítélését illetően kimondja, hogy az *ä*,¹⁸ az *ə* és az *ə̃* hangnak különös a helyzete a redukált hangok között, amennyiben – s ebben Terjoskint követi – az *ə*-t az *ä* kombinatorikus variánsának tartja, tekintettel arra, hogy ez utóbbi első szótagokban is előfordulhat, az *ə* viszont nem. Az *ə* viszont előfordulhat első szótagban is. Ennél lényegesebb azonban a következő megállapítása: „Whether a vowel *ə* or *ə̃* should be in a certain non-first syllable, is determined by the sound system of the word, by the vowel harmony... This peculiar double phoneme is characterized by the fact that 1. it occurs in non-first syllable only, 2. its defining role lies in its local value: it makes the pronunciation of the consonants possible by practically 'breaking' them up, besides, in a certain position, it is 'euphonic'. In fact, if we wished to be quite consistent, we ought to distinguish the phoneme realized in the sounds *ə/ə̃* from the *ə* occurring in first syllable, also, i.e. we ought to denote it with a different symbol” (Gulya 1966. 26 – kiemelés tőlem, B.-N. M.) Gulya megfigyelése itt igen értékes, jóllehet a nem első szótagi *ə*-t is fonémának nevezi.

Csepregi a szurguti osztják nyelvjárás magánhangzó-rendszerében is szerepelteti az *ə* hangot (Csepregi 1998: 12), s mind fonológiailag, mind fonetikailag redukált magánhangzóként jellemzi. Az *ə* első és nem első szótagban is előfordul. Első szótagban – Steinitzcel és Karjalainennel ellentétben – nem középső, hanem felső nyelvvállásúnak tekinti (i. m. 13). Nem-első szótagban Csepregi teljes és nem-teljes képzésű magánhangzókkal számol. Lényeges megjegyzése szempontunkból a következő: „Nemcsak a többedik, hanem az első szótagban is könnyen kiesik, beleolvad az őt követő mássalhangzóba, szótagképzővé téve

¹⁸ Szempontunkból itt lényegtelen az *ä* státusza; e kérdésre vö. Katz 1975: 79–80.

azt: *əntəp* [ntəp] 'öv'" (i. m. 13). Honti (1984a: 30) a magánhangzó-kieséseket bemutatva a következőket írja: „A szótagzáró laterálisok ..., tremuláns ...és nazálisok előtti *a/ə* kieshet, ilyenkor akár 3–5 tagból álló alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok is kialakulhatnak. Az ilyen torlódások a felsorolt mássalhangzók szótagalkotóvá válásával oldódnak fel...”. Hasonló jelenséggel számolhatunk majd a vogulban is, a lényeg azonban az, hogy a likvidák és a nazálisok lehetnek szótagalkotók az osztjákban.

Csepregi megjegyzése az *a* kieséséről nyilván azzal van összefüggésben, amit a szurguti hangsúlyról ír: „Azokban az esetekben, amikor az első szótagban [–tense], a második szótagban [+tense] magánhangzó van, a hangsúly áttolódik a második szótagra *səran* 'zürjén', *səɣlam* 'menyhalaim'...” (Csepregi 1998: 16), amihez annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a [+tense] magánhangzók redukáltak. Szívesen tennék kitérőt a [–tense] vokálisok s az őket tartalmazó szótagok hangsúlyozásának összefüggése között, lényegesebb azonban a következők leszögezése: áttekintve a szurguti osztják névszó- és igeragozási paradigmatáit, s azok morfonológiai tulajdonságait (Csepregi 1998: 19–31), s tekintetbe véve Csepregi rögtön idézendő megállapítását a hangzókieésről, az a kép alakul ki, hogy a szurguti osztják is egyezik a vahi és a Nikolaeva nyomán alább megismertetendő obdorszki nyelvjárásoknak abban a tulajdonságában, hogy a nemelső szótagi *a* „mozgékony” elem abban az értelemben, hogy a toldalékolás során az őt körülvevő mássalhangzók számától és minőségétől függően máshol és máshol jelentkezik a szekvenciában. Csepregi így ír: „A második szótagbeli *-ə*-szintén elvész a ragozás során: *əjəɣ* > *əjɣ* 'nézz', *arəɣ* > *arɣ* 'énekek’” (i. m. 18). S itt rögtön érdemes tovább is idézni Csepregit a Nikolaeva-féle obdorszki leírással való összevetés érdekében: „Ha a ragozás során három mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor a középső, mely általában explozíva vagy affrikáta, kiesik: *am[p]ɣən* 'két kutya', *sər[t]ɣən* 'két csuka'...” (i. m. 18). A leírtak ugyanis azt jelentik, hogy a szurguti nyelvjárás nem tűri a hármas mássalhangzó-kapcsolatokat a ragozásban. Ha azonban jobban megfigyeljük, észre vesszük, hogy nem a hármas, hanem a négyes mássalhangzó-kapcsolatokat nem tűri, hiszen ott van a szóvégi *n* elem előtt egy *a* is, ami aligha tartozik a toldalékhoz! Ezzel szemben az obdorszki, amelyik ugyancsak nem tűri a hármas mássalhangzó-kapcsolatokat, más eljárást követ elkerülésükre, amint azt rövidesen látni fogjuk.

Nikolaeva a maga leírásában (1999b) tisztán fonológiai alapon, s lépésről-lépésre bizonyítja az *a* „mozgékony”¹⁹ voltát, s elsősorban a morfémahatáron való jelentkezését elemelve igazolja azt. Megállapítja, hogy mind e helyzetekben a mássalhangzó-kapcsolatok elkerülését szolgálja megjelenése. Olyan mássalhang-

¹⁹ Szívesebben használnám az instabil szót, de az már lefoglalódott az ugor igék egy csoportjára.

zó-kapcsolatokét, amelyek nem homorgán képzésűek. Jelentkezik továbbá az *a* morfémahatáron belül is, hármas mássalhangzó-kapcsolatok feloldására. A hármas mássalhangzó-kapcsolatok kerülése egybecseng azzal, amit az imént a szurguti osztjással kapcsolatban idéztünk, itt azonban, mint mondtuk, más az eljárás. Akár így, akár úgy, megszűnnek a tautoszillabikus mássalhangzó-kapcsolatok, hiszen azok elemei, összetevő-szerepet váltva, átszótagolódnak: szurguti *sər.tən* 'két csuka', obdorszki *lo.jəm.təs.γən* 'ők (ketten) felálltak' (momentán képzés).

Nikolaeva véleménye, mely szerint az *a* mindezen helyzetekben szótagképző elem, s leginkább egy sva-típusú hanggal azonos, azaz nem fonéma, megállja a helyét. Mindebből pedig azt, a magaméval az obi-ugor alapnyelvre megállapított, egybecsengő következtetést vonja le, hogy a sva valójában nem tartozik e nyelvjárásban a fonémaállományhoz, hanem epentetikus szegmentum, melynek megjelenését a szótagszerkezet, pontosabban a szekvenciában egymással szomszédos helyzetbe kerülő mássalhangzók szótagolhatóságának szükséglete irányítja. Kimutatja továbbá azt is, hogy az obdorszki osztják a balról-jobbra szótagoló nyelvek közé sorolható, amennyiben a kettős és hármas mássalhangzó-kapcsolatok utolsó eleme elé illesztve az epentetikus sva hangot, az utolsó mássalhangzót kezdetté minősíti át (i. m. 14): $CVC_aC_bC_cV > CVC_a.C_b\partial.C_cV$.

Nikolaeva gondolatmenetéhez még visszatérek, amikor kifejttem, hogy milyen, az obi-ugor alapnyelv szótagszerkezeteinek elemzése során nyert megfigyelések alapján jutottam lényegében azonos megállapításra. Ezt megelőzően azonban a vogul redukált magánhangzók helyzetéről, minőségéről kell képet alkotnunk.

A vogulról szóló hangtani, morfológiai leírások sajnos nem bővelkednek a nem-első szótagi vokalizmusra vonatkozó megállapításokban. Ezért ebben az esetben helyes, ha a szövegek (s elsősorban a Kannisto – Liimola-féle szövegek) tanúságaira jobban támaszkodom, mint az osztják esetében. Ez utóbbi eljárásnak megvan az a hátránya, hogy e szövegek nem képviselnek mai nyelvállapotot, de hát néhány kondai falu beszélőin meg északi nyelvjárási beszélők nyelvi változatán kívül ma már aligha vannak a vogulnak mai nyelvi állapotai... Előnye viszont az, hogy a Kannisto – Liimola-féle szövegek jelzik a szótaghatárt, ami szempontunkból komoly segítséget jelent. Előbb azonban érdemes összefoglalni, mit tudunk a vogul nem-első szótagi magánhangzó-rendszereiről.

Honti (1998: 335) a (déli) tavidaira és a(z északi) szoszvaira a következőket közli; ezekhez illesztjük hozzá (Honti 1988: 150 alapján) a pelimkai rendszert:

(13)

	Tavda		Szoszva	Pelimka	
Hosszú			<i>i</i>		
	<i>ē</i>	<i>ē̄</i>	<i>e</i>	<i>ē</i>	
	<i>ā</i>	<i>ā̄</i>	<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>ā̄</i>
Rövid			<i>ə</i>		<i>ə</i>

Ehhez még annyit kell hozzáfűzni, hogy Keresztes jukondai adatai alapján (1971–1972) is számolhatunk *ə* hanggal, de a Kannisto – Liimola-féle szövegek is arról tanúskodnak, hogy mind e nyelvjárások ismerik a hangot. Arra, hogy a különféle mássalhangzó-környezetek miként befolyásolják az *ə* hangszínét, az alábbiakban még visszatérek, most azonban arra a kérdésre kell választ adni, hogy az osztjákhhoz hasonlóan „mozgékony” elem-e az *ə*.

Rombandeeva (1973: 17–26), Kálmán (1976: 37–38), és Keresztes (1998: 396–398) nyomán az északi nyelvjárásokra a következők fogalmazhatók meg. A mássalhangzóra végződő névszó- és igetövekhez járuló, mássalhangzós vagy mássalhangzóval kezdődő todalékok előtt *ə* (ritkábban *i*) jelentkezik, ha az így kapcsolódó mássalhangzók nem homorgán képzésűek. Homorgán tővégi mássalhangzó + todalék között csak akkor jelentkezik *ə*, ha azzal grammatikai homonímia kerülhető el (*kolət* ’házak’, de *kolt* ’házban’).

Ha a todalékolás eredményeként hármas mássalhangzó-kapcsolat állna elő, az *ə* rendszerint az utolsó elem elé kerül: *wārsəm* ’csináltam’. S lényeges jelenség, hogy amikor mássalhangzóval kezdődő todalék kapcsolódik olyan tőhöz, mely CVC*ə*C szerkezetű, az *ə* kiesik: *χūrəm* ’három’, de *χūrmit* ’harmadik’. Ez az utóbbi példa is jól mutatja a kettős, nem-homorgán mássalhangzó-kapcsolatot bontó *ə* elmozdulását, illetőleg funkcióvesztését, amennyiben az *it* todalékkal az *rm* mássalhangzó-kapcsolat szótagolhatóvá válik.

Hasonló folyamatokról tanúskodnak a déli vogul paradigmarendszereiben a tövek és a todalékok kapcsolódásai, akár ha a többes szám végződéseit vagy a birtokjelek kapcsolódásait tekintjük (Honti 1975: 73–74).

Igen tanulságosak továbbá, mint mondtam, az *ə* helyét, és funkcióját illetően a Kannisto – Liimola-féle szövegek jelölései. Itt a *ç* jel áll a szótaghatáron, s csopor-tosítja együvé az azonos szótagba tartozó mássalhangzókat. Az így jelölt adatokból a *ə* elmarad (ahogy a tavdai vogul kapcsán arra Honti /1975: 19/ is felhívja a figyelmet). Az egyszerűség kedvéért a KLE-ből idézek különféle nyelvjárási példákat.

(KLE 139) Szó *kāwr* ’Hammer’ ~ *kāw,çηsuw* ’Keulenstab’

A példában a képzéssel, illetőleg összetétellel négyes mássalhangzó-kapcsolat alakul ki; közülük a likvida + nazális kapcsolat marad együtt, s úgy tűnik, hogy az utóbbi a szótagképző elem. Hasonló a helyzet a következő szóban is, ahol az ² oldja a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatot, ami a FL nyelvjárásban eltűnik, s a nazális megint szótagképzőként mutatkozik; a Szo-ban azonban az *ə* egy hellyel hátrább, azaz balról jobbra csúszik, s a hármas mássalhangzó-kapcsolat utolsó eleme így szótagolódik át.

(KLE 139)

FL Szo *kīw²r* 'Gefäß, das Innere' ~ FL *kīw₁rη*, Szo *kiwr²η* 'hohl'
Jól mutatja a szótagszerkezetet az alábbi két kondai példa is:

(KLE 227)

AK *ńā₁mr₁māt*- 'einweichen' ~ KK *ńā₁mər₁māt* 'gehen'
Itt az AK szó esetében a likvida szótagképző voltára gyanakodhatnánk, amiként a következő pelimi példában is:

(KLE 260)

P *por₁tη* ~ FL Szo *pōrt²η* 'gut'
Arra, hogy szótaghatárjel közé nem csak olyan mássalhangzó-kapcsolatok kerülhetnek, amelyeknek egyik, nazális vagy likvida eleme, szótagképző-gyanús, számos példa adódik; kiemelve a vagilszkiak és a kondaiak közül néhányat:

(WV 4: 131)

ÉV *peχ₁tχ* 'schießen'

(KLE 171)

KK *łōk* 'Winkel' ~ *łō₁kχ₁tōlom* 'mit Ecken gebaut'

(KLE 217)

KK *ń₁r₁k₁p* 'Rückgrat'

(KLE 238)

AK *poj₁tχ* 'ein sehr langer Weg' ~ KK *poj₁tχ₁wit'* 'breites Wasser'

(KLE 273)

AK *pā₁t'ət* ~ KK *pā₁t'₁t* 'Boden' stb.

Aligha valószínű, hogy ez utóbbi példákban a zár-, illetőleg réshangok szótagképzők lennének. Sokkal inkább az a valószínű, hogy közöttük szótagképző elemmel kell számolnunk, ahogyan a párhuzamos példákban láttuk.

Az előadottak alapján tehát arra következtetünk, hogy az *ə* a vogulban is szótagképző elem, csakúgy, mint az osztjákban. Ehhez pedig még egy igen lényeges kiegészítést kell fűzni: az *ə* a mássalhangzó-környezettől függően más és más

magánhangzó-minőségben realizálódik (nyilvánvaló koartikulációs hatásokra).

Az osztyjából a kazimit ragadom ki (Rédei 1968: 10) példaként, ahol az *ə* χ szomszédságában velarizálódik (*ə̃*); *m*, *p*, *w* mellett labializálódik, *j* után pedig palatális képzéshelyű lesz. Az északi vogulban palatalizált környezetben *i*, labiális mássalhangzók mellett *u*, másutt (pl. [minas] 'ő ment') *a* jelleget ölt. A déli vogulban pedig (Honti 1975: 13) *w*, valamint labializált *k_o* és *ŋ_o* mellett *ó* és *ü* a megvalósulása.

Térjünk vissza kiinduló kérdésünkhöz, s az elmondottak fényében fogalmazzuk meg az *ə* hang minőségéről és funkciójáról kialakítható véleményt.

a) A POU rekonstrukciókban jelentkező, nem-első szótagi redukált elem „előzménye” egy, az obi-ugor nyelvekben fonetikai szinten, tehát a beszédhangsorszor képzésekor szótagképzői funkcióban megjelenő redukált sva hang. Betoldott, epentetikus elem (erre fonológiai összefüggésben vö. Itő 1989), amelynek nincs fonémaértéke (vö. Kiparsky 1988), nem etimologikus hang, s nem eleme a két nyelv, így a POU nyelv fonémarendszerének sem. A POU alakokba az osztyják és a vogul szótagképző *ə* előzményeként került, pl.:

POU [630] **tőkət* 'Querholz' > osztyják VVj Trj *tōχət*, Ni Kaz O *tōχəl*, vogul AK KK *toχt*, AL KL FL Szo *toχət* id.

POU [61] **ērəyl-* 'gedenken' > osztyják V *eryal-* Trj *ărəylə-*, vogul TJ *ärəwl-*, AK *ārəyl-*, KK *ärəyl-* id.

stb.

b) Igen valószínű, hogy a balról-jobbra szótagoló nyelvek mintájára illesztődik a nem homorgán képzésű kettős mássalhangzó-kapcsolatok elemei közé, illetőleg a hármas mássalhangzó-kapcsolatok második és harmadik eleme közé, kezdet összetevőként határozva meg a harmadik elem funkcióját (...VC_aC_bC_cV... → ...Vc_a.C_bə.C_cV...). A → jel tehát a felszíni variáns kialakulásának irányát mutatja, s nem történeti változás eredményét. Ez az állítás azonban rekonstruált nyelv esetében további bizonyításra szorul. Tekintettel arra, hogy kikövetkeztetett nyelvekben toldalékolt formák konstruálása nem célszerű, biztonságosabb olyan, a rekonstruálható alakokat létrehozó folyamatokra hivatkozni, amelyek tükrözik a szótagképző elem mozgékony voltát az alapnyelvben is. Ilyen folyamatoknak tekinthetők azok, amelyeknek során például az uráli, finnugor, ugor alapnyelvi tőalakok az obi-ugor alapnyelvben toldalékukkal együtt is rekonstruálhatók; a szótagképző elem a toldalékolás következményeként már nem jut funkcióhoz a toldalékolt formában, nem rekonstruálható:

* γ névszóképző + * \mathfrak{z} névszóképző járulhatott a finnugor, ugor alapnyelvi formákhoz a POU-ban a következő szavakban (a képzőkre vö. GOV 94–95, Sauer 1967: 145–150, Szabó 1904: 40–44, 66–70).

PU **kuse* ~ **kose* 'Fichte, Tanne' > PU_g **k_s ʒ_s* > POU **kōʈ* > **kōʈsγ* >

[236] **kōyʉʒ* 'Tanne, Fichte'

PFU **kāls* '(versumpfter) See, Bucht' > POU **kīl* > **kīləy* > [258] **kīlyʒ* 'Morast'

Ugyancsak **ʒ* névszóképző járulhatott az alábbi szavakhoz is, bennük részben félhangúsodás, részben hangátvetés játszódhatott le (**lk* > **yl*):

?PUg **lalkʒ* 'irgendein Glied' > POU **līyəl* > [357] **līylʒ* 'Fuß'

PFU **śalkʒ* 'Stange' > PUg **salkʒ* > POU **sayəl* > [583] **sīylʒ* 'Dammholz'

c. Fonológiai, illetőleg fonetikai összefüggésben megfeleltethető egy olyan elemnek, mely két mássalhangzó közötti átmenet megképzését könnyíti meg; a mélyszerkezetben a helye üres (Kiparsky 1988: 380–381, Steriade 1995: 132–134, 139). S mivel nem fonéma, jegy értéket sem kell tulajdonítanunk neki. Fonetikai összefüggésben ejtéskönnyítő (Kassai 1998: 187), az egyébként szótagolhatatlan mássalhangzó-szekvenciák szótagolhatóságát segíti elő. Ebben az értelemben maga a szótagnak mint prozódiai egységnek a hatóereje hozza létre. (A szótag fonetikai és fonológiai fogalmára vö. még Ladefoged – Maddieson 1996: 282).

Mindezek értelmében a POU második szótagi vokálisok rendszeréből, illetőleg feltehetően az ősvogul és ősosztják rendszeréből is törlendők lehetnének. A feltételes mód használata azonban nem felesleges óvatosság, hanem a következőkre figyelmeztet. Ahhoz, hogy az *ə* státuszát véglegesen tisztázhassuk, az obi-ugor nyelvek nyelvjárásait legalább olyan részletesen elemeznünk kellene e szempontból, ahogyan azt Nikolaeva tette az obdorszki osztják esetében. Továbbá hangtörténeti összefüggésben tisztázni kellene legalábbis azokban az uráli/finnugor eredetű obi-ugor szavakban jelentkező magánhangzóknak a sorsát, amelyek az obi-ugor alapnyelvet megelőzően agglutinálódott mássalhangzós képzők előtt őrzik (vagy nem őrzik?) az eredetibb uráli/finnugor tövéghangzót. E kérdés kedvéért érdemes rövid kitérőt is tennünk.

Az uráli/finnugor alapnyelv szavait a származéknyelvek tanúsága szerint toldalékkal együtt is rekonstruálhatjuk egy sor esetben. Ez közismert jelenség, pl. **očtʒ-rʒ* 'Schöbling' (> magyar *ostor*), **čäke(-rʒ)* 'Schnee' (> vogul *saʁr*), **čaka* 'Treibeis, dünnes Eis' (> magyar *zaj*, *szaj*) stb. (l. még Bakró-Nagy 1999: 20). E képzők a származéknyelvekben agglutinálódtak, függetlenül attól, hogy a képző nélküli alak is tovább élt-e a nyelvben (l. előbb a magyar *zaj*, *szaj* példáját) vagy sem (l. a magyar *ostor* példáját). Képzett alakokra az ugor alapnyelvből is adódik jócskán példa, s e képzők mára már a tö részét képezik (erről l. Oszkó 2001). Kérdés azonban, az agglutinálódás mikorra tehető mindazokban az esetekben, amikor a kérdéses szavak képző nélküli tőalakjainak nincsenek folytatói, tehát csak toldalékolt (bár ma már tőnek számító) formában ismerjük őket. A következő eljárásokat követhetjük: agglutinálódott formát teszünk fel az ugorra, ha mindhárom nyelvben csak képzett alakok ismeretesek:

PFU **ολα-мз* 'Schlaf, Traum' > PUg **δΛэмз* > magyar *álm*, POU [664] **ūΛэм* 'Traum'²⁰ > osztják VVj *uləm*, DN Ko *otəm*, O *wuləm* 'Traum' stb., vogul TJ *ōləm*, K FL Szo *ūləm* 'Traum' stb.

Hasonlóképp akkor is, amikor nincs magyar adat, de az etimológiába tartozó egyéb nyelvi alak(ok)ban agglutinálódott képző van:

PFU **ămз-гз-* 'schöpfen' > votják S *omjrt-* 'schöpfen', POU [34] **ēmər-* > osztják VVj *emər-*, Ko O *ămərt-* stb. 'schöpfen', vogul TJ *āmərt-*, V *āmərt-*, FL Szo *āmərt-* 'schöpfen'.

Obi-ugor kori agglutinálódást tehetünk fel akkor, amikor valamelyik obi-ugor nyelvben más képzővel ellátott alak is van, s ez utóbbinak a töve nem elvonás eredménye:

PUg **kupз-тз-* 'ziehen, reißen' > POU [756]²¹ **kəpət-* 'reißen' > magyar *húz*, osztják DN Ko O *χăpət-* 'reißen' stb., de (DEWOS 530) Ko *χăpəj* 'sich losmachen', Ni *χōpem-*, Kaz *χōpemə-*, O *χăpemз-* 'losmachen', vogul TJ P *kat-*, FL Szo *χat-* 'reißen'.

S kérdéses a POU nem első szótagi vokális minősége akkor is, amikor a következő, bár ritkán adódó példa második szótagi magánhangzóját kell magyaráznunk: PU **saraña* 'Gold, Kupfer' > PUg **δs rəńz* > magyar *arany*, POU [163] **θōrəń/*θōrńz*.

E kérdésben azért kell állást foglalni a POU nem első szótagi vokálisokról, s főként a sváról szólva, mert az obi-ugor alapnyelvi szavak előzményeinek szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy korábbi kétszótagú, de már toldalékkal együtt rekonstruálható alakból vezethetők-e le vagy pedig három szótagú, tőnek számító alakból. Hiszen a finnugor alapnyelv is ismert már háromszótagú szerkezeteket, az ugor meg föltehetően még többet, s ez utóbbiak magasabb száma éppen a tőhöz járult és annak részévé vált toldalékoknak köszönhető. Ha a finnugor előzmény például CVCV–CV_{szuff} volt, az ugor alaknak CVCVCV szerkezetűnek kellett lennie, főként a magyar tanúsága szerint. Hiszen a magyar a második szótagban őrzi (hacsak egyéb változások hatására nem vetődik ki) az eredeti tövéghangzót. (Példák bősséggel adódnak az *egér*-től az *eper*-ig.) Amikor tehát mindezen esetekben az POU folytatókban ugyancsak sva rekonstruálható, magyarázatra vár, hogy az valamely előzmény-vokális megőrződése-e (mint a magyarban) vagy különféle hangváltozási folyamatokat követő másodlagos (esetleg nem fonemikus) elem. A fenti óvatos megfogalmazást a POU ə esetleges törléséről a fenti megfontolások magyarázzák. Mindezek ellenére azokban az esetekben, amikor az obi-ugor alapnyelvi alakok történeti előzményei nem

²⁰ A PFU szót az UEW-ben l. **οδα-мз* alatt. A GOV-ban a szó egyrészt **w-*szókezdettel szerepel, másfelől alternatív alapalakkal (**wūδəm/*wūδmз*).

²¹ A GOV nem ad rekonstrukciót.

utalnak valamely megmaradt vokális folytatására (s ezek az esetek vannak messzemenően többen), az [ə] – a zárójel fonetikai s mozgékony elem voltát jelöli – nem tekinthető fonemikus elemnek.

A fent elmondottak értelmében tehát az (1) pontban megadott C-V szerkezeti felosztást (s a rekonstrukciókat) módosítanunk kell a következők szerint:

(14)

1. VC
2. VCV
3. VC[ə]C **ū*Λ[ə]m
4. VC[ə]CC **ēr*[ə]γl-
5. VCC
6. VCCV
7. VCC[ə]C **ū*ηk[ə]t-/**ī*ηk[ə]t
8. VCC[ə]CV **ī*nt[ə]γs
9. CV
10. CVC
11. CVCV
12. CVC[ə]C **tō*k[ə]t
13. CVC[ə]CC **jō*r[ə]γl-
14. CVC[ə]C[ə]C **wă*ć[ə]rsm
15. CVCC
16. CVCCV
17. CVCC[ə]C **lā*ńć[ə]γ
18. CVCC[ə]CV **ń*ķć[ə]m₃

A szótagtípusok és a szótagfűzési tendenciák leírásakor a továbbiakban csupán a mögöttes (az [ə] elemet figyelmen kívül hagyó) szerkezeti összetevők funkciójára és összefüggéseire leszek tekintettel. Ugyanakkor megkísérlek rámutatni arra, hogy a mélyszerkezetben a C összetevők, azaz a peremelemek elrendezettsége közötti hangzóssági és gyakorisági összefüggések alapján megjósolható-e az [ə] helye a felszínen úgy, ahogyan azt a mai osztják és vogul alakok alapján az obi-ugor alapnyelvre rekonstruálja a szakirodalom.

4. Szótagépítési tendenciák az obi-ugor alapnyelvben

A finnugor szótagszerkezetek leírásával kapcsolatban is megfogalmaztam (Bakró-Nagy 1999: 21), hogy a szinkrón leírásokkal ellentétben a diakróniában, de a rekonstrukcióban különösképp, nagy a jelentősége annak, ha valamely formára, funkcióra stb. csak egyetlen avagy igen csekély számú adat van: míg a szinkrón-

niában az egyetlen adat megléte könnyen ellenőrizhető, rekonstruált nyelvek esetében nem. Ezért a csekély számú avagy egyetlen adattól képviselt jelenség mindig kellő fenntartással fogadható, amiként arra az uráli alapnyelvvvel kapcsolatban Janhunen (2000: 68) is figyelmeztet: „Therefore we should not draw too ambitious conclusions from statistical data, which are bound to be unreliable and also unstable. A single good new etymology can significantly affect the lexical frequency of a phoneme, while the text frequencies, which were actually more important for the development of the language, remain completely unknown.”

Tény, hogy a kutatás (rekonstrukció) aktuális állása szerint a statisztikai adatok módosulhatnak, vannak azonban arányok, amelyek viszont valószínűleg nem. Mit értek ezen?

Dolgozatom egyik hipotézise a következő: ha a fonémáknak a szekvenciában való eloszlása szerveződési egységre utal, továbbá ha ez a szerveződési egység lehetségesen a szótag, s a szótagnak megvannak a maga univerzálisan érvényes fonémaeloszlási tulajdonságai, akkor e tulajdonságokat a fonémák gyakoriságának tükröznie kell. A fonémák eloszlása, miként a bevezetőben írtam, azoknak egy, a szótag szempontjából kitüntetett tulajdonságával hozható összefüggésbe, nevezetesen a hangzóságukkal. Ha mindezt például az obi-ugor alapnyelvre vonatkoztatjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy a tudomány előrehaladása ebben a tekintetben alapvető változást aligha hozna: valószínűtlen ugyanis, hogy zörejhangokat zengőhangokká, vagy zengőhangokat zörejhangokká nyilvánítsunk. Mint ahogyan valószínűtlen az is, hogy e két osztály arányain még előbukkanó vagy éppen törlendő etimológiák alapvetően változtatnának. Mindennek látszólag ellene mond éppen e dolgozatban a * γ -nak félhangként való besorolása. Akkor, amikor a szótagszerkezet vagy a szótagfűzési tendenciák feltárása érdekében gyakorisági mutatókra is építünk, azokat mindig valamely mássalhangzó-osztályra vonatkoztatom, s azoknak egymáshoz való viszonyából kísérek meg következtetéseket levonni. Ennek értelmében bizonyos, hogy a * γ -nak félhangzóként való viselkedése akkor is feltűnt volna, ha nem tekintem eleve annak. Másként fogalmazva: a gyakorisági mutatók bevonásának az érvelésbe mindig a mutatók egymáshoz való viszonyára kell vonatkoznia, önmagukban nem értékelhetők.

4.1. A szótagmag azonosítása

A második szótagi redukált vokálisról fentebb elmondottak értelmében egyszerűsödik a szótag magjának jellemzése. Az obi-ugor alapnyelvben szótagmag csak magánhangzó lehet, melyet az első szótagban bármely magánhangzó képviselhet, akár ki van töltve a kezdet, akár nincs. A többedik szótagban a szótag-

magot csekély, még külön említendő kivételekkel, ugyancsak teljes magánhangzók képviselik. A GOV statisztikája²² rámutat arra, hogy az első szótagi vokálisok milyen gyakorisággal mutatkoznak az obi-ugor alapnyelvben. Innen tudható (GOV 112), hogy a hátulképzettek valamivel gyakoribbak, mint az előlképzettek, s ezzel voltaképpen folytatják azt a tendenciát, amit a finnugor alapnyelv is mutat (Bakró-Nagy 1993).

Rögtön látni fogjuk, hogy melyek azok a mássalhangzók, amelyek az első szótagban kezdetként állhatnak. Közöttük nincs olyan, amelyiket ne követhetné akármelyik első szótagi vokális. Ilyen megszorítás a finnugor alapnyelvben sincs. Ám a finnugor alapnyelvben megfigyelhető egy erős tendencia – ti. a gyakoriság alapján – a szókezdő konzonáns és a rákövetkező mássalhangzó képzéshelye között (Bakró-Nagy 1993): elől-, illetőleg hátulképzett mássalhangzókat szívesebben követnek ugyancsak elől-, illetőleg hátulképzett magánhangzók. Ilyen tendenciát az obi-ugor alapnyelvben nem sikerült kimutatni.

4.2. A peremösszetevők

4.2.1. A morfémakezdő mássalhangzó²³

A morfémaszerkezeti jellemzésből megtudtuk, hogy szókezdő szótag nem lehet összetett. Így a peremösszetevők közül az első szótag kezdeteként csupán egyszerű mássalhangzó jöhet számításba, mégpedig a következő szerkezetekben:

(15)

9. CV
10. CVC
11. CVCV
12. CVC[ə]C
13. CVC[ə]CC
14. CVC[ə]C[ə]C
15. CVCC
16. CVCCV
17. CVCC[ə]C
18. CVCC[ə]CV

²² A munka megjelenése óta eltelt közel húsz esztendő óta a szerző olyik megállapítását korrigálta, akár némely rekonstruktum, akár egyes következtetései tekintetében. Dolgozatomban azonban csupán azokra a módosításokra vagyok tekintettel, amelyek mondanivalóm szempontjából relevánsak, s azokat rendre jelzem is.

²³ A C₁ a morfémakezdő (iniciális), a C_M az egyszerű intervokális (mediális) mássalhangzót, a C_a, C_b, C_c pedig a mássalhangzó-kapcsolatok első, második, harmadik elemét jelöli.

Ezt a szerepet az obi-ugor alapnyelv mássalhangzó-rendszerének két elemén kívül bármely mássalhangzó betöltheti. A két kivétel a veláris mássalhangzók közül a két zengő: *ŋ és *ɣ. Mássalhangzóval az összesen 740 lexéma közül 71% kezdődik, tehát ennyi a szókezdő szótagok mássalhangzós kezdetének száma is. Eltérés mutatkozik a kezdetként funkcionáló mássalhangzók gyakorisága között. Leggyakoribb a *k és a *p, a legritkább a *r, *l, *l (a PFU-nak ugyanerre az összefüggésére vö. Bakró-Nagy 1992: 40). A mássalhangzó-osztályok szerinti gyakoriság²⁴ e pozícióban a következő:

(16a) C₁

ZÁR	38.8
RÉS	16.8
FÉLH	16.6
NAZ	14.7
LIKV	7.8
AFFR	5.3

Ha most azt tekintjük, hogy zengősség tekintetében milyen a megoszlás a mássalhangzók között, ezt találjuk:

(16b)

zörejhang	60.9
zengőhang	39.1

Erre az arányra, mely azt mutatja, hogy a POU-ban a szókezdő-szótagkezdő mássalhangzók tekintetében a zörejhangok a kedveltebbek, hamarosan szükségünk lesz.

4.2.2. Az egyszerű intervokalikus mássalhangzó

Az egyszerű intervokalikus mássalhangzóként – róluk fentebb azt mondtuk, hogy az univerzálisan elfogadható maximális kezdet tendenciája szerint nagy valószínűséggel szótagkezdőként azonosíthatók – a következő mássalhangzók állhatnak: *p, *t, *k, *ʃ, *l, *s, *č, *ć, *n, *l, *r, *ɣ. (A PFU arányaira vö. Bakró-Nagy 1992: 64). Azok a szerkezetek, amelyekben realizálódnak, a következők: **2.** és **11.** (C)VCV, tehát összesen kettőben. Gyakoriságuk így fest:

²⁴ Amelyet itt s mindvégig százalékos arányban adok meg.

(17a)

ZÁR	26.92
LIKV	23.1
RÉS/FÉLH	15.38
AFFR	11.54
NAZ	7.69

A zörejhangok és a zengőhangok közötti különbség csökken a szókezdő mássalhangzókéhoz képest:

(17b)

zörejhang	53.84
zengőhang	46.17

4.2.3. Az egyszerű szóvégi mássalhangzó

Egyszerű szóvégi mássalhangzóval az 1. VC és a 10. CVC szerkezetben számolhatunk. Róluk tudjuk, hogy zárlatként funkcionálnak, s összesen két mássalhangzó nem fordulhat elő ebben a pozícióban: a *w és az *l. A *w, ahogyan mondtuk, eleve csak szókezdő helyzetű lehet; a *l hiányáról azonban nem lehet eldönteni, hogy csupán véletlenszerű-e, ugyanis egyébként, azaz nem szóvégi szótagzáró helyzetben sem fordul elő zárlatként.

A szóvégi mássalhangzók gyakorisági mutatói csökkenő sorrendben a következők:

(18a)

LIKV	30.77
FÉLH	23.46
ZÁR	17.69
NAZ	11.54
RÉS	10.00
AFFR	6.54

A hangzóság szerinti eloszlás:

(18b)

zörejhangok	34.23
zengőhangok	65.77

ami annyit jelent, hogy az obi-ugor alapnyelvben, legalábbis ezekben a szerkezetekben a zárlatok inkább zengőhangokban realizálódnak – l. a (16) példa alatti arányokat is!

4.2.4. A mássalhangzó-kapcsolatok

4.2.4.1. A kettős mássalhangzó-kapcsolatok

Először azokat a mássalhangzó-kapcsolatokat vegyük szemügyre, amelyek két elemből állnak, s válasszuk őket két csoportra aszerint, hogy szóbelsejiek (a) vagy pedig szóvégiek-e (b). Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy most nem vagyunk tekintettel a felszínen jelentkező szótagképző elemre, tehát a következő szerkezetekkel számolunk:

a) A szó belsejében álló mássalhangzó-kapcsolatok szótaghatáron helyezkednek el. Első elemük (C_a) az első szótag zárata, a második elem pedig (C_b) a rákövetkező szótag kezdete, ti. a maximális szótagkezdet elvének megfelelően. Itt tehát a következő szerkezetek jönnek számításba: 6. és 16. (C)VCCV.

b) Ezek a mássalhangzó-kapcsolatok összetett zárlatként funkcionálnak, hiszen szó végén helyezkednek el. Bennük C_a az összetett zárlat első, C_b az összetett zárlat második eleme: 3. és 5. VCC, 12. és 15. CVCC, azaz a (C)VCC szerkezetek.

a) A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok a következők:

(19)

C_a	*p	*t	*k	*č	*ć	*s	*ʒ	*ʎ	*ʎ	*m	*n	*ñ	*ŋ	*l	*l'	*r	*w	*j	*γ
C_b																			
*p		+																	
*t																+			
*k		+																	
*č																			
*ć																			+
*s										+									
*ʒ																			
*ʎ																			
*ʎ										+									
*m	+																		
*n		+		+															+
*ñ					+														
*ŋ		+	+		+														
*l	+		+								+	+							+
*l'																			
*r	+	+	+								+		+						+
*w											+								
*j											+								
*γ		+										+		+		+			

A táblázatból leolvasható, hogy ezek a mássalhangzó-kapcsolatok mely hangokban realizálódnak, amiként az is, hogy a nem-jólformált kapcsolódások (típus, de példány szerint is) relatíve kevesebben vannak. Az összetevők gyakorisága a következő:

(20a) C_a

NAZ/LIKV	69.26
FÉLH	17.31
ZÁR	5.72
RÉS	5.72
AFFR	1.97

A zörej- és zengőhangok megoszlása pedig:

(20b)

zörejhangok	13.41
zengőhangok	86.57

azaz a zengőhangok aránya e pozícióban jelentősen magasabb. Fordított az arány viszont a C_b pozíciójú hangok esetében:

(21a)

ZÁR	50.0
NAZ	25.0
FÉLH	9.62
LIKV	7.70
AFFR	5.77
RÉS	1.92

azaz:

(21b)

zörejhangok	57.69
zengőhangok	42.32

Ha az arányok nem olyan markánsan eltérőek is, mint C_a pozícióban, mégis azt tapasztaljuk, hogy a kapcsolatok második, C_b elemei a szókezdő és szótagkezdő mássalhangzókhoz igazodnak, tehát szótagkezdői gyakoriságra utalnak.

b) A szóvégi kettős mássalhangzó-kapcsolatok a következők:

(22)

C _a	*p	*t	*k	*č	*š	*s	*θ	*λ	*λ	*m	*n	*ŋ	*l	*l'	*r	*w	*j	*γ
C _b																		
*p		+				+	+						+		+			+
*t												+	+		+			
*k		+				+							+		+			
*č	+	+	+							+								+
*š			+									+			+			
*s		+											+					+
*θ	+									+								
*λ										+								
*λ																		+
*m	+		+			+							+		+			
*n	+	+		+														+
*ñ					+													+
*ŋ		+	+				+											
*l	+	+	+							+								+
*l'	+		+															+
*r	+	+	+	+						+	+						+	+
*w													+					
*j	+	+								+								+
*γ		+		+	+		+			+	+		+		+			

Megint azt tapasztaljuk, hogy a jólformált kapcsolatok (típus szerint, de példány szerint is) gyakoribbak. Az összetevők gyakorisági arányai a következők:

(23a) C_a

NAZ	29.78
LIKV	26.20
FÉLH	22.30
ZÁR	12.0
AFFR	5.17
RÉS	3.97

s ez zengősség szerint:

(23b)

zörejhangok	21.14
zengőhangok	78.28

(24a) C_b

ZÁR	37.20
NAZ	12.96
FÉLH	15.90
LIKV	15.10
RÉS	9.64
AFFR	8.76

azaz

(24b)

zörejhangok	55.6
zengőhangok	43.96

Ha most összevetjük egymással a szóbelseji és szóvégi kettős mássalhangzó-kapcsolatok gyakorisági mutatóit, azt találjuk, hogy mindkét esetben C_a-ként a zengőhangok, C_b-ként a zörejhangok vannak többségben (noha változó arányban). Ez főként C_a esetében mutatkozik meg, ahol arányuk jóval markánsabban tér el.

Valamelyes magyarázat erre az arányra abban rejlik, hogy a szóvégi kettős mássalhangzó-kapcsolatok egy része homorgán képzésű. Ezekben C_b-ként csak zörejhang állhat, C_a-ként csak zengőhang. A nem-homorgán mássalhangzó-kapcsolatokban az elemek zengőhang–zörejhang variációja nagyobb, s ezek azok a kapcsolatok, amelyek elemei között a felszínen szótagképző *a* jelentkezése várható. A C_a elemek tehát abban a tekintetben mutatnak jól megmutatkozó tendenciát, hogy közelebb állnak a mag zengős tulajdonságához, mint a C_b elemek, s a kapcsolódások jólformáltsága éppen ebből adódik.

4.2.4.2. A hármas mássalhangzó-kapcsolatok

A hármas mássalhangzó-kapcsolatok száma alacsonyabb, feldolgozásuk mégis valamivel körülményesebb. Táblázatos bemutatásuktól is eltekintek; hangosztályok szerint fogom bemutatni őket. E kapcsolatok esetében a következő szerkezetekkel kell számolnunk: a) szó belsejében: 8. és 18., azaz (C)VCCCV; b) szó végén 4., 7., 13., 14., 17. sorszámú szerkezetek, tehát (C)VCCC.

A szótaghatár helyének meghatározásakor ezek a kapcsolatok a legizgalmasabbak – tudniillik a felszíni szerkezetekben. Hiszen arra vagyunk kíváncsiak, hogy vajon a felszínen jelentkező szótagképző elem helye a hangzósági és gyakorisági mutatók alapján a szekvenciáknak mely pontján jósolható meg, ha egyáltalán megjósolható. S vajon következtetéseink szerint ott jelentkezik-e majd, ahol azt elvárjuk a korábbi elemzések szerint.

a) A (C)VCCCV szerkezetekben a következő hangosztályokba sorolható mássalhangzó-kapcsolatok állnak. Rögtön tegyük hozzá, számuk oly csekély (összesen három példa), hogy abból következtetéseket levonni bajos.

(25)

C_a	C_b	C_c
1. ZÁR	AFFR	NAZ
2. NAZ	ZÁR	LIKV
3. NAZ	ZÁR	FÉLH

Csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy a második és harmadik sorban a jólformáltsági feltételekre hivatkozva a szótagképző elem inkább C_b és C_c között jelentkezik, azaz: (C)VC.C \bar{a} .CV. Ha megnézzük a két szerkezetet felsorolásunkban, valóban ezt fogjuk találni.

b) Itt már számosabbak adataink, összesen 42 példát elemzünk. Esetükben a megoszlások így festenek:

(26)

	C_a	C_b	C_c
ZÁR	9.52	52.38	33.33
RÉS	–	4.76	–
AFFR	2.38	11.9	–
zörejhangok	11.9	69.04	33.33
NAZ	46.61	–	7.14
LIKV	30.95	2.38	35.71
FÉLH	10.52	28.57	23.80
zengőhangok	88.08	30.95	66.65

Elemezzük a számokat! C_a -ra a zengőhangok, C_b -re a zörejhangok, C_c -re a zengőhangok gyakorisága a jellemző, azaz a preferencia a POU-ban a következő:

(27)

(C)VC $_a$	C_b	C_c
zengő	zörej	zengő

Ha a jólformáltsági feltételek szerint szemléljük őket, akkor bizony az ilyen típusú kapcsolatok nem engedelmessé válnak az általános tendenciának. Feltéve persze, hogy valahol nem bontja meg őket szótaghatár. Nézzük meg, milyen lehetőségeink adódnak!

1. (C)V.C_aC_bC_c: itt a zárlat nem-jólformált, hiszen zörejhangra zengő következik.

2. (C)VC_a.C_bC_c: ebben az esetben a mássalhangzó-kapcsolódás – mivel az első szótag zárlata hangzósabb, mint a rákövetkező szótag kezdete – jólformált; s ha a C_b és C_c közé szótagképző elem kerül, az a szótag is jólformált lesz.

3. (C)VC_aC_b.C_c: igaz, hogy így az első szótag jólformált, de megsértjük a maximális szótagkezdet elvét.

Úgy tűnik tehát, hogy a 2. megoldás az optimális mind a nyelvileg sajátos gyakorisági, mind pedig az univerzális hangzóssági tendenciának megfelelően.

Ha most megoldásunkat összevetjük azokkal a szerkezetekkel, amelyek a felszínen a (C)VCCC szerkezeteknek feleltethetők meg, azt találjuk, hogy 7. (5 adattal) és 17. (29 adattal) ennek a mintának felel meg. A 4. szerkezet (1 példa), a 13. szerkezet (6 példa), s a 14. szerkezet (1 példa) viszont nem. A szerkezetek többsége tehát tendenciózusan megfeleltethető a felszíni szerkezetnek, kisebb hányaduk nem. Tekintettel arra, hogy tendenciát kíséreltünk meg kimutatni, s nem kivételek nélküli szabályt, elmondható, hogy a gyakorisági adatok és a hangzóssági tulajdonságok egymásra vetítésével, legalábbis tendenciózusan megjósolható, hol jelentkezik a szótagképző elem, illetőleg a szótaghatár a felszínen a mássalhangzó-kapcsolatok elemei között. A tendenciától eltérő szerkezeteket eltérő történeti morfológiai folyamatokkal magyarázhatjuk, aminek részletezése azonban itt eltávolítana az eredeti témától.

5. Szótagfűzési tendenciák az obi-ugor alapnyelvben

Az előző pont elemzése alapján a szótaghatár szerkezeteinkben így jelölhető ki:

(28)

1. VC
2. V.CV
3. V.C[ə]C
4. V.C[ə]CC
5. VCC
6. VC.CV
7. VC.C[ə]C

8. VC.C[ə].CV
9. CV
10. CVC
11. CV.CV
12. CV.C[ə]C
13. CV.C[ə]CC
14. CV.C[ə].C[ə]C
15. CVCC
16. CVC.CV
17. CVC.C[ə]C
18. CVC.C[ə].CV

Ennek értelmében az egyszerű intervokalikus mássalhangzók szótagkezdetként, a szóbelseji kettős mássalhangzó-kapcsolatok első eleme zárlatként, második eleme kezdetként azonosítható. (A felszínen a szóbelseji hármas mássalhangzó-kapcsolatok esetében a szótaghatár általában és tendenciózusan a harmadik mássalhangzó elé kerül. Ennek következtében összetett zárlattal zárul a szótag.)

Az obi-ugor alapnyelvben, a nem felszíni szerkezetben tehát a következő szótagtípusokkal számolhatunk:

(29)

V	CV
VC	CVC
VCC	CVCC
VCCC	CVCCC

Közülük a (C)VCCC szótag csak önállóan mutatkozik, más szótagokkal nem kapcsolódik, az összes többi az (1) pont alatt látott feltételekkel igen.

Tipológiai szempontból szótagtípusaink (az összevetést a finnugor alapnyelvi szótagok esetében l. Bakró-Nagy 1999: 34–35) Blevins (1995: 217) alapján a finnhez áll a legközelebb, amelyben a következő típusok vannak:

(30)

V CV CVC VC CVCC VCC

A hármas mássalhangzó-kapcsolatokat mutató szerkezeteink nem szerepelnek közöttük, de tegyük hozzá, hogy Blevins idézett tipológiai felsorolásában sincsenek ilyenek. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ezeket a felszínen szótagképző elem bontja, akkor már összhangba hozhatók teljes mértékben a finnel, a különbség eltűnik.

A szótagok összetevőinek elágazó vagy összetett voltára vonatkozóan – mely ugyancsak tipológiai szempontból lehet érdekes (Blevins 1995: 213) – megint a

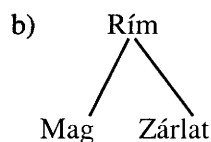
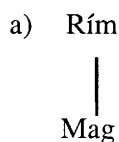
finnel azonos a POU szótagszerkezet, mert bennük a következő lehetőségek variálódnak:

(31)

összetett mag	kötelező kezdet	összetett kezdet	zárlat	összetett zárlat
+	-	-	+	+

Ehhez csak annyit érdemes még hozzátennünk, hogy a szótagot hierarchikus, továbbá kezdetből és rímből álló egységnek fogadva el, az obi-ugor alapnyelvre kimondható, hogy benne a kezdet nem lehet elágazó (összetett), a rím viszont lehet nem elágazó, de elágazó is, azaz:

(32)

Végezetül nem érdektelen egy pillantást vetni arra, hogy az osztják, illetőleg a vogul milyen mértékben őrizte meg e típusokat.

Keresztes így ír az északi vogulról (1998: 395–396): „The number of syllables in a Mansi word-form is conditioned by the number of vowels present. Syllables begin with a consonant whenever possible, and the last element in any word-internal cluster belongs to the subsequent syllable...”. A tömorfémak C-V szerkezetét bemutató táblázata szerint pedig a következő szótagokkal számolhatunk (i. h.): V VC CV CVC VCC CVCC. Nincsenek tehát hármassalhangzó-kapcsolatok, s ebben a tekintetben megfelelnek a típusok annak a megfigyelésünknek, hogy a hármassalhangzó-kapcsolatokat bontja a szótaghatár, illetőleg egy szótagképző elem. A tavdai vogulban Honti (1975: 19) ugyanezeket a szótagtípusokat regisztrálja, s kibővíti még a következőkkel: CVCCC, CCV, CCCV. Kimondja azonban azt is, hogy a hármassalhangzó-kapcsolatok csak jövevényszavakban fordulnak elő.

Az osztjákról már fentebb mondtuk, hogy ott alkalmi hármassalhangzó-kapcsolatok is megjelenhetnek, amelyekben valamelyik szonáns elem veszi át a szótagképző szerepét. Nikolaeva az északi osztjákban gyakorlatilag ugyanazokkal a típusokkal számol, mint amilyenek az obi-ugor alapnyelvben s a vogulban is megfigyelhetők.

Irodalom

- Abondolo, Daniel (1996), Vowel Rotation in Uralic: Obug[r]ocentric evidence. SSEES Occasional Papers no. 31. University of London, London.
- Bakró-Nagy, Marianne (1992), Proto-Phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Bakró-Nagy Marianne (1993), PFU #CV-. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes*, 15. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 33–40.
- Bakró-Nagy Marianne (1999), Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai. In: Kassai Ilona (szerk.), *Szótagfoglalom – szótagrealizáció*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 11–51.
- Bakró-Nagy Marianne (2001a), A szótag szerkezete és történeti alakulása az obi-ugor alapnyelvben. Budapest. Kézirat.
- Bakró-Nagy Marianne (2001b), A finnugor alapnyelv mássalhangzó-kapcsolatainak történetéhez. Kézirat.
- Basbøll, Hans (1994), How to derive a sonority syllable from the typical peak. *Acta Linguistica Hafnensia* 27: 51–56.
- Blevins, Juliett (1995), The Syllable in Phonological Theory. In: J. A. Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford – Cambridge, MA. 206–244.
- Castrén, Alexander (1858/1969), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. Zweite verbesserte Auflage. Nordische Reisen und Forschungen 6. St. Petersburg – Leipzig.
- Clark, John – Yallop, Colin (1995), *An Introduction to Phonetics and Phonology*². Blackwell, Oxford – Cambridge MA.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist – Wiksell, Stockholm.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják cherstomathia. *SUA Supplementum* 6. Szeged.
- Décsy, Gyula (1969), Die Steitfragen der finnougriischen Lautforschung. *UJb* 41: 183–211.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Genetz, Arvid (1896), *Suomalais-ugrilainen *d* ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä*. Vähäisiä Kirjelmiä 13. Helsingfors.
- GOV = Honti, László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gulya, János (1966), *Eastern Ostyak Chrestomathy*. Mouton & Co., The Hague – Bloomington.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1975), *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1984a), *Chrestomathia ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1984b), *Versuch einer Beschreibung des Phonembestandes im wogu-*

- lischen Dialekt an der Pelymka. In: Hajdú, Péter – Honti, László (Hrsg.), Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest. 87–102.
- Honti László (1986), A vogul *s* és *š* U/FU alapnyelvi előzményei. NyK 88: 258–263.
- Honti, László (1988), Die wogulische Sprache. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik 8/1. J. E. Brill, Leiden. 147–171.
- Honti László (1992), Adalék a magyar *l* ~ finn *t* megfelelésének és alapnyelvi előzményének magyarázatához. In: Riese, Timothy – Deréky, Pál – Sz. Bakró-Nagy, Marianne – Hajdú, Péter (szerk.), Rédei-Festschrift. Wien – Budapest. 209–213.
- Honti László (1997), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Honti, László (1998), ObUgrian. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic languages (Routledge Language Family Descriptions). Routledge, London – New York. 327–357.
- Honti László (1999), Az obi-ugor konzonzantizmus története. SUA Supplementa 9. Szeged.
- Itó, Junko 1989 The prosodic theory of epenthesis. NLLT 7: 217–259.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. CT 17. Helsinki.
- Janhunen, Juha (1982), On the Structure of Proto-Uralic. FUF 44: 23–42.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. CIFU IX, Pars I. Tartu. 59–76.
- Jeffers, Robert – Lehiste, Ilse (1979), Principles and Methods for Historical Linguistics. MIT Press, Cambridge MA.
- Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kassai Ilona (1998), Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Katz, Hartmut (1972), Zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. ALH 22: 141–153.
- Katz, Hartmut (1973), Noch einmal zur Frage der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. SFU 9: 273–290.
- Katz, Hartmut (1975), Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Keresztes, László (1971–1972), Über des Vokalsystems des Jukonda-Dialekts im Wogulischen. FUF 39: 277–294.
- Keresztes, László (1998), Mansi. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic languages (Routledge Language Family Descriptions). Routledge, London – New York. 387–427.
- Kiparsky, Paul (1988), Phonological change. In: Newmeyer, Frederick J. (ed.), Linguistics: The Cambridge Survey 1. Cambridge University Press, Cambridge. 363–415.
- KLE = Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko, Wogulische Volksdictung 7. MSFOu 180. 1982.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian (1996), The Sounds of the World's Languages.

- Blackwell, Oxford – Cambridge, MA.
- Lakó, György (1968), Proto-Finno-Ugric Sources of Hungarian Phonetics. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lass, Roger (1989), Phonology. An introduction to basic concepts. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Merlingen, Werand (1984), Laterale in altertümlichen Sprachen. *Linguistica et Philologica*. Wien. 331–337.
- Mikola Tibor (1988), Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik 8/1*. J. E. Brill, Leiden. 219–263.
- Nikolaeva, Irina (1999a), Some remarks against diachrony in description. In: Helimski, Eugene (Hrsg.), *Diachronie in der synchronen Sprachbeschreibung. Materialien zum internationalen uralistischen Symposium. Hamburg, 6.–10. Oktober 1999. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica. Heft 21*. Hamburg. 86–91.
- Nikolaeva, Irina (1999b), The status of *ə* in the phonological description of Northern Ostyak. *FUM* 23: 121–148.
- Oszkó Beatrix (1996), Az ugor fonémarendszerről. In: Bereczki András–Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Budapest. 192–195.
- Oszkó Beatrix (2001), *Az ugor morfológiájáról 1. Tövek és képzők. megj. előtt.*
- Paasonen, Heikki (1918), Die finnisch-ugrischen *s*-Laute. *MSFOu* 41.
- Rédei Károly (1956), *Northern Ostyak Chrestomathy*. Mouton & Co., The Hague – Bloomington.
- Rédei Károly (1968), Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Vandenhoeck – Ruprecht, Göttingen.
- Rédei Károly (1986), Zu den indogermanische-uralischen Sprachkontakten. *Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung. Heft. 16*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Rombandeeva, Evdokia Ivanovna (1973), *Mansiskij (vogulskij) jazik*. Nauka, Moskva.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical phonology of the Uralic languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik 8/1*. J. E. Brill, Leiden. 478–554.
- Sauer, Gert (1967), *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. Finnisch-Ugrische Studien 5. Akademie-Verlag, Berlin.
- Setälä, Emil (1896), A finn-ugor *δ* és *δ'*. *NyK* 26: 377–437.
- Steinitz, Wolfgang (1980), *Ostjakologische Arbeiten IV*. Akadémiai Kiadó – Akademie Verlag – Mouton, Den Haag – Budapest – Berlin.
- Steriade, Donka (1995), Underspecification and markedness. In: Goldsmith, John A. (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford – Cambridge MA. 114–174.
- Szabó Dezső (1904), *A vogul szóképzés. Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények 34. évfolyamából*. Budapest.
- Toivonen, Yrjö H. (1933), *Kleiner Beitrag zur Geschichte der finnisch-ugrischen Sibilanten*. *MSFOu* 67: 377–384.
- Törkenczy Miklós (1994), A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar*

nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 273–392.

UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), (1986–1988), Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz Verlag, Budapest – Wiesbaden.

Vértés O. András (1974), Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről. ÁNyT 10: 197–202.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

DANKOVICS NATÁLIA

Anaforikus viszonyok finn, észt és magyar összetett mondatokban pszicholingvisztikai szempontból

In our speech it occurs very frequently that we refer to someone or something mentioned earlier not repeating the same word but using some other expression called anaphora. If in the first clause of a compound sentence there is an interpersonal verb with two arguments and the two clauses are connected with a *because* conjunction word, the anaphoric chain is often ambiguous. One of the theories on the resolution of ambiguous anaphoric chains is the implicit verb causality principle. Some experiments suggest that the implicit causality is a universal principle involved in the mental representation of interpersonal verbs.

In this paper we study the resolution of ambiguous anaphoric chains in Finnish, Estonian and Hungarian compound sentences examining the effect of the universal principle of implicit verb causality comparing with the enforcement of the language specific principle of Subject-continuation and Subject-shift, which is characteristic of the Finno-Ugric languages, like Finnish, Estonian and Hungarian. Furthermore, we examine in these languages the use of anaphoric tools such as zero anaphora, demonstrative or personal pronoun, and also the effect of the change of the conjunction word *because* to *but*.

1. Anaforikus viszonyok

Anaforikus viszonyon olyan, két nyelvi elem közötti kapcsolatot értünk, amelyben a második elem, az *anaphora* valamilyen formában megismétli a közlésfolyamatban már említett első elemet, az *antecedens*t. Az anaforikus viszony két tagja egymástól bármekkora távolságra elkerülhet, amennyiben ez a megértést nem akadályozza. Az egymásra referáló nyelvi elemeket koindexálással jelöljük (1). Az antecedens lehet egy- vagy többelemű névszói csoport (NP) (1a), egy vagy több mondat (1b) vagy akár egy ige (1c).

- (1) a. A tanítónő rászólt [az egész óra alatt [kiflit majszoló [Pistire]_i]_j]_k.
Az_{ijk} a füle botját sem mozgatta.
- b. [Kati tegnap kitakarította az egész lakást. [Az ebédet is megfőzte.]_i]_j
Az édesanyja nagyon örült ennek_{ij}.
- c. Lajos meglocsolta_i a növényeket_j, de ez_i már mit sem segített a szerencsétlenség_j.

A különböző anaforákat aszerint csoportosíthatjuk, hogy milyen kognitív viszonyban vannak az antecedenssel. Így beszélhetünk például ismétlésen, alá- vagy fölérendelésen, szinonímián, deixisen (különböző névmási anaforák), részegész viszonyon vagy esetkereten alapuló anaforikus viszonyokról (Pléh 1994).

Amikor speciálisan egy anaforikus nyelvi elemet vizsgálunk, felmérjük (a) explicit megjelenési formáját (zéró anafora, személynévmás, mutató névmás stb.), (b) inherens lexikai tulajdonságait (nem, szám, személy), (c) az adott mondattani konfigurációban való elhelyezkedését, (d) a felsőbb szintű diskurzusszerkezethez való viszonyát (Topik, Fókusz stb.), valamint (e) azokat a folyamatokat, amelyek a lehetséges antecedensek közül a valódi elérését lehetővé teszik. Mindemellett a névmások önálló referenciával nem rendelkeznek. A névmási anafora szemantikai értelmezését a szövegelőzményben lévő antecedensétől, szintaktikai jegyeit pedig az őt tartalmazó mondat állítmányától nyeri.

Bármely nyelvben számtalan olyan jelenség fordul elő, amely grammatikai eszközökkel egyértelműen nem magyarázható meg, s a névmás helyettesítő szerepe miatt, a nem egyértelmű névmási anaforikus viszonyok grammatikán túli eszközökkel való megoldása útmutatást adhat egyéb nyelvtani ambiguitások kezeléséhez.

Jelen dolgozatban a deixisen alapuló viszonyokat vizsgálom, ezen belül is az egyes szám harmadik személyű (E/3), személyekre utaló névmásokat, melyek kifejezhetők mutató vagy személynévmással, vagy egyszerűen a névmás elhagyásával (zéró anafora). Nem vizsgálom a visszaható és kölcsönös névmásokat.

2. A finn, az észti és a magyar nyelv szerkezetéről (Típmási egybevetés, a névmási visszaulások)

Nem kívánok részletes összehasonlító nyelvészeti elemzést adni a három nyelvről, csak azokra a jelenségekre fogok kitérni, amelyek fontosak a vizsgálat szempontjából.

A finnugrisztikában napjainkban legelfogadottabb elmélet szerint (Hajdú 1989) a finnugor egység felbomlása az i. e. 3500–3000 körüli időszakra tehető, s

mint tudjuk, innentől a finnt és az észtet a finn-permi ágba, a magyart pedig az ugor ágba soroljuk. Ezek szerint a magyar nyelv immáron negyedik évezrede a másik kettőtől külön úton jár, míg a finn és az ész az i. sz. 1. századig együtt fejlődött tovább, de főként a földrajzi közelség miatt, a továbbiakban is kapcsolatban maradtak egymással. Mind az előbbit, mind az utóbbiakat számos, más nyelvcsaládok népeitől származó nyelvi hatás érte.

Mindezek ellenére a két balti-finn nyelv és a magyar ma is őrzik finnugor sajtáságaikat, a szinkrón elemzés szempontjából számos tipológiai egyezést mutatnak. Ilyen, a téma szempontjából fontos tényezők a következők:

- az agglutináció,
- a (viszonylag) szabad szórend,
- a nyelvtani nemek hiánya,
- a jelöletlen szintagmák.

A viszonylag szabad szórend tulajdonképpen az agglutinatív módon megvalósuló esetjelölés következménye: a finnugor nyelvekben a grammatikai viszonyok kifejezésére nem a szórend (ahogyan az angolban), hanem a szótövekhez agglutinatív módon kapcsolódó toldalékrendszer szolgál. Csak adott szintagmákon (például egy jelzős szerkezeten) belül kötött a szórend, a fő összetevők sorrendje alapján véve kötetlen. A szakirodalom szerint valójában ezekben a szabad szórendű nyelvekben is van domináns szórend: a finnségi nyelvekben az SVO (Alany–Állítmány–Tárgy), a magyarban pedig az SOV, de megfigyelhető az SVO tendencia is.¹

A nyelvtani nemek hiánya kizárja azt a megoldási lehetőséget, hogy a név más a jelölt grammatikai nem segítségével jelölje ki az antecedensét, mint azt az angol nyelvben láthatjuk (2).

¹ Az SVO szórend a magyarban tranzitív, határozott tárggyal álló igét tartalmazó mondat-szerkezetekben fordul elő jelöletlen intonációval és szemantikai értékkel. É. Kiss (1992) szerint azonban ezek a szerkezetek jelöltek, mivel úgy keletkeznek, hogy a generatív nyelvészet által feltett mélyszerkezeti (kiindulási) reprezentációból az eredetileg az ige mögött álló névszói csoportot a topikalizációnak hívott transzformációval a felszíni reprezentációban kivisszük az ige elé. Ezt az összetevőt Topiknak nevezzük, és a mondat logikai alanyának szerepét tölti be. Bár az ige bármely argumentuma szabadon topikalizálható, személyt jelölő, egyéb specifikus jeggyel (például szociális státusz) nem rendelkező névszók esetén a topik kiválasztását leginkább az összetevők tematikus szerepe (az ige által leírt eseményben betöltött szerepkör, l. 2.2.1 pont) befolyásolja. Ágenst tartalmazó mondatokban például az Ágens topikalizálása a legtermészetesebb (a), egy Experiens és egy Centrum szerepű argumentum együttes előfordulása esetén pedig bármelyik szabadon topikalizálható (b).

(a) [János_{Ag.}]Topik látta Marit.

(b) [Jánosnak_{Exp.}]Topik tetszik Mari., [Mari_{Cent.}]Topik tetszik Jánosnak.

A Topik a magyarban, ha nincs egyéb hangsúlyos elem, a finnben pedig minden esetben közvetlenül az ige előtt áll. Az észten. szintén az ige előtti, hangsúlyosabb, mondatkezdő pozícióban helyezkedik el.

(2) a. John_i went to the movie with Mary because he_i didn't want to go alone.

b. János_i elment moziba Marival_j, mert Ø_{ij} nem akart egyedül menni.

A magyar mondatban a zéró anafora elvileg az első tagmondat mindkét névszói csoportjára referálhat.

A jelöletlen szintagmák szerepét a jelen dolgozatban nem vizsgálom, mégis fontos erről említést tenni, mert jellegzetes esete a nem egyértelmű nyelvtani szerkezetnek például a tárgyrag elhagyhatósága birtokos személyjel/személyrag jelenlétében (3, 4).²

(3) A fiam_i kergeti a lányod_j. Nem sikerül elkapnia Ø_{ij} Ø_{ij}.

(4) Tyttösi_i näki poikani_j. Hän_{ij} tervehti tätä_{ij} kauniisti.

'A lányod_i látta a fiamat_j. Ø_{ij} Kedvesen köszönt neki_{ij}.'

Míg a fenti tipológiai egyezések összekötik a három nyelvet, és lehetővé teszik többé-kevésbé egységes szembeállításukat például az angollal, az anaforikus névmáshasználat terén eltérések mutatkoznak e nyelvek között.

A finnben a következők vonatkoznak az egyes szám harmadik személyű, személyt jelölő névmási anafora használatára (Sulkala – Karjalainen 1992, Hakulinen – Karlsson 1979):

– A második tagmondat harmadik személyű, alanyi funkcióban lévő személyes névmása törölhető mind a mellérendelt, mind az alárendelt tagmondatban, ha az első tagmondat alanyára referál. (5a)

– A *hän/he* harmadik személyű névmások általában anaforikusak, és csak személyre referálhatnak.

– A *se* E/3 névmás szintén gyakorta használt olyan humán entitás kifejezésére, amely vonatkozó mellékmondat antecedense, vagy a *vauva* 'kisbaba' szóra referál (5b)

– A *tämä* E/3 mutató névmás a finnben a megelőző (tag)mondatban utóbb említett névszói csoportra referál (5c).

– Amennyiben az alanyi szerepű harmadik személyű személyes névmást elhagyjuk a mellérendelő összetétel második tagmondatából, úgy a *tämä* névmás nem alanyi szerepű használata tilos (5d, e).

(5) a. Pekka_i tapasi Liisan_j, mutta Ø_i unohti hänet_j pian.

'Pekka_i találkozott Lizával_j, de Ø_i hamar el is felejtette őt_j.'

b. Pekka_i on se_i, jota_i etsit.

'Pekka_i az_i, akit_i keresel.'

² Az észtben a birtokviszonyt a birtokon nem jelölik.

- c. Poika_i antoi lahjan_j tytölle_k. Tämä_k otti sen_j häneltä_i.
'A fiú_i ajándékot_j adott a lánynak_k. Ez_k elvette azt_j tőle_i.'
- d. Tommi_i tunsi Jaakon_j, mutta tämä_j ei tuntenut häntä_i.
'Tomi_i ismerte Jakobot_j, de az_j nem ismerte őt_i.'
- e. *Tommi_i tunsi Jaakon_j, mutta Ø_i ei kertonut sitä tälle_j.
'Tomi_i ismerte Jakobot_j, de Ø_i nem beszélt róla neki_j.'

A *hän/he*, illetve *se* névmásokra vonatkozó fenti megállapítások azonban az irodalmi nyelvre jellemzőek. A beszélt nyelvben a *se/ne* vált, illetve válik dominánssá.

Az észben a következő a helyzet (Tauli 1983):

- Ha az első (tag)mondatban két személyről vagy két dologról van szó,
– a *see* E/3 mutató névmás az utóbb (6a),
– a *taltema* E/3 személynévmás az elsőként említettre vonatkozik (6b).
– A *taltema* névmás referálhat két személy közül az utóbb említettre is abban az esetben, ha a kontextusból egyértelműen kiderül, melyikükre utal.
– A harmadik személyű névmás hiányozhat, ha a mondatban van személyraggal ellátott igei forma vagy személyrag hiányában abban az esetben, ha a mondatból egyértelműen kiderül, hogy kiről van szó, például válaszadásban (6c).

- (6) a. Ta vaatas tüdrukut_i enda ees. See_i oli kodune ja lihtne tütarlaps.
'Ránézett a vele szemben lévő lányra_i. Ø_i Házias és egyszerű lányka volt.'
- b. Isa_i kutsus poega heinamaale. Ta_i tahtis selle tööga kiiresti valmis saada.
'Az apa_i odahívatta a fiát a szántóföldre. Ø_i Gyorsan be akarta fejezni ezt a munkát.'
- c. Mis ta_i nüüd teeb? Ø_i Kirjutavat romaani.
'Mit csinál Ø_i mostanában? Ø_i Regényt ír.'

Végül a magyarról az alábbiakat mondhatjuk (Pléh 1994):

- Ha az antecedens a kontextusból egyértelműen kiderül, zéró névmást használunk, azaz elhagyjuk a névmást akár az utóbb, akár az elsőként említett, akár mindkét személy (vagy dolog) anafora helyéből (7a).³
– Ha egyértelműsítés végett mégis használunk névmást, mindig az *ez/az* E/3 mutató névmást használjuk, amellyel az előző (tag)mondat utóbb említett szereplőjére referálunk (7b).
– Személyes névmást a magyarban csak abban az esetben használunk, ha kontrasztív topikot akarunk így kifejezni (7c).

³ A magyarban a determinatív alak pótolja a névmást. Ez a lehetőség tárgyas ragozás híján nincs meg a finnben és az észben.

- (7) a. A megmérgekedett anya_i ráordított a fiára_j, de aztán Ø_i békülékenyen megsimogatta Ø_j.
- b. A buszsofőr_i rászólt a randalírozó fiúra_j, mire az_j majdnem leköpte Ø_i.
- c. Az Operaház portása_i mindig nagy tisztelettel köszöntötte az érkező művészeket, mert ő_i sajnos még furulyázni sem tudott.

Alapjában tehát a három nyelvben ugyanazon séma szerint működnek a névmási visszaulások, mindazonáltal elmondhatjuk, hogy a névmás elhagyása a magyarban a legszabadabb. A finn elég közel áll hozzá ebben a tekintetben, szemben az észttel, amely a három nyelv közül a legszigorúbban követeli meg a harmadik személyű névmás használatát a leíró nyelvészeti szabályok szerint.

3. Elméleti keretek

3.1. Pszicholingvisztika

Egy létrehozott mondat elemzésének eszköze a nyelvtan. De a grammatika által leképezett mondatszerkezet nem ad számot a mondat előállításának és megértésének folyamatáról. Olyan helyzethez tudnám ezt hasonlítani, mint amikor van egy térképünk, amin be van jelölve a kiindulási és a megérkezési pont, valamint az úthálózat, de fogalmunk sincs arról, hogy a sok lehetséges útvonal közül melyiket választjuk, milyen közlekedési eszközöket vehetünk igénybe, és mi ezeknek a menetrendje. Így nem tudjuk, miként érhetünk el a legpraktikusabban és leggyorsabban az úticélunkhoz. Ennek a leggazdaságosabb útvonalnak az ismerete, az emberi agyban való elraktározásának és újbóli előhívásának az eszközei képezik azt a grammatikán túli mentális háttérrel, amelynek kutatásával a pszicholingvisztika foglalkozik.

Különösen nagy fontossággal bír a mentális háttér azokban az esetekben, ahol a nyelvtani elemzés nem tud pontos térképet mutatni a mondatról, s ilyenkor aluldeterminálnak minősül az adott szekvencia, vagy azt mondjuk, hogy az két egymástól különböző, de egyaránt grammatikus szintaktikai illetve szemantikai reprezentációval rendelkezik.

Vizsgálatom tárgyát éppen az ilyen, egyértelmű grammatikai reprezentációval nem rendelkező névmási anaforikus viszonyok képezik. A nyelvtani szerkezet ugyanis nem ad arról számot, hogy egy olyan mondatban, mint például

- (8) János_i utálja Marit_j, mert Ø_i_j buta.,

a zéró anaforának az első tagmondat mely névszói csoportja az antecedense.

Ezért a mondatmegértés során a fejünkben lévő grammatikai ismereteinken túl valamilyen másfajta tudást is aktiválnunk kell. Érdemes tehát megvizsgálni, milyen stratégiákat alkalmazunk, amikor megbirkózunk egy nyelvtanilag nem egyértelmű szerkezet produkciójával vagy megértésével; hiszen az esetek túlnyomó részében megoldjuk a feladatot, tudjuk, hogy éppen kiről hallunk vagy beszélünk.

3.2. Az antecedens kiválasztását befolyásoló tényezők

Az eddigi kutatások a témában elsősorban az angol nyelv feldolgozására irányultak, bár természetesen születtek vizsgálatok az egyéb indoeurópai nyelvekről vagy például a japánról. Induljunk hát ki az angol nyelvi kutatásokból. A névmási anaforák vizsgálata szempontjából az angol nyelv legfontosabb jellemzői, hogy

– tipológiailag flektáló–izoláló nyelv, azaz a mondattani viszonyok kifejezésekor a szótövek alapalakja a legtöbb esetben nem változik, az egyes szavak szintaktikai szerepe a szórendből derül ki,

– a szintaktikai viszonyok elsődleges meghatározója a szórend, amely kötött, SVO (Alany-Állítmány-Bővítmény) típusú,

– a nyelvtani nem jelöltsége az egyes szám harmadik személyű személynévmon, amit minden esetben ki kell tenni a mondatban.

Adódik tehát, hogy az angolban az antecedens kiválasztásának alapvető támpontja lehet, ha az antecedens és az anafora nyelvtani neme megegyezik. Ha a két antecedensjelölt neme különböző, az anaforikus döntés egyértelmű, egyébként az antecedens kijelölése ezen az alapon csődöt mond (Garnham – Oakhill 1985).

Az angolban az egyes szavak mondatbeli szerepe elsősorban a szórendből olvasható ki. Fontos tehát az antecedens elhelyezkedése a saját tagmondatában, valamint helye és szintaktikai szerepe az anaforikus névmáséhoz képest. Ezeknek a tényezőknek az anaforafeldolgozásra való hatását, a keresési mechanizmusban való szerepüket célzó vizsgálatok három fő elméletet hívtak életre: (a) az ún. párhuzamos funkciók stratégiáját (Parallel Function Strategy, PFS, Grober – Beardsley – Caramazza 1978, Caramazza 1977, Smyth 1994), (b) az alany mint preferált antecedens (Subject Antecedent Preference, SAP, Smyth 1994) és (c) a minimális távolság (Minimal Distance, MD, Garnham – Oakhill 1985) elvét.

A PFS feltételezi, hogy az anaforafeldolgozás során előnyben részesítjük a párhuzamos szintaktikai szerkezetű tagmondatokat, ezért az az antecedens részül előnyben, amelyik a maga tagmondatában azonos szintaktikai szerepet tölt be, mint az anafora a sajátjában:

- (9) a. Bill_i hit Oscar and he_i slapped John.
'Vili_i megverte Oszkárt és Ø_i megpofozta Jánost.'
- b. Bill hit Oscar_i and John slapped him_i.
'Vili megverte Oszkárt_i és János megpofozta Ø_i.'

A SAP elmélete azt állítja, hogy sokkal preferáltabb az első tagmondati alany mint antecedens kiválasztása, bármi legyen is az anaforikus névmás mondatbeli szerepe:

- (10) Bill_i hit Oscar and John slapped him_i.
'Vili_i megverte Oszkárt és János megpofozta őt.'

A MD elve szerint az anafora általában a hozzá legközelebb eső antecedensjelöltet részesíti előnyben.

Egyes kutatók szerint az anaforikus viszonyok kijelölésében a legnagyobb szerepet a szemantika játssza. Egy részük az antecedentst tartalmazó tagmondat igéjét tartja az antecedentst kijelölő folyamat fő mozgatójának, és elméletük szerint az ige egy ún. implicit kauzalitással (IC) rendelkezik (Garvey – Caramazza 1974). Az ige implicit kauzalitása összefügg tematikus keretével (Grimshaw 1990) és kognitív funkciójával. Az ige kognitív funkciója arra utal, hogy az ige vonzatkeretében lévő szereplők milyen viszonyban vannak egymással, vagyis, hogy milyen szerepet töltenek be az ige által leírt cselekmény lejátszódásában. Az egyes igevonzatoknak ezt a kognitív hierarchiáját hívjuk tematikus szerepnek. Az implicit igei kauzalitás tehát azt jelenti, hogy az ige szemantikai jegyzékében van egy olyan jegy, amely implikálja, hogy az ige vonzatkeretéből melyik szereplő a fontosabb, így valószínűleg erről fogunk valamit állítani egy a cselekvés okára vagy céljára vonatkozó mellékmondatban, spontán közlésünk során.

A második tagmondat tartalma szerint lehet konzisztens vagy inkonzisztens a főmondati ige által implikált implicit kauzalitással. Ha a második tagmondatot eszerint manipuláljuk, irányított mellékmondatról beszélünk. Meghatározó lehet még valamely antecedensjelöltnek vagy az anaforának a Fókuszpozícióba vagy egyéb jelölt diskurzusfunkcióba való emelése is.

Számtalan, látszólag grammatikai összetevője van az anaforafeldolgozásnak, legtöbbször azonban önmagában egyik sem elegendő. Ezek a jelenségek egymással versengenek, párhuzamosan vagy lineárisan együtt használjuk őket a beszéprodukción és -percepción során.

3.3. Elméletek az anaforafeldolgozásról

A grammatikai nem tekintetében avval természetesen mindenki egyetért, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben létezik ez a nyelvtani kategória, ott legalább

az egyes szám harmadik személyű személynév másokon megjelenik, és „működik”, amennyiben a két, személyt jelentő antecedensjelölt grammatikai neme különbözik.

A szemantikai és szintaktikai alapú információk versenyzését vizsgálva Garnham – Oakhill (1985) úgy látták, hogy bár az anaforafeldolgozásban a szintaktikai konfigurációé a fő szerep, az ideális konfigurációk közül abban a gyorsabb az antecedens találas, amelyekben a grammatikai nem jelölt, továbbá arra jutottak, hogy ennek hiányában az egyéb szemantikai információk sem működnek. Smyth (1994) Kiterjesztett Jegyegyeztetési Hipotézise (Extended Feature Match Hypothesis) azt mondja ki, hogy a névmási anafora feldolgozása egy jegyegyeztetésen alapuló keresési folyamat, így a feldolgozás lelassul, ha az anaforikus névmás a később szintaktikai információk alapján kieső lehetséges antecedenssel is megegyezik például a grammatikai nem jegyben, amely ez esetben gátló tényező.

Az anafora és az antecedens elhelyezkedését illetően három fő koncepciót láttunk: az első a párhuzamos funkciók stratégiája, a második az alany mint antecedens preferenciája, a harmadik pedig a minimális távolság elve. Smyth (1994) anaforikus viszonyokra vonatkozó vizsgálataiban arra kereste a választ, hogy a PFS vagy a SAP érvényesül-e inkább a nem egyértelmű anaforikus kötések tartalmazó háromszereplős konjunktív összetett mondatokban. Konklúziói a következők: (a) A legjobb antecedens az, amelyik a legtöbb jegyben megegyezik az anaforával. (b) Az első tagmondat szintaktikai konfigurációja aktív marad a rövid távú memóriában, ha a második tagmondat szerkezete ugyanolyan, és ez elősegíti az antecedens kiválasztását. Ez a facilitáló mechanizmus nem indul be, ha a két tagmondat szerkezete nem párhuzamos. (c) Az alanyi pozícióban lévő anaforát azonban nem érinti, ha a két tagmondat további szerkezete nem párhuzamos, mivel az antecedens kiválasztása már rögtön a névmás megjelenésekor, tehát az elsődleges percepciók között lezajlik. MacDonalds (1986) szerint a parallel szintaktikai struktúra csak a mondat szerkezet felépítésében segít, az ambiguus anaforikus szituáció értelmezésében azonban nem. Matthews és Chodorow (1988) a szintaktikai szerkezet egyértelműségi fokát, az antecedens elhelyezkedését és beágyazottságát vizsgálta a mondat végi olvasási-megértési időt mérve. Megállapításuk szerint a szintaktikailag egyértelmű mondatokban a szintaktikai vezérlés választja ki a megfelelő antecedenset. Nem egyértelmű szintaktikai szerkezetű összetett mondatokban a második tagmondat kontextusa irányít. Ezekben az esetekben a megértés jóval gyorsabb, ha az első tagmondat elején helyezkedik el az antecedens, mintha a végén (PFS). Alárendelt szerkezetekben azonban a többszörösen beágyazott tagmondatban lévő, tagmondat eleji antecedens megértése lassabb, mint a kevésbé beágyazott, tagmondat végén álló antecedensé.

Amint az fentebb már említésre került, Garnham – Oakhill (1985) a szintak-

tikai információt ítéli a legfőbb tényezőnek az anaforaértelmezésben. Kísérleteik eredménye azt mutatta, hogy az anaforafeldolgozás reakcióideje legfőképpen az antecedens és az anafora mondatbeli pozíciójától függ (l. még: MacDonald 1986): az anafora a hozzá legközelebb eső antecedensjelöltet preferálja.

Caramazza – Grober – Garvey és Yates (1977) ugyan a főmondati ige implicit kauzalitását tartják a legfőbb erejűnek az antecedens kijelölésében, de ha ez a kognitív hatás nem elég erős a döntéshez, működésbe lép a PFS. Vizsgálatuk további konklúziója, hogy ha egy kétszereplős összetett mondatban a *mert* kötőszót *de-re* cserélik, és a kísérleti személyeknek be kell fejezniük a kötőszó után a mondatot, a *de* kötőszó hatására egyrészt csökken az ige implicit kauzalitásának a hatása, másrészt a válaszadók afelé hajlanak, hogy az első tagmondatban leírt esemény explicit tagadását generálják, megtartva a párhuzamosságot a két tagmondat szerkezeete között (Grober – Beardsley – Caramazza 1978).

Lévéen e munka egyik kiindulópontja a Caramazza és munkatársai által feltett igei implicit kauzalitás, erről bővebben kell szót ejtenünk. Az elmélet szerint az igék három csoportra oszthatók: az NP1 típusú igékre, amelyek az alanyi névszói csoportot (NP-t) jelölik ki antecedensnek (pl. *confess* 'bevall', *sell* 'elad', *approach* 'megközelít'); az NP2 típusú igék, amelyek a nem-alanyi NP-t jelölik antecedensnek (pl. *kill* 'halálát okozza valakinek', *punish* 'megbüntet', *praise* 'megjutalmaz'); és az NPX típusú igék, amelyek tapasztalati úton nem bizonyultak sem NP1, sem NP2 típusúnak (pl. *help* 'segít', *recognize* 'felismer', *give* 'ad').

Néhány faktor befolyásolja – gyengíti, erősíti vagy esetleg megváltoztatja – az igének ezt a kognitív irányultságát. Ilyen az ige tagadott formája, a két szereplő relatív szociális státusza, illetve a mondatban betöltött esetleges speciális diskurzusfunkciója (Topik, Fókusz). Az aktív NP2 típusú igék az angolban általában passzíválhatók, és ekkor a felszínen meg nem jelenő szintaktikai mélystruktúrában megtartják az NP2 irányultságukat, míg a realizálódó felszínen NP1 típusúvá válnak. Az NP1 típusú aktív igék vagy nem passzíválhatók, vagy irányultságot váltanak. Az olyan irányított mellékmondat, amelynek implicit kauzalitása inkonzisztens a főmondati igéével, gyengíti az implicit kauzalitás hatását, ezáltal több idő szükséges a mondat megértéséhez. Mindebből a kutatók arra következtettek, hogy a két tagmondat megértése párhuzamos feldolgozó stratégiával történik, és a rossz olvasat akkor esik ki, amikor a főmondatról addig megszerzett információ inkompatibilissé válik az új információval. Az egyértelműsítő tényező már a főmondatban megjelenik – mint az ige implicit kauzalitása –, még a többértelmű rész megjelenése előtt. A természetes implicit kauzalitást befolyásoló tényező a kötőszó megváltoztatása is – erről fentebb már esett szó. Kísérleteik eredményei arra mutatnak, hogy az implicit kauzalitás nem meghatározott, dichotóm jegy, hanem egy kontínuum, és leginkább egy olyan nyelvi közvetítő jegyként működik, amely az igén lokalizálódik, és a szomszédos tagmondat(ok) értelmezését befolyásolja.

3.4. A tárgyalt elméletek és a vizsgált finnugor nyelvek

Mindenekelőtt az nyilvánvaló, hogy a finnugor nyelvekben nincs meg a grammatikai nem jegye. Ennek facilitáló, illetve inhibitáló hatása tehát nem lehet a finn, az észti és a magyar nyelvben.

A szintaktikai jellemzők már sokkal figyelemre méltóbbak. Mivel mindhárom nyelv agglutináló, és így a szórend nem szigorúan kötött, még nagyobb tér nyílik arra, hogy kiderítsük, hogy a PFS, a SAP és a MD elve közül melyik kekedik fölül. A mondattani viszonyok morfológiai jelöltsége, illetve azok a speciális esetek, amikor az egyes szintagmák mégiscsak jelöletlenek, valamint az a tény, hogy az egyes diskurzusfunkciók (Topik, Fókusz) kifejezése nem csupán a semlegestől eltérő intonáció, hanem a szórend megváltoztatása, azaz transzformációk (topikalizáció, fókuszálás stb.) útján történik, jóval komplikáltabbá teszik az anaforaértelmezést, mint egy kötött szórendű, izoláló sajtáságot mutató nyelvben.

Mindazonáltal a három szintaktikai elv bármelyikének prominenciáját tudnánk is kimutatni, nem valószínű, hogy az anaforafeldolgozás a finnugor nyelvekben tisztán szintaktikai alapú. Éppen a fent említett tipológiai sajtások (ragok használata, szabad szórend) arra sarkallnak, hogy egyszerre három szinten is vizsgáljuk az anaforikus viszonyok megoldását: (a) a morfológiailag realizálódó esetragok, (b) a szintaktikai funkciók és (c) a szemantikai alapon álló tematikus szerepek viszonylatában. Pléh (1994) szerint, egyrészt a magyarban a három szint közül a tematikus szerepek a legfontosabbak, ha az érintettebb szereplő az előzmény (tag)mondatban elől áll, másrészt a tematikus prominenciához hozzáadódik a topikalizációs tagolás. Ezek egy olyan feldolgozási perspektívát adnak, amely kiindulópontként kezeli az aktívabb szereplőt, de ebbe az aktivitásba belejátszik a lineáris sorrend is (l. még É. Kiss 1992).

Az interperszonális igék implicit kauzalitása minden bizonnyal működik a finnugor nyelvekben is, de természetesen ezt is befolyásolja a vizsgált három nyelvben is külön-külön eltérő szintaktikai-morfológiai vonzatkeret. Az is nyilvánvaló, hogy az egyes nyelvek igéi nem egyértelműen vihetők át egymásba.

Szemben az angollal, a finnben, az észti és a magyarban a névmási anafora kifejezhető még a névmás elhagyásával vagy mutató névmással is, különféle megszoritásokkal. A vizsgált három nyelvről elméleti síkon azt lehet elmondani, hogy nem egyértelmű szerkezetekben a mutató névmás anaforikus használata általában alanyváltást jelöl, a zéró anaforáé (a finnben és a magyarban), illetve a személynévmásé (az észti) pedig alanyfolytatást. Tehát a vizsgálati szempontok közé az anafora mondatbeli helyén, szintaktikai és tematikus szerepén kívül fel kell vennünk explicit kifejeződési formáját is.

4. A jelen vizsgálat keretei

A fent említett elméleti keretek közül munkámban az igei implicit kauzalitás elvét és az ambiguus szerkezetekben előforduló anaforikus névmások explicit megjelenését vetem össze. A finnugor nyelvekre nézve ezek prominens vizsgálati szempontoknak bizonyultak.

Az implicit kauzalitás vizsgálatának bevett módszere olyan összetett mondatok tesztelése, melyek két, egymással mellérendelő viszonyban lévő tagmondatból állnak. Az első tagmondatban egy kétszereplős interperszonális ige (vagyis, melynek vonzatkerete tartalmaz egy névszói csoportot, amely általában a tagmondat logikai alanya /NP1/, valamint egy második névszói csoportot, amely az igenek kötelező vonzata /NP2/) áll. A tagmondatokat *mert* kötőszó köti össze. A második tagmondat alanya az első tagmondatban szereplő két névszói csoport valamelyikére utaló anaforikus elem. Egy példa a vizsgált mondatokra:

(11) Gábor_i szkanderezett Ildikóval_j, mert Ø_{ij} mindig hencegett az erejével.

NP1 V NP2 ksz PRO_{NP1/NP2} VP

Vizsgálódásom során a Caramazza és munkatársai által használt angol igei korpuszból figyeltem meg néhányat, amelyekhez igyekeztem a jelentés tekintetében minél pontosabb magyar megfelelőt találni. A finn és az észti igeiket a magyar korpuszból fordították magyarul felsőfokon tudó anyanyelvi beszélők. A kiindulásként feltett implicit kauzalitás besorolásoknál az eredeti angol korpuszt, illetve az angol eredményeket vettük alapul. A vizsgált igék a következők voltak:⁴

⁴ A Caramazza-féle korpuszon felül a vizsgált igék közé felvettem két olyan igtét (+), amelyek azért bizonyulnak figyelemre méltónak, mert a tematikus szerepek és a grammatikai esetjelölések viszonya érdekesen alakul. A *vitatkozni* ige vonzatkeretének két argumentuma ugyan különböző szerepű, mégis az ige jelentése arra indít, hogy a két szereplőt a cselekvésben többé-kevésbé egyenértékűnek tekintsük. A *megijedni* ige pedig a *fél* ige mellett lehet érdekes, ugyanis a két ige jelentésben közel áll egymáshoz, de a *megijedni* ige tematikus szerepei mondhatni erőteljesebbek, valószínűleg az ige szemantikájában lévő 'pillanatnyiség' miatt.

Az angol *to miss* 'hiányozni' ige vonzatkeretében a grammatikai szerepek másként osztoznak ki, mint a finnben, az észti és a magyarban, de ettől függetlenül a tematikus és logikai szerepek megegyeznek. Az angol ige tulajdonképpen a magyar *hiányolni*-nak felel meg a grammatikai keretet illetően.

A *megijedni* ige észti megfelelője azért hiányzik, mert az észti nyelvben a hasonló jelentésű ige Stimulus vonzatát csak élettelen dolgot, fogalmat, természeti jelenséget jelentő főnév vagy igeneves szerkezet töltheti be. Pl.:

Jahimehed ehmusid / kohkusid matkajat nähes / matkaja nägemisest.
 vadász_{Pl, Nom.} megijed_{praet.}/megréműl_{praet.} kiránduló_{Sg, Part.} lát_{2. inf. Iness.}/kiránduló_{Sg, Gen.} látás_{Sg, Elat.}

'A vadászok megijedtek/megrémültek a kirándulót látva/a kiránduló látásától.'

	magyar	finn	észt
NP1	bevallani	tunnustaa	tunnistama
	csatlakozni	liittyä	liituma
	eladni	myydä	müüma
	felhívni	soittaa	helistama
	üldözni	metsästää	taga ajama
	közeledni	lähestyä	lähenema
	legyőzni	voittaa	jagu saama
	hazudni	valehdella	valetama
	kikérdezni	tentata	küsitelma
	követni	seurata	jälgima
	megbízni	luottaa	usaldma
NP2	megöltni	tappaa	tapma
	féltni	pelätä	kartma
	bírálni	arvostella	hukka mõistma
	hibáztatni	syyttää	süüdistama
	megbüntetni	rangaista	karistama
	megszidni	haukkua	kiruma
	megjutalmazni	palkita	autasustama
	gratuláltni	onnitella	õnnitlema
	csodáltni	ihailla	imetlema
	kölcsönadni	lainata	laenama
	irigyelni	kadehtia	kadestama
NPX	segíttni	auttaa	aitama
	felismerni	tunnistaa	ära tundma
	adni	antaa	andma
	egyeterteni	olla samaa mieltä	nõus olema
	hiányozni	olla ikävä	tundma puudust
+	vitatkozni	kinastella	vaidlema
	megijedni	pelästyä	–

A vizsgálatban a fent említett formában (11) adtuk meg összetett mondatok első tagmondatát a *mert* (finn *koska*, észt *sest*) kötőszóval kiegészítve. Az adatközlők feladata az volt, hogy alkossanak egy összetett mondatot oly módon, hogy a második tagmondat az elsőben szereplő két névszó egyikéről állítson valamit. A kötőszót rendre *de*-re (finn *mutta*, észt *aga*) változtattuk.

Első vizsgálati szempont az igék implicit kauzalitásának összehasonlítása

volt, egyrészt a három nyelv, másrészt pedig a finnugor nyelvek és az angol között. Vagyis: az egyes nyelvekben működik-e az igék implicit kauzalitása (ha egyáltalán létezik ilyen); megfelel-e igénként az irányultság a Caramazza és munkatársai által az angol igékre feltett csoportosításnak; egymáshoz képest a finnben, az észtben és a magyarban egyeznek-e igénként (igecsoportonként) az irányultságok?

A második vizsgálati szempont az alanyváltás–alanyfolytatás explicit megjelenésének összehasonlítása volt a három nyelvben. Egyfelől, hogy használják-e az egyes nyelvek a formai megkülönböztetés eszközeit az ambiguus szerkezetek megoldására, másfelől, hogy mely esetekben milyen névmási forma fordul elő leggyakrabban a gyakorlatban, és hogyan viszonyul a három finnugor nyelv egymáshoz e tekintetben?

A harmadik szempont az volt, hogy a *mert* (finn *koska*, észt *sest*) kötőszót *de*-re (finn *mutta*, észt *aga*) cserélve megváltozik-e és hogyan változik meg az igék implicit kauzalitásának természetes implikációja.

Végül pedig arra voltam kíváncsi, hogy az implicit kauzalitás és az alanyváltás-alanyfolytatás elve hogyan működik egymáshoz képest (a magyarra vonatkozóan Pléh 1994), felülbírálja-e egyértelműen egyik a másikat.

4.1. Hipotézisek

Mivel az implicit kauzalitás szemantikai tényező, feltehető, hogy az egyes nyelvekben az egymásnak megközelítőleg megfelelő jelentéstartalommal rendelkező igék hasonló tematikus vonzatkerettel bírnak (ha a morfológiai megjelenés szintjén ez nem is valósul meg), és a vonzataikként álló tematikus szereplőknek is nagyjából ugyanazoknak az elvárásoknak kell megfelelniük. Tehát feltételezés szerint az implicit kauzalitás univerzálisan létezik, és természetes irányultságuk alapján az igék az egyes nyelvekben többé-kevésbé ugyanúgy sorolhatók az egyes csoportokba.

A második kérdésre a következő hipotézist adhatjuk: A finnben az első tagmondat első helyen álló névszói csoportjára zéró névmásnak kellene referálnia. Előfordulhat a személynévmás használata is, de főként olyan esetekben, amikor az anafora kontrasztív Topikot akar kifejezni, vagy a második tagmondatban a kiválasztott NP nem grammatikai alanyként, hanem más nyelvtani esetként szerepel, mivel a finnben függő esetben mindig kötelező a *hän*, Pl *he* személynévmás megfelelő esetben álló alakjának használata. Az első tagmondat második szereplőjére a *tämä*, Pl *nämä* mutató névmás utalhatna vissza. Az észtben az ige előtt álló névszói csoportra nem egyértelmű esetben elvben a *taltema*, Pl *nad/nemad* névmásnak kellene visszautalnia. A második szereplőre, mivel a kontextus nem egyértelműsíti az antecedenskijelölést, a *see* ill. Pl *need* mutató névmás megfelelő ragos alakja fog referálni. A magyarban az ige előtt, Topik

pozícióban álló szereplőre valószínűleg minden semleges jelentéstartalmú esetben zéró anafora fog referálni, még akkor is, ha az említett szereplő a második tagmondatnak nem grammatikai alanya: mivel a magyarban az egyes grammatikai esetek az ígén, illetve birtokos szerkezet esetében a birtokon is megjelenhetnek, így a személynévmás megfelelő esetragos alakja elhagyható. Az első tagmondat első szereplőjére az *ő*, Pl *ők* személynévmás, illetve ezek ragos alakjai akkor fognak visszautalni, ha az kontrasztív Topikot akar jelölni. A második szereplőre az elmélet szerint az *az*, Pl *azok* mutató névmásnak, valamint ezek esetragos alakjainak kell referálniuk.

A harmadik kérdésre hipotézisként fogadjuk el a Caramazza és munkatársai által mondottakat, vagyis, hogy ha a *mert* kötőszót *de*-re cseréljük, gyengül az ígék implicit kauzalitásának implikációs hatása.

Az implicit kauzalitás valószínűleg a minden emberi nyelvre jellemző univerzális grammatika része, míg a névmáshasználat a nyelvspecifikus tendenciák közé tartozik. Úgy tűnik, egy nyelvben minél inkább a szabály fogalma felé közelítenek ezek a tendenciák, annál inkább érvényesülnek az univerzális nyelvtan megkötései szemben. Ezek szerint a negyedik kérdésre hipotetikusan azt mondhatjuk, hogy a magyarban lesz a legerősebb az igei implicit kauzalitás hatása, az észttben pedig a leggyengébb. A másik oldalról: Az alanyfolytatás-alanyváltás anaforikus eszközeire vonatkozó megkötések az észttben fognak a leginkább érvényesülni, míg a magyarban ezek alul maradnak.

5. A vizsgálat eredményei

Az adatközlők válaszait értékelve azt látjuk, hogy *mert* (*koska, sest*) kötőszós mondatokban mindhárom nyelvben érvényesül a főmondati ígék implicit kauzalitásának hatása. A finnben és az észttben ugyanazokat a kivételeket találjuk: A Caramazza és munkatársai által NP1 típusba sorolt finn *luottaa* [fi1]⁵, észt *usaldma* [é1] 'megbízni' ige NP2, az NP2 típusba sorolt finn *pelätä* [fi2] észt *kartma* [é2] 'félni' és a finn *syyttää* [fi3], észt *süüdistama* [é3] 'hibáztatni' ige pedig NP1 típusúnak bizonyult. Az NPX csoport igei közül mindhárom nyelvben NP1 tendenciát mutat a finn *olla samaa mieltä* [fi4], észt *nõus olema* [é4], magyar *egyetérteni* [m1] és a finn *olla ikävä* [fi5], észt *puudust tundma* [é5], magyar *hiányozni* [m2] ige, NP2 tendenciát a finn *tunnistaa* [fi6], észt *tundma* [é6], magyar *felismerni* [m3] ige.

A névmáshasználatot illetően a következők figyelhetők meg:

Az alanyfolytatás kifejezésére *mert* (*koska, sest*) kötőszó esetén a finnben és

⁵ A szögletes zárójelben álló betűk és számok a függelékben található példamondatra utalnak; fi = finn példa, é = észt példa, m = magyar példa.

az észtben a leggyakoribb a személynévmás használata [fi7, é7], míg a magyarban egyértelműen a zéró anafora használatos legáltalánosabban [m4]. *De (mutta, aga)* kötőszós mondatokban a finnben többször fordul elő a zéró anafora használata [fi8], az észtben továbbra is a személynévmás az alanyfolytatás kifejező eszköze [é8]. A magyarban továbbra is a zéró anaforák száma a döntő [m5].

Alanyváltás jelölésére *mert (koska, sest)* kötőszónál a finnben vegyes a kép. Érdekes, hogy éppen az NP2 csoportban, ahol a főmondati ige implicit kauzalitása elvileg egyszer már „bebiztosította” az alanyváltást, használták a válaszadók legtöbbször a mutató névmást [fi9]. Az észtben egyértelműen a mutató névmás az alanyváltás leggyakoribb eszköze [é9], de a személynévmás és az ismétlés is igen gyakori [é10]. A magyarban, ha az implicit kauzalitás már előre determinál (NP2-csoport), a zéró anafora a leggyakrabban használatos az alanyváltás kifejezésére [m6]. Az NPX csoportnál és a plusz igéknél is a zéró anafora a leggyakoribb. Az NP1 csoportban pedig mutató névmást használtak leginkább a válaszadók [m7].

De (mutta, aga) kötőszó mellett a finnben az ismétlést használták leggyakrabban az adatközlők az alanyváltás kifejezésére [fi10]. Az észtben ugyanúgy, mint a *mert* kötőszónál, a mutató névmás a leggyakrabban használt eszköz [é11], de sokszor fordul elő ismétlés és személynévmás is az alanyváltás jelölésére [é12]. A magyarban ezekben a mondatokban mutató névmással jelölték a legtöbbször az alanyváltást [m8].

A kötőszó megváltoztatása után nem találunk szisztematikusan mondható egyezéseket. Az megállapítható, hogy a *de (mutta, aga)* kötőszó mindhárom nyelvben felborítja a *mert (koska, sest)* kötőszóra jellemző rendszert. Néhány hasonló jelenség azért található a három nyelv között: A *mert (koska, sest)* kötőszót *de-re (mutta, aga)* változtatva az NP1 csoportban a finn *soittaa* [fi11a] → [fi11b], észt *helistama* [é13a] → [é13b] ’felhívni’, a finn *valehdella* [fi12a] → [fi12b], észt *valetama* [é14a] → [é14b] ’hazudni’ és a finn *tentata* [fi13a] → [13b], észt *küsitlema* [é15a] → [é15b] ’kikérdezni’ igék NP2 típusúakká váltak, míg a magyar *felhívni* ige NPX típusúnak mutatkozott [m9a] → [m9b], a *hazudni* és *kikérdezni* ige NP1 típusúsága pedig kevésbé mutatkozott markánsnak [m10a] → [m10b], [m11a] → [m11b].

6. Megvitatás, összegzés

A három nyelv adatait összevetve a következő megállapításokat tehetjük:

A finnben a névmáshasználati tendenciák általában fölülbírálják a főmondati ige implicit kauzalitását. Az észtben az NP2 csoportban az látható, hogy a személynévmás alanyfolytatást jelölő szerepét felülírja az igék implicit kauzalitása, a mutató névmás alanyváltást jelölő szerepe viszont erősebb, mint az igék impli-

cit kauzalitásának hatása. A magyarban, csakúgy, mint az észtbén, az NP2 típusú igéknél az tapasztalható, hogy az implicit kauzalitás hatása erősebb, mint az alanyfolytatást jelölő anaforáé (zéró anafora). Ugyanígy elmondható, hogy az alanyváltást jelölő mutató névmás viszont erősebb, mint az igék implicit kauzalitása.

A legtöbb olyan eset, ahol a válaszadók bizonytalanok voltak az antecedens kiválasztásában, az NPX típusú és az általam felvett igék között volt. Itt a legtöbb igénél nem egyértelmű a tematikus vonzatkeret hierarchiája, illetve a tematikus és a grammatikai vonzatkeret nem fedi egymást. Valószínűleg ez volt a bizonytalanság fő oka. Az *egyétérteni* és a *vitaikozni* igénél a két szereplő szinte egyenértékű. Giorgi (1983–84) szerint az anafora a prominensebb tematikus szerepű antecedensjelöltet preferálja. A *megijedni* és a *hiányozni* igénél pedig a grammatikai alanyként álló névszói csoport a tematikus hierarchiában lentebb foglal helyet, azaz kevésbé vesz részt az ige által leírt akcióban, mint a nem-alanyi névszói csoport, – különösen érvényes ez a *hiányozni* igénél, amelyet mondatba helyezve időnként nem is tudjuk, melyik a természetesebb: az Alany–Állítmány–Bővítmény vagy a Bővítmény–Állítmány–Alany szórend.⁶

A vizsgálat eredményei alátámasztják, hogy létezik az igék implicit kauzalitása, és szerepet játszik az anaforafeldolgozás folyamatában. Úgy tűnik, az univerzális grammatika része, minden emberi nyelvre jellemző szemantikai jegy. Az is bebizonyosodott, hogy az implicit kauzalitás valóban nem egy adott, dichotóm érték, hanem egy kontinuum, amely befolyásolható, változtatható.

Látható, hogy a produkció során a beszédegységet létrehozó egyén egyfelől az egyértelműsége, másfelől pedig a kifejezőmód egyszerűségére törekszik. Ez nyilvánul meg az anaforikus névmások használatában, amikor a válaszadó, ha egyértelmű a közlés, elhagyja a névmást – ahol a névmáshasználatra vonatkozó nyelvspecifikus szabályok ezt megengedik, mint a magyarban és a finnben. Fontos azonban még a nyelvi változatosság, az árnyalatok (például nyomatékosítás) megteremtése is, bizonyítja ezt a rendkívül gazdag eszközkészlet, amit a visszautalásra használtak az adatközlők, főként az észtbén (ismétlés, visszaható névmás, utalószó) és a finnben (ismétlés, visszaható névmás).

Egyúttal, a visszautalási formákon belül valamiféle hierarchiát lehet felfedezni. A legjelöltebbek valószínűleg a leggyakrabban – eredetileg az alanyfolytatás kifejezésére – használt névmásformák, így a finnben és az észtbén a személynévmás, a magyarban pedig a zéró anafora. Ezt könnyűszerrel felülbírálja a főmondati ige implicit kauzalitása, így használható ez a visszautalási forma az IC által egyértelműsített helyzetekben bármelyik névszói csoportra való visszautaláskor. A legjelöltebb anaforikus eszköz a mutató névmás, amely – amint az adatok elemzéséből kiderült – akkor (és csak akkor) használatos, ha 1) a főmondat második névszói csoportjára referál, 2) használata nélkül nem

⁶ Pl. *Katinak hiányzik Feri.* vagy *Feri hiányzik Katinak.*?

egyértelmű a közlés. Ez a visszautaló forma viszont az implicit kauzalitást bírálja fölül.

Ugyanígy, a kauzalitástípusok között is fel lehet állítani a hierarchiát – annál is inkább, mivel kimondtuk, hogy az implicit kauzalitás egy kontínuum. Úgy tűnik, jogos az a megállapítás, hogy az NP2 irányú kauzalitás jelöltebb, mint az NP1 irányú. Ennek egyfelől az lehet az oka, hogy ha az ige grammatikai vonzatkeretében egy alany és még egy bővítmény szerepel, a vizsgált nyelvekben jellemző az SVO felszíni szerkezet, másrészt szerepet játszhat akár a SAP, akár a PFS elve is. Az is közrejátszhat, hogy a Topik funkciójú névszói csoport „jobb” antecedens, mint a nem-Topik, így a Topik-prominens nyelvekben – mint a három vizsgált nyelv – kevésbé jelölt, ha a Topikot választják ki antecedensnek.

Feltehető, hogy a legjelöltebb visszautalási forma, a mutató névmás és a legjelöltebb kauzalitás, az IC kontinuum NP2 es végén helyet foglaló igék – együttes előfordulása igen markáns NP2 hatást eredményez, vagyis a két eszköz egymást erősíti, facilitálva ezáltal a döntést a percepció folyamatban. Ennek pontos felmérése azonban egy komputeres reakcióidő-mérés feladata lesz.

A Caramazza és munkatársai által felállított, az igék implicit kauzalitását alapul vevő csoportokba nagyjából besorolhatók a Grimshaw (1990)-féle ige-kategorizációs csoportok, amelyek az igék tematikus vonzatkeretére és az azon belüli hierarchiára, valamint ennek felszíni grammatikai szerkezetére épülnek. Elképzelhető, hogy az igék implicit kauzalitása alapja lehet egy ige-kategorizációnak. Így további vizsgálatok tárgya, hogy pontosan mi határozza meg adott igék implicit kauzalitását, vagyis mik és milyen természetűek azok a jegyek (tematikus vonzatkeret, a felszíni szerkezet konfigurációja, egyéb szemantikai vagy szintaktikai információk), amelyek az egyik vagy a másik kauzalitási csoportba sorolják az egyes igéket.

Továbbra is kérdés még a kötőszók szerepe az anaforafeldolgozás folyamatában. Azt már láttuk, hogy a *mert* kötőszó *de*-re cserélése mindhárom nyelvben felborítja a meglévő eredeti rendszert. Ez valószínűleg logikai-szemantikai alapú probléma, de minden bizonnyal a mondatszemantikán kívül az egyes igék szemantikája, esetleg maga az implicit kauzalitás is szerepet játszik benne.

A későbbi komputeres reakcióidő-vizsgálatoknak rá kell térniük a fentiekben elemzettekén kívül maguknak az anaforikus folyamatoknak a menetközbeni tanulmányozására, belevéve a kutatásokba lehetőleg minél többet az antecedens kiválasztását befolyásoló tényezők közül.

Függelék

Finn példamondatok

- [fi1] *Nuori farmaseutti luotti vanhempiin kollegoihinsa, koska heillä oli enemmän kokemusta.* (A fiatal gyógyszerész megbízott az idősebb kollégákban, mert nekik több tapasztalatuk volt.)
- [fi2] *Retkeilijät pelkäsivät rajavartijaa, koska olivat lähellä Venäjän rajaa.* (A kirándulók féltek a határőrtől, mert az orosz határ közelében voltak.)
- [fi3] *Mies syytti usein entisiä vaimojaan, koska hän ei pystynyt selvittelemään omaa tunne-elämäänsä.* (A férfi gyakran hibáztatta volt feleségeit, mert nem volt képes rendbe tenni a saját érzelmi életét.)
- [fi4] *Jazzmuusikot olivat samaa mieltä iskelmälaulajan kanssa, koska heillä oli samanlaisia ajatuksia elämästä.* (A dzsesszenészek egyetértettek a rapperrel, mert ugyanolyan gondolataik voltak az életről.)
- [fi5] *Sihteerillä oli ikävä vanhoja työovereitaan, koska uudessa paikassa hän ei ollut tutustunut vielä keneenkään.* (A titkárnőnek hiányoztak a megszokott munkatársak, mert az új munkahelyén még nem ismerkedett össze senkivel.)
- [fi6] *Edustajat tunnistivat heti englantilaisen liikemiehen, koska hän oli punatukkainen.* (A küldöttek azonnal felismerték az angol üzletembert, mert vörös haja volt.)
- [fi7] *Vanhemmat olivat usein rangaisseet lastaan, koska he uskoivat sen auttavan.* (A szülők gyakran megbüntették a gyereket, mert /ők/ azt hitték, hogy segítenek neki.)
- [fi8] *Insinööri lähestyi laborantteja nopealla vauhdilla, mutta ei saavuttanut heitä.* (A mérnök rohamléptekkel közeledett a laboránsokhoz, de nem érte utol őket.)
- [fi9] *Mökkiläiset antoivat lasin vettä janoiselle retkeilijälle, koska tämä oli janoinen.* (A nyaralók adtak egy pohár vizet a szomjas kirándulónak, mert az szomjas volt.)
- [fi10] *Mökkiläiset antoivat lasin vettä janoiselle retkeilijälle, mutta retkeilijä ei juonutkaan.* (A nyaralók adtak egy pohár vizet a szomjas kirándulónak, de a kiránduló nem is ivott belőle.)
- [fi11a] *Tuottaja soitti teknikoille, koska hänellä oli puhelin.* (A gyártásvezető felhívta a technikusokat, mert volt telefonja.)
- [fi11b] *Tuottaja soitti teknikoille, mutta teknikotkaan eivät osanneet korjata laitteissa ilmennyttä vikaa.* (A gyártásvezető felhívta a technikusokat, de a technikusok sem tudták kijavítani a készülékeken keletkezett hibát.)
- [fi12a] *Lääkäri valehteli ambulanssinkuljettajalle, koska ei halunnut säikäyttää tätä.* (Az orvos hazudott a betegszállítónak, mert nem akarta megijeszteni őt.)

- [fi12b] *Lääkäri valehteli ambulanssinkuljettajalle, mutta ambulanssinkuljettaja ei uskonut häntä.* (Az orvos hazudott a betegszállítónak, de a betegszállító nem hitt neki.)
- [fi13a] *Vanhemmat tenttasivat opettajaa perusteellisesti, koska he halusivat tietää paljon omista lapsistaan.* (A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, mert sok mindent meg akartak tudni a gyermekeikről.)
- [fi13b] *Vanhemmat tenttasivat opettajaa perusteellisesti, mutta opettaja olikin mykkä.* (A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, de a tanár csak hallgatott.)

Észt példamondatok

- [é1] *Noor farmatseut usaldas vanemaid kolleege, sest neil olud suuremad kogemused.* (A fiatal gyógyszerész megbízott az idősebb kollégákban, mert nekik nagyobb tapasztalatuk volt.)
- [é2] *Matkajad kartsid piirivalvurit, sest nad olid kavatsenud salaja piiri ületada.* (A kirándulók félték a határórtól, mert titokban szándékoztak átkelni a határon.)
- [é3] *Mees süüdistas sageli oma endisi naisi, sest ta ei leidnud järgnist.* (A férfi gyakran hibáztatta volt feleségeit, mert nem talált következőt.)
- [é4] *Jazzmuusikud olid nõus räppariga, sest neil oli selline meeelolu.* (A dzsesszenészek egyetértettek a rapperrel, mert úgy tartotta kedvük.)
- [é5] *Sekretär tundis puudust vanadest töökaaslastest, sest ta polnud uute kolleegidega veel harjunud.* (A titkárnöknek hiányoztak a megszokott munkatársak, mert az új kollégáit nem sikerült igazán megszoknia.)
- [é6] *Esindajad tundsidi inglise ärimehe kohe ära, sest tal oli omapärane välimus.* (A küldöttek azonnal felismerték az angol üzletembert, mert jellegzetes fizimiskája volt.)
- [é7] *Pikamaajooksja oli alati imetlenud sprintereid, sest tema ei suutnud nii kiiresti joosta.* (A hosszútávfutó mindig csodálta a sprintereket, mert ő nem tudott olyan gyorsan futni.)
- [é8] *Jazzmuusikud olid nõus räppariga, aga nad ei nõustunud diskomeestega.* (A dzsesszenészek egyetértettek a rapperrel, de (ők) nem értettek egyet a diszkóssal.)
- [é9] *Matkajad kartsid piirivalvurit, sest see oli eriti tige vanamees.* (A kirándulók félték a határórtól, mert az egy nagyon dühös öregember volt.)
- [é10] *Loomaarstid autasustasid koerakasvatajat, sest koerakasvatajad armastavad koeri väga.* (Az állatorvosok megjutalmazták a kutyatenyésztőket, mert a kutyatenyésztők imádták a kutyáikat.)
- [é11] *Müüja kirus kassapidajaid korduvalt, aga need ei kirud teda kuulmagi.* (Az eladó többször is megszidta a pénztárosokat, de azok nem csináltak neki hiányt.)
- [é12] *Meditšiiniõele meeldis vuntsidega noormees, aga noormees oli juba*

kihlatud. (Az ápolónőknek tetszett a bajuszos fiatalember, de a fiatalember már el volt jegyezve.)

[é13a] *Tootmisülem helistas tehnikutele, sest tal oli abi vaja.* (A gyártásvezető felhívta a technikusokat, mert segítségre volt szüksége.)

[é13b] *Tootmisülem helistas tehnikutele, aga neil oli lõuna ja nad ei võtnud telefoni.* (A gyártásvezető felhívta a technikusokat, de ebédelni voltak, és nem vették fel a telefont.)

[é14a] *Arst valetas kiirabiautojuhile, sest tal oli halb päev.* (Az orvos hazudott a betegszállítóknak, mert rossz napja volt.)

[é14b] *Arst valetas kiirabiautojuhile, aga see ei vihanud sugugi.* (Az orvos hazudott a betegszállítóknak, de azok egyáltalán nem haragudtak.)

[é15a] *Vanemad küsitlesid põhjalikult õpetajat, sest nad tahtsid oma lapse kohta kõike teada saada.* (A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, mert /ők/ mindenről tudomást akartak szerezni a gyermekükkel kapcsolatban.)

[é15b] *Vanemad küsitlesid põhjalikult õpetajat, aga ta ei osanud ühelegi küsimusele vastata.* (A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, de (ő) egyetlen kérdésre sem tudott válaszolni.)

Magyar példamondatok

[m1] A dzsesszenészek egyetértettek a rapperrel, mert ők sem szerették Liszt műveit.

[m2] A titkárnőnek hiányoztak a megszokott munkatársak, mert jobban szeretett a barátnőivel dolgozni.

[m3] A küldöttek azonnal felismerték az angol üzletembert, mert sötét csíkos öltönyt és kalapot viselt.

[m4] Az ápolónőknek tetszett a bajuszos fiatalember, mert szerették a huszárokat.

[m5] A lovag egykettőre legyőzte a támadókat, de még nem lehetett biztos a győzelmében.

[m6] Az állatorvosok megjutalmazták a kutyatenyésztőt, mert nem hagyta cserben a kutyáit.

[m7] A gengszterek megölték a vén kasszafúrót, mert az a saját szakállára dolgozott.

[m8] Az eladó többször is megszidta a pénztárosokat, de azok továbbra is kivettek a kasszából.

[m9a] A gyártásvezető felhívta a technikusokat, mert szeretett telefonálni.

[m9b] A gyártásvezető felhívta a technikusokat, de ennek ellenére még sokáig nem tudták folytatni a forgatást.

[m10a] Az orvos hazudott a betegszállítóknak, mert nem akarta felvenni a beteget.

[m10b] Az orvos hazudott a betegszállítóknak, de a betegszállítók ez sem segített.

- [m11a] A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, mert érdekelte őket gyermekük előmenetele.
- [m11b] A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, de a magánéletéről nem tudtak meg semmit.

Irodalom

- Caramazza, A. – Grober, E. – Garvey, C. – Yates, J. (1977), Comprehension of Anaphoric Pronouns. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 16: 601–609.
- É. Kiss Katalin (1992), Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Garnham, A – Oakhill, J. (1985), On-line Resolution of Anaphoric Pronouns: Effects of Inference Making and Verb Semantics. *British Journal of Psychology* 76 (3): 385–393.
- Garvey, C. – Caramazza, A. (1974), Implicit Causality in Verbs. *LI* 5: 459–464.
- Garvey, C. – Caramazza, A. – Yates, J. (1976), Factors Influencing the Assignment of Pronoun Antecedents. *Cognition* 3: 227–243.
- Giorgi, A. (1983–84), Toward a Theory of Long Distance Anaphors. *The Linguistic Review* 3: 307–361.
- Grimshaw, Jane (1990), *Argument Structure (Linguistic Inquiry Monographs)*. MIT Press.
- Grober, E. – Beardsley, W. – Caramazza, A. (1978), Parallel Function Strategy in Pronoun Assignment. *Cognition* 6: 117–133.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. (5. kiadás: Tankönyvkiadó, Budapest. 1989).
- Hakulinen, Auli – Karlsson, Fred (1979), *Nykysuomen lauseoppia*. SKS, Jyväskylä.
- MacDonald, Maryellen C. (1986), Priming in Sentence Procession: Facilitation of Responses to a Noun from a Coreferential Pronoun. *Dissertation Abstract International* 47 (6): 2654.
- MacDonald, Maryellen C. – MacWhinney, Brian (1990), Measuring Inhibition and Facilitation from Pronouns. *Journal of Memory and Language* 29 (4): 469–492.
- Matthews, Alison – Chodorow, Martin S. (1988), Pronoun Resolution in Two-Clause Sentences: Effect of Ambiguity, Antecedent Location and Depth of Embedding. *Journal of Memory and Language* 27 (3): 245–260.
- Pléh Csaba (1990), A mondatmegértés tanulmányozásának módszerei. *Magyar Pszichológiai Szemle* 47 (5–6): 225–260.
- Pléh Csaba (1994), Mondatközi viszonyok feldolgozása: Az anafora megértése a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 50/5–6: 287–320.
- Shillcock, Richard (1982), The on-line Resolution of Pronominal Anaphora. *Language and Speech* 25 (4): 385–401.
- Smyth, Ron (1994), Grammatical Determinants of Ambiguous Pronoun Resolution. *Jo-*

- Journal of Psycholinguistic Research 23 (3): 197–229.
- Sulkala, Helena – Karjalainen, Merja (1992), Finnish. Routledge, London.
- Tauli, Valter (1983), Standard Estonian Grammar. Part II: Syntax. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 14. Uppsala.
- Tyler, Loraine K. – Marslen-Wilson, William D. (1982), The Resolution of Discourse Anaphora: Some on-line Studies. Text 2: 263–291.

Még egyszer a casus- és possessivsuffixumok sorrendjéről

The paper is a response to the article of E. Winkler debating an earlier statment of the author concerning the alternative order of case- and possessive suffixes in PU/PFU. In grammatical cases PxCx, in adverbial (semantic) cases CxPx was their order. The present paper enumerates the objections of Winkler, and his arguments for his hypothesis: the original order was CxPx in all cases, the mixed order (mainly in Cheremiss, Votyak and Zyrien), and the uniform PxCx of Hungarian, Vogul and Ostyak is to be considered as a secondary phenomenon. All the objections and argumentation of Winkler are considered unsuccessful, accordingly his statements are fully rejected by the paper.

0. Évekkel ezelőtt kutatók generációi után az én érdeklődésemet is felkeltette az a különös körülmény, hogy az uráli nyelvcsalád tagjai nem járnak el egységesen az esetragok és a birtokos személyjelek egymáshoz viszonyított sorrendjének tekintetében. Akkoriban ezzel a kérdéssel három dolgozatomban is foglalkoztam (Honti 1994–1995, 1995, 1997), s megnyugtatónak éreztem, hogy nem sokkal korábban Raija Bartens (1993) is hasonló eredményre jutott.

Mivel felfogásomat első ízben a jyvaskyläi finnugor kongresszuson plenáris előadás formájában ismertettem, a felkért opponensek, Tapani Salminen és Tiit-Rein Viitso már a helyszínen legalábbis részben eltérő nézeteiknek adtak hangot (ld. Salminen 1996, Viitso 1996). Harmadikként Eberhard Winkler (1997–1998) ismertette a címben szereplő suffixumok sorrendjéről vallott nézetét, amelyben sűrűn hivatkozik egyetértőleg Salminen említett kommentárjára és Comrienak az ugyanezen témát taglaló egyik tanulmányára (Comrie 1980b).

1. Miről is van szó valójában?

Az uráli nyelvcsalád tagjai háromféleképpen rendezik el az említett két suffixumtípust a velük bővített főnévi alakokban:

1. RxCxPx: finnségi, erza-mordvin, északi szamojéd, pl. fi. *käde-ssä-ni* 'kezemben', vö. *käsi* (*käte-* ~ *käde-*) 'kéz', *ssä* Cx, *ni* PxSg1,

2. RxPxCx: ugor, pl. m. *kez-em-ben* 'kezemben', vö. *kéz* (~ *kez-*) 'kéz', *em* PxSg1, *ben* Cx,

3. RxCxPx ~ RxPxCx: moksa-mordvin, cseremis, permi és déli szamojéd nyelvek, pl. cser. *kið-em-æn* 'kezemnek a...' ~ *kið-æšt-em* 'kezemben', vö. *kit* (~ *kið-*) 'kéz', *em* PxSg1, *æn* és *æšt* Cx-ek.

A 3. csoport nyelveiben a helyzet ennél sokkal bonyolultabb (főleg ha a

számjelek sorrendi helyére is tekintettel vagyunk, pl. a cseremiszből a főnevek numerussuffixuma is sorrendi ingadozásokat mutat, pl. $RxNxPxCx$: $kiD-\beta\alpha\lambda\grave{a}-em-\grave{a}n$ 'kezeimet' ~ $RxNxPxCx$: $ki\delta-em-\beta\alpha\lambda\grave{a}-m$ 'id.'; még az egyébként rögzített sorrendű nyelvekben vagy nyelvcsoportokban is előfordulnak kisebb anomáliák: magyar nyelvjárási $RxPxNx$: $\acute{o}kr-\acute{o}m-\acute{o}k$ 'ökreim', vö. irod. ny. $RxNxPx$: $\acute{o}kr-ei-m$ 'id.'; $RxPxNx$: inkeri $orja-ni-t\ ommaa-ni-t$ 'meine eigenen Sklaven', közli Mark 1923: 251).

3a. Bizonyos casusragok a harmadik típusba tartozó nyelvekben mindkét sorrendiségben részt vehetnek, ilyen pl. a cser. dativus: $ki\delta-em-l\grave{a}n$ ~ $ki\delta-l\grave{a}n-em$ 'kezednek', vö. kit (~ $ki\delta-$) 'kéz', em $PxSg1$, $l\grave{a}n$ Cx . A Perlmutter által felállított hipotetikus sorrendi univerzálé szerint nincs olyan nyelv, amelyben a morféma sorrendje szabad lenne; ha két szóban ugyanazok a morféma szerepelnek, de különböző sorrendben, akkor azok különböznek egymástól a mélyszerkezetben (Perlmutter 1970: 234, idézi Luutonen 1993: 97). A kétféle sorrendiség tényét közlő források nem szólnak arról, hogy a két különböző változat akár csak egy árnyalatnyival is eltérő jelentésű lenne a cseremiszből és a permi nyelvekben. Éppen ezért inkább arra gondolhatok, hogy a kettős sorrendiség ugyanazon suffixumok esetében átmeneti állapot, amely vagy azzal magyarázható, hogy az illető Cx névutói eredetű, viszonylag fiatal morféma, vagy azzal, hogy egy-egy testesebb esetrag a névutói eredetű, éppen ezért szintén testes esetrag analógiájára vált ingadozó sorrendűvé.

3b. Egyes esetragokkal más és más lehet a Px és a Cx sorrendje az egyes személyekben, pl. mordM $valm\grave{a}$ 'ablak': $valm\grave{a}-\acute{z}\acute{a}$ 'ablakom (nom.)' ~ $RxPxCx$: $valm\grave{a}-\acute{z}\acute{a}-\acute{n}$ 'id. (acc.-gen.)', $valm\grave{a}-\acute{c}\acute{a}$ 'ablakod (nom.)' ~ $RxPxCx$: $valm\grave{a}-\acute{c}\acute{a}-\acute{n}$ 'id. (acc.-gen.)', $valma-c$ 'ablaka (nom.)' ~ $RxCxPx$: $valma-n-c$ 'id. (acc.-gen.)'.

3c. Determináló és praedestináló funkció ellátására már birtokos személyjeles névszóalakok újabb személyjelet, ill. finit (tehát személyes névmásból agglutinálódott személyjelöltöt tartalmazó) igealakok újabb igei személyvégződéseket kaphatnak. Pl. cser. $Rx-PxSg3-Cx-PxSg3$: $ery\delta-\acute{z}-l\grave{a}n-\acute{z}\acute{a}$ 'fiának', sőt olykor még finit igealakokhoz is csatlakozhatnak, pl. $ku\acute{s}t\grave{a}\ \acute{a}nde\ tud\acute{a}m\ k\acute{a}\acute{c}\acute{a}l\acute{a}\acute{s}\acute{z}\acute{e}?$ 'hol lehet most őt keresni?', $a\ molan\ \acute{t}\acute{a}nar\ m\acute{u}nd\acute{a}rk\acute{o}\ kajenda\acute{z}e$ 'de miért mentetek olyan messzire?'. A votjában a Px determináló funkcióban is használatos, amely főnevek, névmások ragozott alakjaihoz járulva azokat határozottá és egyzersmind tovább ragozhatóvá teszi, pl. $gurt$ 'falú': $gurtlenez$ 'a falué', $gurtlenze$ 'a faluét', $gurtlenezlen$ 'a faluéna a...', $gurtlenaz$ 'a faluéba(n)'; ton 'te': $tonen$ 'veled', $tonenez$ 'a veled levő', $tonenze$ 'a veled levőt', $toneneli$ 'a veled levőnek' stb.; ezeknek az alakoknak teljes paradigmájuk van, amely megegyezik a 3. sz. alakok possessiv paradigmájával (Rédei Károly szóbeli közlése szerint ezek teljesen újkeletű formák). A zürjében a sg. 2. és 3. sz. Px -ek determináló jelentésben még a finit igealakhoz is hozzájárulhatnak, pl. $da\ ki\acute{z}je\acute{s}\acute{c}\acute{e}\ \acute{v}\acute{o}\acute{s}ema-is$

'és még hogy veszett el!' (*vošema* 'lost', *is* PxSg3). Az északi szamojéd nyelvekben (a jurákban, a jenyiszejiben és a tavgiban) a birtokos személyjelezésen kívül van egy másfajta, praedestinatív személyjelezés is, amely azt fejezi ki, hogy valami vagy valaki kinek vagy minnek a részére van szánva. Ez úgy keletkezett, hogy a 3. sz. birtokos személyjelhez még egy Px csatlakozott. Pl. jur. *ηanoda-r to* 'a csónak a te számodra megérkezett' (*ηano* 'csónak', *da* PxSg3, *r* PxSg2).

2. E tarkaságot látva és elemezve, Bartens és én arra a következtetésre jutotunk, hogy a kettősség az uráli/finnugor alapnyelv korából származik, s a mindenkori (változó) sorrendet a kétféle suffixum (Cx, ill. Px) szemantikai relevanciája, vagyis az szabta meg, melyik volt alkalmasabb determinálni a névszót, a denotatum jelölőjét a nyelven kívüli valósággal közelebbi kapcsolatba hozni: a grammatikai casusok esetében így PxCx, az adverbialisiak esetében CxPx lehetett a sorrend (Bartens 1993: 29, Honti 1994–1995: 109–110, 1995: 76, majd Luutonen 1997: 154 stb.). Ez az „eretnek” ötlet valójában nem is teljesen új, ilyen vagy olyan (de részleteit tekintve nem elfogadható formában) már a korábbi szakirodalomban is felmerült (ezt – a lehetséges félreértések elkerülése végett – természetesen nem argumentumnak szánom!), pl.

1. Györke (1943: 41–43) az accusativus és a genitivus esetében lehetségesnek vélte mindkét (ingadozó) sorrendet, a többiek esetében inkább CxPx sorrenddel számolt.

2. Fokos (1956: 87) mindkét sorrendet lehetségesnek vélte.

3. Winkler az általa tradicionálisnak minősített CxPx sorrend mellett kíván érvelni, és a Bartens – Honti – Luutonen felfogás ellen érveket felhozni (a továbbiakban ezt egyszerűsíttem a saját felfogásomra, hiszen Winkler dolgozatában is az én előadásom kijelentései állnak központi helyen). Mivel Winkler katonás rendben felsorolva adta elő elképzelésem gyenge, védhetetlen pontjait, először azokra kívánok reflektálni ugyanazon sorrendben:

„2.1. ... „Die Suffixe einer bestimmten Kategorie hatten jeweils keinen festen Platz in der Anordnung, sondern er wurde ihnen immer in Verhältnis zu dem jeweils anderen zugewiesen. Für dieses Prinzip der »relativen Position« von Suffixen scheint es außerhalb des zu erklärenden Bereiches keine weiteren Indizien mehr zu geben (z. B. im Falle von Suffixen anderer Funktionen oder z. B. im Verbbereich). Daß als Beweis für dieses Prinzip gerade die fraglichen Sprachen Tscheremissisch und die permischen Sprachen angeführt werden (so z. B. Honti 1995: 76f.), führt nicht weiter, denn deren Verhältnisse sollen ja erklärt werden” (Winkler 1997–1998: 220–221).

a) Talán nem fogalmaztam eléggé világosan sem az előadásomban (Honti 1995), sem a témával foglalkozó egyéb írásaimban (Honti 1994–1995, 1997), ezért most szeretném pontosabban szavakba önteni az esetleg félreérthető kijelentést. A Cx és a Px relatív sorrendjéről az adott kontextusban valóban nem

szerencsés beszélni, pontosabb distinctióra van szükség. Ez pedig így szól: az én hipotézisemben az alapnyelvi *grammatikai* casus suffixuma követte, az *adverbialis* casus suffixuma pedig megelőzte a birtokos személyjelet. Lehet, hogy a megkülönböztetés csekélynek tűnik, de létezik, hiszen a grammatikai casusok a mondaton belüli szintaktikai viszonyok kifejezői, míg az adverbialis casusok nevüknek megfelelően adverbialis viszonyok kifejezői.¹ Tehát a casus nem feltétlenül jelent egy homogén kategóriát.

b) Nem teljesen értem Winklernek azt az állítását, hogy egyéb suffixumok körében nem találni a három nyelvben ilyenféle jelenséget, hiszen egy oldallal odébb (221) ő maga említi meg a cseremisz suffixumlazaságot (Suffixlockerheit), amelyen csak azt értheti, hogy a grammatikai számot jelölő elemeknek sincsen fix helyük a morfémák sorrendjében. Pengitovtól idézhetünk példákat az igazán változatos sorrendre:

(a) RxPxNxCx, z. B. *ter-âšt-wlak-âšte* 'на их санях',

(b) RxNxCxPx, z. B. *ter-wlak-âšt-âšt* 'на их санях',

(c) RxNxPxCx, z. B. *ter-wlak-na-šte* 'на наших санях' (Pengitov 1961: 61).

De mehetünk messzebbre is, idézhetünk ugor példákat is:

A magyar irodalmi nyelvi RxNxPx sorrendű *lovaim, ökreink, teheneim, teheneitek* helyett nyelvjárási RxPxNx sorrendű *lovámák* 'meine Pferde', *ökr-ünk-ek* 'unsere Ochsen', *tehen-em-iek* 'meine Kühe', *tehent-ek-iek* 'eure Kühe' (Imre 1988: 434) alakok is ismertek.

Persze ezt az állítását Winkler még azzal is megtétezi, hogy ilyesmi az igei kategóriában is ismeretlen. Azt hiszem, ez is tévedés, én legalábbis ismerek néhány olyan nyelvet, amelyekben az ige morfémái nem egységes sorrend szerint állnak össze finit alakká:

A tadvai vogul passiv igealakjainak morfémaegyüttese sem egységes, praesens durativumban RxTxGx ~ praeteritumban RxGxTx, vö: *äl-ãnt-īw-əm* 'ich werde getötet' ~ *äl-əw-š-əm* 'ich wurde getötet' (Honti 1975: 111, 113, 116, 117).

A déli osztják tárgyas ragozású paradigmából idézem a következő, RxNxVx ~ RxVxNx ingadozást mutató alakokat:

Cingaly *senk-eyät-am* ~ *senk-em-γən* 'pieksin heitä (2); ich prügelte sie beide'
senk-eyät-an ~ *senk-en-γən* 'pieksit heitä (2); du prügeltste sie beide'
senk-et-am ~ *senk-em-ət* 'pieksin heitä (∞); ich prügelte sie'
senk-et-an ~ *senk-en-ət* 'pieksit heitä (∞); du prügeltst sie'

¹ Vö. „Generell unterscheidet man zwischen... syntaktischen und semantischen (auch: lokalen) K[asus]. Die ersteren umfassen u. a. Nominativ, Akkusativ und Dativ, die primäre syntaktische Funktionen wie Subjekt und Objekt kodieren und keine spezifische semantische Funktion übernehmen. K[asus] wie Ablativ, Instrumental und Lokativ hingegen markieren im allgemeinen Adverbiale, die einen spezifischen Inhalt aufweisen" (Bußmann 1990: 367–368).

vö. Kr. praesens, alanyi ragozás: *seŋk-t-am*, tárgyas ragozás: sg. tárgy: *seŋk-t-em*, du. tárgy: *seŋk-t-eŋət-am*, pl. tárgy: *seŋk-t-et-am*; praeteritum, alanyi ragozás: *seŋk-əm*, tárgyas ragozás: sg. tárgy: *seŋk-em*, du. tárgy: *seŋk-eŋət-am*, pl. tárgy: *seŋk-et-am* (KV 57).

További példák az 1. pont alatt láthatók (a 3c alatt).

A „2.2.” pontban emelt kifogást (Winkler 1997–1998: 221), miszerint a vog. *kol kiwr-əm-ən* 'in meinem Haus' mint 'in meinem Haus-Inneren' fogható fel (szemben a *kol-əm kiwr-ən* 'in meinem Haus' szerkezettel), elismerem, de szeretném hozzáfűzni, hogy nemcsak Comrie (1980b: 85) fedezte ezt fel, hanem én is utaltam rá (Honti 1994–1995: 110–111, 1995: 77). Sőt azt is elismerem, hogy ez nem tűnik igazán erős érvek hipotézisem igazolására, sőt... Szeretném ugyanis felhívni a figyelmet arra, hogy amennyiben egy ilyen possessiv szerkezet vált volna névutói szerkezeten keresztül birtokos személyjeles és ragos névszóvá, meglehetősen furcsa alakulat jött volna létre, hacsak a nyelvhasználat során nem korrigálták volna valamiképpen a beszélők. Hipotetikus magyar példával élve: **χazu belemen* > **ház-bal-(a)m-on* 'házamban' > **ház-ba-m-on*, **kezü belemen* > **kéz-bel-(e)m-en* > **kéz-be-m-en* [**kéz-be-m-en*] 'kezemben'. Úgy vélem, amíg a birtokos személyjel a szerkezet második tagján van (ha a birtokos jelző genitivusrag nélküli főnév), jelöletlen birtokos szerkezetről beszélhetünk; csak ha a személyjel a birtokos jelzőn jelenik meg, válhat hangsúlytalanná, fokozatosan encliticummá a második tag, s ezáltal megnyílik az út előtte, hogy végleg az egykori birtokos jelzőhöz, a szerkezetnek immáron fő tagjához agglutinálódjon. A magyar *háza-m belen* (>> *ház-am-ban*), *kezε-m belen* (>> *kez-em-ben* [*kez-em-ben*]) viszont a mai formát eredményezte.

A két másik ugor nyelvből próbáltam szűrőpróbaszerűen ilyen típusú szerkezeteket gyűjteni. Meg kell jegyezni, meglehetősen ritka mind a *kol kiwr-əm-ən*, mind a *kol-əm kiwr-ən* típus, de mindegyikre találtam példát (jóval gyakoribbak a birtokos személyjel nélküliek). Néhány olyant idézek most, amelyek a magyar *háza-m belen* szerkezeti megfelelőinek tekinthetők, s így éppen úgy bejárhatták volna azt az agglutinációs utat, mint a legtöbb ó- (és ős)magyar kori birtokos személyjeles és esetragos névutós szerkezet. Pl.

vogul TJ *lotē tāmər ontəs* 'er setzte sich auf sein Pferd' (WV 164, 167), *lotē ašən täləs* 'er stieg auf sein Pferd' (WV 171), LM *wüs-kärkwe pujä tärmt nāixi* 'das kleine Kind bewegt sich auf dem [= seinem; H. L.] Hintern' (MK 632),

osztják KO *тув ма асем ювтия тотис* 'он за моего отца стал' (Životikov 1942: 101), *ваня асем пета лопыс* 'Ваня своему отцу сказал' (i. m. 102), Trj. *jěγəl ku'əŋnə* 'bei seinem Vater' (DEWOS 580), DN *səmyətət kota* 'ins Gesicht (sagen); tkp. (két) szeme közé' (DEWOS 701).

„2.3. Daß Possessivsuffixe, wie Honti meint, eindeutiger die Bestimmtheit ausdrücken konnten als die einschlägigen grammatischen Kasussuffixe, ist gerade im Hinblick auf das einzige einschlägige Suffix, nämlich *-m* (=

Akkusativ und 1.Sg.), nicht schlagend, denn gerade diese Funktion kann das Px der 1.Sg. nicht ausüben..." (Winkler 1997–1998: 221).

Winkler kollégának annyiból kétségtelenül igaza van, hogy az alapnyelvi accusativusrag és az egyes számú birtokosjel hangalakilag igen közel álltak egymáshoz, az előbbi ugyanis **m*, az utóbbi viszont **mʒ*(!) volt, de hogy mindkettő **m* lett volna, erről eddig nem tudtam. No de szerintem nem is a quasihomophonía itt a lényeg, hanem a funkció (grammatikai casus, ill. birtokos személyjel). Azt végképp nem értem, hogy a sg. 1. személyű birtokos személyjel és az accusativusrag közti hangtani hasonlóság miként befolyásolná a funkciókat... Továbbá a sg. 1. személyű birtokosjelen kívül további nyolc birtokos személyjelnek kellett lennie az alapnyelvben (a három grammatikai szám mindegyikében három személy volt ugyanis).

A „2.4.” pontban Winkler (1997–1998: 221) annak a véleménynek ad hangot, hogy a cseremis és a permi főnévragozási rendszert én nagyon archaikusnak állítom be magyarázatom révén, noha semmi sem mutat arra, hogy e nyelvek más tekintetben archaikusabbak lennének a többi finnugor nyelvénél, különös tekintettel a cseremis suffixumlazaságra és a permi többesjelre. Tapasztalataim szerint az „archaizmus” meglehetősen relatív fogalom: a finn sem en bloc archaikus, hanem szóstruktúráját és magánhangzórendszerét tekintve sokkal régiesebb a többi rokon nyelvénél, míg pl. a morfológiában vagy a mássalhangzók rendszerében sok újítást hajtott végre. Vagy pl. a tavadai vogul archaikus abból a szempontból, hogy megőrizte a palatoveláris magánhangzó-harmóniát, míg az északi nyelvjárások nem, azok viszont megtartották a dualist, de a tavadai nem.

„2.5. Die zur Debatte stehende Konzeption verlangt kompliziertere Verallgemeinerungen als die traditionelle, die ja nur den konsequenten Umbau im Ugrischen zu erklären hat (was auch jener Konzeption nicht erspart bleibt); hier dagegen muß mit gleichen Verallgemeinerungstendenzen auch im ostseefinnisch-lappisch-mordwinischen Bereich rechnen” (Winkler 1997–1998: 221).

Nem hinném, hogy az általam adott magyarázat komplikáltabb lenne, mint amilyenre Winkler vállalkozott (ld. alább), sőt, meglehetősen egyszerűnek tűnik: „Das Übergewicht der adverbialen Kasus im Ostseefinnischen (und Urfinnischen) bzw. deren größere semantische Relevanz als die zahlenmäßig geringeren grammatischen Kasus hat wohl die Verallgemeinerung der Suffixfolge CxPx im Ostseefinnischen und Lappischen begünstigt; auf diese Interpretationsmöglichkeit hat mich O. Nikkilä aufmerksam gemacht” (Honti 1995: 77). Ugyanezt mondhatjuk a mordvinról is, amely különben is (eltekintve egy hevesen propagált tudománytalan feltevéstől) a finnségi és a lapp legközelebbi rokona, tehát már a közös alapnyelvben megindulhatott a kiegyenlítődés. Hogy az ugorban miért az ellenkező irányú kiegyenlítődés történt, arra remélhetőleg

most adtam választ Winklernek a „2.2.” pontjához fűzött megjegyzésében, amely korábbi nézetem némi módosítását jelenti. Ezen túlmenően szerepe lehetett annak a következő tendenciának is: „Where pronominal possessors are marked on the noun these usually appear before the case marking...” (Blake 1994: 106).

„2.6.” Methodisch halte ich es für unbefriedigend, die Uneinheitlichkeit eines Systems für archaisch zu halten, das sich nur in ganz wenigen Bereichen einer einheitlichen Lösung auf Anhieb sperrt” (Winkler 1997–1998: 221).

Igen, nem egységes a cseremisiz és a permi rendszer, ha a casus kategóriájában gondolkodunk, de ha azok szintaktikai-szemantikai funkcióira is tekintettel vagyunk, akkor igenis egységesen viselkednek egyrészt a grammatikai, másrészt a deverbalis casusok (vö. 1. jegyzet)...

3. Ellenvetéseinek előadása után Winkler a „tradicionális felfogás” mellett kíván érveket felsorakoztatni. A tradicionális nála a CxPx sorrend ősiségének elfogadását jelenti. Úgy vélem azonban, nem kis mértékben zavarólag hat(hat), hogy uráli kori esetragok, az accusativus és a genitivus a cseremisizben, ill. az accusativus a permiben nem látszanak „engedelmeskedni” ennek a felfogásnak, vö.:

„Mark MSFOu. LIV, 251 hat ... hervorgehoben, daß die Reihenfolge der Possessivsuffixe und Kasusendungen wie in den ostseefinnischen Sprachen und im Lappischen (Kasusendung + Possessivsuffix) die ursprüngliche zu sein scheint, »wie die Übereinstimmung mit den sam. Sprachen zeigt«. Auch die Vertretung im Wotj. und Syrj. deutet darauf hin, daß diese Reihenfolge im Frühurperm., abgesehen vom Akk. ... obwaltete. Die meisten Kasus mit Possessivsuffix vor der Kasusendung sind ja verhältnismäßig jungen Ursprungs. Z. B. sind die Adess., Allat., und Ablat. auf der Basis des Iness., Illat. und Elat. entstanden; und es wäre zu erwarten, daß auch jene das Possessivsuffix nach der Kasusendung hätten” (Uotila: 1936: 476). – Tehát Uotila is abban látja a CxPx ősiségének bizonyítékait, hogy a CxPx sorrend a permi nyelvekben a casusok döntő többségében jelentkezik, és a PxCx sequentiában jelentkező Cx-ek inkább újabb koriak. Serebrennikov elutasítja Mark és Uotila érvelését, mert – mint írja – azok a formativumok, amelyek egy tárgy (предмет) minőségére utalnak, mindig a fő mögött helyezkednek el. E tekintetben a Px-ek a minőséget kifejező fogalmához közelítenek, így a PxCx az elsődleges (Serebrennikov 1974: 347). Sőt őszerinte a cseremisiz és a permi e kétféle sorrendje alapján az alábbi következtetések adódnak: (a) a PxCx a természetesebb sorrend, ez az eredeti az uráli és az altaji nyelvcsaládban (ez némi korrekcióra szorul, ti. a törökségi nyelvekre igaz, míg a most formálódó mongol birtokos személyjelezésre (még) nem; H. L.), (b) a CxPx sorrend másodlagos, amely Px-es névutós szerkezetekben alakulhatott ki, s általánosult egyes nyelvekben minden casusban (pl. finn), vö. cser. *awa dene-m* 'anyámmal', zürj. *bat' dora-s* 'apjához'. Az alanyi-

tárgyi casusok nem kapcsolódtak névutóval, ezért a cseremiszből és a permiben megmaradt az eredeti sorrend (Serebrennikov 1974: 327–329).

Még hivatkozom arra is, hogy megvizsgáltam és táblázatban összefoglaltam, mely cseremiszi és permi suffixumok milyen sorrendben követik egymást (Honti 1994–1995: 108, 1995: 73), s a „hagyományos” felfogástól a fentebb ecsetelt eltérő következtetésre jutottam (Honti 1994–1995: 107, 109), amelyet itt nem kívánok megismételni, hiszen a táblázatot ismét mellékelnem kellene. Helyette inkább visszakanyarodom Uotila fenti cikkének egy másik állításához és az általa idézett, permi vonatkozású Wichmann-állítás szerelném kommentálni. „Schließlich nur noch eine Bemerkung zu der gegenseitigen Reihenfolge der Kasusendung und des Possessivsuffixes. In der possessiven Deklination der Nomina begegnet gewöhnlich die Reihenfolge Kasusendung + Possessivsuffix im Iness., Illat., Elat., Instr., Prosek. (bzw. Transit.) und Term. im Wotj. und Syrj. und im Egress. (und im Kasus Adv.) im Syrj., die Reihenfolge Possessivsuffix + Kasusendung im Adess., Allat., Ablat., Karit. und Akk. im Wotj. und Syrj., im Kasus Adv. im Wotj. und im Konsek., Appr., Präkl. und Komit. im Syrj. ... Von den dialektischen Abweichungen sei erwähnt, daß im Karit., Appr. und Komit. im Syrj. auch die umgekehrte Reihenfolge vorkommt. (Die oben angeführte Zweiteilung ist mit Hinsicht auf die meisten Kasus urpermisch (s. Wichmann: FUF XVI, 148 f., Verf. MSFOu. LXV, 225)“ (Uotila: 1936: 475–476). Most részletesen bemutatom, miként nyilatkozik ezek koráról a permi nyelvek legkiválóbb szakértője – figyelembe véve Wichmann és Uotila megállapításait –, Rédei (1988: 380–383) (ld. 152 l.).

A továbbiakban Winklernek a „hagyományos felfogás” melletti érvelését veszem sorra.

„3.1. Wie schon erwähnt, gibt es außer in den drei genannten Sprachen (und im Mokscha-Mordwinischen sowie in Teilen des Südsamojedischen) in allen uralischen Sprachen eine einheitliche Reihung“ (Winkler 1997–1998: 221). – Igaz, de a „die einheitliche Reihung” nem azonos a „die gleiche Reihung” fogalmával, s ezért Winkler megfogalmazását megtévesztőnek tartom, hiszen az egységes magyar sorrend éppen az ellenkezője az egységes finn sorrendnek.

„3.2. Salminen (1955: 25) führt in seiner Erwiderung auf Honti (1995) die Vertretungen der possessivsuffixierten Kasus Nominativ, Genitiv und Akkusativ (also der strittigen) aus den Sprachen des westlichsten und des östlichsten Zweiges der uralischen Sprachen, dem Pitelappisch und Jurakisch, an, um zu demonstrieren, daß sie sowohl vom Aufbau als auch von der Suffixgestalt auf ein einheitliches Prinzip Cx–Px zurückgehen“ (Winkler 1997–1998: 221). – Mivel Salminen a mai alakokat idézte a lappból és a jurakból, amelyekről aligha lehet nézetkülönbség Salminen és Honti, ill. Winkler és Honti között, hiszen én nem a mai állapotokat vitattam, hanem azok előzményét rekonstruáltam a hagyományos nézettől eltérő módon, s a modern nyelvi állapotokat különféle és

különböző okokból bekövetkezett kiegyenlítődésekkel és átrendeződésekkel magyaráztam (Honti 1994–1995: 70 kk., 1995: 110 kk., 1997: 439–440).

„3.3. Für die ursprüngliche Reihung lassen sich auch im Ugrischen Relikte aufzeigen, z. B. (Hinweis Comrie 1980[a; H. L.]: 83) *bennem* 'in mir' < **bel-en-em* 'Brust' + Cx (Lokativ) + Px (1Sg.; vgl. Benkő 1993: 96) oder *melletted* 'neben dir' < **mell-ett-ed* 'Inneres' + Cx (Lokativ) + Px (2Sg.; ebenda 957), ostj. *uxtanət* 'auf ihn' < **uxt-an-ət* 'oberer Teil' + Cx (Lativ) + Px (3Sg.; Steinitz 1966: 33); zum Wogulischen vgl. Kálmán (1975: 54). Daß im Ugrischen die ursprüngliche Abfolge durchgängig von der entgegengesetzten Px–Cx abgelöst wurde, wird damit erklärt, daß in diesen Sprachen, die durch Schwund der Suffixe zum größten Teil die alten grammatischen Kasus verloren hatten, das Kasussystem hauptsächlich durch die »Postpositionstechnik« (Korhonen 1996: 175, 167), für die diese Suffixabfolge charakteristisch ist, erweitert wurde“ (Winkler 1997–1998: 221–222).

a) A Winkler által idézett helyen már Comrie is félreértette a m. *bennem* mibenlétét, amikor így írt: „Evidence for the earlier order [RxCxPx; H. L.] still survives in such forms as *bennem* 'in me', from **bel-en-em*, literally 'in my inside' (Noun stem – Locative – Possessive)”. Erre a szakirodalom alapján már korábban felhívtam a kérdés iránt érdeklődők figyelmét, vö. „Ezek (*mell-é, mell-ett, mell-ől*)... elavult casusragokat tartalmaznak, a szótő és az esetrag szinkron szempontból gyakran szételemezhetetlen módon összeolvadt bennük (pl. *bennem*)...” (Honti 1994–1995: 112). Egyébként a Winkler által forrásul idézett Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen is elég egyértelműen jelzi ezt, vö.: „Lexikalisierte Deklin[at]ions[Formen]”, EWUng I, 96, II, 957: *benne* és *mellett* alatt). Hogy még világosabbá tegyem az olvasó számára, hogy régebbi névutóink már rég elszakadtak alapszavuktól, ez különösen nyilvánvaló egy olyan névutó esetében, amely nem szeriális, iménti dolgozatomból idézek még pár mondatot: „Hogy esetragos régi névutóink mennyire önálló lexémák, megmutatja egy olyan magyar névutó is, amely a mai is produktív superessivus *n* ragját tartalmazza. Az *után*-ban az alapszó az *út*, ehhez járult hajdan a PxSg3: *á > a* (vö. mai *útja*), amit az említett casusrag követ. Ennek Px-es alakjai: *után-am, után-ad, után-a*, a névutó és az alapszava közti kapcsolat elhomályosult. Sőt, e történetileg nyilvánvalóan ragos forma ma névutóként további ragot kaphat, pl. *ebéd után-ig*” (Honti 1994–1995: 112, még vö. EWUng II, 1581).

b) Az én ismereteim szerint az osztj. „*uxtanət* 'auf ihn' < **uxt-an-ət* 'oberer Teil' + Cx (Lativ) + Px (3Sg.; Steinitz 1966: 33)” sem kifogástalan elemzést tükröz, annak ellenére, hogy Winklernek Steinitz a forrása. Az *an* elem ugyanis nem lativussuffixum, hanem hiátustöltő. Erről valamikor így írtam: „Azt tapasztaljuk, hogy az osztják nyelvterület egy tekintélyes részén a birtokos személyjeles névutók tartalmaznak valamilyen kötőhangot: Szur γ , Szal Ni Ser O η , Irt M Szin j , pl. Szur *kiñtä*: *kiñtäyem* ['hozzám képest']; Szur *kičä*:

CxPx		PxCx		CxPx ~ PxCx	
casus	eredete	casus	eredete	casus	eredete
inessivus	PU	accusativus	PU	caritivus (zürjén)	PP
elativus	PP	adessivus/genitiv	PP	approximativus (zürjén)	PP
illativus	PU	ablativus	PP	comitativus (zürjén)	?
instrumentalis	PU	allativus/dativus	PP	terminativus (votják)	PU
prosecutivus	PU	consecutivus	PP		
egressivus	PU	praeclusivus	PP		
transitivus					
adverbialis	PP(< PU + PFU ≈ PU/PFU)				
	PP(< PU + PFU ≈ PU/PFU)				
				1 casus	PU
5 + 2 casus	PFU/PU	1 casus	PU	2 casus	PP
1 + 2 casus	PP	5 casus	PP	1 casus	?

Források: Rédei 1988: 380–383; Wichmann 1923–1924: 148–149; Uotila 1936: 475–476; Honti 1994–1995: 107, 109.
 Megjegyzés: A translativust és az adverbialist vagylagosan alapnyelvinek és ősperminek is lehet tekinteni, hiszen uráli és finnugor kori suffixumok összekapcsolódásával jöttek létre, így a morfématorban elfoglalt eredeti helyüket mindenképpen megőrizhették.

kičayəl ['számára'], Szal *kiša: kišənam* ['számomra'], Ni *kešə: kešənem* ['id.']; Szur **pětā: pětāye* ['miattad'], Irt *pětā: pětājen* ['számomra'], Ser *pāta: pātənem* ['id.']; Ser *lakka: lakkaŋet* ['körülötte']; Szin *pela: pelajəl* ['hozzá']; O *numpi: (Pápay) numpaŋən* ['fölötted']. [Bekezdés] Hasonló kötőhangzók használatosak a keleti nyelvjárások igei és főnévi paradigmáiban is, igaz, nyelvjárásonként eltérő mértékben... [Bekezdés] Az imént felsorolt birtokos személyjeles névutók alapszava abszolút szóvégi magánhangzója az őszosztjákban *-a/*-ä volt, legfeljebb a Ser nyelvjárás vall olykor másként, pl. *uxtə* ['felszín'] (< **oyti*): *uxtaŋət* ['óra'], *nat-* (< **nät*): *nataŋən* ['veled']. Steinitz szerint a Ser névutók birtokos személyjeles alakjának -aŋ- eleme »eine archaische isolierte Lativbildung« (Wolfgang Steinitz, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzweichnis. Leipzig 1950. 58), de ilyen lativusrag *n i n c s* az osztjákban, és funkcionálisan sem lenne indokolható, hogy csak a személyjeles alakokban fordul elő, éppen ezért csak arról lehet szó, hogy az egyéb névutók analógiájára a Ser-ban az eredeti hiátustöltő és a hozzátapadt tövégi *a* névutói coaffixummá lett" (Honti 1981: 278, még vö. Honti 1984: 80–81).

c) A Kálmán 1975: 54-re való hivatkozást egyszerűen nem értem, hiszen Kálmán nem szól az esetragos és birtokos személyjeles névutókról, és nem is idéz ilyeneket (nekem a Kálmán 1975-tel azonos Kálmán 1976 áll rendelkezésemre)...

d) Sajnos nem értem, hogyan olvashatta ki Winkler Korhonen idézett munkájából (Korhonen 1979/1996) azt, hogy a névutózási technika következtében „váltotta fel a PxCx” sorrenddel az ugor csoport a CxPx sorrendet, amikor Korhonen az idézett helyeken nem szól a birtokos személyjelezett causragokról és/vagy névutókról... Itt mindenképpen helyén lett volna Winkler részéről valamiféle magyarázat, hiszen a „2.2” pontban (Winkler 1997–1998: 221) egyenesen – és okkal! – elutasította, hogy az ugor nyelvekben az olyan névutós szerkezet válthatta volna ki a sorrendi változást, amelyben a birtokos személyjelet a névutó viselte; a magyarázat pedig az lehetett volna, hogy a névutós szerkezetben a fő tag, a főnév vette magára a birtokos személyjelet.

„4. Im finnisch-permischen Zweig wurde das Kasussystem jedoch ganz überwiegend durch die Kombinierung von Suffixen erweitert (vgl. Korhonen 1996: 171ff.). Entstanden nun auf diese Wege neue Kasus, so konnten diese sekundären Kasussuffixe gegenüber den Possessivsuffixen die Position einnehmen, die die bereits existierenden Kasussuffixe (z. B. Akkusativ, Genitiv, Lativ u. a.) innehatten, d. h. also, es wurde eine einheitliche Abfolge Cx–Px beibehalten. Fehlte dieses Vorbild (z. B. wenn die Kasussuffixe der ererbten Kasus geschwunden waren) oder war es zu schwach, so konnten neue Suffix[e] an den bereits possessivsuffixierten Stamm treten, was zu einer neuen Abfolge führte. Letztere Entwicklung muß man für die entsprechenden Kasus im Tscheremissischen (z. B. Ablativ) wie in den permischen Sprachen (z. B.

Ablativ, Dativ, Karitiv u. a.) annehmen; dieser Ansatz kann aber nicht für den Akkusativ und den Genitiv dieser Sprachen in Anspruch genommen werden” (Winkler 1997–1998: 222; én emeltem ki – H. L.).

Szerintem változatlanul bajos kiindulni abból, hogy a főnevekben a CxPx sorrend lett volna a kizárólagos, hiszen a vegyes sorrendiségű nyelvekben az accusativus- és genitivusragos (tehát grammatikai casusragos) és birtokos személyjeles főnevekben az illető morfémák éppen nem ezt a sorrendet követik, s az általa feltett sorrendi váltással Winkler feltevése nem is tud elszámolni (ld. a ritkított idézetet)!

Az „5.” pontban próbál Winkler elszámolni ezzel a jelenséggel. Hivatkozik egyrészt Comriera: „... in Cheremis one finds the order Possessiv–Case in the accusative and genitive, although these cases, as old cases going back to Proto-Uralic, would be expected to have the order Case–Possessive; moreover, since these are syntactic cases to be subject to analogical reformation under the influence of (semantic) cases deriving from (semantic) postpositions. Similarly in Moksha-Mordvin, we find the order Possessive–Case with the genitive, e. g. *or-c-âñ* ‘of your fur-coat’. The following seems a reasonable, though necessarily speculative, account of the historical development of such forms. By comparison with, for instance, the Balto-Finnic languages, there is reason at least to allow as a possibility that the combination Accusative/Genitive (*-m/*-n)–Possessive may have been realized phonetically with loss of the single consonant of the case suffix, so that in the possessive declension the nominative, accusative, and genitive would have been homophonous. Given that these cases are elsewhere distinguished, there would have been some pressure for the distinction to be restored where it was lost. Reinserting the case ending before the possessive suffix would not solve this problem, since it would again lead to phonotactic problems. Adding the case ending after the possessive ending would not give rise to these problems, and since the order Possessive–Case exists independently where case suffixes derived from postpositions, this viable solution was readily available” (Comrie 1980b: 84).

Nos, Comrie megoldási javaslata valóban nagyon spekulatív jellegű. E spekuláció ellen – igaz – gyenge érvként azt hozhatom fel, hogy a finnségi másutt (az abszolút paradigmában) megkülönbözteti (legalább részben) az említett grammatikai casusokat, az mégsem fejtett ki olyan nyomást, hogy a birtokos személyjeles alakhoz csatolták volna a kihullott esetragokat. A másik – súlyosabb – érvem az, hogy a finnugor nyelvcsalád nyugati csoportjában is előfordul ugyan, hogy névutó válik raggá, de a ragkombinációkkal kialakult új ragokhoz képest ezek elenyésző kisebbségben vannak, tehát számszerűségüknél fogva nem fejthették ki a feltételezett jótékony analógiás hatást.

Winkler (1997–1998: 222) hivatkozik másrészt arra is, hogy Salminen (1995:

26) Janhunen (1982: 31–32) alapján Comrie-éhoz hasonló magyarázattal rukkolt elő. Janhunen az idézett helyen azzal számol, hogy az általa feltett CxPx együttesből már az uráli alapnyelvben kiesett az esetrag, s így voltaképpen portmanteaumorfémák fejezték ki possessiv paradigma sg. 1. személyében (de csak ott!) az accusativusi és a genitivusi viszonyt. Én nem szívesen hivatkoznék Janhunennek erre a fiataalkori zsengéjére, hiszen javarészt banalitásokat és bizonyítatlan kijelentéseket tartalmaz; ehhez vö. „Zu Janhunens Darstellung der uralischen Ursprache (FUF 44) läßt sich schwer Stellung nehmen, da sie an vielen Stellen recht oberflächlich und undifferenziert gehalten ist... An sich enthält der Aufsatz von Janhunen keinen einzigen Hinweis, was in wissenschaftlichen Darstellungen ziemlich ungewöhnlich ist” (Häkkinen 1988: 389). Winklernek (1997–1998: 223) a cseremiszbén esetleg bekövetkezett morféma-fúzióra felhozott fonetikai érve igen gyenge lábakon áll, kár is volt megemlítenie; az itt előadott egyéb feltevéseknek (Salminen, Comrie) sem tudok bizonyítóerőt tulajdonítani.

A „6.” pontban a permi nyelvek sg. 1., 2. és 3. személyű birtokos személyjeles accusativusi alakjait értelmezi történetileg a szerző (Winkler 1997–1998: 223–224), teszi ezt részben a cseremisziéhez hasonlóan, azzal a különbséggel, hogy a CxPx sequentiából az ő feltételezése szerint kihullott accusativusragot a személyes névmási paradigmából kívánja visszahozni, de immár természetesen a Px utáni pozícióba helyezve azt. „Ganz ähnlich läßt sich nun die Entwicklung im Akkusativ der permischen Sprachen ansetzen. Die Vertretung lautet heute: wotj. *pime* 'meinen Sohn' (*pi* 'Sohn' + Px1Sg -m- + Akk. -e), *pide* 'deinen Sohn', *pize* 'seinen Sohn' und sy. *pitę* 'deinen Sohn', *pię* 'seinen Sohn'. Die lautgesetzliche Entwicklung (vgl. dazu z. B. Uotila 1933: 360) führte zu folgenden Formen: **pi-m-mə* > *pim*, **pi-m-tə* > **pit* und **pi-m-sa* > **pis*” (Winkler 1997–1998: 223). Az idézett helyen Uotila a „Nasal + Konsonant” fejezet bevezető megjegyzésében ezt írja: „Anm. Wie bekannt, sind die Nasale vor den Verschlusslauten, Affrikaten und Sibilanten in den perm. Sprachen, wahrscheinlich während der urperm. Periode, überhaupt eingebüßt worden” (Uotila 1933: 360). Uotila szerint a Winkler által feltett mássalhnagzókapcsolatok egészen biztosan nem tartoznak ide, mert Uotila egyértelműen kizárja a „Verschlusslaute” köréből a nazálisokat (ld. Uotila 1933: 84 kk., 217 kk.; ehhez még vö. Bußmann 1990: 834), s az Uotila által az idézett helyen említett három finnugrista közül ketten ugyanígy járnak el, a harmadikról azért nem tudok nyilatkozni, mert nem áll rendelkezésemre az idézett mű). Winkler tehát hangtörténetileg nem tudja megtámogatni hipotézisét Uotilára hivatkozva. Egyébként annak az igazolásával is adós marad, hogy amennyiben tényleg bekövetkezett volna az általa feltett egyszerűsödés, akkor annak feltétlenül meg kellett volna előznie az abszolút szóvégi **m* eltűnését (vö. a személyes névmások accusativusát).

Winkler a „7.” pontban adja elő a dolgozatából leszűrt következtetéseket: „Nichts spricht also dagegen, für das Uralische eine einheitliche Abfolge Cx–Px anzunehmen, die die Sprachen des finnisch-permischen Zweiges bis heute bewahrt, sie jedoch gegen die Abfolge Px–Cx ersetzt haben, wenn neue Kasus entwickelt wurden... oder wenn alte Kasusendungen durch Lautveränderungen schwanden und sekundär verdeutlicht wurden...” (Winkler 1997–1998: 224). Talán felesleges is hangsúlyoznom, hogy a fentebb előadottak alapján a szerző következtetéseit maradéktalanul elhibázottnak tekintem.

Mivel Winkler kolléga alkalmat adott nekem arra, hogy erre a régi kedves témámra vissztérjek, megragadom a lehetőséget, hogy egykori másik koreferensem, Tiit-Rein Viitso két megjegyzéséhez is kommentárt fűzzek.

1. „Honti is probably right assuming that the verb structur V-Ox-Sx [Sx = Vx; H. L.] represents the historical pattern VERB + OBJECT + SUBJECT” (Viitso 1996: 32). Nos, én ilyesmit sohasem állítottam, amit viszont igen, az így hangzik: „Die Entwicklungsstufen der objektiven Konjugation in der 3. Person mögen somit wie folgt gewesen sein:

$$Rx-Tx/Mx-Vx + Pn(Acc) \Rightarrow Rx-Tx/Mx-Vx-Ec \Rightarrow Rx-Tx/Mx-Ox-Vx,$$

wo: Pn(Acc) \Rightarrow Ec \Rightarrow Ox, Vx = \emptyset , Pn(Acc) = *sšt.

In der vorletzten oder der letzten Stufe der Agglutinierung des Personalpronomens im Akkusativ entstand eine Situation, in der die Ausbreitung der objektiven Konjugation auf die 1. und die 2. Person vor sich gegangen sein könnte und zwar so, daß sich das Ox (\Leftarrow Pn(Acc)) der 3. Person in den übrigen finiten Formen per analogiam vor dem Vx erschien” (Honti 1995: 59). Mivel sg. 3. személyű alakról írok, amelynek nem volt személyvégződése, amit egyértelművé tettem a „Vx = \emptyset ” utalással is, ebben a személyben érthető módon nem számoltam „after-thought”-tal, vagyis hátravetett hangsúlytalan alanyi funkciójú személyes névmással.

2. „László Honti has given us a lesson of how to make use of the proclamation »Today’s morphology is yesterday’s syntax«. However, one part of today’s morphology was created in order to get rid of the yesterday’s syntax” (Viitso 1996: 32). A Viitso-féle *bon mot*-val kapcsolatban azt kell megjegyezni, hogy a Givón-féle slogant egyáltalán nem dogmatikus értelemben fogtam fel, amint erre előadásomban is utaltam, jelezve, hogy ez így „kategorikus megállapítás” (Honti 1995: 54), hanem éppenséggel a főleg Sanžeev (1953: 178) és Comrie (1980a, 1980b) által leírt jelenségek alapján az adatolt nyelvi változások fényében így keztem alkalmazni.

Alkalmi rövidítések

Cx	=	esetrag	Nx	=	számjel	Rx	=	tőmorféma
Ec	=	encliticum	Ox	=	tárgyjel	Sx	=	Vx
Gx	=	genusjel	Pn	=	személyes névmás	Tx	=	időjel
Mx	=	módjel	Px	=	birtokos személyjel	Vx	=	igei személyrag

Irodalom

- Bartens, Raija (1993), *Permiläiset / ja s* -koaffixsit. *Sananjalka* 35: 23–42.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng I.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng II.
- Blake, Barry J. (1994), *Case.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Bußmann, Hadumod (1990), *Lexikon der Sprachwissenschaft.* Alfred Körner Verlag, Stuttgart.
- Comrie, Bernard (1980a), *Morphology and Word Order Reconstruction: Problems and Prospects.* In: Fisiak, Jacek (ed.), *Historical Morphology. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 17.* Mouton Publishers, The Hague – Paris – New York. 83–96.
- Comrie, Bernard (1980b), *The Order of Case and Possessive Suffixes in Uralic Languages: An Approach to the Comparative-Historical Problem.* *Lingua Posnaniensis* 23: 81–86.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- EWUng I = Benkő 1993.
- EWUng II = Benkő 1995.
- Györke József (1943), *Tő, képző, rag (szó- vagy jelrészten).* MNyTK 67. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Fokos Dávid (1956), *A névszórágózás történetéből.* NyK 58: 57–95.
- Häkkinen, Kaisa (1988), *Aus Anlaß einer Rezension.* FUF 48: 387–393.
- Honti, László (1975), *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des Wogulischen Dialektes an der Tawda.* *Janua Linguarum. Series Practica* 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- Honti László (1981), *Egy ugor kori hiátustöltő nyomán.* In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára.* ELTE, Budapest. 275–279.
- Honti László (1984), *Chrestomathia Ostiacica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1994–1995), *A mondat szórendje és a morfémák sorrendje közti összefüggés az uráliban.* NyK 94: 89–117.

- Honti, László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen 1995: 53–82.
- Honti, László (1997), Zur Frage nach dem Zusammenhang zwischen der Wortfolge im Satz und der Abfolge von Suffixen (am Beispiel der uralischen Sprachen). In: Palek, Bohumil (ed.), *Typology: Prototypes, Item Orderings and Universals. Proceedings of LP '96.* Karolinum – Charles University Press, Prague. 433–443.
- Imre, Samu (1988), Die Geschichte der ungarischen Sprache. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik.* E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 413–447.
- Kálmán Béla (1976), *Chrestomathia Vogulica.* Tankönyvkiadó, Budapest [= Kálmán 1975].
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1956), *Wogulische Volksdichtung.* III. Band. MSFOu 111. = WV.
- Karjalainen, K. F. – Vértes Edit (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten.* MSFOu 128. = KV.
- Korhonen, Mikko (1996), *Entwicklungstendenzen des finnisch-ugrischen Kasussystems.* In: *Typological and Historical Studies in Language by Mikko Korhonen. A Memorial Volume Published on the 60th Anniversary of His Birth.* MSFOu 223. [Előszőr publikálva: FUF 43 (1979): 1–21.]
- KV = Karjalainen – Vértes 1964.
- Leskinen, Heikki (red.) (1995), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Moderatores,* Jyväskylä.
- Leskinen, Heikki – Seilenthal, Tõnu (red.) (1996), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VIII. Moderatores,* Jyväskylä.
- Lautonen, Jorma (1993), *The Variation of Morphem Order in Mari Declension.* MSFOu 226.
- Mark, Julius (1923), *Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen.* I. Hälfte. MSFOu 54.
- MK = Munkácsi – Kálmán 1986.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MK.
- Pengitov, N. T. (Hrsg.) [Пенгитов, Н. Т. (отв. ред.)] (1961), *Современный марийский язык. Морфология.* Марийское книжное издательство. Йошкар-Ола.
- Perlmutter, David M. (1970), *Surface Structure Constraints in Syntax.* *Linguistic Inquiry* 1: 187–255 [idézve Lautonen 1993 alapján].
- Rédei, Károly (1988), *Geschichte der permischen Sprachen.* In: Sinor, Denis (ed.) (1988), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik.* E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 351–394.
- Salminen, Tapani (1996), *Comments on László Honti's Paper „Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache.”* In: Leskinen – Seilenthal 1996: 25–27.
- Sanžeev, G. D. [Санжеев, Г. Д.] (1953), *Сравнительная грамматика монгольских языков. Том I.* Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников Б. А.] (1974), *Вероятностные обоснования в*

- компаративистике. Наука, Москва.
- Steinitz, Wolfgang (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu. 65.
- Uotila, T. E. (1936), Zur Deklination der Personalpronomina in den permischen Sprachen. NyK 50: 464–476.
- Viitso, Tiit-Rein (1996), Comments on László Honti's Paper „Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache.” In: Leskinen – Seilenthal 1996: 28–33.
- Wichmann, Yrjö (1923–1924), Zur permischen Grammatik. FUF 16: 146–163.
- Winkler, Eberhard (1997–1998), Zur Reihung von Possessiv- und Kasussuffixen im Permischen und Tscheremissischen. FUM 21–22: 219–225.
- WV = Kannisto – Liimola 1956.
- Životikov, P. K. [Животиков, П. К.] (1942), Очерк грамматики хантыйского языка (средне-обской диалект). На правах рукописи. Издание Окружной комиссии по разработке литературного хантыйского языка при Исполкоме Ханты-Мансийского Окрсвета Депутатов трудящихся Омской области, Ханты-Мансийск.

Cseremisiz etimológiák

The etymologies of the following words are discussed: Cheremis E *kowašte*, W *kawaštā* 'skin'; OldCheremis **mi* 'what'; Cheremis *ū-* 'this'; *üma*: *ümašte* 'last year'; Cheremis E *üštō*, W *äštā* 'belt'; Cheremis E *wošt*, W *wašt* 'through'.

1. Cser. K *kowašte*, Ny *kawaštā* 'Leder, Fell, Haut, Balg'

Bekénél a következő adatokat találjuk a tárgyalt cseremisiz szóra: P B M UJ C CČ·*kowašte*, MK UP *kowaštā*, JO V K *kawaštā* (MNYsz 3: 810).

A felsorolt adatok minden bizonnyal összetartoznak a (Beke) P B M U C Č·JT JO V K *kom* 'Schale, Rinde, Kruste' (MNYsz 3: 855) szóval. Már a megadott jelentések alapján sem áthidalhatatlan a jelentésbeli különbség. Beke azonban nagy területről sorol fel kifejezéseket, amelyekben 'bőr' jelentése van a *kom* szónak, pl. B *tā jeŋān komžā γāna, kuštālyo* 'dieser Mann hat nur die Haut, er ist leicht'; Č *āmrie komžo wel kodān* 'nur die Knochen blieben vom Pferde' stb. (i. m. 3: 855–856). (A *kom* szó rokon nyelvi megfeleléseit l. UEW 121–122.)

A *kowašte*, *kawaštā* alakok *-(a)šte*, *(a)štā* eleme képző, de mostanára teljesen elhalványodott, mivel nagyon ritka, mindössze néhány szóban tételezhető fel a megléte (l. lentebb az *üštō* szó tárgyalásánál).

A *kom* szóból származik a (Beke) P B BJ M MM MK U CŪ CČ JT *kožem*, CK *komāžem*, C ČN KN *kowāžem* 'Grütze mahlen, schroten, von den Schalen befreien' (MNYsz 3: 950) ige. A *kožem* alak haplológiával keletkezett *kowāžem*-ből. A legeredetibb állapotot a CK *komāžem* alak őrzi.

A fentebbi igében is megtörtént Beke több gyűjtőpontján az *m > w* hangváltozás, amely ritkán más szavakban is végbement a cseremisizben (l. Bereczki 1994: 43).

A *kom* szóban minden nyelvjárásban *o*-t találunk, a *kowašte* ~ *kawaštā* alakpárban a nyugati nyelvjárásterületen viszont *a* áll az első szótagban. Ez nem lehet akadály a két szó összetartozásának. A cser. Ny *o > a* részleges hangfejlődés az őscseremisiz kor végén ment végbe (Bereczki 1994: 92–95), s semmi törvényszerűséget se lehet felfedezni benne. Az őscser. **kodā-* 'hagy' folytatá-

sában minden nyelvjárásban *o* maradt az első szótagi magánhangzó, míg az őscser. **kojâ*- 'látszik' folytatásaiban keleten *o*, nyugaton *a* van.

A *kom* és a *kowašte* szó nyilván már az őscseremiszből annyira elkülönült, hogy első szótagi magánhangzójuk fejlődése egymástól külön utat járt.

2. Őscser. **mi* 'was?'

A cseremiszből a 'mi?' jelentésű kérdő névmás veláris hangrendű. Beke a következő adatokat sorolja fel rá: P B M U C Č JT *mo*, JO K *ma* 'was?' (MNySz 5: 1443). A felsorolt nyelvjárás adatokból egy őscser. **mo* alakot rekonstruálhatunk. A cseremiszi névmást elsősorban az azonos jelentésű zürj. *mij*, *muj*; votj. *ma* szavakkal egyeztetjük (UEW 296). A többi rokon nyelvben palatális a névmás magánhangzója (vö. m. *mi*; fi. *mikä*). Feltételezhető hogy a szóban forgó kérdő névmásnak az alapnyelvben volt egy veláris és egy palatális alakváltozata (SSA II: 164).

A cseremiszből több nyomát találjuk, hogy valamikor megvolt benne a *mo* névmás palatális **mi* változata is.

A számnévi használatú (Beke) BJ M CK *mo-nare*, P BJp. UJ *mu-nare*, UP USj. *mu-narâ*, JT *mŭ-nare* 'mennyi?' (MNySz 5: 1451) névmás felsorolt alakjai mellett van CČ *mâ-nare*, JT (is) *mâ-nar* 'ua.' változat is (l. uo.). A *-nare* stb. komponens azonos a *nare* '-nyi' jelentésű névutóval. (Az *u*, *ŭ* korábbi **o*-ból keletkezett hangsúlytalan helyzetben).

A *mâ*- előtagok korábbi **mi* alakra mennek vissza. Ezt alátámasztják a *nare* '-nyi' névutó jésített *n*-jei is. A jésülés csak korábbi **i* után mehetett végbe. Analógiás példák a személyes névmás Sg1 (Beke) B M MK UP *miñ*, P BJ *miñ(e)* ~ Č *mâñ* alakjai (MNySz 5: 1435).

A legnyugatibb cseremiszi nyelvjárásváltozatokban található (Beke) JO V K *ma-narâ* alak (MNySz 5: 1451) első szótagi magánhangzójának is **i*-nek kellett lennie eredetileg, mivel csak így érthető az *-n* palatalizációja. Az első szótagi *a* **i*-ből keletkezett a második szótagi *a* asszimilációs hatására.

Tehát az őscseremiszből kellett lennie egy **mi* alakú kérdő névmásnak. Ezt megerősíti egy másik számnévi használatú névmás, a (Beke) CŰ CK *mâ-zare*, Č *mâ-zale* 'wieviel' (MNySz 5: 1452) is. A *mâ*- komponens ez esetben is csak korábbi **i*-ből magyarázható. A *zare* (elhasonulással *-zale*) megfelelője megvan a mordvinban is, vö. mord. E *zaro*: *mi-zaro*, M *mâ-zarâ* 'mennyi?' (NyK 45: 348).

A cseremiszi nyelvterület túlnyomó részén a K *mo*, Ny *ma* 'mi?' kérdőnévmás a kérdőszócska szerepét is betölti, pl. (Beke) CŰ *kočkâč-mo?*, K *kačkâc-ma?* 'hast du gegessen?' (MNySz 5: 1443).

Beke egy gyűjtőpontról *-me* alakot is idéz, pl. B *pirâm išč ŭž-me?* 'hast du den Wolf nicht gesehen?' (MNySz 5: 1417). Első pillantásra ez lehetne egy

őscser. **mi* kérdő névmási alak folytatása.

Erdődi József részletesen foglalkozott a cser. *-mo* kérdőszócska kialakulásával (FUF 43: 213–221). Ha a részletekben nem is mindenütt értek egyet Erdődivel, annyi bizonyos, hogy a cser. *-mo/-ma* kérdőszócska kialakulásában nagy szerepe volt a szomszédos török nyelveknek.

A fentebb felsorolt példák azt mutatják, hogy az őscser. **mi* névmás már igen korán elhalványult az összetételekben, s valószínűtlen, hogy elhomályosult összetételekből önállósodott volna a kérdő névmás kérdőszócska funkciójának kialakulásakor.

Sokkal valószínűbb, hogy Beke idézett *me* kérdőszócskája az azonos funkciójú tat. *-mə/-mḁ* átvétele. A tatár kérdőszócska használatát illusztrálja két példa: *sin-mə?* 'te-e?' ~ *ul-mḁ?* 'ő-e?' (TatRSI. 853).

A tat. *-mə/-mḁ* kérdőszócska korábbi **-mi/*-mḯ* alakra megy vissza. A cseremis az *i* hangot rendszerint *i*-vel helyettesíti, amely a keleti cseremiszből gyakran *-e*-vé válik (vö. csuv. *šir* 'part' > cser. Ny *sir* ~ K *ser* ua.; csuv. *jiš* 'család' > cser. Ny *jiš* ~ K *ješ* ua.

A tat. **-mi/*-mḯ* kérdőszócska **-mi* alakban került a rendkívül erős tatár hatásnak kitett baskíriai cseremiszbé, ahol *me* lett belőle.

Az őscseremiszre tehát fel lehet tenni a 'mi?' jelentésű kérdő névmásnak egy **mi* és egy **mo* változatát, a baskíriai *-me* kérdőszócska viszont nem tartozik ide, tatár kölcsönzés.

3. Cser. *ü-* 'dieser, -e, -es'

Az UEW (67) az U **-e* 'dieser, -e, -es' közelre mutató névmás tárgyalásánál kihagyja a megfelelőesekből a címben jelzett cseremiszt. Magyarázatul a következőket írja: „Es kann nicht nachgewiesen werden, daß der aus dem Postpositionen tscher. *ü-*: JU *üwalne* 'auf (Dat.)', *üwalan* 'auf (Akk.)', B *ümbalne* 'auf, über (Dat.)' (Beke NyK 45: 355) erschließbare *ü*-Stamm eine pronominale Rolle hatte, und somit kann es nicht hierher gestellt werden.”

Szerintem Beke feltevése helyes (l. i. h.), miszerint a felsorolt névutók *ü*-komponense az U **-e* közelre mutató névmás folytatása.

Az *üwalne*, *üwalan* alakokban a *-wal*, amint azt Alhoniemi meggyőzően bizonyítja (FUF 35: 75–87) a cser. *tembal* 'weiter hierher', *tumbal* 'weiter forthin' alakokból önállósult, tehát az *üwalne*, *üwalan* alakok másodlagosak.

A cser. *-mb* képző az *ümbal* alakon kívül csak a (Beke) CÜ *kumbalne* 'wo?' (MNYsz 4: 970); (Beke) P UP UJ CK JT *tembal*, CÜ *tḁmbal*, Č *tembäl*, K *tembäl* 'sich auf dieser Seite befindlich (MNYsz)¹; (Beke) MK CÜ *tumbal*, CK Č

¹ A MNYsz még meg nem jelent anyagából vett példánál hiányzik a lapszám.

tűmbal, K *tembäl* 'auf jener Seite seiend' (MNYsz); (Beke) P B M CÜ *umbal*, CK V *űmbal* 'jene Seite, die jenseitige Seite, der sich weiter Befindliche (MNYsz) határozószókban, s ezek tölem nem idézett hova? és honnan? kérdésre felelő alakjaiban fordul elő. Ha ezeket az alakokat megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy az *-mb* képző előtti *tő* mindig névmási eredetű: cser. *ku-* < U **ku* (**ko*) 'wer?', 'welcher?' (UEW 191); cser. *te-* < U **tä* (*~te ~ti*) 'dieser' (UEW 513); cser. *tu-* < U **to* 'jener' (UEW 526–527); cser. *u-* < U **o ~*u* 'jener' (UEW 332).

A cser. *űmbalne* alakilag az *umbalne* palatális megfelelője, s az *ű-* csak mutató névmás lehet benne, s ez palatális volta miatt csak az U **e* 'dieser' folytatása lehet, amint azt már Beke megmondta (i. h.).

Az etimológia helyességét az sem ingatja meg, hogy egyelőre nem tudjuk megmagyarázni, hogyan fejlődött ki az *űvalne*, *űmbalne* alakok felszínét jelölő jelentése.

Az *ű-* mutató névmási eredetét a lentebb tárgyalt cser. *űma* szó etimológiája is nagymértékben támogatja.

4. *űma*: *űmašte* 'im vorigen Jahre'

Az UEW (337) a lapp N *oames* 'used, worn, old, (only of things); mord. E *umok* 'längst, vor Zeiten'; ? cser. B *űma*: *űmašte* 'im vorigen Jahre';? m. *ó* 'alt', *avar* 'das dürre Gras, Laubstreu', s több szamojéd szóval kapcsolja össze kérdőjellel a címben feltüntetett cseremisiz szót. Az UEW megjegyzi: „Wegen des *ű* der ersten Silbe ist es unsicher, ob das tscher. Wort hierher gehört.”

A cseremisizben bizonyos hangkörnyezetben nem ritka az *u* > *ű* átcsapás. Ebben a szóban azonban, amint Beke P BJ BJp. UJ C *űmašte*, B *imašte*, M *imäšte*, MK USj. *imaštə*, UP *űmaštə*, Č *imäšte*, JT *űmašte*, JO V *űmäštə*, K *imeštə* 'im vorigen Jahre' adataiból kiderül, korábbi első szótagi *i*-vel kell számolni. Így az UEW cseremisiz etimológiája még kérdőjellel sem fogadható el.

Van egy másik lehetőség a cser. *űma*, *ime* eredetének megfejtésére. A finnugor nyelvekben a 'tavaly' jelentésű szó több esetben mutató névmásból származik. Így a m. *tavaly* az UEW (335) szerint a távolba mutató *ta-*, *to-* (< U **to* 'jener') névmási *tő*, továbbá a *v* névmásképző és az *-l* ablatívuszi eredetű lokatívuszrag összetétele, tulajdonképpen a m. *távol* 'weit, entfernt, fern' alakvariánsa.

Részben hasonló összetétel az oszjtj. V *tapal* 'das vergangene Jahr', voriges Jahr' is. Ez a következő elemekből áll: *ta-* mutató névmási *tő*, *p* névmásképző, *-al* 'Jahr'. Tehát az oszjtják szóban az 'év' jelentésű szó is benne van (vö. Toivonen: Suomi 101: 265–272).

A cser. *űmašte*, *imeštə* szinte pontosan a m. *tavaly* analógikus párja: *ű-*, *i-* < U **e* 'dieser', *m* névmásképző, amely a *kunam* 'mikor?', *tunam* 'akkor' alakokban is

előfordul, a *-štV* inesszívuszrag. Az inesszívuszrag előtti *-a*, *-e* csak *ǎ*-ból fejlődhetett. Ez a morfológiai indíttatású teljeshangúsodás tömegesen kimutatható a cseremiszből. A toldalék nyomatékosabbá tétele a célja (vö. Bereczki 1994: 131–136).

A magyar és a cseremiszből 'tavaly' jelentésű szó közötti egyedüli különbség, hogy a magyarban távolra, a cseremiszből pedig közelre mutató névmás található. A cseremiszből csak elhomályosult összetételekben fordul elő az *i*-, *ü*-névmási tő, s lehet, hogy elmosódott a névmás eredeti jelentése.

5. Cser. *K üštǎ*, Ny *ǎštǎ* 'Gürtel'

Beke a következő adatokat közli a cseremiszből: P B M UJ C Č JT *üštǎ*, MK *üštǎ*, UP *üštǎ*, JO *üštǎ*, K *ǎštǎ* 'Gürtel' (MNYsz).

Az UEW (575) kérdőjellel a fi. *vyö*; é. *vö* 'Gurt, Gürtel'; lapp N *ávve* *-v*- 'Gürtel, Faßband, Reifen';? cser. *ǎ*-, *ü*-; KB *ǎštǎ*, U B *üštǎ* 'Gürtel'; ? zürj. S *veñ*, Ud. *voñ* 'Gürtel, Gurt, PO Schuhband'; m. *öv* szavakkal egyeztetni a magyar lexémát. Ezekon kívül szamojéd egyeztetéseket is felsorol, de ezek idetartozása igen kétes. A szó kikövetkeztetett U ill., FU alakja **wiñä*, **wiñä*.

Az UEW szerint (i. h.) a cseremiszből szó töve *ǎ*-, *ü*-, s csak abban az esetben tartozik össze a felsorolt megfelelőekkel, ha a *-štǎ*, *-štǎ* elem haplológiával a KB *šǎštǎ*, U *šüštǎ* 'weißgegerbtes Leder, Riemen' szóból keletkezett. Az UEW feltevésének támogatására megjegyezzük, hogy hasonló haplológia előfordul a cseremiszből, pl. *ta* + *keče* 'e + nap' > *tayače* ~ *tače* 'ma', de lehetséges az UEW-ből találatnál jobb etimológiai magyarázata a cseremiszből szónak.

Szerintem a cseremiszből szó nem összetétel, hanem egy ma már csupán egy-két szóból kimutatható *-štV* képző van benne

Ez a képző van meg a fentebb tárgyalt cser. *kowašte* szóban, s bizonyára ez lappang a (Beke) P M *d'üštǎ*, B *jüštǎ*, MK *d'üštǎ*, USj. US *jüštǎ*, UP *üštǎ*, UJ *d'ükštǎ*, CÚ *d'üyǎštǎ*, CK JT *jükštǎ*, V JO *jükštǎ*, K *üštǎ* 'kalt' (MNYsz 2: 594) szóban is, amelyben a **jüks* tőhöz járult. A **jüks* + *štǎ* képzett alakban a morfémahatáron található két *š*-ből, mint mindig, ez esetben is eltűnik az egyik. A *kol kučǎmašte* 'halfogáskor' kifejezésben is a *kučǎmašte* alakban például ugyanez történt (*kučǎmaš* 'fogás' + *-šte* = inesszívuszrag).

Az UEW (i. h.) *ǎ*-, *ü*- tövet következtet ki a tárgyalt cseremiszből szóban, ami a mai cseremiszből illetően helyes. A cser. (Beke) P B M MK *püj*, U C Č J V K *pü* 'Zahn' (MNYsz) (< FU **piñe*) analógiájára a cseremiszből 'Gürtel' jelentésű szóból őscser. **üj* alak tehető fel, amelyből a *j* *š* előtt elenyészhetett.

6. K *wošt*, Ny *wašt* 'durch, hindurch'

Az UEW (815) a fi. *vasta*: *vastakohta* 'Gegensatz', *vastaranta* 'Gegenufer',

vastaan (Postp.) gegen, wider, entgegen, zuwider'; é. *vasta, vastas, vastu* (Postp.) 'gegenüber, gegen, entgegen'; lapp N *vuost ~ vust* 'first; for the present, still, yet'; mord. M *vasta* 'Stelle, Platz, Ort; Schlafstätte, Bett' szavakat kérdőjellel a cser. KB U B *waštareš, C wostareš* 'entgegen; gegen, wider (KB U C), gegenüber (B)' névutóval veti egybe.

Az UEW ugyanitt megjegyzi: „Die Zusammenstellung ist nur dann akzeptabel, wenn das Mord. und das Tscher. etymologisch nicht mit mord. E *vasod'e-*, M *vašed'e-* 'begegnen, zusammenkommen, -treffen' und tscher. KB U *waš* 'entgegen, gegenüber, gegeneinander' zusammengehören'.

A cser. *waš* permi jövevénytűző (Bereczki 1992: 114). A cser. *št* hangkapcsolatnak a mordvinban *st, št* felel meg, vö. FU **täštä* > mord. E *tešte* 'Stern'; cser. *tište* 'Zeichen' (UEW 793), így a mord. E *vasod'e-* stb. ige hangtanilag nem vonható ide.

A cser. *waštareš, woštareš* alakokban nem világos az *-ar* elem. Bizonyára képző.

A fi. *vasta*, valamint észti és lapp megfelelői problémátlanabban egybevetethetők a cser. (Beke) P B M U C Č JT *wošt, JO V wast, K waš(t)* 'durch, hindurch' (MNySz 1: 191) névutóval. Az át, keresztül > szemben jelentésfejlődés könnyen végbemehetett.

A cseremiszből az FU **st, št* hangkapcsolat után mindig megmarad a tövégi magánhangzó (Bereczki 1994: 39). Névutókban azonban, mint például a *tene/đene ~ ten/đen* '-val/-vel, teke/đeke ~ tek/đek' '-hoz, -hez, -höz' esetében eltűnhet.

Rövidítések

Bereczki, Gábor (1992), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. SUA 34. Szeged.

Bereczki, Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. SUA 35. Szeged.

Cser. K = cseremisiz keleti dialektus

Cser. Ny = cseremisiz nyugati dialektus

MNySz = Beke Ödön (1997–2000), Mari nyelvjárási szótár 1–5. Savariae.

TatRSI. = Tatarsko–russkij slovař. Kazaň 1966.

Gondolatok az osztják tárgyias igeragozás kialakulásáról

In this paper the formation of the determinative verbal paradigm in Ostiak dialects is investigated. The conclusions are the following. The Ostiak determinative verbal paradigm has three building blocks: (i) The element *l*, *Λ*, *t* found in 3Sing and 3Plur. This continues the PU/PFU personal pronoun **se*. (ii) *E i*, *S e* (in certain forms *a/ä*, *u/ü*). The reflex of **se* in Pre-Ostiak may well have been *iΛ < *əð*. The *e*, *i* at the end of the suffix (Kaz *mällε*, O *mälli* 'he/she gives it') was transferred to the third person forms from *em*, *en* etc. In the second part of the paper various views regarding the origin of the element *l* in the Vogul determinative verbal paradigm (*totiləm* 'I bring it'). The most plausible hypotheses are: (i) this *l* may have been a momentary-inchoative suffix, which originally referred to the perfective-resultative quality of the action, but was then reanalysed as the exponent of definite object (section 3); (ii) this *l* may be of Ostiak origin not only in the personal suffix *anal*, but also in the verbal forms of the *totiləm*-kind.

1. Az osztják tárgyias (determinatív) igeragozás kialakulásával elsőként Fokos Dávid foglalkozott „A vogul-osztják tárgyias igeragozásról” című cikkében (1910–1911: 386–412). Abból a megfigyelésből, hogy a tárgyias igeragozás személyragjai a birtokos személyjelekkel nagymértékű egyezést mutatnak, azt a következtetést vonta le, hogy a kettő azonos eredetű. Tehát az 'ütöm (öt); ich schlage ihn' mondat úgy fogható fel, mint 'az én ütése; mein Schlagen (ihn)'.

Pápay József dolgozatának a címe: „Über die Objektivkonjugation im Nordostjakischen” (1913: 296–303). Pápay csupán az obdorszki (O) és nem általában az északi nyelvjárások paradigmáit (alanyi, tárgyias igeragozás, birtokos személyjelek) mutatja be. A tárgyias igeragozás eredetét illetően Fokos Dávid véleményét fogadja el. Pápay a tárgyias igeragozás jellemző formánsának az *l*-t tekinti, pl. még az *em*, *en* ragokat is **əlm*, **əln* alakokra vezeti vissza.

Klemm Antal szerint (1928–1930: 85–104) tárgyra utaló elem csak a kettős és a többes alakokban van; ennek *l*, *d* eleme a FU **t* többesjellel azonos, amely változatlan formában maradt meg a déli osztjákban. Az egyes szám 3. személyben jelentkező *li*-t az *əl* birtokos személyjellel tartja azonosnak, hangtani eltérésekre nem ad magyarázatot.

Wolfgang Steinitz „Die objektive Konjugation des Ostjakischen” (1938: 580–609, 1980: 72–91) című munkájában vizsgálódását valamennyi osztják nyelvjárásra kiterjeszti. Legelőször megállapítja, hogy a három osztják nyelvjáróterület (É, D, K) a tárgyias igeragozás vonatkozásában lényeges eltéréseket

mutat. Az egyes fő nyelvjárásokon belül nincsenek jelentős különbségek. Északon a tárgyias igeragozás személyragjai – az egyes szám 3. személytől eltekintve (Szin *le*, Kaz *le*, Serk *te*, O *li*) – a birtokos személyjelekkel mutatnak egyezést (i. h. 78–79). Az egyes számú tárgyra vonatkozó *lən*, *lən* ragba az *l*, *l* a többes számból hatolt be. Megjegyzem, hogy a kettes számú és többes számú tárgyra vonatkozó paradigmasor az O kivételével valamennyi nyelvjárásban egybeesett. Pl.: Szin *mălem* 'adom (azt)', *măllam* 'adok kettőt vagy többet', O *mălem* 'adom (azt)', *măljlam* 'adok kettőt', *măllam* 'adok (többet)' (Honti 1984: 120, 122).

Steinitz szerint (i. h. 79–80) a déli nyelvjárásterületen – egy-két alnyelvjárás kivételével – a tárgyias igeragozás személyragjai a birtokos személyjelekkel azonosak. Az északi nyelvjárásokhoz közeli Ni nyelvjárásban az egyes szám 3. személyben *te* (<**le*) és nem *ət* a személyrag. A Ko nyelvjárásban a többes számmú tárgyra vonatkozó személyragok: egyes szám 1. *emət*, 2. *enət*, t. sz. 1. *ewət* (Steinitz: i. h. 80; Honti 1984: 114). Ezek a másodlagos formánsok személyrag + *t* többesjel kapcsolatából keletkeztek.

A keleti nyelvjárásokban – az egyes szám 3. személy kivételével, melynek ragja *tătə* (Steinitz: *tătă*) – a tárgyias igeragozás személyragjai egybeesnek a birtokos személyjelekkel (i. h. 82).

Ami a tárgyias igeragozás eredetét illeti, Steinitz elődei nézetéhez csatlakozik. A személyragokat – az egyes szám 3. személy kivételével – a birtokos személyjelekkel tartja azonosnak. Az egyes szám 3. személy K *tătə* (*tătă*) végződése mutató névmási, az É *le*, *li*, *le*, *te* ragja pedig személyes névmási eredetű (i. h. 88–89).

Gulya János „A tárgyias igeragozás az osztjákban (A vahi nyelvjárás anyaga alapján)” című cikkében (1967: 389–394) az aktív, ergatív és passzív mondat szerkezetekkel foglalkozik. Megállapítja, hogy az első kettőben az állítmány lehet indeterminált vagy determinált ragozású ige. Abból indul ki, hogy Steinitz (1950: 74–75) szerint determinatív igeragozás használatos, ha 1) a tárgy birtokos személyjelet tartalmaz, 2) a tárgynak mutató névmási jelzője van, 3) a tárgy személyes névmás, 4) a tárgy a beszédhelyzetben korábban már előfordult. Gulya példái szerint az első három esetben alanyi ragozás is lehetséges. Ez a diszcrepancia azonban csak látszólagos, hiszen Steinitz világosan leszögezi: „Die bestimmte Konjugation kommt nur vor, wenn es sich um ein bestimmtes Objekt handelt, jedoch ist sie nicht obligatorisch” (1950: 75). Gulyánál (i. h. 392) Steinitz „Die objektive Konjugation des Ostjakischen” (1938: 580–669, ill. 1980: 72–91) című munkájára való hivatkozás a tárgyias igeragozás használatával kapcsolatban félrevezető, mivel Steinitz itt az osztják determinatív igeragozásnak hangtani és alaktani kérdéseit tárgyalja, mondattani problémákról nem esik szó.

Honti László „Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése” című dolgozatában (1976: 71–119) az osztják személyjelölők leíró és történeti elemzését tűzte ki kutatása céljául, így az igeragozási rendszerekről (alanyi, tárgyias, szenvedő igeragozás) csupán ezekkel kapcsolatban nyilatkozik. Ezenkívül

szól az igei és főnévi tőtípusok osztályozásáról és kialakulásáról, valamint az osztják tárgyas igeragozás uráli hátteréről.

2. Mindaz, amit fentebb az osztják determinatív (tárgyas) igeragozás kutatásával kapcsolatban előadtam, lényegében egybevág a magyar determinatív igeragozás eredetére vonatkozó korábbi vélekedésekkel. Melich (1914) és Klemm (1928: 119–120) szerint a magyar tárgyas igeragozás azonos a birtokos személyjelezéssel, pl.: *ütöm* (= tkp. 'az én ütésem'). Ez a felfogás – kimondva vagy kimondatlanul – abból a feltevésből indul ki, hogy a névszó és az ige kategóriája későn (az egyes nyelvek külön életében) vált el egymástól. Ebből a posztulátumból következett tehát a tárgyas igeragozásnak a birtokos személyjelezésből való levezetése. Ez a származtatás ma már persze túlhaladott, jóllehet a magyar nyelvtudományban a 20. század 50-es–60-as éveig tartotta magát (pl. Berrár 1957: 49, 56; másképp Benkő 1991: 122kk.). A holtpontról való kimozdulást és előrelépést Mikola Tibor két cikke jelentette: A *-t* tárgyrag eredetéhez (1965: 57–62); A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez (1966: 441–461). Az egyes szám 3. személyében a személyrag nélküli forma a határozatlan, az agglutinálódott 3. személyű személyes vagy mutató névmást tartalmazó viszont a határozott tárgyat fejezte ki. A magyarban, az obi-ugor nyelvekben, a mordvinban és a szamojéd nyelvekben a jelen idő egyes szám 3. személyében ma is ez a kettősség különbözteti meg az indeterminált és a determinált tárgyra vonatkozó igeragozást egymástól: pl. m. *lát* 'er/sie sieht' ~ *látja* 'er/sie sieht es', vog. *toti* 'er/sie bringt' ~ *totite* 'er/sie bringt es', osztj. *lel* 'er/sie ißt' ~ *lelle* 'er/sie ißt es' stb. (l. még Rédei 1998–1999: 124–128). A legutóbbi időben a tárgyas igeragozással kapcsolatban zajlott viták ismertetésétől (1998–1999: 90–128) jelen írásomban eltekintek.

3. Ezek után térjünk vissza az osztják determinatív (tárgyas) igeragozásra vonatkozó kérdések taglalásához. Honti László (1984: 38) az ősosztjákra a következő paradigmasort rekonstruálja: (egyes számú tárgy) egyes szám 1. *im*, 2. *in*, 3. *ɛ*; kettes szám 1. *imən*, 2. *inən*, 3. *ɛən*; többes szám 1. *iγ*, 2. *in*, 3. *iɛ*; (kettős vagy többes számú tárgy) egyes szám 1. *äm*, 2. *än*, 3. *ɛ*; kettes szám 1. *ämən*, 2. *änən*, 3. *ɛən*; többes szám 1. *äγ*, 2. *än*, 3. *äɛ*. Honti (1976: 89) korábbi rekonstrukciói ettől valamelyest eltérnek: (egyes számú tárgy) egyes szám 3. *əð*, *ið*, *təγ*, kettes szám 3. *(əðən)*, többes szám 1. *ɛüγ*; (kettős vagy többes számú tárgy) egyes szám 3. *əð*, *ðä*, kettes szám 3. *əðən*; többes szám 1. *öγ*, 3. *üð*. Az eltérések abból adódnak, hogy egyrészt az obiugor/korai ősosztják *ð* hangból a késői ősosztjában *ɛ* lett, másrészt a *γ* delabializálódott, de előtte labializálta a megelőző magánhangzót: *iγ* > *üγ*, *äγ* > *öγ*.

A 3. személyre feltett *ɛ* (*ɛ-ən*, *iɛ*, *äɛ*) a **ðe* < **se* 'ő; er, sie' személyes névmás folytatója. Ez pontosan megfelel az **amta-se* 'adja; er/sie gibt es'-féle rekonstrukció alapján feltehető fejlődésnek. Az igei személyragok és a birtokos személyjelek nagyfokú egyezése funkcionális okokkal magyarázható: a deter-

minatív igeragozás a tárgy határozott voltára utal, a birtokos személyjeleknek viszont a birtokviszony kifejezése mellett ugyancsak determinálás a második fő funkciója.

A tárgyas igeragozás személyragjai – az egyes szám 3. személy kivételével – a birtokos személyjelekkel azonosak (vö. Steinitz: i. h. 78–79, 80, 82). Az egyes szám 3. személy személyragjai: É *le* (*le*, *li*, *te*), D *ət*, K *tâ/tə* (*təγ*).

Az ősosztjákra feltett tárgyas igeragozás paradigmájára a kettes szám 3. személy kivételével (*ən*) a teljes magánhangzó jellemző: *i* és *ä* (veláris szavakban *i*, *a*). Nehéz volna megállapítani, hogy milyen magánhangzó volt az egyes szám 3. személye (*ə*) előtt: lehetett *i* (ebben az esetben az egyes és többes szám 3. személye egybeesett: *ia*). De lehetett redukált *ə* is, ennek a folytatója volna a D *ət* (< **ə*) személyrag, amennyiben ennek hangalakjára a birtokos személyjel hatott. A keleti nyelvjárásokban (pl. V Vj) a kettes szám 2. és 3., valamint a többes szám 2. személye kivételével (*ətən*) ugyancsak teljes *i*, *ä*, *ü* (*üγ*) a jellemző magánhangzó. A magánhangzó-harmónia következtében az *i*, *ä*, *ü* helyett *i*, *a*, *u* a személyragok kötőhangzójának a realizációja. A déli és az északi nyelvjárásokban a kettes szám 2. és 3., valamint a többes szám 2. személye kivételével (D *tən*, olykor *etən*, *esən*, É *lən*, *tən*, *ən*) *e*, *a*, (< **i*, **ä*) a tárgyas igeragozás jellemző magánhangzója. Pl.: Kaz (egyes számú tárgy) egyes szám 1. *em*, 2. *en*, 3. *le*; kettes szám 1. *emən*; többes szám 1. *ew*, 3. *eə*; (nem egyes számú tárgy) egyes szám 1. *am*, 2. *an*, 3. *e*, kettes szám 1. *emən*; többes szám 3. *aə*. A nem egyes számú tárgyra utaló személyragokban gyakrabban jelentkezik a redukált magánhangzó: kettes szám 1. *əmən* (az *emən* és *mən* mellett), többes szám 1. *əw* (az *ew* mellett). Ezzel szemben az alanyi (indeterminatív) igeragozásban a redukált magánhangzójú személyragok használatosak, pl. Szin egyes szám 1. *əm*, 2. *ən*, 3. *ə*; kettes szám 1. *əmən*, *mən*, 2. *ətən*, *tən*, 3. *əγən*, *γən*; többes szám 1. *əw*, 2. *ətī*, *tī*, 3. *ət*. Az osztják igei személyragokra vonatkozóan l. Honti 1976: 73–85, 1984: 38–45, 107–122.

4. Az igei személyragok kötőhangzóinak képviselőjében mutatkozó kettősség – teljes vagy redukált magánhangzó – azzal magyarázható, hogy az ősosztjában mozgó hangsúly lehetett. A hangsúlyozás főbb szabályai: a) ha a második szótag redukált magánhangzót tartalmaz, a hangsúly az első szótagra esik: D *měnəm* 'mentem', *γutəm* 'három'; b) ha a második szótag teljes magánhangzót, az első pedig redukált magánhangzót tartalmaz, a hangsúly a második szótagra tolódik: *měná*• 'menj!'; c) három és több szótagú szavaknál gyakran a teljes magánhangzót tartalmazó második szótagon van a főhangsúly: V *kōla*•*wāl* 'es nimmt ein Ende', Kaz *χō*•*la*•*tī* 'leck sein, lecken (Boot u. ä.)', Serk. *ojka*•*na* 'von dem Mann', *pōta*•*lā* 'Stücken' (Karjalainen 1905: 268–275; Steinitz 1950: 47; E. Itkonen 1955: 10–11). Bizonyos morfológiai kategóriákban (személyragok, egyes képzők) az ősosztjában egységes (ún. morfológiai) hangsúlyozás jutott érvényre. Ily módon a determinatív igeragozás személyragjainak teljes magán-

hangzói az ősosztják hangsúlyozási szabályoknak megfelelően a főhangsúly következményei lehetnek. Az indeterminatív igeragozás személyragjai minden valószínűség szerint hangsúlytalanok voltak; ennél fogva redukált magánhangzót tartalmaznak.

A tárgyias igeragozás egyik – és pedig legelső – építőköve az egyes és többes szám 3. személyének *l*, *Λ*, *t* eleme. Ez eredetére nézve is tárgyira utaló formáns, hiszen a PU/PFU **se* személyes névmás folytatója. A második építőköve a K *i* É D *e* (egyes alakokban az *ä/a*, *ü/u*) magánhangzó. Az északi nyelvjárások egyes szám 3. személyű *le*, *Λe*, *te* ragjának csupán *l*, *Λ*, *t* eleme az ősosztj. **iΛ* < **ɔð*, *ið* (< **se*) folytatója. A ragvégi *e* tárgyira utaló funkcióval az *em*, *en*, *emən*, *ew*, *el* alakokból került át a 3. személybe. A 3. személyű alak kialakulását tehát így látom: **mēlil* 'adja' > **mēlil* + *i* > **mēlli* > Kaz *māλλe*, O *mālli*. Az indeterminatív igeragozás harmadik építőköve egy *l*, *Λ*, *t* elem, amely a következő egyes számú tárgyira utaló alakokban fordul elő: kettes szám 2. *lən*, 3. *lən*, többes szám 2. *lən*, 3. Kaz *ΛeΛ*, *ΛΛΛ*. Ezek *l*, *Λ*, *t* eleme a többesi tárgyira utaló *l* stb. többesjellel azonos. Ez az *l* többesjel hatolt be a kettes számú tárgyira utaló paradigma V *əyl/əyl* (*əylam* < *əyl-lam* stb.), O *ηil* (*ηilam* < *ηi-lam*) elemébe. Az egyes és nem egyes számú tárgyira utaló személyragok (pl. Kaz *əλλe*, *əλλam*, *əλλan*, *əλλən*) gemináta *ΛΛ* (*ll*) likvidája vagy geminálódással vagy – ami valószínűbb – az *Λ* (*l*) többesjel megismétlésével keletkezett: *sej*'*əλλe* 'er sie schlugt es' < *sej*'- (tő) + *Λ* időjel + *Λ* (számjel) + *Λe* személyrag; ugyanígy *sej*'*əλλam* 'ich schlage sie (Du od. Pl)': *sej*'- (tő) + *Λ* időjel + *ΛΛ* (kettőzött többesjel) + *am* személyrag (vö. Rédei 1968: 29–30; Honti 1976: 95).

A tárgyias igeragozás másodlagos – ám mindképpen ősosztják kori – *i/i* (K), *e* (É D) és *l* eleme szolgált a felszólító mód tárgyias paradigmájának az alakulásmódjára is: (egyes számú tárgy) egyes szám 2. *i*, kettes szám 2. *itən*, többes szám 2. *itən*; (kettes számú tárgy) egyes szám 2. *i-γəl-ä*, kettes szám 2. *i-γəl-ən*, többes szám 2. *i-γəl-ən*; (többes számú tárgy) egyes szám 2. *i-l-ä*, kettes szám 2. *i-l-ən*, többes szám 2. *i-l-ən* (Honti 1984: 47). Pl. V (egyes szám 2. *tuyi* 'hozz!', kettes szám 2. *tuyitən*, többes szám 2. *tuyitən* stb. (Honti 1984: 109); Kaz. (egyes számú tárgy) 2. *e* (*mije* 'adj!'), (nem egyes számú tárgy) 2. *alən* (*mijaλən*) (Rédei 1968: 31).

5. A keleti nyelvjárásokban egy V Vj *tätə*, Szurg. *təγ* elem az egyes szám 3. személy ragja: V *tultə* 'hozza', Vj *wəltə* 'veszi', Szurg. *pənəətəγ* 'helyezi' (Honti 1984: 109; Csepregi 1998: 30). Fentebb utaltunk arra, hogy ez a morféma Steinitz (1980: 88–89) szerint mutató névmási eredetű. A személyes névmások mellett a mutató névmások determináló szerepe nyilvánvaló és jól ismert. Az *amta-se* 'adja' mellett egy *amta-tä/to*-féle rekonstrukció feltevését az uráli nyelvek determinatív igeragozásai kétségtelen tényekkel nem támogatják. Hajdú (1973: 75, 143) lehetségesnek tartja, hogy az egyes szám 3. személyű személyes névmás (**se*) mellett a **t*-kezdetű mutató névmás is agglutinálódhatott deter-

minatív szerepben az uráli alapnyelvben; a szamojéd nyelvek *t*-kezdetű személyragjait nemcsak **s*-ből, hanem **t*-ből is le lehet vezetni. Véleményem sze a **tä* 'ez', **to* 'az' névmásoknak a tárgyas igeragozásban való uráli kori előfordulása éppen elképzelhető, de tényszerűen nem igazolható. Valószínűbb, hogy a mutató névmás az osztják nyelvi egység felbomlása után jutott be a keleti osztják tárgyas igeragozás paradigmájába. Ez utóbbi feltevés mellett szólhat az a körülmény is, hogy a osztják determinatív igeragozás jó néhány ösosztják (pl. az *i*, *e*, *a/ä* kötőhangzók, továbbá az *l* többesjel tárgyra utalása) vagy egyenesen csupán nyugati osztják (pl. *le*, *te*) újítást tartalmaz.

Egy kis kitérő a vogul tárgyas igeragozás *l* elemével kapcsolatban

1. A vogul tárgyas igeragozás egyes szám 3. személyében az egyes számú tárgyra egy *ta/tü/te* elem utal. Ez – mint ma már köztudott – a PU **se* személyes névmás folytatója. Pl. É *rätitü* 'ő üti őt/azt', *totite* 'hozza őt/azt'. Az egyes számú paradigma egyes, kettes és többes szám 1. és 2. személyében egy rejtélyes *l* elem utal az egyes számi tárgyra: egyes szám 1. *totiləm*, 2. *totilən*, kettes szám 1. *totiləmen*, *totiləmən*, 2. *totilən*, többes szám 1. *totiluw*, 2. *totilən* (Kálmán 1976: 58–59). Ez az *l* van meg a Szo FL KK és AK nyelvjárások többes szám 3. személyében is: Szo FL *anəl*, KK *änəl*, AK *änəl* (*totijanəl* 'hozzák'). A többi nyelvjárásban az *l* hiányzik, pl.: KL *jērptiän* 'szeretik őt', AL *rätian* 'ütik őt', P *joxtiän* 'utolérik őt' (Munkácsi 1894: 127, 167, 251). A tárgyas igeragozás személyragjai – ugyanúgy mint az osztjákban és a magyarban is – feltűnő egyezést mutatnak a birtokos személyjelekkel. Liimola (1963: 229–231, 1973: 200–201) szerint a tárgyas igeragozás *anəl* ragja a birtokos személyjelezésből származik (pl. É *kolanəl* 'házuk'). Ez persze lehetséges, de mi lehet az *l* elem a többi személyrag előtt? Nem elhanyagolható tényező, hogy az *l* az *anəl* stb. formákban záróelem, míg a *totiləm* stb. alakokban az igei személyrag előtt jelentkeznek.

Idézet: „Egy korai dolgozatomban (1962: 432–433, 1966: 128–129; I. még Fokos: 1910–1911: 386–412) ezt az *l*-t a **se* névmás folytatójának tartottam. Ezt a felfogást ma már nem vallom. Liimola (1968: 317–318) a tárgyas igeragozás *l*-jét a deverbális névszóképzővel hozza kapcsolatba. Úgy vélekedik, hogy az *l*-nek a determinatív paradigmába való behatolására azért volt szükség, hogy az alanyi és a tárgyas igeragozás személyragjait meg tudják különböztetni egymástól. Ez a magyarázat tetszetős, de funkcionális szempontból nem kielégítő: t. i. nem ad egyértelmű választ arra, hogy miért kapott volna az *l* determinatív funkciót a *rätiləm*-féle alakokban” (Rédei 1998–1999: 126).

Honti (1971: 92–95) a vog. *l*-t az instrumentalisraggal kapcsolja össze. Véleménye szerint a tárgyias igeragozásba behatolt *l* eleinte a részleges tárgyat, majd később általában a tárgyat jelölte. „Ennek a magyarázatnak az a gyengéje, hogy az *l* instrumentalisrag – tehát egy esetrag – a tárgyias ragozású igealakokban időjelek után következne. Nehézséget jelent továbbá az is, hogyan vált az eredetileg részleges tárgyat jelölő *l* a határozott teljes tárgy jelölőjévé” (Rédei 1979: 124; l. még Liimola 1973: 196 kk.). Egyéb téves nézetekre vonatkozóan l. Rédei 1979: 124–125.

2. A vog. *l* eredetét illetően szóba jöhető nézetek:

1. Liimola (1968: 313–318) szerint az *l* a deverbális névszóképzővel azonos. Vagyis *totilam* 'hozom' ← 'az én hozásom'. Az uráli alapokra épülő tárgyias igeragozás végleges kialakulása az egyes ugor nyelvek külön életében történt meg. Ezért nehezen volna elképzelhető egy cselekvést kifejező névszónak (az ösvogulban!) verbum finitummá való átalakulása; az ige és a névszó elkülönülése már az uráli (a finnugor) korszak végére lezárult. Ezt a magyarázatot Liimola (1973: 196–204) egy későbbi dolgozatában is fenntartotta, megjegyezve, hogy az *l* tárgyira utaló szerepében csak a mód- és időjelek után következhetett, ugyanúgy mint a deminutív igeragozásban is, máskülönben deverbális névszóképzőnek fogták volna fel.

2. Az én véleményem (1979: 124–125) annyiban tér el Liimoláétól, hogy az *l*-t nem deverbális, hanem denominális névszóképzőnek tekintem. Az *l* kicsinyítő képző a vocativusi és affektív jelentésárnyalat kifejezése céljából először feltehetőleg a felszólító módú alakokban jelent meg, pl. *toteln* 'hozd!' stb. A kicsinyítés és determinálás viszonyáról l. Liimola 1963: 230–231, 1973: 201 kk.). A vogul alanyi és tárgyias igeragozás személyragjai az 1. és 2. személyben eredetileg egybeestek. Itt az *l*-re, mint megkülönböztető morfémára szükség volt. (Ezt a magyarázatomat „Gondolatok az uráli tárgyias igeragozásról” szóló cikkemben (1998–1999: 124–126) említetlenül hagytam, mivel szándékomban volt a tárgyias igeragozás *l*-jével még egyszer foglalkozni.)

3. Idézet: „A vogul tárgyias igeragozás *l*-je mozzanatos (momentán-inchoatív) képző lehet, amely eredetileg a cselekvés perfektív-rezultatív voltára utalt, majd a határozott tárgy kifejezőjévé értékelődött át. Ez a magyarázat összhangban van mindazzal, amit a determinatív igeragozás kialakulásáról a legújabb kutatások alapján tudunk” (Rédei: 1998–1999: 126).

4. Abból a nagyon valószínű feltevésből indulhatunk ki, hogy Liimola (1963: 229–231, 1973: 229–231) szerint a vogul birtokos személyjelezés és tárgyias igeragozás *anəl* stb. személyjelölőjének *l*-je az osztják birtokos személyjelek (*lam*, *lan*, *lal*) többesi *l*-jének az átvétele lehet. Fentebb rámutattunk arra, hogy az osztják tárgyias igeragozásban a többesi tárgyira mutató *l*, *λ*, *t* elem behatolt az egyes számú tárgyira utaló személyragokba. Mármost lehetségesnek gondolom azt, hogy a vogul tárgyias igeragozás *l*-je nemcsak az *anəl* személyragban, hanem

a *totilam-*, *totilən-*féle alakokban is osztják eredetű. A közeli rokon nyelvek közötti grammatikai elemek kölcsönzésére vonatkozóan I. E. Itkonen: 1957: 4, 1961: 52–53.

A vogul tárgyas igeragozás *l* elemére adott magyarázatok közül ma vagylogosan a 3.-at és a 4.-et tartom a legvalószínűbbnek.

Irodalom

- Benkő Loránd [főszerk.] (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1957), Magyar történeti mondattan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. JATE, Szeged.
- Fokos Dávid (1910–1911), A vogul-osztják tárgyas igeragozásról. NyK 40: 386–412.
- Gulya János (1967), A tárgyas igeragozás az osztjában. (A vahi osztják nyelvjárás anyaga alapján). NyK 69: 389–394.
- Hajdú Péter (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest 1973.
- Honti László (1971), A vogul tárgyas igeragozás *l*-je. NyK 73: 147–151.
- Honti László (1976), Az osztják személyjelölő suffixumok történeti áttekintése. NyK 78: 71–119.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Erkki (1957), Suomalais-ugrilaisen kantakielen äänne- ja muotorakenteesta. Vir 1–23.
- Itkonen, Erkki (1961), Suomalais-ugrilaisen kielen-ja historiantutkimuken alalta. TL 20.
- Kálmán Béla (1976), Chrestomathia Vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klemm Antal (1928–1930), A vogul és az osztják tárgyas igeragozás. NyK 47: 85–104.
- Klemm Antal (1928, 1940, 1942), Magyar történeti mondattan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Liimola, Matti (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina. MSFOu 127.
- Liimola, Matti (1968), Das *l* der objektiven Konjugation des Wogulischen. In: CIFU II/1: 313–318.
- Liimola, Matti (1973), Noch einmal über das *l* der objektiven Konjugation des Wogulischen. In: MSFOu 150.
- Melich János (1914), A magyar tárgyas igeragozás (alaktani fejtegetés). MNyTK 14.
- Mikola Tibor (1965), A *-r* tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.
- Mikola Tibor (1966), A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. MNy 62: 441–461.
- Munkácsi Bernát (1894), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Pápay József (1913), Über die Objektivkonjugation im Nordostjakischen. FUF 13: 296–313.
- Rédei Károly (1962), A tárgyas igeragozás kialakulása. MNy 62: 441–461.

- Rédei, Károly (1966), Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen. ALH 16: 111–133.
- Rédei, Károly (1968), Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Rédei Károly (1979), Még egyszer a vogul tárgyas igeragozás *l*-jéről. NyK 81: 124–125.
- Rédei Károly (1998—1999), Gondolatok az uráli tárgyas igeragozásról. NyK 96: 124–128.
- Steinitz, Wolfgang (1938), Die objektive Konjugation des Ostjakischen. ÖEST 30: 580–699/OA IV(1980): 72–91.
- Steinitz, Wolfgang (1950), Ostjakische Grammatik und Chretomathie. 2. verbesserte Auflage. Otto Harrassowitz, Leipzig.

A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez II*

The article covers the Turkic background of two Hungarian words of Turkic origin: *iker* 'twin' and *ökör* 'ox'. In the first part of the article, the author points out the – so far somewhat neglected – phonetic differences in the various Turkic forms of the numeral 'two' which served as the base form and etymon for the Hungarian word *iker*, and offers an explanation for these. The second part of the article provides an Inner Turkic etymology for the Hungarian word for 'ox', which is: Ancient Turkic **pökkVr-(X)z* > **pökkXz* > **pökkXz* > Old Turkic *öküz*.

3. Iker

A TESz (2: 196b–197a) szerkesztői egy ócsuvas **ikir* átadó alakot rekonstruálnak a magyar *iker* szó számára, mely a 11. századtól kezdve adatolt nyelvünkben. A korábbi irodalomra (így többek között Budenz, Gombocz, Németh és Ligeti műveire) való hivatkozással a TESz. szerkesztői jelzik, hogy a köztörök -z ~ csuvasos -r megfelelést mutató **ikir* szó – etimológiai szempontból – a török *iki* ~ *äki* 'kettő' jelentésű számnév származéka.

A turkológiai szakirodalomban utalás sincs arra, hogy a 'kettő' jelentésű számnév és az 'iker' jelentésű közszó közötti összefüggés megkérdőjelezhető lenne. Arra vonatkozó magyarázatot sem találunk azonban, hogy miként indokolható az a szembetűnő hangtani eltérés, mely a bázisnak tartott 'kettő' jelentésű török szó hangalakja, s a származékának minősített 'iker' jelentésű közszó hangalakja között – a török nyelvek többségében – kimutatható. Clauson szótörténeti és Sevortjan etimológiai szótára az ótör. *ekki* 'two' (Clauson 100b–101a), ill. *iki* 'dva' (Sevortjan 1: 337–339) származékaként említi az **ekkiz* 'twin' (Clauson 119b) ill. *ekiz* 'bliznecy, dvojnja' (Sevortjan 1: 252–254) lexémákat.

Írásom nem a 'kettő' jelentésű török számnév és az 'iker' jelentésű török közszó közötti etimológiai kapcsolat tényét kívánja kétségbe vonni, hanem arra kíván megoldást kínálni, hogy a két szó hangalakja között (szókezdő magánhangzó, szóbelseji mássalhangzó) számos török nyelvben eddig kellő figyelemre nem méltatott, jelentős eltérés miként magyarázható.¹

* A cikkben a NyK múlt számában (97: 183–195) megkezdett sorozatot folytatjuk, melyben mindenekelőtt a magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátterét vesszük szemügyre.

¹ A két lexéma közötti hangtani különbség – a világos szemantikai érvek mellett – azért sem

A modern török nyelvek között van néhány, ahol nincs meg az említett fonetikai különbség a vizsgált lexémák között. Ide tartoznak a következő nyelvek:

- O: *iki* 'dva' – *ikiz* 'dvojnja, bliznecy' (tö);
iki 'dva' – *ikiz* 'bliznecy; dvojnja' (gag);
 S: *iyi* 'dva' – *iyis* 'dvojnja' (tuv);
ĩki 'dva' – *ĩkĩs* 'bliznecy, dvojnja; dvojnik' (hak).

Ennek a csoportnak az adatai arra mutatnak, hogy az 'iker' jelentésű szó a bázis számnévből egy régi szóvégi *+z – pontosabban: *(X)z – formánssal képzett alak. A szibériai török (tuvai, hakasz) adatok +s képzői – az ezekben a nyelvekben szabályos -z > -s zöngétlenedés következtében – ennek a történeti *(X)z formánsnak elvárható folytatásai.

A két szó között hangtani eltérés(eke)t mutató nyelvek halmaza lényegesen több tagból áll, mint a fönti, egyezéseket mutató csoporté. Közöttük – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – több alcsoportot is kialakíthatunk:

A) az eltérés az első szótagi vokális képviselőjében jelentkezik:

- O: *iki* 'dva' – *äkiz* 'bliznecy, dvojnja' (az);
iki 'dva' – *ėkiz* 'dvojnja, bliznecy, dvojnjaški', *ėkizäk*² 'odin iz bliznecov' (tkm).

Mindösszesen két oguz nyelv sorolható ide. A hangtani eltérés lényege az, hogy a 'kettő' jelentésű számnév szókezdő magánhangzója zártabb minőség, mint az 'iker' közszóé. A jelenséget – jelenlegi ismereteink szintjén – nem tudjuk megfelelő magyarázattal kísélni. Fölmerülhet mindenesetre annak a lehetősége, hogy az azeri és a türkmén nyelvben csak a második szótagi nyílt szótagos magánhangzó fejtett ki regresszív asszimilációs hatást a szókezdő vokálisra, és a zárt szótagban előforduló magánhangzónak nem volt ilyen hatása. Mindez, persze, jelenleg kizárólag a munkahipotézis szintjén fogalmazható meg, – s mint ilyen – további vizsgálatot igényel.

B) az eltérést a szóbelseji mássalhangzó minősége jelenti:

- K: *ike* 'dva, dve, dvoe' – *igez* 'bliznecy, dvojnja, dvojnjaški; (peren.) ljudi, blizkie i pohožie drug na druga', cf. *igezäk*: *öc igezäk* 'trojnja' (tat);
ike 'dva, dve, dvojka; para prost.' – *igeđ* 'dvojnja; dvojnjaški razg.; bliznecy', cf. *igeđäk* id. (bšk);

lehet akadálya az etimológiai kapcsolatnak, mert számos nyelvben tapasztalhatunk hasonló hangtani eltérést a bázisként mutatkozó számnév és a képzett közszó között: vö. pl. angol *two* és *twin*, német *zwei* és *Zwilling*, orosz *dva* és *dvojnja*.

² A tkm. adat egy +Ak képzővel bővített származék. Vö. lentebb a tat. *igėzäk*, bšk. *igėđäk*, kar. t. *ėkiz'ak*, *ėgiz'ak* adatok végződéseit is.

- éki* 'dva' – *égiz* 'bliznecy, dvojnja; para odinakovyh' (kírg);
éki 'dva; dvu-, dvuh-' – *égiz* 'bliznecy; dvojnja, dvojnjaški' (nog);
éki 'dva, dvoe', cf. *ékiz'ak* 'dvojnój' – *égiz'ak* 'bliznec' (kar. t);
éki 'dva, dvoe' (kar. k) – *égiz* 'bliznec' (kar. k);
yeki 'dva' – *yegiz* 'bliznecy; dvojnja' (kzk);
éki 'dva' (kmk) – *égiz* 'bliznecy, dvojnja' (kmk);
éki 'dva' – *égiz, égizle*³ 'dvojnja, bliznecy' (krc-balk);
 S: *éki / ékki* 'dva' – *égis* 'dvojnja, bliznecy' (ojrKmd).

A kipcak nyelvi, ojrot nyelvjárási csoportot az fűzi össze, hogy a 'kettő' jelentésű számnév szóbeljei erős explozívájának helyén, gyöngö zárhang található az 'iker' szóban. Jelenleg itt is csak egy feltevést⁴ fogalmazhatunk meg. úgy tűnik, hogy a szóvégi +(X)z képző mássalhangzójának hatására a szóbeljei gemináta igenkorán egyszerűsödött (*-kk- > *-k-), annyira korán, hogy mindez elérte az intervokalikus *-k- > -g-vé gyöngülését, mely a fölsorolt nyelvekre jellemző hangtani jelenség.

C) eltérő képviselőt – belső nyelvi ingadozás miatt többnyire csak részlegesen – a szókezdő vokális és a szóbeljei mássalhangzó esetében is találunk:

K: *éki / iki* 'dva, dvoe' (kar. h) – *égizék* 'bliznec' (kar. h);

éki / yeki / yekki / ikki 'dva' – *yegiz* 'bliznecy, dvojnja' (kcalp);⁵

S: *éki* 'dva' – *égis / igis* 'bliznecy, dvojnja; para' (ojr);

T: *ikki* 'dva' – *egiz* 'dvojnja, bliznecy' (nujg);

ikki 'dva' – *égiz* 'bliznecy' (özb);

Č: *ikkē, ikē, ik* 'dva'⁶ – *yēkēr* 'dvojnój; sdvoennyj; para', vö. *yēkēreš* 'bliznecy, dvojnja; nerazlucnyj'.

Az adatok „viselkedésére” a fentebbi csoportok után fölsorakoztatott – részint munkahipotézisként, részint feltevésként – megfogalmazottak szolgálhatnak magyarázatul.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy jelenleg a jelzett jelenségekre nem tudunk török nyelvtörténeti ismereteink alapján megnyugtató magyarázatot adni.

Természetesen, fölmerülhet – ismételten munkahipotézis színjén – annak az

³ A krč-blk. *égizle* továbbképzett forma.

⁴ Ezúttal feltevést – és nem munkahipotézist – írok, hiszen a cikkben szereplő második török jövevényszó, az *ökör* kapcsán ugyanezt a jelenséget fogjuk tapasztalni, s ott további példákat is fölsorakoztatok majd ennek a feltevésnek a megerősítésére.

⁵ A kcalp.adatok némelyike másodlagos y- protézist mutat. Ld. még hasonlóan a csuvas adatok – szintén másodlagos – y- szókezdőjét.

⁶ A csuvas adatok „sokszínűsége” funkcionális disztribúcióval magyarázható, s összevethető a magyar *két* és *kettő* formákéval.

általános nyelvészeti magyarázatnak a lehetősége is, hogy a B és C csoport nyelvei egyfajta szemantikai elkülönítés szándékával törekedtek a vizsgált szavak hangtani köntösének elválasztására.

A fontosabb modern török adatok közül nem soroltuk be a fenti B) csoportba a jakut *ikki* 'dva' – *igirè, igirèlèr* 'bliznecy' (RusskJakSl.) adatokat, hiszen a jakut 'iker' jelentésű szó mongol jövevény⁷. A mongol szó ugyanakkor török eredetű s átkerült a tunguz nyelvek némelyikébe is⁸.

4. Ökör

A TESz szerkesztői (3: 23a) szerint a magyar *ökör* szó „csuvasos jellegű ótörök jövevényt”, melynek forrása egy „a magyarba került török alak **ökür* lehetett”.

A turkológiai irodalomban a török szó kapcsán több, de a szakirodalomban mindössze két elterjedtebb származtatási kísérlet fogalmazódott meg korábban⁹. Mindkettő indoeurópai eredethez köti a vizsgált török szót:

Az egyik szerint a török 'ökör' jelentésű szó a tokhár A-nyelvjárási *okäs* alakra vezethető vissza (vö. újabban Clauson 120a)¹⁰, a másik ugyanakkor (vö. többek között Ramstedt 1957: 103–104) az ismert indoeurópai **peku* szó családjával (vö. óind. *pašū*, lat. *pecu, pecus*, gót *faihu*, ófn. *fihu*, ném. *Vieh* stb.) veti egybe a török szót¹¹. Egyik indoeurópai származtatás sem tűnik elfogadhatónak.

⁷ Vö. mong. *ikire, ikere* 'twins' (L). További mongol adatok Ligeti (1986: 311). A jakuton kívül mong. jövevényt találunk még néhány szibériai török nyelvben: hak. nyj. *ikere* 'dvojnja (*o životnyh*)', kojb. *ikkärä* 'dvojniki; die Zwillinge' (R 1: 1420).

⁸ Doerfer (1965: 189–191) meggyőző érveléssel utasítja el Ramstedt (1957: 113) és Poppe (1960: 105) vélekedését, miszerint a török, mongol és tunguz nyelvi adatok egy ősi altáji alapszóra lennének visszavezethetők. Rámutat arra, hogy az *ekiz* 'iker' szó töve, az *eki* 'kettő', török szó, mely ismeretlen a mongolban, s a +z képző is török, hiszen azonos funkcióban idegen a mongolban. Doerfer szócikke jó áttekintést nyújt a török szó egyéb nyelvi elterjedéséről is és példákat hoz arra, hogy a világ számos nyelvében megfigyelhető, hogy az alapszókincshez tartozó 'kettő' jelentésű számnév mellett az 'iker' jelentésű közszo jövevény. Doerfer példái között szerepelteti a magyar *iker* szót is.

⁹ A török 'ökör' jelentésű szó etimologizálásának jó kutatástörténeti áttekintését nyújtja Róna-Tas András publikálatlan akadémiai doktori értekezése (Róna-Tas, Dissz. 460–467) és Sevortjan I: 522–523.

¹⁰ Ez Clauson módosított véleménye, hiszen korábban (Clauson 1959) egy tokhár B nyelvjárási *okso* alakból származtatta a török szót. Clauson mindkét magyarázatát negatívan érinti Doerfer (1963: 539) bírálata, mely rámutat, hogy a tokhárból való származtatás kevéssé valószínű, mert eltekint attól a tényről, hogy a törökből származó mongol szó *hüker* > *üker* 'bovine animal, ox, cow; large, big; the second of the twelve animals of the zodiac' (L) formában adatolt, s a közép-mongol szókezdő *h-* történeti előzménye egy óstörök **p-* lehetett.

¹¹ Ez utóbbi származtatás fonetikai (első szótag vokalizmus!) és szemantikai nehézségeire (az ieu. szó jelentése 'állat; barom, marha', de nem 'ökör!') szintén Doerfer – az előbb említett helyen

Mielőtt javaslatot tennék egy belső török, hangutánzós bázisra¹² visszavezethető etimológiára, lássuk a magyar *ökör* szó vonatkozó modern¹³ török nyelvi adatait!

O: *öküz* 'byk, vol' (tö); *öküz* 'byk, vol' (az); *öküz* 'vol' (gag); *öküz* 'byk, vol' (tkm);

K: *ügez* 'byk, bugaj; (*peren.*) očen' bol'šoj i sil'nyj (*o čeloveke*)' (tat); *ügeđ* 'byk, vol' (bšk); *ögüz* 'vol, kastrovannyj byk' (kirg); *ögiz* 'vol, byk; (*peren.*) ploho soobražajuščij čelovek' (nog); *égiz* 'byk, vol' (kar. h), *ögüz* 'byk' (kar. k), *ög'üz* 'id. (kar. t); *ögiz* 'vol' (kzk); *ögiz* 'byk' (kkalp); *ögüz* 'vol' (kr-tat); *ögüz* 'vol' (kmk); *ögüz* 'vol' (krč-blk);

S: -;

T: *ökuz* / *xökuz*¹⁴ 'byk, vol' (nujg); *öküz* 'steer' (nujgJarring); *oqus* 'korova; byk, vol' / *okus* 'krupnyj, rogatyj skot' / *kus* 'byk, vol' / *qus* 'korova; byk, vol' (sujgMalov 1957)¹⁵; *xükiz* 'vol' (özb);

J: *oğus*, *oğos*¹⁶ 'byk voobščje; byk, vol' (Pekarskij 2: 1786–1787); vö. még: *at oğus*¹⁷ 'vol' (RusskJakSl);

H: -;

Č: *vākār*, *mākār*¹⁸ 'byk'.

Az 'ökör' jelentésű török szó belső török etimológiájának meghatározásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy – ha nem is minden nyelvágban – létezik egy török ige, melynek hangtani fölépítése és jelentése fölvetheti a lehetőségét annak, hogy bevonandó a vizsgáldásba.

O: -;

K: *üker-* 'revet'; *vopit'*, cf. *ükse-* 'vshlipyvát', *plakat' vshlipyvaja'* (tat); *üker-* 'revet', *ryčat'*; *rydat'*; (*peren.*) *vyt'*; *šumet'*; *gudet'*, cf. *ükhe-* 'gromko plakat',

– (1963: 539) már fölhívta a figyelmet.

¹² Ez a magyarázat sem nélkülözi az előzményeket. A hangutánzós bázisra visszavezethetőség lehetőségét fölvillantó magyarázatok összefoglalását ld. Róna-Tas András publikálatlan akadémiai doktori értekezésében (Róna-Tas, Dissz. 464). Róna-Tas ugyanakkor nem ezen magyarázat mellett foglalt állást.

¹³ A nyelvtörténeti adatok fölsorakoztatásához l. Clauson 120a; Sevortjan 1: 521–523.

¹⁴ A *nujg. xökuz* adat szókezdő *x*-ja lehet másodlagos, de lehet archaikus is. Ugyanez vonatkozik az özbeg adat szókezdő *x*-hangjára.

¹⁵ A *sujg. kus* és *qus* alakokban a szókezdő vokális eltűnése – természetesen – másodlagos jelenség.

¹⁶ A *jakut* adat mély hangrendűsége éppúgy másodlagos lehet, mint a *sujg.* adaté.

¹⁷ A *jakut* szókapcsolat első tagja, a török nyelvekben ismert *at* 'ló' jelentésű szó (vö. Pekarskij 1: 182).

¹⁸ Az utóbbi, szókezdő *m*-mel kezdődő nyelvjárási szóalak (vö. Egorov) másodlagos. A *v-* protézis jelentkezése a *vākār* alakban ugyanakkor szabályosnak mondható.

rydat'; prizyvno revet' (o životnyh)' (bšk); ökir- '(o byke, bugae) revet'; (o mužčine) gromko plakat' i pričitat' (pokačivajas' korpusom s boku na bok, približajas k domu, k jurte, gde est' ili nedavno byl pokojnik)', cf. öksö- 'gromko plakat', rydat'; (peren.) plakat'sja, žalovat'sja na sud'bu, ökiim¹⁹ 'nesderžannyj, vspyl'čivyj; neterpelivyj, toroplivyj' (kirg); ökir- 'revet', myčat'; vopit', rydat'', cf. öksi- 'rydat'; vshlipyvət'' (nog); èkir- 'stonat'; ryčat'; revet'; myčat'' (kar. h), ökir- 'plakat', revet'; myčat'' (kar. k), ök'ur- 'vyt', ryčat'; zevat'' (kar. t)²⁰; ökir- 'revet' (o korove); (peren.) rydat' (o čeloveke)' (kzk); ökir- 'kričat'; revet', plakat'' (kkalp); ökiir- 'revet'' (kr-tat); ökiir- 'gudet'; gremet'; buševat'; ryčat'; (peren.) gremet', slavit'sja' (kmk); ökiir- 'revet'' (krč-blk);

S: cf. öksö- 'gor'ko plakat', gromko plakat', rydat'' (ojr); öksö- 'kričat'' (ojrTuba);

T: xöküri- 'revet', rykat'(o zverjah); rydat', gromko plakat''; cf. öksü- 'vshlipyvət', rydat', plakat' navzryd' (nujg); u'kir- 'revet'' (özb);

J: –;

H: –;

Č: üxēr- 'šumet', gudet'; ryčat'; vyt', kričat''.

Ha az 'ökör' jelentésű török névszót összekapcsoljuk az 'üvölt, bög' jelentésű török igével, s erre minden okunk megvan²¹, mindenképpen eldöntendő, hogy az igei bázis származékának kell-e tartanunk az 'ökör' jelentésű névszót, vagy fordítva.

Úgy tűnik, hogy az 'ökör' közszo igei eredetű, s fordítva nem értékelhetők adataink.

Az 'üvölt, bög' ige egy hangutánzós nominális bázisra vezethető vissza. Ez a bázis az őstörökben *pök hangalakú lehetett. A *pök bázishoz egy +kVr²² képző

¹⁹ Az ökiim lexéma etimológiai státusza kérdéses. Ha régi származék, akkor egy *pök+U-(X)m morfológiai szegmentálás adattal lehet dolgunk.

²⁰ A KRPSL. tévesen jelzi, hogy idevonható az aqir- 'revet', stonat'' (kar. k) adat.

²¹ Vö. Brockelmann (1954: 49) etimológiáját, mely szerint a török buga egy hangutánzós *bu- bázis -gA képzős származéka lehet. Sevortjan (2: 231–232) negatív véleménye Brockelmann etimológiájáról nélkülözi a világos érveket.

²² A suffixum vokálisának minősége kérdéses. Erdal ötörök szóképzéséről írott kitűnő munkájának megfelelő része (1991: 465–467) három okból sem perdöntő a vonatkozó kérdésben. Egyrészt azért nem, mert a különféle hangutánzós bázisokhoz járuló példái – szám szerint tizenegy, melyekhez csatlakozik az Erdal által +klr- alakban meghatározott formáns – közül mindössze két olyan labiális magánhangzót tartalmazó bázisú akad (bü(r)+küir-, üš+küir-), melyek egyáltalában lehetővé tennék annak a meghatározását, hogy a denominális verbumképző vokálisa ténylegesen -X- (azaz négyes illeszkedésű) vagy -I- (azaz felső nyelvallású kerekítés nélküli) volt-e, vagyis kilenc példa szavazata az adott szempontból teljesen mellékes. Másrészt azért nem, mert Erdal két ötörök példája (bü(r)+küir-, üš+küir-) – mint adatai mutatják – ingadozik a második vokális minő-

járulhatott, s a rekonstruálható őstörök forma ennek megfelelően **pökkVr-* lehetett.

Az őstörök 'ökör' jelentésű közszó ennek a **pök+kVr-* hangalakban rekonstruálható igének lehet az *-(X)z* képzős származéka: **pökkVr-(X)z > *pökkXz > *pökXz*.

A **pökkVr-(X)z > *pökkXz* származtatáshoz alaktani szempontból meggyőző analógiák sorakoztathatók föl Erdal őtörök szóképzést tárgyaló monográfiájából (1991: 323):

kütuz 'a mad dog' < **kütur-(u)z*;

ärgüz ['a hó és a jég olvadása a tavasz elején'] < **ärgür-(ü)z*;

munduz ['szenilis, együgyű'] < **mun-dur-(u)z*;

adiz ['egy kisebb (műveletlen) földdarab'] < **adür-(i)z*;

yaviz 'bad' < **yavri-z*;

sämiz 'fat (adj., of an animal)' < **sämri-z*.

Erdal példáiból világosan látszik az őtörök-*(X)z* képző expanziós viselkedése, melynek eredménye az ^or(V)- végű igei bázisok végződésének megrövidülése, pontosabban: elíziója.²³

A főntebb feltételezett **pökkXz > *pökXz* változás – vagyis a szóbelseji **-kk-* gemináta egyszerűsödése – ugyanolyan kondicionált módosulás lehetne, mint amilyenre az *+(X)z* képző kínált lehetőséget a cikk első részében tárgyalt **äkki+(X)z > *äkiz* 'iker' esetében.

A *-kk-* gemináta *-z* előtti kondicionált egyszerűsödésére, s ezt követő gyöngülésére pontosan azokban a török nyelvegokban, ahol ezt a török 'iker' és 'ökör' jelentésű közszavak esetében is tapasztalhattuk, két török számnév is hasonló bizonyítékkal szolgál:

őtör. *tokküz* (*d-*) 'nine' (Clouston 474b)

O: *dokuz* (tö), *döggüz* (az), *dokuz* (gag), *dokuz* (tkm);

K: *tugüz* (tat), *tugüð* (bšk), *togüz* (nog), *toğuz* (kar. t, h), *dokuz* (kar. k), *toğüz* (kzk); *toğuz* / *toğüz* / *toğus* / *toğis* / *toqquz* (kcalp), *toguz* (kirk), *doquz* (kr-tat); *toğuz* (kkm); *toğuz* (krč-balk)²⁴;

ségét illetően (*-X-* / *-I-*). Harmadszor az teszi kérdéssé a szuffixum vokálisának a megítélését, hogy Erdal az őtörök korpuszt vizsgálta, s ezzel – bár néha megfeledekzünk róla – az őstörök nyelvi anyag nem azonosítható.

²³ A jelzett alaktani szabályszerűsége több példánk is van, s ezeket egy külön tanulmányban kívánom tárgyalni a közeli jövőben.

²⁴ A kipsak adatok közül az őtörök *tokkuz* lexéma modern formáiban szóbelseji *-K-t* (mi több: *-KK-t*) mutató kar.k, kr-tat, kkalp adatok pontosan egyeznek az alább szerepeltetett őtör. *säkkiz* számnév modern török adatainak megfelelő képviseleteivel. Ezeknek az 'akipsak'-nak mondható alakoknak a magyarázata nem biztos, hogy azonos módon képzelhető el. A kr-tat adat – mint az

Sz: *togus* (ojr), *togus* (ojrTuba), *togus* (ojrKmd), *tos* (tuv), *toğis* (hak);
 T: *toqquz* (nujg), *toqoz* / *toquz* / *toqquz* (nujgJarring), *toqış* / *to'qis* (sujg), *toqos* (szal);
 J: *toğus* (RusskJakSl.);
 H: *toqquz*;
 Cs: *tāxxār*, *tāxār*

ótör. *säkkiz* 'eight' (Clauson 823b)

O: *sekiz* (tö), *säkkiz* (az), *sekiz* (gag), *sekiz* (tkm);
 K: *sigez* (tat), *higeđ* (bšk), *segiz* (nog), *segiz'* (kar. t), *sëgiz* (kar. h), *sëkiz* (kar. k), *segiz* (kzk), *säkkiz* / *segiz* (kkalp), *segiz* (kirg), *sekiz* (kr-tat), *segiz* (kmk), *segiz* (krč-balk);
 Sz: *segis* (ojr), *segis* (ojrTuba), cf. *segizen* 'vosem'desjat' (ojrKmd), *ses* (tuv), *sigis* (hak);
 T: *säkkiz* (nujg), *sekiz* / *şekiz* (nujgJarring), *sekes* / *sak'is* (sujg), *sëkis* / *sëkes* / *sekis* (szal);
 J: *agis* (RusskJakSl.);
 H: *säkkiz*;
 Cs: *sakkār*

Megemlítendő az is, hogy néhány friss keltezésű orosz jövevénytől eltekintve (vö. pl. *nakaz*, *ukaz*) az említett török nyelvekben csakis (C)VGVz szó szerkezettel találkozunk²⁵, a '(C)VKVz' fölépítésű lexémák ismeretlenek. Nem ismeretlenek viszont a (C)VKV(C) szerkezetek²⁶, amennyiben nem 0z-re végződik a -k- utáni szótag. Mindez azt jelenti, hogy – úgy tűnik, – megtaláltuk annak a jelenségnek (a legalábbis egyik) okát, miként magyarázható, hogy a török nyelvek egy részében magánhangzóközi helyzetekben az egykori -kk- gemináta nemcsak egyszerűsödik, de utána gyöngül is a lerövidült erős obstruens, máskor viszont – ugyanezen nyelvekben – megreked az egyszerűsödés szintjén.

egész kr-tat nyelv – mutathat oguz hatást. Hasonlóan értékelhető a kar. k szóalak is. A kkalp. belső ingadozást mutató alak értékeléséhez ugyanakkor további adatok és vizsgálatok szükségeltetnek.

²⁵ Vö. pl. tat. *agiz-*, *bugaz*, *igz*, *kigez-*, *mögez*, *nigez*, *sagiz*, *sigez*, *tigez*, *tugiz*, *tigiz*, *ugiz*, *ügez* stb.

²⁶ Vö. pl. ismét a tatárból: *akay-* és *akay*, *akir-*, *baka*, *bakir*, *bikä*, *bükän*, *yokı*, *kiker-* stb.

Rövidítés- és irodalomjegyzék

- ARSI = Azerbajdzsanko–russkij slovar'. Ed. Azizbekov, H. A. Baku, 1965.
 az = azeri, ld. ARSI
- Baskakov, N. A. (1966), Dialekt černevyh tatar (tuba-kiži). Grammatičeskij očerk i slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1972), Dialekt kumandincev (kumandī-kiži). Moskva.
- BRH = Bašqortsa–rusza hüđlek. Ed. Uraqsin, Z. G. Mäskäu, 1996.
- Brockelmann, C. (1954), Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden.
- bšk = baskír, ld. BRH
- Clauson, G. Sir. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
- Clauson, G. Sir (1959), The Earliest Turkish Loan Wordsin Mongolian. Central Asiatic Journal 4: 174–187.
- Č = csuvas, ld. ČVSI
- ČVSI = Čävašla–viräšla slovar'. Ed. Skvorcov, M. I. Muska, 1982.
- Doerfer, G. (1963), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. 1. Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1965), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. 2. Wiesbaden.
- Doerfer, G. – Tezcan, S. (1980), Wörterbuch des Chaladsch. (Dialekt von Charrab). Budapest.
- Egorov, V. G. (1964), Ètimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary.
- Erdal, M. (1991), Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. 1–2. Turcologica. Hrsg. von Lars Johanson. Bd. 7. Wiesbaden.
- gag = gagauz, ld. GRMSI
- GRMSI = Gagauzsko–russko–moldavskij slovar'. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1973.
- H = haladzs, ld. Doerfer – Tezcan
- hak = hakasz, ld. HakRSI
- HakRSI = Hakassko–russkij slovar'. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1953.
- J = jakut, ld. Pekarskij; RusskJakSI
- Judahin = Judahin, K. K., Kirgizsko–russkij slovar'. Moskva, 1965.
- K = kipesak nyelväg
- kar. h = a karaim halicsi nyelvjárása, ld. KRPSI
- kar. k = a karaim krimi nyelvjárása, ld. KRPSI
- kar. t = a karaim troki nyelvjárása, ld. KRPSI
- kirg = kirgiz, ld. Judahin
- kkalp = karakalpak, ld. KkalpBask
- KkalpBask = 'Slovar'' In: Baskakov, N. A. Karakalpakszkij jazyk. I. Materialy po dialektologii. Moskva, 1951.
- kmk = kumük, ld. KmkRSI
- KmkRSI = Kumyksko–russkij slovar'. Ed. Bamatov, Z. Z. Moskva, 1969.
- kojb = kojbal, ld. R

- krč-balk = karacsáj-balkár, ld. RusskKBSI
 kr-tat = krimi-tatár, ld. KrTatRSI
 KRPSI = Karaimsko–russko–pol’skij slovar’. Eds. Baskakov, N. A. et al. Moskva, 1974.
 KrTatRSI = Krymskotatarsko–russkij slovar’. Eds. Asanov, Š. A. et al. Kiev, 1988.
 kzk = ld. KzkRSI
 KzkRSI = Mahmudov, H. – Musabaev, G., Kazahsko–russkij slovar’. Alma-Ata, 1954.
 L = Lessing, F. D. Mongolian–English Dictionary. Bloomington, 1973.
 Ligeti Lajos (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-
 korban. Budapest.
 nog = nogaj, ld. NRSI
 NRSI = Nogajsko–russkij slovar’. Ed. Baskakov, N.A. Moskva, 1963.
 nujg = neoujgur, ld. UjgRSI
 nujgJarring = Jarring, Gunnar, An Eastern Turki–English Dialect Dictionary. Lund,
 1964.
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Pest [később] Budapest. 1 (1862) –
 O = oguz nyelvág
 ojr = ojrot, ld. OjrRSI
 ojrKmd = az ojrot nyelv kumandī nyelvjárása, ld. Baskakov 1972
 OjrRSI = Ojrotsko–russkij slovar’. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1947.
 ojrTuba = az ojrot nyelv tuba nyelvjárása, ld. Baskakov 1966
 özb = özbek, ld. UzbRSI
 Poppe, N. (1960), Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil 1.
 Vergleichende Lautlehre. Wiesbaden.
 R = Radloff, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. 1–4. Sanktpeterburg’’,
 1893–1911.
 Ramstedt, G. J. (1957), Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. 1. Lautlehre.
 Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 104: 1. Helsinki.
 Róna-Tas, Dissz. = Róna-Tas András, Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. A
 nyelvrokonság elmélete és a csuvas–mongol nyelvviszony. Akadémiai doktori ér-
 tekezés. Budapest, 1970. Kézirat.
 RusskKBSI = Russko–karačaevó–balkarskij slovar’. Eds. Sujunčev, H. I. – Urusbiev, I.
 H. Moskva, 1965.
 RusskJakSI = Russko–jakutskij slovar’. Eds. Afanas’ev, P. S. – Haritonov, L. N.
 Moskva, 1968.
 S = szibériai török nyelvág
 Sevortjan 1–2. = Sevortjan, Ė. V. Ėtimologičeskij slovar’ tjurkskih jazykov. 1–2.
 Moskva. 1974–1978.
 sujgMalov = Malov, S. E., Jazyk želtyh ujugurov. Alma-Ata, 1957.
 szal = szalár, ld. Tenišev
 T = turki nyelvág
 tat = kazáni tatár, ld. TRSI
 Tenišev, Ė. R. (1976), Stroj salarskogo jazyka. Moskva.
 TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. Főszerk. Benkő Loránd.
 Budapest 1967–1984.

tkm = türkmén, ld. TkmRSI

TkmRSI = Turkmensko–russkij slovar'. Eds. Baskakov, N. A. et al. Moskva, 1968.

tö = török, ld. TuRSI.

TRSI = Tatarsko–russkij slovar'. Ed. Golovkina, O. V. Moskva, 1966.

TuRSI = Turecko–russkij slovar'. Eds. Mustafaev, È. M.-È. et al. Moskva, 1977.

tuv = tuvai, ld. TuvRSI

TuvRSI = Tuvinsko–russkij slovar'. Ed. Pal'mbah, A. A. Moskva, 1955.

UjgRSI = Ujgursko–russkij slovar'. Ed. Rahimov, T. R. Moskva, 1968.

UzbRSI = Uzbeksko–russkij slovar'. Eds. Borovkov, L. K. et al. Moskva, 1959.

A székely rovásírás latin rejtélye

The literature of the Székely runaic writing has meantan unsolved puzzle for more than sixty years. The precedents go back to 1598 when Telegdi publishing the alphabet and rudiments of this runaic writing remarked on a vague particularity: "They have (i.e. the Székely people) some insect-like syllabic signs not composed of real letters." (Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae.)

The note referred to some characters to be read *tpru(s)*. The strange group of sounds brought about farfetched ventures of solution.

The author makes evident that such phonetic solution of these characters was a reading error in 1598, as well.

Tpru and *tprus* were not really phonetic pictures of the relevant characters, but commonly used abbreviated forms of the Latin word *temperius* (= earlier) in the Middle Ages. In its context the word *temperius* written next to some characters did not mean their reading, but referred to the fact that the closer character was the earlier, archaic form of a new current one.

A rejtély felbukkanása a rovásírással foglalkozó szakirodalomban több mint hatvan évvel ezelőttre tehető, amikor Németh Gyula közzé tette a „Magyar rovásírás” c. cikkét. „A nikolsburgi ábécé és Telegdi *tprus*, illetve *tpru* betűjele egy sajtószerű betűcsoportra a *capita dictionum*ra hívja fel a figyelmet. Ez a *tpru* jel valami tréfás eleme az írásnak. Telegdi a következőket mondja róla és még két jelről (rajzukat I. 6. ábra; Sebestyén, MRHE. XVII. melléklet és 103 l.): »Van ezeken kívül még néhány féreghez hasonló szótagjegyük, amelyek nincsenek valódi betűkből összetéve. Ezeket a székelyek a szavak fejének nevezik.« (Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant.) Hogy mi az a *capita dictionum* ('a szavak, mondások fejei'), az egészen homályos, és azt sem tudjuk, milyen magyar kifejezés fordítása lehet ez. Ezek eredetileg részint talán egyszerű jelek (mb), részint talán ligatúrák (ant) s csak furcsa alakjuk miatt kerültek egy csoportba „*capita dictionum*” néven; érdekes a jelentésük: a *tpru* a bilabiális tremolans¹ jele,

¹ A bilabiális tremolans (helyes latinsággal tremulans) – régies terminológia, laza, rezgő ajakzárát jelölt.

az *nt* és az *mp*, *mb* egy nazális és egy homorgán explozíva kapcsolata. Rejtelmes – legalábbis egyelőre – a nikolsburgi *us* jele is.” (Németh 1934: 23.)

(1483) Nikolsburgi ABC	(1687) MARSIGLI	(1598) TELEGDI
ent	nt	ant
tprus		tpru
em p	mb	amb

(Németh 1934: 22 alapján a „capita dictionum”)

Mielőtt a rejtély megoldásába belefognánk, tekintsük át röviden a rovásírás forrásanyagát.

A szórványemlékeken kívül három alapvető forrásra támaszkodik a szakirodalom. Ezek közül a legrégebbi az ún. Nikolsburgi ábécé, amely egy 1483-ban megjelent ösnyomatvány hátsó táblája elé bekötött pergamen lapon maradt fenn. 1598-ból való Telegdi János Rudimentája, amely a rovásírás elterjesztését célzó tankönyvnek készült, de kinyomtatásra nem került. A harmadik forrás Luigi Ferdinando Marsigli olasz grófnak egy székely rovásírásos naptármásolatához csatolt ábécéje, amelyet a tudós hadmérnök 1690 körül írhatott le. Szokás még említeni Kájoni János ábécéjét. Ezt most figyelmen kívül hagyhatjuk, mert nem független forrás, – az egyezések és eltérések alapján a Telegdi Rudimenta – több pontatlanságot is tartalmazó – átírásának tűnik.

Mindhárom alapvető forrás teljes ábécét tartalmaz, és mint Németh Gyula fenti táblázatában összefoglalta, tartalmazza a rejtélyes „féreghez hasonló szótagjegyeket” is.

Németh Gyula véleménye viszonylag tartózkodó a rejtélyes jelekről. Jakubovich Emil – aki egyébként tevékeny részt vállalt, amikor a Nikolsburgi ábécé egy külföldi árverésen felbukkant, és azt meg is szerezte a magyar állam javára, – a következtetésekben és analógiákban jóval továbbmegy. A Telegdi Rudimenta több, eltérő másolatát is felveszi a vizsgálatába, és példákat hoz a

régi „bilabiális tremolans” hang továbbélésének igazolására a *Ptrügy* falunév és a *tüsszentés* és *tücsök* szavak Pápai Páriz szótárában *ptr* hangzóval leírt változatának – *ptrüszentés*, *ptrütsök* stb. – felidézésével.

Hogy a kizárólagos fonetikai értelmezés nem bizonyult kielégítő magyarázatnak, azt igazolja a téma máig tartó utóélete, újabb és újabb, – akár a fantázia körébe sorolható – magyarázatok felbukkanása. Szekeres István a *tprus* rovásjel párhuzamait Karl Faulmann múlt századi jelgyűjteményében ’utód’, ’utána megy’ és rokon értelmű értelmezésekben találja. Hangtani magyarázatként a magyar *tipró* szóból eredezteti, az ellenséget eltiprásig üldöző követőre utalva. Simon Péter egészen messze vezető következtetésekre jut. Szerinte a *tpru* – talán – az óegyiptomi skarabeus jel megfelelője, amelynek hangértéke *chpr/w/*, ami nagy egyezést mutat. Vagyis a székely jel is a Napisten, a felkelő Nap jelképe lenne, és annak hangértéke – *tpru* – magánhangzók közbeiktatásával a felkelő Nap nevének a székelyek ősei által használt változata volt. – Hogy ez a név hogy hangozhatott, arról a szerző már nem szól. Nagyjából ennyi a jelértelmezés története. (Ehhez még kapcsolódik az *us*-nak mondott jelértelmezés bokra is, amelyet Szekeres az *ős* szavunkkal, Varga Géza az életfa virágával azonosít.

Ha valaminek ennyiféle – és eltérő – magyarázata van, az óhatatlanul felkelti a kutató gyanúját: Vajon nem a kiindulás hibás-e, s a kérdés nem sokkal egyszerűbb-e, mint első látásra tűnik. – Ezzel a logikával jutott M. Ventris a lineáris B megfejtője arra a következtetésre, hogy az írás nyelve görög. Ha annyiféle eltérő hipotézis él, valaminek kell lennie, ami annyira triviális, hogy a kutatók éppen ezért nem veszik számításba.

Nos, így fogtam hozzá a rovás-„reptiliák” (férgek) rejtélyéhez, s azt hiszem, végre feloszolhat a látást akadályozó köd.

1. Telegdi leírása oly világos, ábécéje egyszerű, a magyar fonetikához – a korabeli latin betűs ortográfiánál sokkal jobban – igazodó, róla igazán felesleges feltételezni, hogy óegyiptomi kaballsztikus jeleket őrzött volna meg.

2. A *capita dictionum* közé sorolt jelek közül az *ant* (a Nikolsburgi ábécében *ent*, Marsigliánál *nt*) nyilvánvalóan – ahogyan ezt Németh Gyula is kimutatja – *nt* hangkapcsolatok. Az *amb* (*mb*, *emp*) pedig *mb* és zöngétlen párja *mp*. Nazálissal összeolvadó zárhang.

3. A *tpru(s)* több figyelmet érdemel. – Bizonytalanság esetén mindig érdemes az eredeti forráshoz fordulnunk, mert előfordulhat, hogy a forrás közvetítése, átírása során valami deformálódhatott, kimaradhatott, esetleg más olvasat is lehetséges, vagy a magyarázat az eredeti kontextusban van.

Mit mutatnak az eredeti anyagok, ill. azok facsimilei? A legrégebbi a Nikolsburgi ábécé. Ebben kétszer fordul elő *tprus*. Egyszer valamiért áthúzva alatta egy görög ró betűre vagy latin kis *p*-re emlékeztető jellel, egyszer pedig a

legutolsó jel felett . Marsigli ábécéjében nincs ez a furcsa hangcsoport. Telegdi Rudimentájában ismét megjelenik, de nem a nikolsburgi jelhez kapcsolva, hanem egy másik jel mellett *tpru*-nak írva.

Rögtön két dolog tűnik szembe:

Egyrészt ezt a furcsa hangcsoportot, amely pedig minden következtetés szerint igen ősi, atavisztikus jelenség, egyszer így, másszor úgy jelölik?

Másrészről a Telegdinél *tpru*-nak mondott jel Marsiglinél *mb* hangértékű, a Nikolsburgi ábécében *mp* hangértékű (az *a* és *e* csak ejtéskönnyítő magánhangzók az *amb* és *emp* egymásnak megfelelő zöngés, ill. zöngétlen hangkapcsolatban). E második észrevétel alapján feltételezhetjük, hogy Telegdi *tpru*-hoz kapcsolt

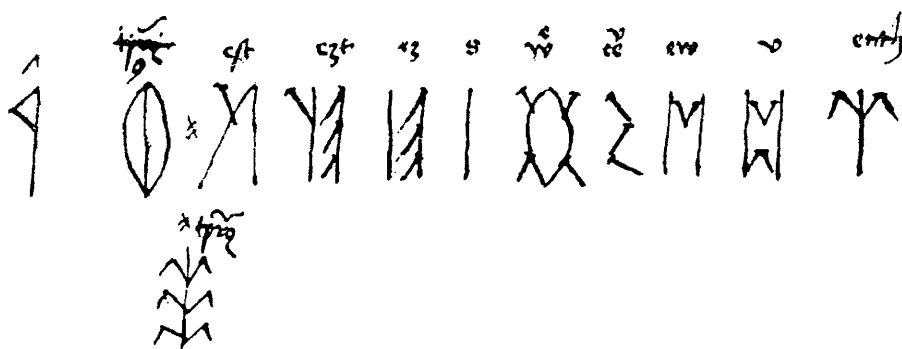
jele is *mp*, ill. *mb* hangértékű – hiszen nagyon hasonló jel –, ez esetben azonban a *tpru*, ill. *tprus* nem lehet hangjelzés. Ez utóbbi megállapítás annál könnyebben elfogadható lenne, mivel a betűcsoport a Nikolsburgi ábécében és Telegdinél teljesen más formájú jelnél szerepel. De hát akkor miről van itt szó? A facsimile tüzetes szemrevétele Telegdi esetén nem nyújt több információt. A Nikolsburgi ábécé már sokkal több lehetőséget sejtet. A betűcsoport kétszer is szerepel. Mindkét leírásban a szöveg fölött repülő madárra emlékeztető hullámvonal van. Ez nem lehet véletlen.

A betűsor *tprq*, – a *q* vagy *g* leírása nem egészen szabályos – Németh Gyula *tprus*-nak olvassa a betűsort. Rosszul olvasta? A régi öregek még értettek a középkori kézírások olvasásához. A kiváló Németh Gyula ekkorát nem tévedhetett, – nem is tévedett – mikor az utolsó jelet *us*-nak olvasta. A középkori latin a gyakori hangkapcsolatok leírására egyezményes jellel való rövidítést (*abbreviatio per signa conventionalia*) használt. A *q*, ill. *g* jelet Németh Gyula jól oldotta fel, amikor *us*-nak olvasta, a szó végén ez volt ennek a jelnek az állandó jelentése. Csodálatos módon azonban elkerülte a figyelmét a betűk felett repülő madár-vonal. A középkori latinban elterjedt leírasmód volt az egyéni variációkban használt betűkihagyásos, ill. összevonásos írásmód is (*abbreviatio per contractionem*), amely különleges jelekkel egészült ki. Felül esetlegesen a magas hangrendre, (alul a mélyre) utaló vonalacska jelen meg, a hullám kiesett nazális hangra utalt. Az *n*, *m*, *r* betűk kihagyásával nagyon gyakorta a kiejtésüket könnyítő magánhangzó elhagyása is együtt járt.

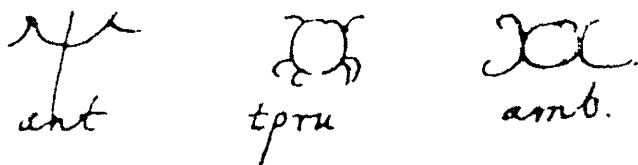
Rejtélyes betűcsoportunk lehetséges olvasata így *temperius* vagy *temporius*. Az áthúzott változatban még az *i* betű pontja is elég nagy valószínűséggel megfigyelhető. Jelentése: 'korábban', a *tempus* szó adverbium gradus comparativusa. Ez nyelvtanilag is helyes, a magyar latinításban is használt forma. A jelentése pedig, mint azonnal látható lesz, egyrészt illeszkedik a források kontextusába, másrészt egyértelműen megoldja a „rejtélyt”, – amelyet, most már látom,

Az alapvetően eltérő *tprus* és *tpru* jeleknek az idézett szerzők feloldásában azonos hangként értelmezése, (a melléjük írt hasonló betűcsoport ellenére!) mindig is ellentmondott a székely rovásírás belső logikájának. Most egy rejtéllyel, ill. legendával szegényebbek lettünk, de egy ismerettel gazdagab-
bak, s ez nem kevés.

Ábrák

A nikolsburgi ábécé, részlet (OSzK MNy 70)

Telegdi Rudimentája, részlet (Telegdi 1994: 34)

Irodalom²

- Burián János (1900), Latin–magyar szótár a középiskolák számára. Budapest.
- Cappelli (1973), Dizionario di Abbreviature latine ed italiane. Milano. Eredeti kiadása Modena 1929.
- Chadwick, John (1980), A lineáris B megfejtése. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bartal, Antonius (1901), Glossarium Mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Budapest.
- Jakubovich Emil (1935), A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. MNyTK 35.
- Kállay István – Érszegi Géza (szerk.) (1986), A történelem segédtudományai. Paleográfia. Budapest.
- Németh Gyula (1934), A magyar rovásírás. In: A magyar nyelvtudomány kézikönyve II. 2. Budapest.
- Simon Péter (1993), A székely írás eredetéről. In: Bronzkori magyar írásbeliség. Írástörténeti Kutató Intézet, Budapest.
- Szekeres István (1993), Őstörténetünk írásjelekben. In: Bronzkori magyar írásbeliség. Írástörténeti Kutató Intézet, Budapest.
- Telegdi János (1994), RUDIMENTA. Ars Libri, Budapest.
- Varga Géza (1993), Bronzkori magyar írásbeliség. Írástörténeti Kutató Intézet, Budapest.

² A tudomány az idézett szerzők nem mindegyikét tartja egyaránt mértékadónak.

A nyelvcsere folyamata és kutatása¹

The usual outcome of bilingualism, however, is a return to monolingualism. This language change may take the form of (1) the maintenance of the group's original language and the disappearance of the second language, (2) a shift to the group's second language and the disappearance of the first language, or (3) the evolution of a new language through the processes of pidginization and creolization. In this article the author, herself a bilingual, presents an outline of the process of language shift and its research issues. The notion of language shift becomes clear in this study by the description of some linguistic concepts, such as language death, linguisticism, language murder, language maintenance, language revitalization, language revival, which are in relation with the process of language shift. The author discusses the group's social demographic factors and the attitudes of the group toward its own native language. This information may explain why a particular minority group shifts over to another language. It is stressed that no single factor can be responsible for a group's language shift, but several factors interact in complex ways affecting the process. After the presentation of the linguistic consequences of this phenomenon, the most important studies in this topic and the research methods of the study of language shift are summarized.

1. A nyelvcsere és társfogalmai

A világ lakosságának többsége nem egynyelvű, hanem inkább két- vagy többnyelvű közösségekben él. A kétnyelvűség egy-, illetve többnyelvűségből alakulhat ki, és a „kétnyelvű helyzet egynyelvűvé, háromnyelvűvé vagy stabil kétnyelvűséggé fejlődhet” (Tabouret – Keller 1968: 108). A két- vagy többnyelvű közösségek vizsgálatakor ezért elsődleges annak tisztázása, hogy a közösség életében a kétnyelvűség stabil, vagy pedig instabil (átmeneti) jelenségnek tekinthető (Fishman 1968; Gal 1979: 2). A stabil kétnyelvű közösségek „megőrzik” az általuk használt nyelveket. Ezzel szemben az instabil kétnyelvű közösségek saját nyelvük használatáról áttérnek egy másik nyelv használatára (Fishman 1968; Gal 1979: 2). Ez utóbbi közösségek a nyelvcsere folyamatát élik át. „A nyelvcsere azóta létező nyelvi jelenség, amióta a nyelvek kapcsolatba kerültek egymással” (Grosjean 1982: 102). Weinreich megfogalmazása szerint nyelvcsere akkor következik be, ha a közösség „egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára” (1953: 68). Az anyanyelv elhagyása egy másik nyelv elő-

¹ A tanulmány az OTKA T 030305 és az NKFP 5/126/2001 támogatásával készült.

nyére elsősorban két csoport egyé válásakor következik be. Ez a jelenség lép fel, ha egy törzs egyesül egy másik csoporttal, vagy ha egy kisebbségi közösség átveszi az őt körülvevő többségi csoport kultúráját (Gumperz 1971: 119). Fontos megjegyezni azonban, hogy léteznek olyan csoportok is, amelyeknél a nyelvcsere már befejeződött, de etnikai kultúrájukat ennek ellenére megőrizték. Ez jellemző például az angliai cigányokra, sok amerikai indián törzsre (Paulston 1994: 15) és amerikai bevándorlóra (Gumperz 1982: 39).

Európában a nyelvcsere a többségi nemzet irányába történő nyelvi és kulturális asszimiláció jele, ezért sajátos politikai velejárói vannak (Gal 1979: 2).

A nyelvcsere ismertetésekor néhány fogalom tisztázása mindenképpen fontosnak tűnik. Ezek a következők: nyelvvesztés, nyelvhalál, nyelvpusztítás, lingvícizmus, illetve nyelvmegőrzés, nyelvélénkítés és nyelvfelélesztés.

A nyelvcsere folyamatnak kell tekinteni. E folyamat kezdetét jelzi, ha a közösség egy vagy több tagja nem használja többé csoportja anyanyelvét, hanem egy másik nyelvet beszél. A folyamat befejezésekor a közösség tagjai közül már senki sem beszél a közösség eredeti nyelvét, csak az „új” nyelvet. Ellentétben a nyelvcserevel a nyelvvesztés (language loss, language attrition) „egy egyén életében következik be” (Stubbs 1985: 119) úgy, hogy a beszélő gyermekkorában elsajátított anyanyelvét (első nyelvét) bizonyos életkörülmények hatására elveszti, elhagyja (vö. Bartha 1995: 40).

A nyelvhalálra (language death) az a jellemző, hogy a nyelv adott közösségbeli kimúlásával a nyelv teljesen eltűnik, többé már egy ember sem beszél a földön (vö. Trudgill 1992: 45–47, Paulston 1994: 47). Paulston Thomasont idézve írja, hogy egy nyelv halálát jelenti, ha (1) már nincs anyanyelvi beszélője, (2) egy közösség sem használja mindennapi beszélgetései során és (3) a normális körülményekre jellemző állandó változások nem jellemzik már (Thomason 1982; Paulston 1994). Nyelvhalál következik be például a mexikói malinchok nyelvének, a nahuatl esetében (Hill – Hill 1977). Ismereteink szerint az első nyelvhalálról szóló monográfiát Ioan Coteanu írta 1957-ben, román nyelven (Dressler és Wodak Leodolter 1977: 6). A félszáz oldalnál nem hosszabb könyv, a román alapnyelvből kifejlődött négy nyelvjárás: a dákoromán, az aromán (vagy másik nevén a macedoromán), a meglenoromán és az isztroromán közül, az utóbbi halálával foglalkozik. Az isztroromán alapszókinccse és nyelvtani szerkezete a dákoromántól (melyből a mai román nyelv alakult ki) 6–700 éve elszakadt és ettől izoláltan fejlődött. Latin sajátosságait részben megőrizve elsősorban lexikai, de nyelvtani szerkezetét tekintve is változott a horvát, a szlovén és az olasz nyelv hatására. Coteanu figyelemre méltó megállapításai közül kettőt említek meg. Az egyik, hogy egy nyelv halála nem oly módon következik be, hogy A nyelv grammatikai szerkezete azonosul B nyelv grammatikai szerkezetével, hanem úgy, hogy az A nyelvet beszélő közösség egy tagja sem beszél többé saját nyelvét. A szerző nem vonja kétségbe azt sem, hogy A nyelv grammatikai

szerkezetének szétesése, a egyes szerkezetek kialakulása is szerepet játszhat ennek a nyelvnek a halálában, viszont azt sem vitatja, hogy ha B nyelv valamilyen oknál fogva elveszítené eddigi erőteljes hatását, akkor a közösség a kontaktushatások ellenére is képes lenne megőrizni saját nyelvét. Coteanu egy másik érdekes megállapítása, hogy az isztroromán archaikus elemeit csak a gyerekeknél tudta rögzíteni, mivel a felnőttek közül a nők az idegenek jelenlétében kerültek ezek használatát, és a férfiak viszont már maguk között sem használják (1957: 42). Coteanu könyve után húsz évvel a *Linguistics* és az *International Journal of the Sociology of Language* című folyóiratok egy-egy teljes számban foglalkoztak a témával, majd 1981-ben Nancy C. Dorian monográfiája jelent meg a nyelvhalálról (*Linguistics* 1977/191; *IJSL* 1977/12; Dorian 1981).

A lingvicizmust Skutnabb-Kangas a kisebbségi közösségeket fenyegető, a nyelv alapján történő megkülönböztetés ideológiájának nevezi. A magyarul megjelent könyvében a faji megkülönböztetést (racism), az etnikai megkülönböztetést (ethnicism) és a nyelvi megkülönböztetést (linguicism) így definiálja. „A 'faj' etnicitás/kultúra vagy nyelv alapján meghatározott csoportok között, a hatalom és az (anyagi és egyéb) források egyenlőtlen elosztásának legitimálására, megvalósítására és reprodukálására felhasznált ideológiák, struktúrák és gyakorlat” (1997: 20). Bartha Csilla (1999: 229) véleménye szerint, „ha a magyarországi kisebbségek oktatásának történetét végigtekintjük, nem járunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy e csoportok különböző időszakokban a kulturális és intézményi lingvicizmus különböző formáival szembesülhettek. Az előbbi a többségi viselkedésében a kisebbségi anyanyelv csökkent értékének hangoztatásaként jelenik meg, míg az utóbbi már a kisebbségi anyanyelvek tanításával kapcsolatos, a többségi nyelv elsajátítását hangsúlyozó, a kisebbségi anyanyelvek oktatásának kevés jelentőséget tulajdonító konkrét lépéseket jelenti (vö. Skutnabb-Kangas 1997: 30–31)”.

A nyelvpusztítás (language murder) során ugyanúgy, mint a nyelvvesztés vagy a nyelvhalál esetében egy nyelv használata szűnik meg. Viszont ebben az esetben a nyelv a legerőszakosabb módon hal el: vagy úgy, hogy a nyelv összes beszélőjét fizikailag megsemmisítik (fajirtás), vagy pedig úgy, hogy brutális módon asszimilálják őket (nyelvirtás) (Kloss 1969: 177; Dressler és Wodak Leodolter 1977: 5).

A nyelvcsere ellenpólusa a nyelvmegőrzés (language maintenance). A nyelvmegőrzés a hatvanas évek elejétől vált a kutatások egyik fő témájává (Fishman 1966: 424), a kétnyelvű közösségek kultúrájának és nyelvének fenntartására irányuló törekvésekkel párhuzamosan. Bár a nyelvcsere és a nyelvmegőrzés ellentétes irányú folyamat, mégis egy-egy közösség életében eltérő mértékben bár, de egyszerre van jelen. Ugyanis mindkét jelenség szoros kapcsolatban van a társadalmi és kulturális változásokkal, valamint a csoportok között meglévő kapcsolatokkal. Egyes kutatók ezért a két jelenséget egyszerre vizsgálják (Fish-

man 1966; IJSL 1980/25; 1987/68; 1988/69; Amastae 1982).

Fishman szerint a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere tanulmányozása a más-más nyelvet beszélő lakosság kontaktusának kialakulása után válik időszerűvé (1966: 424). Paulston (1994: 20–21) három olyan körülményt ismertet, amikor nyelvcsere nem figyelhető meg, de a nyelvmegőrzés igen. Az első, amikor a csoport önként alakít ki maga körül egy képzeletbeli határvonalat, ami a többséggel való érintkezést akadályozza (vö. Barth 1969). Ebben az esetben nem a csoport nyelvének, hanem egyéb dolognak, például a vallásnak a megőrzését szolgálja az önként vállalt elzártság, ami persze a nyelv megőrzését is maga után vonja. Példa erre a pennsylvaniai németek (Amish-ok) csoportja (vö. Huffines 1980). Egy másik szituáció, amikor egy közösség külsőleg van elhatárolva a többségtől. A fekete amerikaiak múltbeli helyzete jó példa erre, amikor is a közösség korlátozva volt bizonyos javak, szolgáltatások megszerzésében és különösen a munkához jutás tekintetében. Ugyancsak a nyelvmegőrzést segíti elő a földrajzi izoláltság (pl. a kecsua indiánok az Andok hegységben). A harmadik a diglossziaszerű² szituáció (Ferguson 1959), ahol a két nyelv funkciójának megosztása érvényesül, vagyis amikor mindkét nyelvnek megvan a saját funkciója és nyelvhasználati területe (Paulston 1994: 20–21). Ilyen az arabon belül a klasszikus és az egyiptomi arab, a svájci német esetében a sztenderd és a svájci német (Ferguson 1975: 294).

A nyelvélénkítés (language revitalization) esetében egy létező nyelv életerejének növekedését figyelhetjük meg. Paulston a finn nyelvet említi példaként. Finnország a 13. században svéd fennhatóság alá került, ezután pedig (1809-től) orosz fennhatóság alá. A 18. században az Ifjú Finnek pártcsoportosulás (nemzeti-liberális frakció) a svédül beszélő közép- és felsőosztályt a finn nyelv használatára akarta rávenni. A finn nacionalisták hosszú harca eredményeként 1902-ban a finn a svéd nyelvvel teljesen egyenlő elismerést szerzett (Paulston 1994: 97–98). Finnországban ma is két hivatalos nyelv van: a finn és a svéd.

Nyelvfelélesztésnek (language revival) nevezzük azt a jelenséget, amikor egy halálra ítélt nyelvet új életre keltenek. Az eddigi egyetlen igazi nyelvfelélesztés a héber esetében történt meg (Paulston 1994: 93).

2. A nyelvcsere típusai

Susan Gal (1991) két európai kisebbségi közösség nyelvcserefolyamatának példáján keresztül ismerteti a nyelvcsere típusait. Ezeket Gal a kisebbségi csoportok társadalmi rétegződésével, valamint velejáróival hozza összefüggésbe.

Az első nyelvcseretípus azokra a közösségekre jellemző, amelyek a többségi

² A diglosszia jelenségét több magyar nyelvű tanulmány is ismerteti (lásd például Kiss 1989; Lanstyák 1993a; 1993b; 1994a; 1994b; Fenyvesi 1995).

csoporthal ellentétben egy szegényebb, hatalom és tekintély nélküli csoportot alkotnak, mint például a felsőri magyarok. A felsőri magyarok szegényparaszti közössége gazdaságilag és társadalmilag nem tud versenyre kelni a jó módú, polgárosult néemtséggel. A nyelvcserehelyzetben lévő fiatal magyarok a hetvenes években a következőképpen vélekedtek a közösségben még használt két nyelvvel kapcsolatban: a magyar nyelv a parasztok, a kelet nyelve, a múltat szimbolizálja. Ezzel szemben a német a társadalmi mobilitás, a nyugat és a jövő nyelve (Gal 1991: 68). E szemlélettel összhangban a vizsgált közösségben az állam nyelve vált presztízsnnyelvvé és a magyar tekintély nélküli, családi nyelvvé.

A második nyelvcseretípus esetében a kisebbségi közösség a többséghez viszonyítva már erőteljesebb társadalmi és gazdasági tekintéllyel bír. Gal itt példaként a romániai szászok esetét említi. A romániai szászok a második világháború előtt gazdag földművelők voltak és a települések domináns rétegét képviselték. A háború utáni kitelepítések, kollektivizálás, központosítás és iparosítás ellenére sem változott meg lényegesen a románok és a szászok társadalmi különbsége. Továbbra is fennmaradt az a nézet, mely szerint a szászok által is lakott településeken a civilizáció és a technika fejlődése a szászok gazdasági erejének köszönhető. Ennek következtében a szászok a felsőöriekkel ellentétben sokkal jobban megőrizték anyanyelvüket. Csoportjuk fiataljai körében is elkezdődött a nyelvcsere, de ennek jellege eltér a burgenlandi magyarok nyelvcserejétől. A szászok esetében a többségi nyelv elsősorban a kevésbé tiszteleltre méltó beszédeseményekre korlátozódik, ugyanis vicceselés, ittas verekedés vagy káromkodás esetén beszélnek a többség nyelvét (Gal 1991).

Paulston Galhoz hasonlóan a nyelvcsere és nyelvmegőrzést a kisebbségi közösségek gazdasági és társadalmi helyzetével hozza összefüggésbe. A Franciaország déli részén, mezőgazdasági munkából élő oxitánok³ nem tudnak az iparosodott északiakkal versenyre kelni (1994). Számukra a francia nyelv a külvilág, a gazdagság és a művelődés nyelve. Ezzel szemben anyanyelvük az otthon, a szegénység és a műveletlenség nyelve, ami egyben szégyellni valóvá is vált (Eckert 1983: 294). Az oxitán szülők egynyelvű franciának nevelik gyermekeiket és arra buzdítják őket, hogy jövőjük érdekében hagyják el szülőhelyüket és költözzenek a nagyobb munkalehetőséggel kecsegtető, iparosodott északi területekre (Paulston 1994: 50).

A katalánok közösségére viszont inkább anyanyelvük megőrzése jellemző, mint a nyelvcsere. Ennek okát elsősorban a Spanyolország északkeleti részén fekvő Katalónia 18. században kialakult ipari fejlettségében és a térségben ezzel együtt létrejött gazdasági, kulturális és nyelvi újjászületésben kell keresni (Paulston 1994). Paulston megemlíti egy vizsgálatot, mely szerint a katalóniai

³ Antal László az „occitán” alakot használja, 1981: 180.

iskolákban tanuló diákok 45–50%-a beszéli a katalánt. Esetükben nem az elvándorlás, a szétszóródás a jellemző (vö. az oxitánok esetét), hanem a Katalónián kívüli spanyolországi területeken élő katalánok erőteljes Katalóniába történő visszatérése, bevándorlása (McNair 1980: 25).

3. A nyelvcsere előidéző faktorok

A nyelvcserekutatások egyik központi témája azoknak a faktoroknak a számbavétele és tipizálása, amelyek egy-egy közösség esetében ezt a folyamatot elindítják, amelyek befejezéséhez hozzájárulnak, továbbá amelyek ütemét lassíthatják, illetve gyorsíthatják.

Tévedés lenne a nyelvcserehez vezető faktorokat úgy tekinteni, mint amelyek egységesen és egyenlő mértékben hatnak minden közösség életében. Egyesek gyakran megfigyelhető, lényeges, fő faktorok, mások egyedibb, viszonylagos faktorok, s ezek minőségbeli különbségeire az egyes közösségek vizsgálatakor derül fény.

Kloss az amerikai emigráns csoportok példáján szemlélteti, hogy léteznek ún. ambivalens faktorok, amelyek pozitív és negatív összefüggést egyaránt mutathatnak a nyelvcserevel és a nyelvmegőrzéssel (vö. Kloss 1966: 206–252). Lényeges megemlíteni még, hogy a folyamatot kiváltó faktorok inkább együttesen, egymással interakcióban fejtik ki hatásukat, mint külön-külön (Fishman 1966: 441).

Az alábbiakban számba veszem mind az őshonos, mind az emigráns közösségek nyelvcserejének több faktorát. Bár nyilvánvalóan léteznek eltérések a két típusú közösség nyelvcserejét illetően, több tényező esetében a folyamattal való összefüggés hasonló jellegű.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvcsere faktorainak bemutatásakor egyben a nyelvmegőrzés faktorait is illő számba venni, mivel az a faktor, amely elősegíti a nyelvcsere, meggátolja a nyelvmegőrzést és fordítva. Egyes kutatók ezért a két szociolingvisztikai változást befolyásoló faktorokat együtt tárgyalják (Grosjean 1982; Tabouret-Keller 1968).

3.1. Társadalmi és demográfiai tényezők

(1) Társadalmi oldalról a folyamat kialakulásának egyik fontos befolyásoló tényezője az eltérő nyelvet beszélő csoportok közötti érintkezés létrejöttének körülményeiben rejlik (Lieberson és mtsai 1975). A nyelvcsere az önkéntes kivándorlók esetében gyorsan, viszont az anektált vagy gyarmatosított területeken élők esetében viszonylag lassan megy végbe (Paulston 1994: 10). Lieberson és kollégái szerint a nyelvcsere lefolyása és az etnikai kapcsolatok minősége eltérhet azokban a helyzetekben, ahol a több-

ségnek alárendelt csoport őshonos vagy emigráns közösség (1975: 53; Paulston 1994: 11). Ennek megfelelően az őshonos kontra emigráns és alárendelt kontra föléndelt dimenziók szerint négy közösségi típus különíthető el: (a) őshonos – föléndelt, (b) emigráns – föléndelt, (c) őshonos – alárendelt és (d) emigráns – alárendelt. A keletkezésüknel fogva más-más státusszal rendelkező csoportok közül az első kettő esetében nagyon valószínűtlen a nyelvcsere kialakulása (Lieberson és mtsai 1975: 53). Egy föléndelt közösség nyelvvesztésének esetét említi azonban Paulston. Az angliai franciák a Hastings-i győzedelmes csata (1066) után több mint három évszázadon át megőrizték nyelvüket, amikor azonban elveszítették a kontinensen fekvő területeiket, elvesztették nyelvüket is (Paulston 1994: 11). A két alárendelt (c és d) csoporttípus esetében a nyelvcsere többnyire végbemegy. Lieberson és kollégái ugyanakkor különbséget tesznek e két utóbbi csoport között a nyelvcsere lefolyásának ütemét tekintve. Az amerikai egyesült államokbeli kisebbségek helyzetét vizsgálva alakult ki az a véleményük, mely szerint az emigráns közösségek esetében gyorsabban megy végbe a nyelvcsere, mint az őshonos csoportok esetén (Lieberson és mtsai 1975). Ez persze nem jelenti azt, hogy az őshonos alárendelt kisebbségi csoportok esetében egységesen és ugyanolyan módon menne végbe ősi nyelvük elhagyása. Találunk ebben a típusban is olyan közösséget, amely esetében a nyelvcsere rövid idő alatt megy végbe, és olyat is, amelyre inkább a nyelvmegőrzés, mint a nyelvcsere a jellemző (vö. Gal 1991).

(2) A csoport életében végbemehet olyan társadalmi, gazdasági, politikai változás, amelynek hatására a csoport addigi szociális kapcsolati rendszere megváltozik, a társadalmi kapcsolatok hálózata tágul és ezzel párhuzamosan az előző struktúra kapcsolatainak erőssége gyengül.

A társadalmi változások leggyakoribb esete az iparosodás, amivel együtt jár a horizontális társadalmi mobilizáció, az urbanizáció, a falusiak városba történő elvándorlása (vö. Fishman 1966; Gal 1979; Glazer 1966; Hill – Hill 1977; Tabouret-Keller 1968; Hamers és Blanc 1989; Paulston 1994; Trudgill és Tzavaras 1977). Az ilyen változások a csoport elszigeteltségének és zártságának felzulásához vezetnek.

(3) A csoport lélekszáma ugyancsak szerepet játszhat a nyelvcsereben (Fishman 1966: 441; Grosjean 1982: 105–108; Williamson és Van Eerde 1980: 80; Bartha 1999: 138–139). Minél nagyobb a csoport lélekszáma, annál nagyobb esély van arra, hogy a csoport megőrizze nyelvét. Azt azonban nem tudjuk, hogy mekkorának kell lennie egy csoportnak ahhoz, hogy biztonsággal megőrizze nyelvét (Paulston 1994: 19). A görögországi albánok száma közelítőleg 140.000. A közösség kétnyelvűségét vizsgáló kutatások eredményei szerint azonban két, esetleg három generáción belül befejeződik esetükben a nyelvcsere (Trudgill és Tzavaras 1977: 181). És egy hasonló emigráns példa. Az ausztráliai olaszokat is a nyelvcsere fenyegeti, annak ellenére, hogy a legnagyobb nem angol beszélő közösséget

teszik ki ebben az országban, és számuk eléri az egy milliót (Bettoni 1989).

A csoport lélekszáma olykor pozitívan, olykor negatívan befolyásolja a nyelvcsereét. A nagy lélekszámú csoport a többségtől saját intézményeket követelhet, ami a nyelvcsereére negatívan hat. Ezzel szemben egy nagy lélekszámú csoport jobban ki van téve a környező csoporttal való érintkezésnek, ami viszont a nyelvmegőrzést gátolhatja. Kloss szerint ugyanilyen ambivalens hatással van a nyelvcsereére a kis lélekszám is. Negatívan befolyásolja a nyelvcsereét, hogy egy kis lélekszámú közösséget könnyebb irányítani, mivel a csoport tagjai jobban ismerik egymást, míg egy nagy lélekszámú csoport tagjai között a kapcsolatok sokszor személytelenebbek. Pozitívan befolyásolhatja viszont a nyelvcsereét az, hogy egy kis lélekszámú közösség képtelen saját intézményeket (iskolát, templomot, szervezeteket stb.) működtetni. Továbbá nem elhanyagolható az sem, hogy a kis lélekszám tudata néha pesszimizmushoz vezet (Kloss 1966: 210–211).

(4) A lélekszámmal szorosan összefügg a csoport szétszórtsága vagy koncentrálttsága. Amennyiben a nagy lélekszámú csoport tagjai egy országon belül szétszórtnak élnek, a közösség jobban ki van téve a nyelvcsereének, mint az egy tömbben élők (Grosjean 1982; Tabouret-Keller 1968; Bartha 1999: 143–145).

(5) A csoport saját intézményeinek működtetése, templomok, iskolák (óvodától az egyetemig), rádió, tévé, valamint a kulturális és társadalmi szervezetek aktivitása a nyelvcsereét lassíthatják.

A vallás a legtöbb őshonos (vö. pl. Sándor 1998) és emigráns (vö. pl. Bartha 1999: 147) közösség életében az egyik legfontosabb szerepet tölti be a nyelvmegőrzés, illetve a nyelvcsere tekintetében. Elsősorban akkor figyelhető meg pozitív hatása a nyelvmegőrzésre, ha eltérő vallást gyakorol a kétnyelvű és a többségi közösség, és ha a vallási szertartásokat a kisebbségi csoport nyelven celebrálják. A görögországi albánok nyelvcserejét elősegíti, hogy a többségi görögökhöz hasonlóan ők is görögkeleti vallásúak és a vallási hasonlóságot az egyházi vezetők az etnikai különbségek elhalványítására használják fel (Trudgill és Tzavaras 1977: 172). Ezzel szemben a „pittsburgi görögök egyháza sokat tett annak érdekében, hogy a sztenderd görögöt és írott változatát széles körben megismerjék, és hogy a görög kultúra és hagyományok presztízst emeljék. Ezzel ellentétes hatást váltott ki az, hogy az ugyanott élő olaszok templomában angolul folynak a szertartások” (Paulston 1994: 57).

Az iskolarendszer hiánya a nyelvcsereét pozitívan befolyásolja (Fishman 1966: 441). A görögországi albánok esete jól mutatja ezt, ahol is nincsenek albán iskolák és emiatt az albánok nem tudnak megtanulni anyanyelvükön írni olvasni (Trudgill és Tzavaras 1977: 172). Ugyanez mondható el a mexikói malinchok (Hill – Hill 1977: 59), illetve az elzásziak esetében is (Tabouret-Keller 1968: 113).

Egy nyelvi közösség ritkán képes saját egész napos rádió- és tévéállomást működtetni. A csoport tagjai ezért általában a többség nyelvének követik az elekt-

ronikus sajtó műsorait, ami a nyelvcsere folyamatát segíti elő. Jane Hill és Kenneth Hill (1977: 59) a mexikói malinchok nyelvvesztésének egy lényeges faktoraként említi a villanyáram és a rádió elterjedését.

A kulturális szervezetek működésének és aktivitásának a minősége hatással lehet a nyelvmegőrzésre, illetve a nyelvcsere. A 19. századi amerikai németek lélekszáma nem volt túl nagy, viszont nagyon jól megszervezett kulturális szervezeteket működtettek, mely nyelvük és kultúrájuk megőrzését eredményezte egészen az első világháborúig. Velük ellentétben az amerikai olaszok kevésbé hatékonyan szervezték meg kulturális életüket (Grosjean 1982: 109), s ez a nyelvcsere felgyorsulását eredményezte.

(6) Az izoláltság szintén hatással lehet a nyelvcsere. Az izoláltság egyrészt az anyaországtól, másrészt a többség felől érvényesülhet. A nyelvcserét segíti elő, ha a csoport az anyaországtól távol él, mint például a görögországi albánok (Trudgill és Tzavaras 1977: 182) vagy az Amerikába kivándorolt európai közösségek (Kloss 1966: 206) esetében. Viszont lassítja a folyamatot, ha a kisebbségi vagy emigráns csoport a többségi csoporttól elszigetelt közösséget alkot (Grosjean 1982: 107–108). A vasúti és közúti csomópontok településein élők jobban ki vannak téve a nyelvcsere (Hill – Hill 1977).

(7) A következő faktor a településtípusokkal kapcsolatos. Az eddigi vizsgálatok tanúsága szerint a városi lakosok hajlamosabbak a nyelvcsere, mint a falusiak. Ez utóbbiak izoláltabbak és konzervatívabbak, ez okból a társadalmi kapcsolatok hálózatai lassabban változnak, s ezzel összefüggésben jobban őrzik nyelvüket is (Weinreich 1953: 90; Fishman 1966: 443; Tabouret-Keller 1968: 112). Tabouret-Keller szerint az 500-as lélekszám alatti kis falvak állnak leginkább ellent a nyelvi változásoknak (1968: 113). Megjegyzendő, hogy nemcsak a városba való elvándorlás, hanem egy többségi lakosok által lakott falusi környezet is előidézhetheti a nyelvcserét. Viszont megtartható egy nyelv egy olyan városban, ahol a kisebbség nagy számban él együtt. Duncan és Lieberon (1959) szerint amennyiben egy városon belül sikerül területi izolációt létrehozni, akkor egy kisebbségi vagy etnikai közösség esetében megfigyelhető a nyelvcsere lelassulása. Tabouret-Keller elzásziak körében történt vizsgálata szerint a városon belül is lehetnek olyan kerületek, amelyek a kétnyelvűség megőrzését segítik elő. Strasbourgban a lakótelepeken figyelhető meg leginkább ez a jelenség (1968: 111). Li (1982) vizsgálata szerint az amerikai kínaiak esetében a szociálisan elszigetelt kínai negyedekben élők nyelvcsereje lassúbb, mint a kínai negyedeken kívül élők. Adatai szerint miközben a kínai negyedekben élők között a nyelvcsere bekövetkezési esélye csak 38%-os, a kínai negyedeken kívül élők esetében 65%-os (Li 1982: 117–118). Egyes városok között is megfigyelhetők eltérések a nyelvcsere illetően. Hill – Hill (1977) a városok zártságai foka és a nyelvcsere erőssége közötti összefüggést mutatta ki a mexikói malinchok esetében. A magas hegyen fekvő városiak jobban megőrizték nyelvüket, mint a hegy

közepén élők, legkevésbé pedig a hegy alján lévő városi lakosok őrizték meg nyelvüket.

(8) A társadalmi-gazdasági (szocioökonómiai) státusz is összefüggést mutat a nyelvcserével, bár nem minden közösségben ugyanolyan módon (vö. Bartha 1999: 145–147). A társadalmi-gazdasági státuszt leginkább a személy foglalkozása, iskolázottsága és keresete határozza meg (Williamson és Van Eerde 1980: 76).

Egy vizsgálat eredménye szerint egyes nyugat-európai kisebbségek (skót kelta, friuli és rétoromán) esetében a kisebbségi és a hivatalos nyelv használatával a beszélők társadalmi-gazdasági státusza mutatja a legszorosabb összefüggést. Oly módon, hogy az alsóbb osztályba tartozó adatközlők a kisebbségi nyelvet használják többnyire, a hivatalos nyelvet viszont a középosztály tagjai részesítik előnyben (Williamson és Van Eerde 1980: 82). Hasonló figyelhető meg az elzásziak körében is, ahol a felsőbb osztályra az elzászi nyelvjárás elvesztése és a francia egynyelvűség a jellemző (Tabouret-Keller 1968: 111).

Két emigráns közösségben ezzel ellentétes jelenséget tapasztaltak. Li (1982) vizsgálatában bár a nyelvcseré és a társadalmi-gazdasági státusz között nem volt lineáris az összefüggés, mégis megfigyelhető volt, hogy az alacsonyabb társadalmi-gazdasági státusszal rendelkezők hajlamosabbak voltak az új nyelv használatára (1982: 117). Jaspaert és Kroon a hollandiai olasz emigránsok körében végzett vizsgálatukban arra figyeltek fel, hogy a magasán iskolázottak jobban megőrizték anyanyelvüket, mint az alacsony iskolai végzettségűek. Ennek okát a kutatók abban látták, hogy a magas iskolai végzettségűek magasabb jövedelműek voltak, s inkább jutott pénzüik arra, hogy haza (Olaszországba) látogassanak (Jaspaert és Kroon 1989: 92–93).

De nemcsak a felső és alsó osztályba tartozók közötti különbségek, hanem az ipari és a mezőgazdasági foglalkozások közötti eltérések is hatással lehetnek a nyelvi változásokra. Gal (1978, 1979) a felsőöri magyarok nyelvcseréjét vizsgálva leírja, hogy a fiatal nők szemében magasabb státusszal rendelkeznek a városi munkások, mint a falusi parasztok. Ez azt eredményezi, hogy párválasztáskor inkább a többségi nyelvet beszélő városi munkások és nem a kisebbségi környezetben élő, alacsonyabb státuszú, falusi parasztok jönnek számításba. Így a magyar lányok többnyire német munkáshoz mennek feleségül, s a magyar parasztfiúknak – mivel a magyar lányok német férjet választanak – többnyire szintén német pár jut. A vegyes házasságokban pedig a család nyelve már a német lesz (vö. Gal 1978, 1979).

Hasonló módon az elzásziaknál is a mezőgazdasági dolgozókhöz kapcsolható a csoport nyelvének megőrzése. Egy statisztikai vizsgálat eredménye szerint minél nagyobb a lakosság lélekszámán belül a földművesek aránya (a munkásokkal szemben), annál gyakoribb a gyermekek körében az elzászi nyelvjárás használata (Tabouret-Keller 1968: 114).

Kloss szerint az alacsony és a magas iskolai végzettség is ambivalens faktor-

nak tekinthető, ugyanis elősegítheti, de meg is gátolhatja a nyelvcsereét. Az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők jobban őrzik a szokásokat, hagyományokat. Viszont, mivel ők nem tudnak iskolákat alapítani és működtetni, az írásos kultúra átörökítésére nem képesek. Negatív hatással van a nyelvcsereére a magas iskolai végzettség abban az értelemben, hogy a kvalifikált emberek elősegíthetik a kétnyelvűséget az iskolai oktatásban. Negatív hatással van a nyelv-megőrzésre viszont az, hogy a magasán iskolázott emberek a földrajzi mobilizáció, urbanizáció miatt elhagyják kétnyelvű környezetüket (1966: 210).

(9) A csoport endogám, illetve exogám házassági szokásai a nyelvcsereével szoros összefüggést mutatnak (vö. Gal 1978, 1979; Bartha 1999: 140–143; Sándor 1999). Endogám házassági szokások élnek például az európai török emigránsok esetében, akik gyakran megszervezik, hogy feleségük Törökországból „importált” lány legyen, ez pedig a nyelvcsereére negatívan hat (Paulston 1994: 24).

3.2. Az attitűdök

A nyelvcsere folyamatát számottevően befolyásolhatják mind a kisebbségi, mind a többségi közösség attitűdjei.

(1) A kisebbségi csoportok attitűdjei kialakulhatnak: saját csoportjukról és nyelvükről, a többségi csoportról és nyelvéről, a kulturális pluralizmusról, a kétnyelvűségről, a nyelvi tisztaságról.

A közösség saját nyelvével kapcsolatos attitűdjei összefüggnek többek között azzal, hogy mennyire alakult ki a csoporton belül a saját csoport, kultúra és nyelv-változat presztízse. A nyelv presztízisének elvesztését eredményezheti például, ha a közösséget a többségi csoport részéről semmilyen társadalmi presztízis nem övezi. Szintén ilyen hatású az is, ha a közösség a nyelvjárásán (nyelvjárásain) kívül nem ismeri a nyelv sztenderd változatát. Ennek egyik oka lehet, hogy a közösség nyelvének nincs sztenderd változata.

A sztenderd, valamint az írott változat ismerete lassíthatja a nyelvcsere lefo-lyását. A pittsburgi görögök, akik ismerték és használták a sztenderd görögöt és annak írott változatát, négy generáción keresztül megőrizték nyelvüket, ellentétben az olaszokkal, akik csak nyelvjárásukat beszélték és írni sem tudtak olaszul (Paulston 1994: 15). Ha egy nyelv nem rendelkezik gazdag és változatos írott hagyománnyal, ha nincs kidolgozott helyesírási rendszere, akkor az írók nem fejezhetik ki magukat anyanyelvükön művészi, továbbá a nyelvtanulás elé is akadályok gördülnek (l. a franciaországi bretonok, Timm 1980: 39–40; vagy a pennsylvaniai németek, Huffines 1980, esetét).

Trudgill szerint Európában csak a nyelvek írott vagy beszélt sztenderd változata élvez pozitív megítélést. A vernakuláris változatokkal szemben egységesen kialakult negatív nézet következtében az új Európában a nyelvek sokasága halt el vagy haldoklik: breton, cornish (cornwalli kelta), dalmát, északfríz, ír, kasub, keletfríz,

ladino, lapp, lív, manx (Man szigetének régi nyelve), rétoromán, skót kelta, szorb⁴ (1995: 44).

A kisebbségi nyelv presztízisének csökkenését eredményezi, ha a kisebbségi nyelv sok elemet tartalmaz a többségi nyelvből, vagyis ha elveszíti „tisztaságát”. A mexikói malinchok kevert nyelvnek tartják ősi nyelvüket, a nahuatl nyelvet, mert az sok spanyol szót foglal magába, s emiatt egy kis szégyenérzés is megbújik bennük. Ennek ellenére szépnek tartják és büszkék rá (Hill és Hill 1977: 60).

A nyelvcseré előrehaladott állapota nem feltétlenül jár együtt az etnikai öntudat csökkenésével. Hansen (1952) kimutatta ugyanis, hogy az emigráns közösségek harmadik generációja esetében az etnikai öntudat inkább nő, mint csökken.

A kisebbségi közösség saját nyelvéről, kultúrájáról és csoportjáról kialakult képét a többségi csoport attitűdjei is befolyásolják.

(2) A többségi csoportnak kialakulhatnak attitűdjei a kisebbségi csoportról és nyelvéről (Grosjean 1982: 107). A negatív hatások könnyebben vernek gyökeret és általában ritka a többség pozitív viszonyulása egy kisebbséggel szemben. Li leírja, hogy annak ellenére, hogy vizsgálatával egyidőben Amerika sokkal toleránsabb az idegenekkel szemben, ennek nem figyelhető meg pozitív hatása (pl. a nyelvcseré lelassulása) az amerikai kínaiak nyelvcseréjére (1982: 115).

A nyelvcseré folyamatát leginkább az gyorsítja, ha a kisebbségi csoport értékeit és nyelvét a többség és a kisebbség részéről egyaránt stigmatizáló attitűdök kísérik (Fishman 1966).

3.3. Az ország kisebbségpolitikája

Kloss az ország elfogadó vagy elnyomó politikáját is ambivalens faktornak tekinti. Véleménye szerint ha az ország kormánya elnyomó politikát folytat egy kisebbséggel (vagy kisebbségekkel) szemben, akkor az elnyomás elleni ellenállás a nyelvmegőrzést segíti elő. Ha viszont az ellenállás elmarad, akkor a nyelvcseré végbemegy.

A többségi csoport megengedő politikája pozitívan hat a nyelvmegőrzésre, mivel ezáltal a közösség szabadon használhatja és ápolhatja anyanyelvét, működtetheti saját intézményeit, szervezeteit. De a többség megengedő politikája néha mégis elősegíti a nyelvcserét, mert az akadályok nélküli kulturális fejlődés következtében a csoport egy részében a biztonság hamis érzete alakul ki (Kloss 1966: 211–212).

⁴ Az Európában beszélt nyelvek ismertetését l. például Antal 1981: 169–207.

3.4. A faktorok hatásának összevetése

A faktorok általában nem azonos mértékben hatnak a nyelvcsereére. Az eltérő típusú közösségekben a faktorok más-más hatékonysággal befolyásolják a nyelvi változásokat. Ennek illusztrálására választottam ki egy három nyugat-európai, valamint egy Amerikában élő közösség nyelvcserejével kapcsolatos elemzést. Választásom azért esett e két kutatásra, mivel közel azonos faktorok hatását vizsgálták a különböző típusú (őshonos emigráns) közösségekben.

A három nyugat-európai (skót kelta, friuli és rétoromán) kisebbség körében végzett közös kutatásban olyan „szubkulturális” faktorok hatékonyságát rangsorolták, mint az életkor, a nem, a társadalmi osztály, valamint a falusi és a városi eredet. Az eredmények szerint mindegyiknek kimutatható kapcsolata volt a nyelvcserevel. A legerősebb hatást közülük a társadalmi osztály gyakorolta. Ezt követte az életkor, a falusi városi eredet és a nem (Williamson és Van Eerde 1980: 79–80).

Li többváltozós módszerrel próbálta kideríteni, hogy a nyelvcserehez vezető faktorok közül melyek azok, amelyek a leginkább segítenek a folyamat kialakulásának megfejtésében. Vizsgálatában a függő változó a gyermekkorban használt családi nyelv volt. Ehhez három független változót vett fel: az életkort (generációk), a társadalmi-gazdasági státuszt (iskolai végzettség) és a lakóhely típusát (kínai negyed és a kínai negyeden kívüli terület). A statisztikai feldolgozás eredménye szerint a generáció az a faktor, amely ebben a közösségben a legszorosabb összefüggést mutatta a nyelvcserevel. Kevésbé ugyan, de szintén nagy hatással volt a folyamatra a lakóhely típusa is. A társadalmi-gazdasági státusz viszont csak részlegesen (parciálisan) hatott a nyelvcsereére (Li 1982: 122).

4. A nyelvcsere folyamatának szakaszai

A nyelvcsere kialakulásának kezdő lépéseiben a nők általában aktívabb szerepet vállalnak, mint a férfiak (Paulston 1994: 13). A nőkre ugyanis nagyobb arányban jellemző az új nyelv választása (Schlieben-Lange 1977; Timm 1980), a hagyományostól eltérő párválasztás (Brudner 1972; Gal 1979), valamint a gyermekek nevelésekor használt hagyományos nyelv újjal való felcserélése (Eckert 1983).

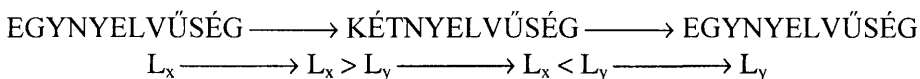
A nyelvcsere előrehaladott állapota figyelhető meg abban a közösségben, ahol a hagyományos nyelvet beszélnek néhány nyelvhasználati szintér esetében és mindkét nyelvet használják a többi nyelvhasználati szintéren (Romaine 1989: 46). A jelenség befejezését jelenti, ha „a családi nyelvhasználati szintér nyelvvé a többségi nyelv válik” (Hamers és Blanc 1989: 176).

A nyelvcsere folyamata – egy közösség életében – általában több generáción keresztül megy végbe (Paulston 1994: 13). Emigráns közösségekben a „nyelv-

csere tipikusan három generáció alatt zajlik le. Az első generáció vagy egy-nyelvű (a kisebbségi csoport nyelvét ismeri kizárólagosan), vagy pedig anyanyelvén domináns kétnyelvű. A második generációra a kétnyelvűség a jellemző. Végül a harmadik generációt a másik nyelv dominanciája vagy kizárólagos ismerete jellemzi” (Hamers és Blanc 1989: 176).

Egy nyelvcserehelyzetben található közösség esetében ezért az eltérő életkori csoportokkal jól kimutatható a változás (Gal 1979; Li 1982). Mindamellett az öregek és a gyerekek hasonló nyelvhasználatára is akad példa. Az elzásziak esetében nemcsak „az öregek egynyelvűek, akik csak a helyi nyelvjárást beszélik, hanem a hat évnél fiatalabb gyerekek is” (Tabouret-Keller 1968: 111). A gyerekekkel kapcsolatban azt is megfigyelték, hogy az idősebb gyermek gyakran jobban beszél a közösség nyelvét, mint a fiatalabb (Fishman 1965). Továbbá megfigyelhető az is, hogy „a gyermekek jobban beszélik a csoport nyelvét, mint az unokák” (Grosjean 1982: 105). Mivel maga a kisebbségi közösség sem homogén, hiszen különböző generációk és társadalmi kategóriák élnek benne együtt, a nyelvcsere elterjedése egy-egy kisebbségi csoport tagjai esetében sem képzelhető el egységesen. Hamers és Blanc (1989: 176) egy egydimenziós ábra segítségével könnyíti meg a folyamat megértését (lásd 1. ábra). E szerzők a nyelvcsere-t egy egyenes mentén ábrázolják. Az egyenesen kijelölt szakaszok a két nyelv ismeretének függvényében a következők:

- (1) egynyelvűség a csoport eredeti nyelvén (L_x)
- (2) kétnyelvűség a kisebbségi nyelv dominanciájával ($L_x > L_y$)
- (3) kiegyensúlyozott kétnyelvűség
- (4) kétnyelvűség a többségi nyelv dominanciájával ($L_x < L_y$)
- (5) egynyelvűség, a többségi nyelv kizárólagos ismerete (L_y)

1. ábra

A nyelvcsere egydimenziós modellje
(Hamers és Blanc 1989: 176 nyomán)

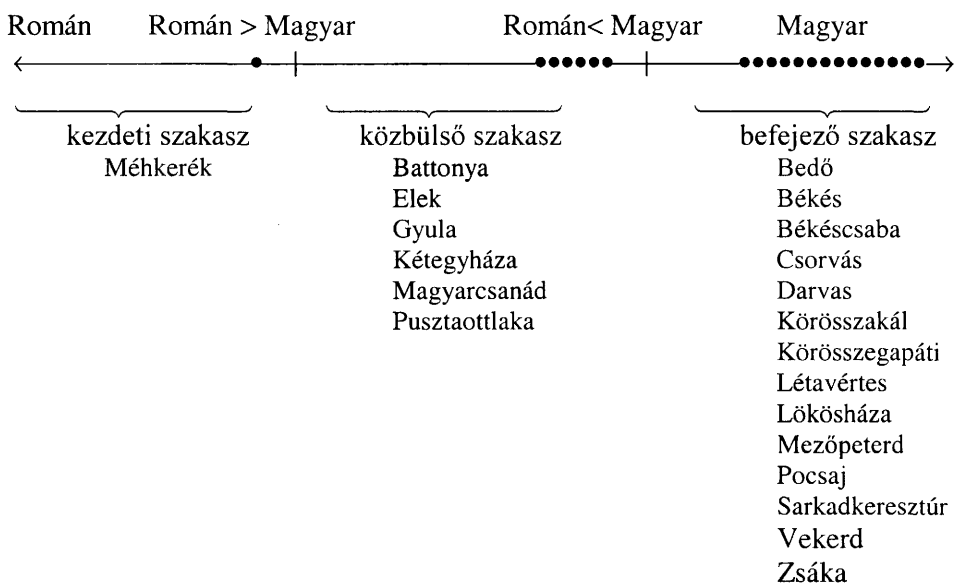
Ha elfogadjuk azt, hogy a nyelvcsere folyamatnak tekinthető és fejlődési szakaszokra bontható, vagyis hogy létezik egy kezdeti, egy közbülső (előrehaladott) és egy befejező szakasza, akkor bizonyos, hogy minden közösség egy adott időpontban elhelyezhető a nyelvcsere képzeletbeli dimenziója mentén. Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy a Magyarországon élő kisebbségi közösségek napjainkban

a nyelvcsere folyamatát élik át, akkor a magyarországi kisebbségek saját nyelvük ismerete, valamint használata alapján és egymáshoz viszonyítva is elhelyezhetők a magyarországi kisebbségek nyelvcserejét ábrázoló képzeletbeli dimenzió mentén. Ebben az esetben az elrendezést a magyarországi kisebbségek csoportjai szerint lehet megtenni. Ugyanígy ábrázolni lehet egy magyarországi kisebbséget is saját nyelvcsere-dimenzióján. Az ábrázoláshoz meg kell keresni azt a változót, amelynek segítségével a kisebbségi csoport, a nyelvcsere fejlődése szerinti kisebb csoportokra bontható. Mivel maga a kisebbségi közösség nem homogén, a nyelvcsere elterjedése egy-egy kisebbségi csoport tagjai esetében sem képzelhető el egységesen. Így van ez például a magyarországi románok esetében is. A magyarországi románoknál a közösségben végbemenő nyelvcsere terjedését a lakóhely változó segítségével lehet a legjobban ábrázolni (vö. 2. ábra). Egy-egy település nyelvcserejének ábrázolásához már más változót/változókat kell figyelembe venni. Például a magyarországi románok kétegyházi közösségében az életkor és a nem változókkal kialakított csoportok lesznek erre a legalkalmasabbak (vö. Borbély 1996). A magyarországi román közösség tagjai nagyobb számban 21 településen élnek. A terepen történt vizsgálataim alapján ezeket a településeket a következőképpen helyezném el a magyarországi románok nyelvcserejének egydimenziós modelljén (vö. Borbély 2000). A nyelvcsere fejlődési szakaszait tekintve a kezdeti szakaszba egy települést, a közbülső szakaszba hatot és a befejező szakaszba pedig tizennégyet helyeztem el. Pontos statisztikai méréseim arra vonatkozólag, hogy a települések a nyelvcsere egyes szakaszán belül milyen sorrendet alkotnak, nincsenek. A települések nevét ezért egy-egy szakaszon belül ábécé-sorrendben adom meg.

5. A nyelvcsere nyelvi oldalának vizsgálata

A hasonló társadalmi körülmények következtében a nyelvcsere más típusú nyelvi változásokhoz hasonlóan működik. Jellemző rá „a szinkrón változatok társadalmilag motivált átrendeződése, az eltérő beszélők, valamint a különböző társadalmi környezet” (Gal 1979: 17).

A nyelvcsere átélő közösségben az informális beszédhelyzetekben az idősek a közösség nyelvét, a fiatalok viszont a többség nyelvét használják. De nemcsak a nyelvválasztás változik meg. A beszélők nyelve az egész közösséget illetően változáson megy át. A változás jelei általában külsődlegesek, s az ilyen változás legfőbb oka a kölcsönzés (Wardhaugh 1995: 170). A kölcsönzésen alapuló nyelvi változás kiterjedhet a két nyelv minden alkotóelemére. Megváltozhatnak a szavakat alkotó hangok, változásokat él át a szókincs (átalakul a szavak jelentése, új szavak keletkeznek, régiek halnak el), módosulhat a nyelvi rendszer és a mondat szerkesztés. A nyelvcsere legfontosabb aspektusának tekinthető az új for-

2. ábra

A magyarországi románok nyelvcserejének egydimenziós modellje a közösség 21 településének nyelvcsereje alapján (vö. Borbély 2000: 47)

mák elterjedése, amely sohasem egységesen jelenik meg, mindig több változat képviseli (Gal 1979: 18).

A nyelvcseret kísérő nyelvi jelenségek vizsgálatai elsősorban arra terjednek ki, hogy miképpen szorul vissza a nyelv használata a közösség életében, hogyan változik a kétnyelvűség foka a csoporton belül, milyen összefüggés van a nyelvcsere, az interferencia jelenségek, valamint a kódváltás között. Érdekes, viszont eddig nemigen vizsgált terület a kommunikatív kompetencia (Hymes 1972) törvényszerűségeinek leírása a nyelvcsere folyamatában (Paulston 1994: 67).

A nyelvcsere és nyelvmegőrzés tanulmányozói a régi és az új nyelv használatának mérésével próbálják megragadni a változás fejlődési szakaszait, vagyis a régi nyelv csökkenő és az új nyelv növekvő szerepét a közösség életében. A pszichológusok és pszicholingvisták a kétnyelvűség fokát általában különböző tesztekkel mérik. A szociológusok és szociolingvisták a nyelvhasználati szinterek relatív gyakoriságával mérik a nyelv visszaszorulását (Fishman 1966: 426). A nyelvtudásmérések kiterjedhetnek a fonológiai, a lexikai és a grammatikai szintekre is.

Weinreich szerint az interferencia és a nyelvcsere között kimutatható kapcsolat van. Véleménye szerint a nyelvcsere nyelvi következménye a szókölcsonzés (word transfer), ezzel szemben a tükörfordítás (loan translations) a stabil kétnyel-

vűség tipikus velejárója. Egy másik megállapítása szerint a túlélő nyelvre kevesebb interferencia jelenség jellemző a lassú nyelvcseré, mint a gyors nyelvcseré esetében (1953: 109).

6. A nyelvcseré kutatásának módszerei

A nyelvcserékutatások célja azoknak „a nyelvi sajátosságoknak vagy változónak a felszínre hozása, amelyek a legjobban elkülönítik a beszélők egymást követő generációit egymástól és amelyek a nyelvi változás eredményeként értelmezhetők” (Gumperz 1982: 40). Lényeges továbbá azoknak a társadalmi és gazdasági változásoknak a tanulmányozása, amelyek hatással vannak a beszélők verbális repertoárjára (Gumperz 1982: 44).

A nyelvcseré vizsgálatokor „a társadalmi tényezők közül mindenképpen a legfontosabbnak tekintendő a csoportok közötti kapcsolat eredete” (Paulston 1994: 12), de a nyelvcserét mint szociolingvisztikai jelenséget – egyéb társadalmi tényezők mellett – nyelvi változások is jellemzik. Így tehát a jelenséget egyaránt lehet szociológiai és nyelvészeti aspektusból vizsgálni (vö. Gal 1991: 66).

A nyelvcserét vizsgáló tanulmányok egy része a nyelvcseré általános jelenséget és a folyamatot kiváltó (felgyorsító vagy lelassító) tényezőket elméleti szinten foglalja össze.

A nyelvcseré folyamatának nyelvészeti szempontú vizsgálata: a nyelvhasználat (nyelvválasztás és kódváltás) változásainak rögzítésére terjedhet ki, valamint a beszélők birtokában lévő nyelvek kölcsönhatásának (interferencia jelenségek) jellegzetességeire irányulhat.

A tanulmányok egy része a nyelvcserét egy-egy konkrét közösség vizsgálatára szorítkozva írja le (Gal 1979; Li 1982; Schlieben-Lange 1977; Borbély 1996). Az ilyen típusú nyelvcserékutatások közül mind ez idáig Susan Gal munkája a legjelentősebb. Könyve a felsőöri magyarok példáján keresztül mutatja be a kis lélekszámú, őshonos, presztízs nélküli európai közösségek nyelvcseréjének jellegzetességeit.

Más tanulmányok két vagy több közösség nyelvcseréjét vetik össze. Az összehasonlításra kiválasztott közösségek lehetnek egy országon belüliek (Clyne 1982), egy kontinensen található csoportok (Gal 1991; Williamson – Van Eerde 1980), illetve különböző kontinensen élők (Tabouret-Keller 1968). Az ilyen típusú kutatásokból általánosságban az derül ki, hogy minél távolabb élnek egymástól az összehasonlított közösségek történelmileg, kulturálisan és gazdaságilag, annál nagyobb az eltérés a közösségek nyelvcseréjéről. Így az európai és afrikai közösségek nyelvcseréje között sokkal több az eltérő, mint a hasonló vonás (Tabouret-Keller 1968).

Az egy-egy kétnyelvű csoportban megfigyelt nyelvcseréjelenségek a nyelv-

csere elméletének kidolgozásához sokszor a legbiztosabb alapot nyújtják. Ezek a kutatások kiterjedhetnek az egész közösségre. Ilyen esetben a kutatók általában kérdőívvel és ezres nagyságrendű mintával dolgoznak. Hogy európai példánál maradjunk, ilyen vizsgálat készült a hollandiai frízek közösségéről, melynek során 1126 adatközlő adatait értékelték ki (Gorter, 1984, 1987). De egy közösséget le lehet írni egy jellegzetes településének példáján keresztül is (Gal 1978, 1979, Borbély 1996).

Az egy országon belül élő kétnyelvű csoportok nyelvcserejének összehasonlító vizsgálataiban (lásd például Clyne könyvét Ausztrália vonatkozásában) gyakran merül fel a csoportok eltérő „etnikai és nyelvi vitalitása”, vagyis az a probléma, hogy egyes csoportok gyorsabban, mások viszont lassabban térnek át a többségi nyelv használatára. Ausztrália esetében például az etnikai és nyelvi vonások megőrzése leginkább a görögökre jellemző, a legkevésbé pedig a hollandokra (Clyne 1982: 36).

A kétnyelvűség jelenségével általánosan foglalkozó tanulmánykötetek és monográfiák egy-egy fejezetében olvashatunk a jelenség elméletéről (pl. Weinreich 1953, Fishman 1966, Grosjean 1982, Gumperz 1982, Romaine 1989, Paulston 1994, Bartha 1999).

Munkájuk során a nyelvészek, pszichológusok, szociológusok, antropológusok, illetve más szakemberek a nyelvi viselkedés változatosságát vizsgálva számos kvantitatív és kvalitatív módszert fejlesztettek ki (vö. Fishman 1966: 425), melyek a nyelvcserekutatásokban is alkalmazhatók.

Ezekben a kutatásokban az adatközlők száma változhat a vizsgálat céljától, a vizsgált csoport nagyságától és szétszórtságától függően. A vizsgálati minta lehet véletlenszerű, vagy értelmezett minta (Wardhaugh 1995: 133). A véletlenszerű (random) mintában a vizsgált populáció minden tagjának ugyanakkora esélye van arra, hogy bekerüljön a mintába. Az értelmezett minta esetében bizonyos kritériumok – például nem, életkor, társadalmi helyzet, iskolai végzettség stb. – alapján választják ki az adatközlőket (Wardhaugh 1995: 133). Ennek megfelelően számuk lehet száz alatti, több száz, de ezres nagyságrendű is. Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a nyelvcserekutatásban is jól alkalmazhatók a William Labov munkáiban (1966; 1972; 1977; 1988) alkalmazott kvantitatív és terepmunkamódszerek.⁵ A nyelvmegőrzés és nyelvcsere szociolingvisztikai aspektusú vizsgálatához Lieberson tanulmánya nyújt módszertani segítséget (Lieberson 1980). Lieberson szerint a nyelvi viselkedés dinamikájának vizsgálatára az az ideális megoldás, ha ugyanabban a közösségben több időpontban végzünk nyelvi adatgyűjtést (1980: 13). Összevethető vizsgálatok hiányában ugyanis nehéz a változás tettenérése. Lieberson módszerét Gorter és munkatársai a hollandiai frízek nyelvének kutatásában alkalmazták (Gorter 1987).

⁵ A terepmunkával kapcsolatban l. még Kontra 1991.

Az adatgyűjtés megszokott módja a kérdőíves vizsgálat (Wardhaugh 1995: 132). A nyelvcserekutatások – a kétnyelvűségi kutatások kérdőíveihez hasonlóan – a közösségben beszélt két nyelv használatára (vö. Gal 1979, Bartha 1989, Borbély 1996) vagy különböző nyelvi változókra kérdeznak rá. Ez utóbbiak vizsgálataira különböző tesztek is alkalmaznak (vö. Kontra 1984–1985, 1990, Labov 1988).

A kérdőívek további vizsgálatok alapjául is szolgálhatnak. Egy dél franciaországi provanszál városban végzett kutatásban először 500 személlyel vettek fel egy kérdőívet, majd a kérdőív alapján választották ki azt az 50 személyt, akikkel később még egy kétórás interjú is készítették (Schlieben-Lange 1977).

A nyelvcsere nyelvi aspektusának vizsgálatára a nyelvi teszteken kívül az irányított beszélgetések nyújtanak kiváló lehetőséget (vö. Labov 1988, Borbély 1996).

Az antropológiai kutatásokban alkalmazott résztvevő megfigyelés a nyelvcsere-kutatásokban is jól alkalmazható (vö. Gal 1979). Ilyenkor a kutató igyekszik a közösséggel alaposan megismerkedni és nyelvi szokásaikat megfigyelni. A megfigyelésekről jegyzetek készülnek, amelyeket interjúhelyzetben később tesztelni lehet (Gumperz 1982: 41). A megfigyelésen alapuló gyűjtések gyakran valósabb adatokat eredményeznek, mint a magnetofonos vagy a kérdőíves gyűjtések. A beszélők ugyanis ekkor nem tudják, hogy beszédjüket figyelik, vagyis a „megfigyelői paradoxon” kiküszöbölhető.⁶ Mivel azonban a megfigyeléssel történő adatgyűjtés nagyon időigényes, általában más típusú adatgyűjtéssel (pl. kérdőíves vizsgálat) együtt szokták alkalmazni. Bell (1976: 187–191) konvergencia elve szerint az új adatok annál értékesebbek a régi eredmények megerősítése vagy értelmezése szempontjából, minél eltérőbb módokon gyűjtötték azokat (Wardhaugh 1995: 22).

A terepmunka során nagyon fontos az adatgyűjtő (terepmunkás) és a vizsgált közösség tagjai közötti jó viszony kialakítása is. Susan Gal a közösség megismerése és saját maga elfogadtatása után (ami hat hónapot vett igénybe) kezdte el a kérdőíves munkát. Bartha Csilla az amerikai magyarok körében végzett gyűjtéseikor, többek között, a helyi magyar egyházi kórusban énekelt, és a helyi magyar rendezvényeken szolgált fel (Bartha személyes közlése).

Az esettanulmányokat (életrajzi elemzések) általában a kvantitatív módszerek mellett kiegészítésként alkalmazzák (vö. Dressler – Wodak Leodolter 1977).

⁶ Labov szerint a nyelvészeti kutatások célja, hogy leírják azt a beszédet (a „valódi köznyelvet”), amely olyan helyzetben keletkezett, amikor a beszélőket nem figyelték. Interjúhelyzetben ez sokkal nehezebb és Labov szerint csak akkor érhető el, ha a beszélő fokozottabb érzelmi állapotba kerül. Ilyet a terepmunkás olyan témájú kérdésekkel érhet el, mint például a „halálveszedelem” (1972: 209–210).

Összegzés

A nyelvcsere folyamatának ismertetése és a róla szóló kutatások rövid áttekintése legvégén néhány lényeges következtetést szeretnék kiemelni.

A nyelvcsere (1) olyan nyelvi változás, amely elsősorban az alárendelt (emigráns vagy őshonos) kétnyelvű közösségekre jellemző; (2) közösségenként változó lehet lefolyását és faktorait illetően; (3) a hasonlóságok elsősorban azon közösségek esetében fordulnak elő, amelyek kulturálisan és gazdaságilag közel állnak egymáshoz; (4) kutatásakor mindenképpen több módszer együttes alkalmazása a legcélravezetőbb (interjúk, kérdőívek, tesztek alkalmazása, megfigyelés és esettanulmányok elemzése).

Hivatkozások

- Amastae, Jon (1982), *Language Shift and Maintenance in the lower Rio Grande Valley of Southern Texas*. In: Florence Barkin – Elizabeth A. Brandt – Jacob Ornstein-Galicia (eds.) *Bilingualism and Language Contact: Spanish, English, and Native American Languages*. Teachers College Press, Columbia University, New York – London. 261–277.
- Antal László (1981), *Nyelvek nyomában*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Barth, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries*. Little Brown and Co., Boston, MA.
- Bartha Csilla (1989). *Adalékok a detroiti magyar közösség nyelvállapotához*. MNy 2: 230–235.
- Bartha Csilla (1995), *Nyelvcsere, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához*. In: Kassai Ilona (szerk.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest. 37–47.
- Bartha Csilla (1999). *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bell, R. T. (1976), *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. Bastford, London.
- Bettoni, Camilla (1989). *Language loss among Italians in Australia: A summary of current research*. I.T.L. 83–84: 37–50.
- Borbély Anna (1996), *A magyarországi románok nyelvcserejének szociolingvisztikai vizsgálata*. Budapest. Kandidátusi értekezés.
- Borbély Anna (2000), *A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok Méhkeréken*. In: Borbély Anna (szerk.), *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán*, Budapest. 45–53.
- Brudner, L. A. (1972), *The Maintenance of Bilingualism in Southern Austria*. *Ethnology* 11(1): 39–54.
- Clyne, Michael (1982), *Multilingual Australia*. River Seine Publications, Melbourne.
- Coteanu, Ioan (1957), *Cum dispare o limba (istoromîna)*. Societatea de stiinte istorice si filologice din R.P.R., Bucureşti.
- Dressler, Wolfgang – Ruth Wodak Leodolter (1977), *Introduction*. *Linguistics* 191: 5–11.

- Dorian, Nancy C. (1981), *Language death. The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Duncan, O. D. – Lieberman, S. (1959), Ethnic segregation and assimilation. *American Journal of Sociology* 64: 364–374.
- Eckert, P. (1983), The Paradox of National Language Movements. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 4(4): 289–300.
- Fenyvesi Anna (1995), Magyar diglossia Szlovákiában. *BUKSZ 1995 Nyár.*: 232–234.
- Ferguson, Charles A. (1959), Diglossia. *Word* 15: 325–340.
- Ferguson, Charles A. (1975), Diglossia. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.), *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Gondolat, Budapest. 291–317.
- Fishman, Joshua A. (1965), Language maintenance and language shift: The American immigrant case within a general theoretical perspective. *Sociologus* XVI.
- Fishman, Joshua A. (1966), Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups. Mouton, The Hague.
- Fishman, Joshua A. (1968), Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. *Linguistics* 39: 21–49.
- Gal, Susan (1978), Peasant men can't get wives: Language Change and Sex roles in a bilingual community. *Language in Society* 7: 1–16.
- Gal, Susan (1979), *Language Shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria.* Academic Press, New York.
- Gal Susan (1991), Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio Kisebbségi Szemle* 1: 66–76.
- Glazer, Nathan (1966) The Process and Problems of Language Maintenance: An Integrative Review. In: Fishman, J. A. (ed.), *Language loyalty in the United States.* Mouton, The Hague. 358–368.
- Gorter, Durk (1984), The use of Teleboard for language teaching in Friesland. *International Journal of the Sociology of Language* 48: 99–113.
- Gorter, Durk (1987), Surveys of the Frisian language situation: some considerations of research methods on language maintenance and language shift. *International Journal of the Sociology of Language* 68: 41–56.
- Grosjean, François (1982), *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism.* Harvard University Press.
- Gumperz, John J. (1971), The Speech Community. In: Anwar S. Gil (ed.), *Language in Social Groups. Essays by John J. Gumperz.* Stanford University Press, Stanford. 114–128.
- Gumperz, John J. (1982), *Discourse strategies.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Hamers, Josiane F. – Michel H. A. Blanc (1989), *Bilinguality and Bilingualism.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Hansen, M. L. (1952), The third generation in America. *Commentary* 14: 492–500.
- Hill, Jane – Kenneth Hill (1977), Language Death and Relexification in Tlaxcalan Nahuatl. *Linguistics* 191: 55–69.
- Huffines, Marion Lois (1980), Pennsylvania German: Maintenance and Shift. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 43–57.

- Hymes, D. (1972), On communicative competence. In: Pride, J. – Holmes, J. (eds.), *Sociolinguistics*. Penguin, Harmondsworth. 269–293.
- Jaspeart, Koen – Kroon, Sjaak (1989), Social determinants of language loss. *I.T.L.* 83–84: 75–98.
- Kiss Jenő (1989), A kettősnyelvűségről. *MNy* 85: 406–411.
- Kloss, Heinz (1966), German American Language Maintenance Efforts. In: Fishman, Joshua A. (ed.), *Language Loyalty in the United States*. Mouton, The Hague. 206–252.
- Kloss, Heinz (1969), Grundfragen der Ethnopolitic in 20. Jahrhundert. Braumüller, Vienna – Bad Godesberg.
- Kontra Miklós (1984–85), Egy amerikai magyarok körében használt kérdőívről. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 57–67.
- Kontra Miklós (1990), Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. *A MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica series A, Studia et Dissertationes*, 5. Budapest.
- Kontra Miklós (1991), A terepmunkás dilemmái. *BUKSZ* 1991: 362–366.
- Labov, William (1966), The social stratification of English in New York City. Center for Applied Linguistics, Washington, D.C.
- Labov, William (1972), *Sociolinguistic Pattern*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William (1977), *Language in the inner city. Studies in the Black English Vernacular*. Basil Blackwell, Oxford.
- Labov, William (1988), A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő*. IV. 4. 22–48.
- Lanstyák István (1993a), Álom és valóság között. *Irodalmi Szemle* 36/6: 69–78; 7–8: 96–105.
- Lanstyák István (1993b), Diglosszia és kettősnyelvűség. *Kétnyelvűség* 1/1: 5–21.
- Lanstyák István (1994a), A magyar magyar diglosszia néhány kérdéséről. *Kétnyelvűség* 2/1: 17–28.
- Lanstyák István (1994b), Kétnyelvűség és nemzeti nyelv. *Irodalmi Szemle* 37/2: 63–75.
- Lieberson, Stanley (1980), Procedures for Improving Sociolinguistic Surveys of Language Maintenance and Language Shift. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 11–27.
- Lieberson, S. – G. Dalto – M. E. Johnston (1975), The course of Mother Tongue Diversity in Nations. *American Journal of Sociology* 81(1): 34–61.
- Li, Wen Lang (1982), The language shift of Chinese–Americans. *International Journal of the Sociology of Language* 38: 109–124.
- Mackey, William Francis (1967), *Bilingualism as a world problem*. Harvest House, Montreal.
- McNair, J. (1980), The Contribution of the Schools to the Restoration of Regional Autonomy in Spain. *Comparative Education* 16(1): 33–44.
- Paulston, Cristina Bratt (1994), Linguistic minorities in multilingual settings. Implications for language policies. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.

- Romaine, Suzanne (1989), *Bilingualism*. Basil Blackwell, Oxford.
- Sándor Anna (1999), A kisebbségi nyelv sorsa a vegyes házasságokban. *Valóság* 8: 87–97.
- Sándor Klára (1998), A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.), *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Róma – Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt. II., Budapest – Szeged. 1130–1150.
- Schlieben-Lange, B. (1977), The Language Situation in Southern France. *Linguistics* 19: 101–118.
- Sku[n]nabb-Kangas, Tove (1997), *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány Könyvtára, Budapest.
- Stubbs, Michael W., (ed.) (1985), *The Other Languages of England*. Linguistic Minorities project. Routledge & Kegan Paul, London – Boston – Melbourne – Hanley.
- Tabouret-Keller, A. (1968), Sociological factors of language maintenance and shift: a methodological approach based on European and African examples. In: Fishman, Joshua A. – Ferguson, Charles A. – Das Gupta, Jyotirindra (eds), *Language problems of Developing Nations*. John Wiley and Sons, Inc., New York. 107–118.
- Thomason, S. (1982), *Historical Linguistics*. Unpublished manuscript. (Idézi Paulston 1994.)
- Timm, Lenora A. (1980), Bilingualism, Diglossia and Language Shift in Brittany. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 29–41.
- Trudgill, Peter (1992), *Introducing Language and Society*. Penguin English, London.
- Trugill, Peter (1995), Dialect and Dialects in the New Europe. *The European English Messenger*, IV/1. 44–46.
- Trudgill, Peter – Tzavaras, G. A. (1977), Why Albanian–Greeks are not Albanians: Language shift in Attica and Biotia. In: H. Giles (ed.), *Language, ethnicity and intergroup relations*. Academic Press, London. 171–184.
- Wardhaugh, Ronald (1995), *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég, Budapest.
- Weinreich, Uriel (1953), *Languages in Contact. Findings and Problems*. Publications of Linguistic Circle of New York Number 1. New York.
- Williamson, Robert C. – John Van Eerde (1980), 'Subcultural' Factors in the Survival of Secondary Languages: Cross National Sample. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 59–83.

EÖRY VILMA

A csehországi magyarok bilingvizmusa nyelvhasználati kérdőívek alapján *

The aspects of analysis were chosen according to the aims of the project from 334 minutes of audio data from 7 respondents belonging to the Hungarian minority in the Czech Republic for the elaboration of language usage questionnaires. The respondents represent families, several generations, and there are adults (middle-aged and elderly) and children among them. They come from pure Hungarian or mixed families, there are educated and uneducated ones among them, and even immigrants who moved spontaneously or forced. So these respondents represent the most important groups of the Hungarian minority.

The aspects of arranging the material are the following: 1. scenes of the usage of the Hungarian and the Czech language; 2. relation to the Hungarian and the Czech language; 3. estimating their own knowledge of Hungarian and Czech language.

The answers are grouped – chosen following the above list – according to the sociological groups, commented on, and conclusions are drawn.

1. A csehországi magyar kisebbségről

Sajátos helyet foglal el a csehországi magyar kisebbség a magyar kisebbségi csoportok között. Csehszlovákiai autochton kisebbség részének számított 1920. június 4-e óta, hiszen tagjai olyan állam polgárai voltak, amelyben a magyar jelentős létszámú autochton kisebbség volt, bár új lakóhelyükön, a csehországi részen már akkor is bevándorlóknak számítottak. Csehország és Szlovákia szétválása óta (1993. január 1.) azonban emigráns voltuk vált típusmeghatározó jellemzőjükké, bár jelenüket is természetesen befolyásolja múltjuk, hajdani autochton kisebbségi létük. További szociolingvisztikai jellemzőik a következőkben foglalhatók röviden össze (vö. Bartha 1999: 75–84): csak helyben kisebbségi helyzetben levő, a nyelvsorzággal érintkező, szétszórt kisebbség. A típusba soroláskor természetesen mutatkozó nem definitív sajátságokon kívül azonban ez a kisebbség további olyan jellemzőkkel rendelkezik, amelyek miatt a fenti tipológia csak korlátozottan érvényes rá. A csak helyben kisebbségi nyelveket

* Az adatgyűjtés és feldolgozás az RSS 216/1998 támogatásával készült.

nemcsak kisebbségi, hanem többségi helyzetben is beszélnek. A csak helyben kisebbségi nyelv első látásra jól fedi a csehországi magyar nyelv helyzetét, hiszen Magyarországon többségi nyelvként beszélnek, közben van azonban a szlovákiai magyar kisebbségi terület, amely a csehországi magyar nyelvi kisebbség nagy részének közvetlen „anyaországá”. A magyar nyelv más államokban beszélt típusaival való kapcsolattartás szempontjából a csehországi magyar dominánsan érintkező nyelv, de az érintkezés is inkább az ugyancsak kisebbségben levő szlovákiai magyar nyelvvel áll fenn. Lényeges azonban az is, hogy a kisebbség egy meghatározó része már semmilyen kapcsolatot nem tart fenn se magyarországi, se szlovákiai magyarokkal. A nyelvnek terület szerinti koncentráltága szerint a csehországi magyar nyelv szétszórt (nem kohézív), még akkor is annak számít, ha az ország egyes területein (Nyugat-, Észak-Csehországban, Észak-Morvaországban, illetve a Prágától nyugatra eső iparvidéken), illetve egyes városaiban nagyobb a koncentráltáguk, mint máshol. A kisebbségi helyzet létrejöttének módja és az érintkező csoportok egymáshoz való viszonya szerint, mint már említettük, a csehországi magyar mindenképpen bevándorlónak számít. Migrációjának az oka azonban a század 20-as éveitől kezdve különböző: volt köztük önkéntesen vagy kikényszerítve áttelepülő, sőt erőszakosan áttelepített, aztán egyénileg, családotul, illetve kisebb csoportokban áttelepülő/áttelepített is, bár az egész korszakot, illetve a mai kisebbség Csehországba kerülését nézve az önkéntes és egyéni áttelepülés a domináns. Az őshonosság lehetősége a Csehországban élő magyarokkal kapcsolatban fel sem merülhet (létezésük az első áttelepüléseket számítva is maximum 70 évre tehető, nagyobb áttelepítés 1948-ban volt, egy jelentős önkéntes áttelepülési hullám pedig csak a 60-as és 70-es években). Hivatalosan azonban csak 1993. január elsejétől kezdve létezik csehországi magyar kisebbség, addig ők, bár ugyanúgy Csehország területén éltek, mint ma, Csehszlovákia legnagyobb autochton kisebbségének tagjai voltak, csak éppen az országon belül más területre költöztek. A többségi és az adott kisebbségi nyelv közötti hatalmi viszony szerint a csehországi magyar alárendelt emigráns kisebbség, de alárendelt volt autochton kisebbségi korában is. Nyelvi tudatát egyrészt tehát ez határozza meg, másrészt pedig az, hogy a mai kisebbség nagy része éppen ezen autochton kisebbségi létből emigrált számára jobbnak ígérkező körülmények közé, ahol a fölérendelt nyelv csak részben változott a korábbihoz képest, mivel Csehszlovákiában két hivatalos nyelv volt: a szlovák és a cseh. A szlovák helyébe a cseh kellett tehát elsajátítaniuk, de ez általában nem okozott nehézséget, egyrészt a két nyelv feltűnő hasonlósága miatt, másrészt érzelmi okokból: a Csehországba települők nagy része a cseh közösséghez pozitívabban viszonyult és viszonyul, mint a szlovákhöz.

A felvázolt alárendeltségi viszonyból és a kisebbség alacsony létszámából (összesen mintegy 20.000), valamint szétszórtságából következik, hogy nincs az anyanyelvű iskoláztatásra lehetőség. A családi és baráti helyzetektől eltekintve

általában semmilyen alkalom nincs a magyar nyelv használatára, kivéve egy kisebb, aktívabb csoportot, amely a magyar kulturális és társasági rendezvények résztvevőjeként többször, illetve szervezőjeként a munkahelyén is használja a magyart, legalábbis a csehvel párhuzamosan. Mindezen jellemzők alapján a csehországi magyar különösen veszélyeztetett nyelvnek tekinthető. A tapasztalatok szerint tagjainál két nemzedék alatt szinte teljesen végbemegy a nyelvvesztés-nyelvcseré folyamat. Az általános gyorsaság ellenére azonban különböző tényezők befolyásolják a folyamat lezajlásának tempóját is, és módját is. A csehországi magyar személyekkel készített interjúk jelen részelemzése is éppen ebből a bonyolult, többtényezős folyamatból igyekszik néhány jellemzőt megragadni és bemutatni.

A csehországi magyar kisebbséggel, éppen új volta és talán kis létszáma miatt is, Magyarországon tudomásom szerint eddig nem foglalkoztak. Csehországban magát a kisebbséget egy szociológiai felmérés ismerteti (Sadílek – Csémy 1993), illetve nyelvét szociolingvisztikai munkában először Jiří Nekvapil említi meg a csehországi kisebbségi kontaktusnyelvek között (Nekvapil 1993: 10). Szociolingvisztikai szempontból eddig csak Lucie Hašová vizsgálta nyelvhasználatukat, egy Nejdekben (Karlovy Vary melletti településről) való adatközlő interjújának a nyelvváltásra koncentráló elemzésével (Hašová 1995: 51–63, Hašová 1996). A kisebbség újkeletű volta és csekély létszáma miatt tehát Csehországban is feltáratlan gyakorlatilag minden, a nyelvhasználatukra vonatkozó jellemző.

2. Kétnyelvűségük vizsgálata

Egy nagyobb felmérés készült 1998–99-ben a csehországi magyarok kétnyelvűségéről, illetve magyar nyelvük állapotáról. Az összegyűjtött 1500 percnyi anyag túlnyomórészt kérdőívek kérdéseire adott válaszokból, részben pedig narratív interjúkból áll, hangszalagra rögzítve. A kérdőíves interjúknak két részük van, ún. nyelvhasználati és nyelvi interjúk. A nyelvhasználati kérdőívek a magyar és a cseh nyelv használatának körülményeire, a nyelvi kérdőívek pedig a kisebbség által használt magyar nyelv jellemzőire vonatkozó kérdéseket tartalmaznak. Így a nyelvhasználati kérdőívek elemzése a csehországi magyar kisebbség általános szociolingvisztikai leírását teszi lehetővé, a nyelvi kérdőívek pedig a nyelvhasználati jellemzők által a nyelvvesztés-nyelvcseré folyamatának fonetikai-fonológiai, morfológiai, szótani és mondattani jellemzését.

2.1. Célkitűzések és módszerek – az adatközlők és a korpusz

Az elemzés célja képet adni különböző korosztályokhoz tartozó egyének bilingvizmusának jellemzőiről, esetleges különbségéről, az ezt befolyásoló körülmények szerepéről (az iskola, a munkahely, a barátok, a családi kommunikáció nyelve, a nyelv használatának egyéb színterei), és mindezeknek összefüggéséről nyelvtudásukról adott önértékelésükkel (mindkét nyelvvel kapcsolatban), valamint a két nyelvhez való érzelmi viszonyulásukkal. A két nyelv közül az egyik mindig a magyar mint anyanyelv vagy mint származási nyelv, a másik a cseh mint második nyelv, egyben többségi, sőt hivatalos nyelv.

A kiválasztott korpusz nagysága 334 percnyi kérdőíves interjú, amely adatközlőként egy nyelvhasználati és egy nyelvi interjút tartalmaz, de a mostani elemzés az interjúknak csak az első részét, a nyelvhasználati kérdőívek kérdéseire (,illetve azoknak egy részére) adott válaszokat vizsgálja. A vizsgált korpusz így a fenti időtartamnak csak mintegy 3/5-e, tehát kb. 200 perc, az elemzésre kiválasztott kérdések, illetve a rájuk adott válaszok pedig mindössze kb. 30 percet tesznek ki. A nyelvhasználati interjúk lejegyzése nem követi szigorúan a fonetikusán is pontos lejegyzés szabályait, alapjában köznyelvi helyesírással készült, csak a tőle feltűnően eltérő sajátságokat jelöli (vö. Kontra 1992).

A kiválasztott hét adatközlő különféle korosztályokat képvisel, és egyben a magyar kisebbség különböző típusait is. Van köztük gyerek, fiatal, középkorú és idős, és hárman egy család tagjai. Van köztük tiszta magyar családból és vegyes családból származó, iskolázott és iskolázatlan, sőt még betelepített és önkéntesen betelepülő is. Az adatközlők képviselik tehát a csehországi magyar kisebbség tagjainak legfontosabb csoportjait. Még mindannyian Csehszlovákiában, illetve a felnőttek annak szlovákiai részén születtek (még a 18 éves fiatalember is), a gyerekek azonban már a csehországi részen. Mostani lakóhelyük csehországi nagyváros, de egy adatközlő közülük falun él. További adataikat a táblázat tartalmazza:

Az adatközlő:

kódja	neme	kora	lakóhelye	születési helye	migrációjának	
					éve	oka
B	nő	73	Velké Svatoňovice	Magyarország	1946	kitelepítés
E	férfi	62	Brünn	Csehszlovákia Komárom	1956	munkavállalás, házasság
Gy/1	nő	13	Brünn	Csehszlovákia Brünn	–	–
L	férfi	18	Hradec Králové	Csehszlovákia Kassa	1985	szülei munkavállalása

kódja	neme	kora	lakóhelye	születési helye	migrációjának	
					éve	oka
M	nő	42	Hradec Králové	Csehszlovákia Kassa	1985	munkavállalás
Gy/3	nő	10	Hradec Králové	Csehszlovákia Hradec Králové	–	–
O	nő	46	Prága	Csehszlovákia Udvardi	1972	házasság

A kérdések. A nyelvhasználati kérdőívben szereplő és az adatközlőknek feltett kérdések közül az alábbiakra adott válaszokat elemzem:

a) *Hol, kivel van alkalma magyarul beszélni?*

b) *Szokott olvasni és írni magyarul/csehül?*

c) *Milyen nyelven szokott*

imádkozni

számolni

káromkodni?

d) *Ha meg kellene határozni, hogy mennyire tud magyarul/csehül, mit mondana?*

Tökéletesen, ugyanúgy, mint bárki Magyarországon/Csehországban.

Nagyon jól, de nem tökéletesen.

Elég jól.

Nem nagyon jól.

Alig.

e) *Igaznak vagy hamisnak találja a következő állításokat?*

A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek.

A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert az emlékeim ehhez kötődnek, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezt beszélték.

A válaszokat a következő szempontok, majd korosztályok szerint csoportosítottam, azután kommentáltam, s végül összefoglaltam az elemzés eredményeit:

a magyar és a cseh nyelv használatának szinterei (a/, b/, c/)

saját magyar- és csehnyelv-tudásuk értékelése (d/)

a magyar, illetve a cseh nyelvhez való (érzelmi)viszonyulás (e/).

(A kérdőív összeállításához vö. Kontra 1992.)

Az interjúrészetek közlésének technikájáról megjegyzendő, hogy kerek zárójelben a kérdező szavai szolgálnak segítségül a válaszok értelmezéséhez. A három pont a szövegkihagyást jelöli, a (.) a rövid, a (..) a hosszabb szünetet az adatközlő beszédében. Kód nélküli csúcsos zárójelben egyes lexikai egységek magyarázata szerepel, ha a csúcsos zárójel nyitó eleme után K áll, a zárójel cseh kölcsönszót, ha D, (jelentésbeli vagy valódi) tájszót, ha T, csehből való tükörfordítást tartalmaz.

2.2. A kérdőívek elemzése

2.2.1. A magyar és a cseh nyelv használatának szinterei

Kérdés: *Hol, kivel van alkalma magyarul beszélni?*

Az első négy adatközlő (**B**, **E**, **M**, **O**) első generációs kisebbséginek számít. Közülük az idősebbek nemzedékéhez tartozik **B** és **E**.

B: *Nincsen (alkalmam), ... Itthon magyarul beszélünk (..) gyerekekkel, férjemmel ... (a gyerekeim) Értenek magyarul. Mind (..) Beszélnek is magyarul. De furcsán, furcsán beszélnek, akkor mindig megszólítottam <rászólok>, hogy te ezt nem így kell ám mondani. (az egyik lányom) Belekeverte a cseh szavakat. ... (az unokáim nem is beszélnek, nem is értenek magyarul) Nem, nem, egyik se.*

Kommentár: **B** adatközlő a családján kívül senkivel sem tud anyanyelvén beszélni. Otthon általában magyarul beszélnek, de inkább csak maga **B**, illetve az egyik fia, esetleg szlovák anyanyelvű férje. A többiek is értik a magyar beszédet, de már alacsony a magyar kommunikációs kompetenciájuk, bár gyerekkorukban beszéltek magyarul, és anyjuk ma is inkább magyarul szól hozzájuk. Az unokák már nem tanulták meg a nyelvet. A család tehát, az anya (nagyanya) érzelmileg indokolható véleménye ellenére, hogy otthon mindig magyarul beszélnek, kétnyelvű, még a szűk családot (férj, feleség, két felnőtt fiú) tekintve is, a tágabbat (lányok, vők, unokák) véve pedig mindenképpen. A magyar nyelv a család legtöbb tagja számára (az anya és a kisebbik fiú kivételével, aki tudatosan fejleszti magyar nyelvi kompetenciáját) passzív kommunikációs eszköz (a vők és az unokák számára még az sem).

E: *(olyan barátom, ismerősöm, akivel magyarul tudok beszélni Csehországban) Nincs, nem is volt, nem is tudtam hogy (..) csak hallottam, hogy vannak itten magyarok (..) nem messze az iskolától lakok, hallottam mer így a Dél-Szlovákiából sok magyar tanul itt (..) hallottam mikor beszéltek, de én nem beszéltem velük és barátom nem volt. (most a Cseh- és Morvaországi Magyarok Szövetségének a klubjába) Sokan nem járunk (..) akik eljárunk ide (..) két-három órára (..), majdnem minden szerdán vagyunk hatan-heten ... Beszélünk, de itt az a hejzet, hogy van aki sokkal roszabban beszél, mint én (..) tehát úgy is beszélünk, hogy beszél magyarul, aztán közben meg megint csehül. (..) Magyarul beszélnek, de hát sok szót már nem tudnak kifejezni <kimondani, ill. sok gondolatot már nem tudnak magyarul kifejezni>, (..) meg-meg akad, nem tudja, akkor megmondja csehül, és fojtassa magyarul tovább. (..) Ha gyereknap vagy ijesmi, akkor többen vannak, harminc-negyvenen is eljönnek. ... Körülbelül öt-hat (nagyobb rendezvény van évente), (..) A hatvanas évek elején akkor volt a munkahejen egy fiu, (..) hát ővele magyarul beszéltem, de az talán csak egy évet*

volt. (...) Azóta csak csehül beszéltem, mindenkivel, mindig, otthon is, mer ugye megnősültem, feleségem brünni volt.

Kommentár: Az E jelű adatközlő a Csehország területén eltöltött 42 év alatt tulajdonképpen nem kommunikált magyarul, hiszen felesége cseh volt, gyereke nem volt, így a család cseh egynyelvű lett, és magyar barátai vagy ismerősei nem voltak. Kivételt jelentett az az egy év, amikor egy magyar nyelvű kollégájával volt alkalma a munkahelyén magyarul beszélni. Az utóbbi években, amióta a városban magyar klub alakult, ill. ő tudomást szerzett róla, heti rendszerességgel jár oda két-három órára, illetve évente még öt-hat nagyobb rendezvényre. Magyar nyelvű kommunikációs lehetőségei az első negyven évhez képest gyarapodtak tehát, illetve a magyar nyelvű kommunikáció hiányát fölvaltotta egy rendszeres magyar nyelvű kommunikálási lehetőség, bár ez sokszor a két nyelv közti kódváltással folyik.

A középkorúakat képviselő M és O adatközlő, mindketten nők, a fenti kérdésre a következő választ adták:

M: *Hát itt tizenöt év alatt csak a családba, szál <szóval> nagyon ritkán találkozunk ugye ismerősökkel, mind a doktor Popéjjal. És több nem is (.) nagyon kevés van itt (.) úgyhogy (.) csak a családba. (a prágai magyar klubba megyünk) Egypárszor, na de úgy vallom meg az igazat, hogy nem itt van, nem mindig könnyű oda eljutni (..) de nagyon szeretnék és minden alkalmat próbálok kihasználni, hogy elmehessünk (..) (a férjemmel) Hááát többet magyarul (beszélünk), beszélünk csehül is, az biztos (..) többet magyarul (..) haa munkaköri vagy ijen szakdolgozókba, akkor biztos többet, talán gyakrabban Ő csehül. (..) De viszont ha szeméjcs család dolgokról beszélünk, akkor magyarul beszélünk. (a gyerekekkel) Fele-fele, mer (..) szerettem volna nekik segíteni a cseh nyelvbe, hogy ne legyen problémájuk az iskolában, (.) Nehezítettük volna a dolgukat, ha ha itthon nem beszélünk volna velük cseh, <csehül> ... Utcán, nyilvános hejen is beszélünk magyarul, nem csinálunk belőle problémát.*

Kommentár: Az adatközlő családjában dominál a magyar nyelvhasználat, magyar anyanyelvű férjével és gyerekeivel inkább magyarul beszél. Kisebb arányban, de a cseh nyelv is kommunikációs eszköz a családban, annak ellenére, hogy mindkét szülő magyar anyanyelvű. A cseh nyelv használatának okai az adatközlő megfogalmazása szerint: a) a férjével sokszor közös szakmai témák, b) tudatos törekvés arra, hogy megkönnyítsék a gyerekek beilleszkedését a cseh környezetbe, ennek érdekében az iskolai dolgokat csehül beszélnek meg. Az azonos anyanyelvű házaspár a környezet hatására, illetve az ahhoz való tudatos alkalmazkodás jegyében kétnyelvűvé vált, egyaránt használja anyanyelvét, illetve a többségi nyelvet.

O: *Ő lehetne (.) alkalmam, de az a baj, hogy nincsen időm, (..) (ha mégis van időm) Klubba járok, ... háromszor-négyszer, (évente) (..) bálba, (..) talán négyszer (voltam). ... (olyan barát, szomszéd, esetleg rokon, aki magyar*

származású, és Prágában él) *Nem, nem, senkit se ismerek, ... (a férjemmel és a gyerekekkel) Csak csehül beszélünk, ... (a gyerekeket nem tanítottam meg a magyarra, mert) Mikor (a kislányom) kicsi volt, akkor a (.) nagyszülei nevelték föl <D itet> <öt> és én munkába jártam, (...) akkor valahogyan az ember el is felejtette, hogy valahogyan úgy köll vele beszélni magyarul, ... én gyerekeimmel az az végett (nehogy ne tudjanak csehül, ha óvodába kerülnek) nem akartam (magyarul) beszélni. (...) Mikor hallottam ezeket a gyerekeket (a Mikulás-ünnepségen) hogy miben jól beszélnek magyarul, hogy az én gyerekeim is tudtak volna magyarul. De most már késő...*

Kommentár: Az adatközlő házastársa cseh, sőt a gyerekek nevelésében a cseh nagyszülők segítettek, így a család nyelve a cseh lett. A gyerekek magyarra tanítására kísérletet sem tett, egyrészt eszébe se jutott, hogy tehetné, másrészt – talán csak utólag – azzal indokolja, hogy a másnyelvűség kellemetlen helyzetbe hozhatta volna a gyerekeket. Huszonöt év múltán azonban sajnálja, hogy nem beszélt velük magyarul. A szűkebb és tágabb környezet hatásainak megfelelően a család „kétnyelvűsítését” a magyar anyanyelvű anya nem próbálta meg (s bár a nagyobbik gyermek mint magyar szakos a Károly Egyetemen megtanult magyarul, anyjával egyáltalán nem kommunikál ezen a nyelven ma sem).

A fiatal korosztályt egy 18 éves fiatalember (**L**), valamint egy 13 (**Gy/1**) és egy 10 éves (**Gy/3**) kislány képviseli. Az eddigi adatközlőkkel szemben ők már a második generációhoz tartoznak, még a fiatalember is, aki 5 éves korában került magyar nyelvű szűkebb környezetből, Kassáról szüleivel együtt cseh nyelvterületre. **L** és **Gy/3** adatközlő testvérek, és édesanyjuk **M** adatközlő. Az ő válaszaik tehát ugyanazon család különböző generációinak nyelvi viselkedésére adnak példát. A fenti kérdésre a következő válaszokat adták:

L: *(akkor van alkalmam magyarul beszélni) Csak mikor elmegyünk a nagyszülőmhöz <nagyszüleimhez>, vagy (.) mikor eljön Ja- Lajcsi bácsi, máshogy nehezen valamikor <máshol ritkán>. Vagy itthon, itthon persze. (itt) Mindenkivel (magyarul beszélék) jóformán majdnem mindig csak azokat a tárgyakat <T témákat> kiv- kivéve, mi- ami a iskolával van kapcsolatba vagy a tanulással.*

Kommentár: Az adatközlő dominánsan magyar nyelvű családban él, a kommunikáció a magyar anyanyelvű szülők és a két gyerek között túlnyomórészt magyarul folyik. Az iskolával, a tanulással, tehát a fiatal munkahelyével kapcsolatban azonban csehre vált a család, kétnyelvű tehát a magyar dominanciájával. Szűkebb és tágabb családján kívül azonban egyetlen embert tud megnevezni, akivel alkalmanként találkozik, s akivel magyarul kommunikál.

Gy/1: *(itthon mindig magyarul beszélünk,) Hogyha a nagyapám nincs itt a közelben, mer ő nem tud, kicsit érti a (magyar) nyelvet. (testvéreimmel) Nem mindig, dee szoktunk magyarul, (...) hogyha mondjuk jön valaki és csehül beszél, akkor aztán folytatjuk csehül a beszédet, (...) aztán megint áttérünk (a magyarra).*

... (meséket szoktam hallgatni) Főleg magyarul, mer anyu (.) Ádámkának (.) magyarul szokta olvasni vagy Eszternek. ... Ha az iskolában valamiről van <ha az iskolával kapcsolatban van valamiről> szó, akkor csehül persze. (barátnóm, akivel magyarul beszélek) Vácott van egy, Ő apunak valami volt osztálytársának a lánya, ... (vele szoktunk találkozni évente) kétszer-háromszor.

Kommentár: A 13 éves adatközlő családja kétnyelvű ugyan, de kommunikációjuk nyelve dominánsan a magyar. Ahogy az interjú többi részéből kiderül, csak apja anyanyelve magyar, anyja cseh anyanyelvű, akinek a családjában, ősei között azonban volt magyar. A szülők mindegyike Budapesten járt egyetemre, az anya itt tanult meg magyarul. Otthon következetesen magyarul beszélnek, a szülők nagy gondot fordítanak gyermekeik magyar nyelvű nevelésére. Csehre csak akkor váltanak az adatközlő szerint, ha ott van a cseh anyanyelvű, magyarul csak kicsit értő anyai nagyapa, illetve ha cseh nyelvű vendégük van, vagy a már a többi adatközlőnél is tapasztalt esetben, ha az iskoláról, a tanulásról van szó. A kirajzolódó kép szerint a szülők nem tartanak attól, hogy az otthoni magyar beszéd hátrányba hozná gyermekeiket. A családon kívül az adatközlőnek Csehországban nincs lehetősége magyarul beszélni.

Gy/3: Anyukával sokszor és apukával is (magyarul beszélek). ... Testvéremmel (.) avval is (..) mindig. (anyukával akkor beszélek csehül) Ha van nekem házi feladat; <van házi feladatom>, ... (itt Hrádecben olyan ember, akivel magyarul szoktam beszélni) Nem nagyon (van). (az a bácsi, aki ma jött hozzánk) Avval (..) magyarul. (Prágában a klubban szoktam magyarul beszélni.)

Kommentár: A szűkszavú adatközlő gyakran válaszolt a kérdésekre csupán igennel és nemmel, ezért volt szükséges a kérdések alapján a szokásosnál többször kiegészíteni feleletét. Válaszaiból ugyanaz a kép rajzolódik ki, mint édesanyjából (**M**) és testvéréből (**L**): a dominánsan magyar nyelvű, de a környezet hatására (iskola) a cseh nyelvet is használó, egyébként teljesen magyar anyanyelvű család képe.

Kérdés: Szokott olvasni és írni magyarul/csehül?

B: (..) Mindég járt ide Magyarországról valami tíz évet az a Nők lapja, (..) Budapestről külték, ... most már nem. Azér mer mindig eltüntették itt a (.) póstán ... Cseh ujságot is olvasok. Ritmusz zšivota (:Rytmus života:). Azt ... írni szoktam magyarul ... levelet (..) (képeslapot) karácsonra, husvétra, névnapra, ... Könyvet azt nem szeretek olvasni, ... magyart se. ... Csehül nem (írok).

Kommentár: Magyarul nem nagyon olvas, csehül magazinokat. Magyarul levelet, képeslapot ír, de csehül nem tanult meg írni, miután 21 éves korában került cseh nyelvterületre, s a nyelvet hallás, ill. olvasás útján tanulta meg.

E: Bejövök csak valamit elolvasni, (..) attól is függ miben könyvet találok, ami érdekel, mer nekem van otthon is több magyar könyvem, főleg a Jókai könyvei vannak meg (..) aztán (..) Petőfi, Ady meg ezek. Ugyhogy jobban szeretem a költeményeket olvasni, ugyhogy lehet az volt a szerencsém, hogy még

tudok magyarul beszélni. ... Néha magyar, néha cseh könyvet (olvasok) (..) fölváltva. ... (magyar újságot olvastam) Amig meg tudtam szerezni az Új Szót, (..) de itt nincs más lehetőség. ... (cseh újság) Az mindennap megvan nálam (..) amióta visszaemlékszek a (:Právo:), az volt (:Rudé Právo:), ezt vásárolok és ezt olvasom. (..) (magyarul) Levelet (szoktam írni) a szüleimnek, (..) leirom, de nem tudom, hogy hejesen írtam, mer mondom némej szavakat vannak ott is szavak amiket másképp írnak, mint ahogy én gondolom.

Kommentár: A nyelv passzív használatának egyik esete az olvasás: az adatközlő magyarul és csehül egyaránt rendszeresen olvas könyveket. A magyar könyvek olvasását önmaga emeli ki mint eszközt valamilyen szintű kommunikációs készség megőrzésére. Újságot azonban az utóbbi időben inkább csak csehül olvas. A mindennap használt cseh írás mellett tud magyarul is írni, de helyesírási ismeretek nélkül, ugyanis gyerekkorában csak három évig járt magyar iskolába, utána szlovákba. A levélírási alkalmak azonban a szülők halálával megszűntek, így az adatközlő számára gyakorlatilag megszűnt az írásbeli aktív kommunikáció lehetősége is.

M: *Én magyar könyveket olvasok (..) például Szilvásytól, Németh Lászlótól, Adyt olvastam, van pár könyvünk ... magyar újságot vagy ijesmit (..) szoktunk venni Magyarországon. ... a Tükört (..) igen, az jár, ... irogatok levelet, (..) (képeslapok) azok mennek mindig, aztán a szülőkhöz, ismerősökhöz, rokonokhoz itt-ott levél is megy, ... (üzenetet) magyarul is (..) csehül is (..) fele-fele úgy lehet mondani, ... a hejesírást is úgy ahogy, (.) Azt hiszem, hogy hogy van ojan sok cseh, aki nem ír ojan pontosan (.) csehül (mint én).*

Kommentár: Könyveket általában magyarul olvas az adatközlő, s olvassa a csehországi magyar kisebbség lapját, a Prágai Tükört is. Magyar írásos kommunikációja a levelezés, de a családi üzeneteket már mindkét nyelven írja. Büszke cseh írásának helyességére, különösen, hogy felnőtt korában és autodidakta módon tanulta meg.

O: *(magyarul olvasni) Szoktam, mikor a gyerekek kicsik voltak, és most is (.) jár a Prágai Tükör, (..) könyveim is vannak nagyon sok, amit már elolvastam és mostan (.) nincs idő, ... Irni mindig irok. Azt tudom, (.) nem felejtettem el az írást egyáltalán. ... Olvasni tudok (csehül), de írni is tudok, de nem tudom a (:grammatikát:), (.) sajnos ... (a helyesírást) no azt nem tudom. ... (Csehül) könyveket nem olvasok, könyveket egyáltalán nem, ... mint a Nők Lapját, ojan lapokat, (..) csak ezeket olvasom.*

Kommentár: Az adatközlő hosszabb lélegzetű írásokat (könyveket) magyarul olvas, és lapot is, a Prágai Tükört, csehül viszont női magazinokat. Magyarul még mindig jól ír, 26 év cseh környezetben élés után is, de csehül is tud írni, csak hibásan.

L: *(olvastam magyarul) Néha valamikor egy könyvet ami érdekelt, ... például Íti, a földönkívüli. (..) Aztán a Szinuhetet (.) Mika Waltaritól, az is magyarul volt,*

de azt már csak a felét olvastam magyarul, (...) másik felét már csehül olvastam (...) és aztán még egy pár (...) Ö Tarzan-könyvet, (...) Anderzen-meséket, ... (újságot) nem, mer itt ugye nincs semmi, (...) de mikor elmegyek oda Szesztára az akkor ott rendszeren <rendszeresen> olvasom az Új Szót. ... (cseh újságot) Hát, hogyha talállok itthon akkor (olvasok). ... (csehül azt olvastam,) Ami a kezem alá jött <a kezembe került>. (...) Bármit, de most az utóbbi időbe vagy azt ami kell az iskolába, (...) ezt a (...) Ö szcifi <K literaturát> vagy a fantazia <K literaturát>, ... (magyarul írni) Tudok ... legtöbbször ijen levelet vagy igy (szoktam írni). ... Nem ugy (megy), mind a csehbe, na. ... (a helyesírást) Valahogy magamtól (tanultam meg).

Kommentár: A fiatal, 18 éves adatközlő dominánsan csehül olvas, magyarul inkább korábban és „kényszerből”, ha a szünetben a nagyszüleinél unatkozott, és magyar könyvet talált. Nem okozna gondot neki a magyarul olvasás, de természetesebb a cseh olvasnivalók beszerzése (pl. újság). Írni is tud különösebb gond nélkül magyarul, de az a néhány levél, amit ír, elenyésző cseh írásbelisége mellett.

Gy/1: *(magyarul olvasni) Tudok, de inkább csehül szoktam. ... (könyvet) Olvastam Ö (...) egy-kettőt, de hát nem szoktam. ... A kisherceg. ... (magyar újságot olvastam) Keresztapám szokott nekünk hozni (...) Szlovákiából, (...) Hangkép vagy mi, (...) és akkor ott szoktak ijen popsztárokról meg ijenekről lenni, és azt szoktam olvasni. ... (írni magyarul akkor szoktam) Főleg ha Eszternek kell valamit, mer (...) szeret írni, (...) én mondom neki, mit írjon. (...) És aztán Ö (...) keresztapámmal az szokok levelezni, (...) úgy van, hogy leírom neki úgy, ahogyan gondolom, és aztán ő küldi, hogy hogy kell neki, amit ez jó vagy így <hogyan kell, hogyan felel meg neki, ez jó stb. >.*

Kommentár: A család tudatos törekvése ellenére, hogy a gyerekek (az adatközlő és testvérei) minél jobban benne éljenek a magyar nyelvű kultúrában, az adatközlő egyre kevesebbet olvas magyarul, bár az olvasás semmilyen nehézséget nem okoz neki. Írására ugyanez jellemző: az otthoni magyar nyelvű írás, illetve a levelezés kis részt foglal el írásos kommunikációjában.

Gy/3: *(magyarul olvasni) Csöppet (tudok). ... Van nekem egy könyv <könyvem>, és abba vannak ojan (...) na nem nagyon hosszúk, mesék, és abból olvastam. ... (magyarul írni is) Csöppet tudok. ... (csehül olvasni) Sszoktam (...) meséket. ... Olvasok (...) gyerekeknek újság <gyerekeknek való újságot>.*

Kommentár: Magyar olvasási és íráskészségét az adatközlő alacsonyra értékeli (bár a család szóbeli kommunikációja dominánsan magyar nyelvű), s ennek megfelelően nem is igen olvas vagy ír magyarul.

Kérdés: *Milyen nyelven szokott*

imádkozni

számolni

káromkodni?

B: *(imádkozni) Szoktam. Magyarul.*

Számolni is. Mindent magyarul.

(káromkodni) Szoktam ... magyarul.

Kommentár: Az idős adatközlő, aki máig nem sajátította el teljesen a cseh nyelvet, s a cseh társadalomtól viszonylag elszigetelve él (soha nem volt munkahelye), e három dolgot magyarul teszi, nyelvi automatizmusa tehát dominánsan magyar.

E: *(imádkozni) Nem (szoktam).*

Ha magyarul beszélek, akkor magyarul számolok, ha csehül akkor csehül számolok.

(káromkodni) Épp úgy (szoktam), mint a számolást.

Kommentár: A már inkább cseh nyelvű adatközlő bevallása szerint nála a fenti automatizmusok az éppen használt nyelvhez igazodnak.

M: *(imádkozni) Ritkán, de szoktam ... magyar (nyelven), csehül nem is tudok (..) vagy szlovákul se tudok, nem is tanultam.*

Inkább magyarul (számolok).

Az majdnem mindegy (, mijen nyelven káromkodom).

Kommentár: A nyelvhasználat gyakoriságát nézve inkább csehül kommunikáló adatközlő, akinek családi nyelve azonban dominánsan a magyar, megőrizte a magyar nyelvi automatizmusok dominanciáját.

O: *Magyar nyelven (imádkozom) (..) csehül nem tudok egyáltalán.*

Magyarul, (számolok) csak magyarul, (..) jön a magyar barátnőm, hogyan <D olvasol>, hisz itt Csehországba vagy. Hát mondom nem baj, össze köll adni (..) három hús meg három hús ((nevet))

(káromkodni) Azt nagyon megtanultam csehül, (..) mer ojan társaságba voltam, ahol ők inkább eztet tanították meg, mikor nem tudtam csehül.

Kommentár: Az adatközlő, aki 26 éve él cseh környezetben, férje cseh, gyerekeit egyáltalán nem tanította magyarul, a magyar nyelvi automatizmusokat feltűnően erősen őrzi (erre mutat anyanyelvjárási szókincsének használata is).

L: *(imádkozni) Nem (szoktam).*

(számolni) Hát, leginkább csehül, (..) (magyarul) tán még mikor kisebb vótam, mer akkor ugye még nem kellett ezek a valami magas számok.

(ha káromkodnék,) Angolul (tenném).

Kommentár: Keveset tudunk meg az anyanyelv és a hivatalos nyelv közti viszonyról a nyelvi automatizmusok terén, hiszen van a kérdések között az adatközlő számára megválaszolhatatlan, és van egy nem releváns, tehát nehezen értékelhető válasza is. A számolás nyelve nála azonban életkorával és a feladat bonyolultságával együtt változott.

Gy/1: *(imádkozni) Szoktam ... magyarul, és hogyha csehül, akkor nem tudom tökéletesen és akkor mindig fejbem magyarul mondom és akkor tudom mondani csehül me hasonló a szöveg. ... Járok most is (cseh hittanra).*

Hát csehül számolok.

Hát, ha otthon vagyok, akkor legtöbbször magyarul (káromkodok, de csehül is tudok).

Kommentár: Az anyanyelv és a többségi nyelv viszonya szinte tökéletes kiegyenlítettséget mutat, olyan kétnyelvűségét, amelyben egyik nyelv sem dominál.

Gy/3: *(imádkozni) szoktam ... magyar (.) nyelven. ... (csehül) Csöppet (tudok imádkozni)*

–

Cseh nyelven (káromkodnék).

Kommentár: A technikai okokból hiányosak a válaszok, de a meglévők szintén kiegyenlítettséget mutatnak. Itt is, és az előző adatközlőnél is figyelembe veendő az adatközlő fiatal kora (10, 13), ekkor – úgy látszik – a magyar családi nyelv helyét, legalábbis az automatizmusok szintjén, még nem vette át a cseh nyelv.

2.2.2. Az adatközlők saját magyar- és csehnyelv-tudásának értékelése

Kérdés: Ha meg kellene határozni, hogy mennyire tud magyarul/csehül, mit mondana?

Tökéletesen, ugyanúgy, mint bárki Magyarországon/Csehországban.

Nagyon jól, de nem tökéletesen.

Elég jól.

Nem nagyon jól.

Alig.

B: *Mindig csak úgy mind a magyarországi magyar. ... Nem nagyon jól beszélek csehül, azér mer mindig a zöregasszonyok a állomáson ha valahova utazok megkérdezik (..) maga német asszony??*

Kommentár: Magyar beszédét tökéletesre értékeli, holott a valóságban érezhető rajta a cseh interferencia jegyei, az azonban valóban igaz, hogy feltűnően friss, élő a beszéde. Cseh beszédét csak negyedik fokozatúnak értékeli, s első sorban az ezt anyanyelvként beszélők véleménye alapján.

E: *Három négy között valami, (..) Én azt hiszem, hogy elég jól, (..) jobban beszélek csehül, mint magyarul (..) az egész életembe iskolába cseh iskolákba (jártam), első évbe szlovákul, aztán később csehül, itt élek negyven éve, tehát jobban beszélek csehül. (Tökéletesen, ugyanúgy, mint bárki, aki Csehországban született.) Igy. Nem kell tovább.*

Kommentár: Középső fokozatúnak ítéli magyar beszédét, reálishan. Ennél sokkal jobbra, tökéletesre értékeli cseh beszédét, mindezt a szlovák, ill. cseh iskoláknak, valamint annak tulajdonítja, hogy negyven éve él cseh környezetben.

M: *Én azt hiszem, hogy a második, (...) hogy minimum ennyi, biztos, (...) de a szókincsem biztos nem mérhető össze egy magyarországi (magyaréval). ... (a cseh esetében) Ugyanazt választom, mint a magyarba, (...) biztosan tökéletesebb, mint a magyar, de hogy száz százalék lenne, azt nem merem mondani. (...) Mer mer úgy megint csak azt mondom, hogy megint nincs iskolám, és én csak Ö magánuton tanultam csehül.*

Kommentár: Kissé szerénykedve tartja magyar beszédét csak nagyon jónak, hiszen utána azt mondja, hogy „minimum ennyi”. Magyar beszédképességének egyetlen hibájaként szókinccsének szűkösségét nevezi meg, legalábbis a magyarországi magyarokéhoz képest. A csehet ugyancsak nagyon jónak tartja, de jobbnak, mint a magyart, azonban még ezt sem tökéletesnek. Az adatközlőnek magasak a nyelvhasználati igényei, s ismeri saját korlátait.

O: *Hát má most nem nagyon jó (a magyar beszédem), (...) inkább nem nagyon jó (...) úgy érzem magamon (...) sajnos, ... (a cseh beszédem) Az első, (úgy beszélem, mint) bárki aki Csehországban született, (...) nem mondja meg senki se, hogy nem vagyok én, vagyis magyar vagyok.*

Kommentár: Magyar beszédét túlzott szigorúsággal csak nem nagyon jónak tartja, és sajnálja ezt a helyzetet. Cseh beszédét pedig büszkén tartja tökéletesnek, különösen azt emeli ki, hogy nem veszik észre már cseh beszédén, hogy magyar.

L: *(magyarul) Hát szerintem az a harmadik (az elég jól), ... (csehül tökéletesen beszélek, ugyanúgy, mint bárki más, aki Csehországban született) Igen, igen. Sőt néha még tán jobban is, (...) pontosabb kifejezéseket tudok meg (...) bővebb szókinccsem van már.*

Kommentár: Magyar beszédét – reálishan – már csak elég jónak ítéli, holott öt éves koráig csak magyarul beszélt, ezzel szemben a csehet annyira tökéletesnek, amely felülmúlja az anyanyelvi beszélők színvonalát is.

Gy/1: *(teljesen tudok csehül) Igen.*

Kommentár: Az interjúból sajnos kimaradt saját magyarnyelv-tudásának értékelése, a csehet azonban saját bevallása szerint tökéletesen tudja, annak ellenére, hogy a család otthoni nyelve szinte kizárólag a magyar.

Gy/3: *(magyarul) Elég jól (tudok) ... (csehül tökéletesen, ugyanúgy, mint bárki más, aki Csehországban született) Így.*

Kommentár: Az adatközlő közepesnek értékeli saját magyarnyelv-tudását, pedig gyakoriak nála az interferenciajelenségek, a hezitálás egy-egy szó kimondása előtt, és sokszor szívesen váltana át csehre, ebben csak az akadályozza meg, hogy tudja, a gyűjtő nem tud eléggé csehül.

2.2.3. A magyar és cseh nyelvhez való viszonyulás

Kérdés: *Igaznak vagy hamisnak találja a következő állításokat?*

A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek.

A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert az emlékeim ehhez kötődnek, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezt beszélték.

B: *(A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek. Tehát szebben hangzik.) Igen (.) szebben ... (A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert az emlékeim ehhez kötődnek, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezen beszéltek) Igen, igen, (..) úgy van.*

Kommentár: Az idős adatközlő az objektívebb és a szubjektívebb választ váró kérdésre egyaránt igennel felelt: érzelmi kötődése a nyelvhez erős, s ezt nem is indokolja semmilyen racionális érveléssel.

E: *(A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek) Igen. (A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert az emlékeim ehhez kötődnek, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezt beszélték) Főleg ezért. Igen, de (..) általában nekem a magyar nyelv jobban tetszik, mint akármelyik szláv nyelv, bár szerintem a cseh nyelv a legszebb a szláv nyelvek között.*

Kommentár: Az adatközlő szintén erősen kötődik anyanyelvéhez, de már némileg szétválasztja a racionális és az érzelmi választ, s ez utóbbit hangsúlyozza, miközben határozott lojalitást mutat a cseh nyelvvel szemben.

M: *(A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek) Nehéz megítélni, mer a maga módján mind a kettő nagyon szép nyelv, a csehnek is egy (..) dallamos hangzása van, de én mint magyarérzelmű azt mondom, hogy nekem szebb a magyar, de de de nem mondanám a csehre se, hogy nem szép. Mer talán ugyanolyan szép nyelv egy (.) itt élőknek vagy egy itteni születettnék. (A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezt beszélték) Az is igaz, meg a magyar nyelvnek (.) szebb a szókincse, a csehnek gyönyörű a dallamossága ... De nekem közelebbi a magyar, és nekem nekem szebb a magyar nyelv, de de biztos ugyanohan szép a cseh is a csehnek..*

Kommentár: Az adatközlő szükségét látja, hogy – miközben a magyar nyelvhez érzelmileg erősen kötődik – a cseh szépségének lehetőségét hangsúlyozza az azt anyanyelvként beszélők számára, sőt dallamosságát mint jellemzőjét és mint erényét is említi a magyar szebb szókincsével párhuzamosan. Az elfogadás, az alkalmazkodókészség egyaránt bennük van a válaszokban.

O: *(A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek.) Az biztos hogy szebb ... (A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert az emlékeim ehhez kötődnek, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezt beszélték.) Igen, ez is igaz, igen.*

Kommentár: Az adatközlő mindkét válasza azt bizonyítja, hogy anyanyelvéhez erősen kötődik, holott ő az, aki gyerekeit egyáltalán nem tanította meg magyarra.

L: *(A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek) Biztosan. Igaz. (A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert az emlékeim ehhez kötődnek, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezt beszéltek.) Igen.*

Kommentár: A fiatalember, annak ellenére, hogy kommunikációja dominánsan csehül folyik, mivel az ő korosztálya már nem annyira a családban, mint a barátokkal, diáktársakkal kommunikál, a magyar nyelvet racionális indoklás nélkül tartja szebbnek a csehnél, ő, aki pedig általában észérvekkel szokott indokolni.

Gy/1: *(A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek.) Hát nem biztos, (A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert az emlékeim ehhez kötődnek, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezt beszéltek.) Hát ez így biztos nem, (...) biztos nem tetszene nekem csak azért, hogy (.) hogy beszéltek...*

Kommentár: Az adatközlő nem biztos benne, hogy a magyar szebb, mint a cseh, annak ellenére, hogy családi nyelve teljesebben magyar, mint bármely más adatközlőnek, és a szülei tudatosabban és következetesebben törekszenek a család magyar nyelvűségének színvonalára, mint bármelyik itt vizsgált család. Az érzelmi választ implikáló kérdésre határozottan nemmel felel, tehát a családi kapcsolatok miatt semmiképpen sem tartaná szépnek a magyar nyelvet, legfeljebb racionális okok miatt (amelyeket az interjú folyamán a magyar nyelv lágy hangzásáról el is mond, egyedül a vizsgált adatközlők közül). Az egyéb okokon kívül esetleg feltételezhető nála a család túlzott igényességének ellenhatása is.

Gy/3: *(A magyar nyelvnek, ha jól beszélük, szebb a hangzása, mint a csehnek.) Szebb.*

(A magyar nyelv azért tetszik nekem jobban, mert az emlékeim ehhez kötődnek, mert a szüleim és a nagyszüleim még ezt beszéltek.) Nem.

Kommentár: Kommentár nélkül tartja egyértelműen szebbnek racionálisan és nem szebbnek érzelmi szempontból az adatközlő a magyar nyelvet. Feltűnő, hogy a második kérdésre csak a két gyerek adott határozottan nemleges választ. Esetleg elképzelhető, hogy ez a véleményük felnőttkorukban megváltozik.

3. Következtetések

Az irányított interjúk alapján végzett fenti elemzésből a bilingvizmus jellegének korosztályok szerinti változataival kapcsolatban, valamint a családi és nem családi kommunikáció nyelve/nyelvei kérdéskörben tudunk kérdéseket föltenni, és válaszolni rájuk. De arra is szolgál adatokkal, hogy a cseh iskolázottság hogyan járul hozzá a nyelvvesztésnek, ill. -váltásnak a gyorsaságához. Ezenkívül érint jelentős mennyiségű más kérdést is, mint pl. a nyelv használatának egyéb szintereit (barátok, rokonok, közösségi rendezvények, olvasás, írás), a két nyelvhez

való viszonyulást, a nyelvtudásukról adott önértékelést (mindkét nyelvvel kapcsolatban). A nyelvhasználati kérdőívek szociolingvisztikai módszerű elemzése alapján a következő megállapítások tehetők a Csehországban élő magyar nyelvi kisebbségről:

3.1. A nyelvvesztés tempója, akár egy egyén életén belül is az általános csehországi körülményeken (a munkahely, a cseh nyelvű iskola) kívül az egyén nyelvhasználati szokásaitól függ a leginkább, attól, hogy

milyen a család otthoni nyelve,

mennyire tartja a kapcsolatot magánéletében magyarul beszélőkkel, illetve a környezetében levő magyar nyelvű közösségekkel (az újabban szerveződni kezdő közösségi élet, rendezvények, találkozók stb.).

Ahol a család nyelve magyar (mindkét szülő magyar vagy tud magyarul) a második generáció is beszél még magyarul, bár kommunikációs kompetenciájuk erősen korlátozott. Az egyéni érdeklődés, a tudatos, egyéni vagy családi nyelv-megőrzés tehát nagy energiabefektetéssel eléri a gyermekek kétnyelvűségét, e kétnyelvűségben azonban általában a hivatalos nyelv dominál, és a kétnyelvű gyerekekre, legalábbis a vizsgált interjúk szerint a magyar nyelvhez fűződő érzelmi viszony szempontjából nincs pozitív hatással a szülőknek a család kétnyelvűségére való törekvése.

A magyar nyelvű közösségekkel való kapcsolattartás mobilizálja a beszélőknek a csehországi körülmények között természetes módon egyre passzívabbá váló magyar nyelvtudását, de erre az interjúk tanúsága szerint inkább csak a prágai „bársonyos forradalom”, 1989 óta van lehetőség. A baráti kapcsolatok ritkák, mivel a magyar nemzetiségűek teljesen szétszórtaan élnek az országban, s a legutóbbi időkig, talán akkomodációs hajlamuk miatt, nem is igen keresték egymás társaságát.

A fenti kép a magyar kisebbség nyelvhasználati színtereit úgy mutatja, mint amelyekben a magyar nyelv legfeljebb az otthoni és/vagy a baráti, társasági beszédeseményekhez kötődik, de ott sem kizárólagosan. A kódváltás nemcsak akkor következik be, ha egy csak csehül tudó beszédpartner jelenik meg, hanem a témától is függ, hiszen az iskolai, munkahelyi dolgokat még a tiszta magyar családban is csehül beszélik meg, illetve a két magyarul is beszélő ismerős sokszor vált át beszélgetés közben – magyarnyelv-tudását elégtelennek tartva – csehre (vö. Kiss 1995: 67, 68).

3.2. A magyarnak mint emigráns és szétszórta kisebbségnek gyors a nyelvvesztési folyamata, általában lezajlik már a 2. generációnál, de a 3.-nál mindenképpen. Ezt bizonyítja, hogy 3. generációs magyarul beszélővel nem találkoztam adatközlőim között. A nemzedékek nem szükségszerűen, de általában egybeesnek az egyes korosztályokkal. Az idősek az első nemzedék tagjai, a középkorúak is, a fiatalok, illetve gyerekek pedig a második nemzedéké. A

nemzedékek közti különbség a vizsgált anyag alapján a következőképpen fogalmazható meg:

Az első nemzedék, amely cseh környezetbe került, nem felejtí el anyanyelvét, bár a felejtésnek vannak fokozatai. Akiket erős családi szálak fűznek még a szlovákiai magyarokhoz és/vagy akiknek házastársa is magyar nemzetiségű, többé-kevésbé őrzik az áttelepülésük idejére jellemző ottani nyelvállapotot, s az anyanyelvükhöz való pozitív viszonyulást is. Ezek közül a személyek közül többen még magyar iskolába jártak, olvasnak magyarul, s különösen ha vannak magyarországi kapcsolataik is, fejlett és viszonylag mobil magyar beszéd- és íráskészséggel rendelkeznek. Ezek az inkább az értelmiségi réteghez tartozó személyek tanítják meg leginkább gyermekeiket magyarra. Ha azonban az első nemzedék tagjának már nem élnek közeli rokonai Szlovákiában és/vagy nem magyar a házastársa, illetve magányos és/vagy nem járt Szlovákiában magyar iskolába (nem ír és olvas rendszeresen magyarul és/vagy nincsenek magyarországi kapcsolatai), azt az anyanyelvi állapotot őrzi, amely szlovákiai magyar nyelvjárására volt jellemző, de gyakorlás hiányában ez is nehezen mobilizálható, mindenképpen megmerevedik, a nyelv változásait nem követi, s gyermekei általában egyáltalán nem beszélnek vagy értenek magyarul.

A vizsgált interjúk alanyai kritikusan és reálisan értékelik saját magyarnyelvtudásukat, s beszédkészségük fakulását sajnálják ugyan, de a cseh nyelvhez való általában ugyancsak pozitív viszonyulásuk a többségi néppel és nyelvvel együttműködő magatartásra utal. De mivel ez az együttműködés egyben alkalmazkodást is jelent, mégpedig a magyar nyelvűekét a többségi nyelvűekéhez, aszimmetrikus akkomodáció jön létre, többek között a magyar nyelvűek jelentéktelen számaránya (a lakosság fél százalékáa) miatt is, de talán a többségi politikának és közvéleménynek a másságot nehezen tűrő magatartása következtében is (vö. Bartha 1999: 98–105). A csehországi magyar kisebbség különösen korábban került a saját nyelven való kommunikálást, különféle okokra hivatkozva többségük ma sem keresi rá az alkalmat, így túlnyomórészt a domináns csoport nyelvén érintkeznek, ez pedig „egyenes út a nyelvcserehez” (Bartha 1995:39).

A második nemzedék már vagy egyáltalán nem tanult meg magyarul, hiszen a vegyes családokban nagyon ritkán fordul elő a magyar nyelv otthoni használata, vagy gyerekkorában elsajátíthatta a nyelvet a nagyszülőknél Szlovákiában, esetleg a szülei tanították meg magyarul. Cseh gyerekközösségbe kerülve azonban nagyrészt elfelejti, mert iskolás korában „érvényesülési” vagy kényelmi okokból a szülők is egyre ritkábban beszélnek vele magyarul, s nyelvtudása inkább csupán passzív vá válik. A legjobban természetesen azok beszélnek a magyart a második nemzedékből, akiknek mindkét szülője magyar, s otthoni nyelvük is az. De bármelyik csoportba tartozzék is a második nemzedék tagja, nem jár(t) magyar általános és középiskolába, hiszen erre lehetősége nincs (nem volt), így a magyar nyelvnek mindenképpen egy alacsonyabb igény szintű, in-

kább familiáris érintkezésben szokásos használatát ismeri csak, ezt is legtöbbször provinciális (szlovákiai magyar nyelvjárási) szinten. Nem ismeri tehát sem a köznyelvi normát (normákat), elvontabb gondolatok kifejezésére vagy magasabb igény szintű nyelvhasználatra elégtelen a kifejezőeszköz-készlete, írni és olvasni pedig vagy nem, vagy csak kevéssé tud, s talán éppen ezek miatt az okok miatt kerüli is a magyar kommunikációt. A domináns csoporttal való együttműködés e generáció tagjainál már olyan erős, hogy a magyar nyelvhez való érzelmi viszonyulásuk sokszor negatív, és néha szinte tehernek érzik azt, hogy magyarul is tudnak.

Az ugrásszerűen bekövetkező, gyors nyelvvesztés miatt az első és a magyarul még tudó második generáció tagjain figyelhető meg a cseh nyelvi interferencia jegyei, fonetikai, grammatikai és lexikai szinten egyaránt. Ezeknek részletesebb vizsgálata azonban nem volt ennek az elemzésnek feladata.

Hivatkozások

- Bartha Csilla (1995), Nyelvcseré, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kisebbség vizsgálatához. In: Kassai Ilona (szerk.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 37–47.
- Bartha Csilla (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Hašová, Lucie (1995), *Vybrané aspekty komunikace v multilingvním prostředí* – kézirat
- Hašová, Lucie (1996), *Z výzkumu jazykové situace v Nejdku u Karlových Varů*. Časopis pro moderní filologii, 78, 2: 88–96.
- Kiss Jenő (1995), *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kontra Miklós (1992), *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Nekvapil, Jiří (1993), *Kontaktsprachen und Minderheiten in der Tschechischen Republik: Versuch einer enzyklopädischen Zusammenfassung*. Universität Bielefeld, Bielefeld.
- Sadílek, Petr – Csémy Tamás (1993), *Maďari v České republice – Magyarok a Cseh Köztársaságban 1918–1992*. Svaz Maďarů žijících v českých zemích – Cseh- és Morvaországi Magyarok Szövetsége, Praha.

A kétnyelvű magyar–szlovák gimnazisták lexikális-szemantikai reprezentációjáról*

This study investigates the bilingual acquisition of denotative meaning by Hungarian and Slovak speaking (bilingual) secondary school students. The survey, comprising more than a hundred students, focuses on the structure of the bilingual mental lexicon and addresses socio- and psycholinguistic questions. The sociolinguistically oriented questions shed light on the students' linguistic biography, their relation to their own bilingualism, their ethnic orientation, their attitudes toward language and their use of language within and outside their families. The psycholinguistic tests aim at revealing the lexical semantic representations of bilinguals in both languages, the linking of the words of the two languages and the structure of the bilingual mental lexicon.

Ebben a tanulmányban a magyar–szlovák gimnazisták körében vizsgáljuk a denotatív jelentés két nyelvben való elsajátítását, vagyis a szó elsődleges, tárgyra vonatkozó, szótári jelentésének az elsajátításáról számolunk be. A vizsgálat összetett kutatás része, amely – több mint száz Magyarországon, illetve Szlovákiában élő magyar–szlovák és szlovák–magyar kétnyelvű gimnazista esetét vizsgálva – a kétnyelvű mentális szótár szerkezetével foglalkozik.

Az összetett kutatás szocio- és pszicholingvisztikai felméréseket foglal magában. A szociológiai és szociolingvisztikai résznek az a célja, hogy minél több háttérinformációt szerezzünk a tanulók otthoni, illetve iskolai nyelvhasználatáról. A „papír-ceruza” jellegű pszicholingvisztikai tesztorozat feltárja a kétnyelvű személy lexikális-szemantikai reprezentációját mindkét nyelven, a két nyelv szavai közötti kapcsolódási mechanizmusokat, a kétnyelvű mentális lexikon szerkezetét.

A vizsgálati személyek

A vizsgálatban 23 magyar–szlovák kétnyelvű gimnazista vett részt. Valamennyien a Békéscsabai Szlovák Gimnázium második (6 fő) és harmadik (17 fő) osztályos tanulói, ebből 6 fiú és 17 lány, átlagos életkoruk 16,5 év volt.

*A projektum az OTKA támogatásával készült a T 022244 nyilvántartási számon. (Ennek a projektumnak részletes leírását ld. Jarovinszkij Alekszandr, 2000.)

A kutatás módszere

I. Szociolingvisztikai rész – kérdőívek

I.1. A vizsgált diákhöz szóló kérdőív

A szociolingvisztikai jellegű vizsgálat kérdései fényt deríthetnek a gyermek ún. nyelvi életrajzára, saját kétnyelvűségéhez való viszonyulására, etnikai orientációjára, a nyelvekhez való attitűdjére, a nyelvek tanulásának motivációjára. Külön kérdéscsoportok vizsgálják a családon belüli és kívüli nyelvhasználatot, a gyermek nemzethez, földrajzi helyhez, nemzetiséghez való kötődését. A kérdőív tartalmaz olyan blokkokat is, amelyek a két nyelv ismereti szintjének szubjektív értékelésével kapcsolatosak.

Információt kaphatunk a kétnyelvűségi kompetenciáról a beszédmegértés, beszédprodukción, olvasás és írás terén, valamint ezekkel kapcsolatban tapasztalt nehézségekről.

A kérdőív 96 zárt és nyitott típusú főkérdést, valamint kb. 60 alkérdést tartalmaz. A különböző blokkokhoz tartozó kérdések nem egy témán belül csoportosulnak, hanem különböző helyen szerepelnek.

I.2. Az iskolához szóló kérdőív

Itt elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen tantárgyakat tanítanak szlovákul, illetve magyarul, heti hány órában; van-e az iskolának szoros kapcsolata szlovákiai oktatási intézménnyel; van-e lehetőségük a diákoknak arra, hogy részt vegyenek nyári szlovák nyelvi táborban, valamint hogy milyen színtereket (szakkörök, színjátszó kör, sportszakosztályok) tud biztosítani az iskola a diákok szlovák nyelvtudásának fejlesztésére.

II. Pszicholingvisztikai rész – „papír-ceruza tesztsorozat”

A pszicholingvisztikai vizsgálat *két nyelven* zajlott, először magyarul, azután – 10–15 nap múlva – szlovákul, vagyis monolingvális módban (Grosjean 1997).

II. 1. Szabad szóasszociációs próba intralingvális szinten

Ehhez a kísérlethez egy 50 magyar szót és ezek szlovák ekvivalenseit tartalmazó szóasszociációs listát állítottunk össze. Kiindulási alapunkat azok a szólisták szolgáltatták, amelyeket előzőleg Göncz Lajos (1985) magyar és szerbhorvát, budapesti, debreceni, szegedi és nyíregyházi nyelvészek és pszichológusok (Balló 1983) magyar, valamint az A. Leontyev (1977) által vezetett kutatási csoport orosz nyelvűek vizsgálata során alkalmazott.

Az általunk használt 50 hívószóból 26 szó előfordult mindhárom vizsgálatban (11 főnév, 8 ige, 6 melléknév, 1 egyéb). Egyéb kategóriába sorolhatók olyan

szavak, mint pl. a *szabad*, amely a különböző nyelvtani szerkezetekben szerepelhet jelzőként vagy állítmányként; 20 szó egybeesett azokkal a hívószavakkal, amelyeket a magyar és orosz kutatók használtak.

A szólistánk 50 hívószót tartalmazott, ebből 25 főnevet (50%), 15 igét (30%), 6 melléknévet (12%) és 4 egyéb szófajú szót (8%).

Az instrukció a következő volt: „A listán szereplő megfelelő sorszám mellé írd le az első szót, amely a hívószóval kapcsolatban eszedbe jut.”.

II.2. Folyamatos szóasszociációs próba – szintén intralingvális szinten

Az 50 hívószóból, amely a szabad szóasszociációs kísérletben szerepel, kiválasztottunk 10 magyar kulcsszót. Ezek a következők voltak: *kályha, út, város, kenyér, futni, költség, alkotni, nedves, közölni, kikötés*, valamint ezek szlovák ekvivalensei.

Az instrukció a következő volt: „Minden lapra egy kulcsszó van felírva. Próbáld meg egy perc alatt annyi szót írni, amennyi a kulcsszóról eszedbe jut! Elég! figyelmeztetésre hagyj abba a munkát, és folytasd a következő szóval!”.

A kétféle szóasszociációs próba segítségével a bilingvális kompetenciát lehet mérni a lexikon szintjén, illetve megállapítani a relatív lexikai dominancia-koeficienset (DK) a következő képlet szerint:

$$DK = \frac{(M_{sz} + M_f) - (SZ_{sz} + SZ_f)}{(M_{sz} + M_f) + (SZ_{sz} + SZ_f)} \times 100 \%$$

ahol M_{sz} – a szabad szóasszociációs tesztből kapott összes válasz magyarul
 SZ_{sz} – a szabad szóasszociációs tesztből kapott összes válasz szlovákul
 M_f – a 10 hívószóra adott összes válasz magyarul
 SZ_f – a 10 hívószóra adott összes válasz szlovákul
 +100 % – a diák egynyelvűnek (magyar) tekinthető
 -100 % – a diák egynyelvűnek (szlovák) tekinthető
 0 % – az általunk alkalmazott próbák szerint a diák kétnyelvű szókészlete

megközelítően azonos, azaz egyensúlyi állapotban van.

II.3. A szójelentés elsajátítási mélységének foka (denotatív jelentés)

(Göncz Lajos 1985 nyomán)

Ennek a próbának az a célja, hogy megállapítsuk, hogy a diákok mennyire ismerik az adott szó denotatív, elsődleges, szótári jelentését mindkét nyelven, szemben a szó másodlagos, konnotatív, vagyis érzelmen alapuló jelentésszövetévével. A teszt abból áll, hogy a célszó mellé írt öt szóból csak egyet, a megfelelőt

kell kiválasztani. Az öt szó között szerepelnek olyanok, amelyek majdnem ugyanazt jelentik, mint a célszó, tehát a szemantikai mezőt adják meg (Kiss Gábor 1999). A Göncz Lajos által javasolt tesztől eltérően az öt szó közé beiktattunk olyan szót is, amely a célszóval hasonló hangzású volt, de más jelentésű (paronima). A hasonló hangzású magyar szavakat a Papp Ferenc (1994) által szerkesztett szótárból válogattuk ki. A hasonló hangzású szlovák szavakat a szlovák informánsok adták. A listán 15 célszó szerepelt. Pl.:

FUTNI járni – ugrálni – jutni – ügetni – **szaladni**
KIKÖTÉS töltés – ok – **feltétel** – feltevés – kikötő

Az instrukció a következő volt: „Minden feladat egy nagybetűkkel nyomtatott szóból áll, amely mellett még öt kisbetűvel nyomtatott szó van. Először figyelmesen olvasd el a nagybetűkkel nyomtatott szót, majd a többi közül húzd alá azt, amelyik ugyanazt vagy majdnem ugyanazt jelenti. Mindig csak egy szót kell aláhúzni.”

III. A kutatás eredményei – kvantitatív elemzés

Minden diáknak megállapítottuk a relatív dominancia-koefficiensét: eszerint a 23 vizsgált tanuló között senki nem dominált szlovák nyelven. Az értékek nagy szórást mutatnak: +4 %-tól +45 %-ig – az átlag dominancia-koefficiens +23,2 % a magyar nyelv javára. Ahhoz, hogy a diákokat két csoportra lehessen osztani, a $DK = +23$ %-os kritériumot tekintetük válaszvonalnak. Eszerint az érték szerint az „A” csoportba, amelyben a dominancia-koefficiens +23 % alatt volt, 12 tanuló került, 9 lány és 3 fiú; a „B” csoportba, amelyben a dominancia-koefficiens +23 % fölött van, 11 tanuló került, 8 lány és 3 fiú.

III.1. A denotatív jelentés elsajátítási folyamatáról nyert eredmények

A helyes megoldások kvantitatív elemzése azt mutatja, hogy mindkét csoport sokkal jobban teljesítette ezt a feladatot magyarul, mint szlovákul. Figyelembe véve a hibás válaszok számát, a következő képet kaptuk:

Az összes megoldás mindkét csoportban magyarul 33 esetben volt hibás.

Az összes megoldás mindkét csoportban szlovákul 223 alkalommal volt hibás.

Tehát, a szlovák nyelven rosszul sikerült válaszok száma nyolcszorosa a magyarul rosszul sikerülteknek. Ebben az esetben statisztikai elemzés – véleményük szerint – nem is szükséges, ugyanis az adatok önmagukért beszélnek.

Mégis, érdemes megnézni, hogy ezek a hibák hogyan oszlanak el a nyelvek és a csoportok szerint.

	M	Átl.	S	Tar.		SZ	Átl.	S	Tar.	
A	28	2.3	2.3	0–6	A > B t=2.6, p<.05 d=2.7, p<.05	100	8.3	3.4	2–14	
B	5	0.5	0.5	0–1		123	11.2	2.6	6–14	B > A t = 2.3, p<.05 d = 2.3, p<.05

1. táblázat

A denotatív jelentés szerinti hibás válaszok

ahol **A** csoport, N – 12 (diákok száma), DK = +23 % alatt van

B csoport, N – 11 (diákok száma), DK = +23 % fölött van

M – az összes hibás válasz magyarul

SZ – az összes hibás válasz szlovákul

Átl. – átlagérték

S – szórás

Tar. – tartomány (minimum hibás válasz – maximum hibás válasz)

t-próba – kétmintás, hagyományos eljárás, amely feltételezi a szóráshomogenitást

Welch-féle d-próba – robusztus eljárás, amelynél nem szükséges a szóráshomogenitás

Magyar nyelv

Látható a 1. táblázatból, hogy az **A** csoport, amelyben a dominancia-koefficiens, DK= +23% alatt van, több mint ötször annyi hibás választ produkált magyarul, mint a +23%-os szint fölötti csoport. Az **A** csoportban összesen 28 hiba volt, a **B** csoportban viszont csak 5 hibás válasz fordult elő. A statisztikai elemzés, amelyet Vargha András (1999) végzett el, azt mutatja, hogy ez a különbség szignifikáns. A kétmintás t-próba értéke: t=2.6, p<.05; a Welch-féle d-próba értéke: d=2.7, p<.05. Az **A** csoportban volt két diák, aki a 15-ből hat esetben (maximális hibaszám) nem tudta helyesen definiálni a célszavakat magyarul.

Szlovák nyelv

Az összes hibás megoldást figyelembe véve, a két csoport között szignifikáns diszkrepanciát találtunk. Míg az **A** csoportban összesen 100 hiba fordult elő (minimum 2, maximum 14 hiba volt, az utóbbi esetben csak egy jó válasz volt érvényes, az átlagérték – 8 hiba), a **B** csoportban (DK=+23% fölött) 123 hibás válasz fordult elő. Az utóbbi esetben a hibás válaszok terjedelme: minimum 6, maximum 14, átlagérték: 11 hibás megoldás. Ebben a csoportban két gimnazista csak egy alkalommal határozta meg helyesen a célszót szlovákul.

III.2. A hibás válaszok elemzése

Az adott denotátum meghatározásához öt szót adtunk meg, amely mindegyike szemantikailag kétféleképpen viszonyult a célszóhoz: a) szinonim volt vagy közel állt hozzá; b) „kakukktójás” volt a jelentés és/vagy a hangzás szempontjából. A hibás válaszokat intralingvális szinten három kategóriába soroltuk:

a) nincs válasz.

b) ún. asszociatív jellegű válasz – ez olyan választípus, amely az adott denotatív jelentés szemantikai mezejébe tartozik. Pl.: a *közölni* szót a *mesélni* szó megadásával értelmezi a diák, holott az öt lehetséges variáció közül a *tudtára adni* a megfelelő szó; vagy pedig az *út* szót *kavicsként* azonosítja *ösvény* helyett. Hasonló osztályozást alkalmaztunk a szlovák nyelven is. Pl.: célszó: *chlieb* (kenyér), válasz: *koláč* (kalács), helyes megoldás: *peceň* (cipó); vagy: *kachle* (kályha) – *teplo* (meleg), helyes válasz: *fűtőtest*.

c) „kakukktójás” szavak. A kiválasztott szó nem tartozik az adott denotatív jelentés szemantikai mezejébe. Például: *módos* – *babonás*; vagy hasonló hangzású: *város* – *páros* (paronima). Szlovák nyelvű példák: célszó: *šúchat'* (súrol), válasz: *prechádzat'* sa (sétál), helyes válasz: *drhnút'* (súrol, síkál). Hasonló hangzású szavakkal: *cesta* (út) – *cesto* (tészta), helyes megoldás: *chodník* (járda, ösvény).

Ideális esetben a diákoknak ismerniük kell a célszó és a javasolt szavak denotatív jelentéseit, és ki kell választaniuk egyet, amely arra a kérdésre ad választ, hogy mi is az, hogy *ajtó? Zár, kilincs vagy kapu?* A kísérleti személynek figyelmesen el kell olvasnia magában a megadott szavakat, amelyek aktivizálják a hozzájuk kapcsolódó szemantikai hálózatokat. A második fázisban a kísérleti személynek össze kell hasonlítania a javasolt szavak általa ismert szótári jelentéseit, el kell vetnie a „kakukktójás” szavakat, és ki kell választania azt, amely szemantikailag legközelebb áll a célszóhoz, valamint az adott nyelvi kultúra szempontjából és konvencionálisan is megfelel.

Nézzük meg, hogy a hibás megoldások háromféle osztályozása hogyan oszlik meg a csoportok és a nyelvek szerint.

Magyar nyelv

A magyar nyelvű hibás válaszok kvalitatív elemzése azt mutatja, hogy a fent említett három kategóriában a két csoport közötti diszkrepancia statisztikailag csak az asszociatív jellegű osztályozásában volt szignifikáns. A +23%-os szint alatti csoport majdnem kilencszer több hibás választ adott, mint a **B** csoport, amely erősebben dominál a magyar nyelvben. A különbség a két csoport között szignifikáns (1. a 2. táblázatot).

	Hiba- szám	Nincs válasz		Asszociatív jellegű válasz		Kakukk- tojás szavak	
A	28	0		26	A > B t=3.0, p<.01 d=3.1, p<.01	2	
B	5	0	N.SZ	3		2	N.SZ

2. táblázat

A hibás válaszok kategóriák szerinti megoszlása
Magyar nyelv

ahol **A** csoport, N – 12, diákok száma, DK = +23 % alatt van

B csoport, N – 11, diákok száma, DK = +23 % fölött van

t-próba – kétmintás, hagyományos eljárás, amely feltételezi a szóráshomogenitást

Welch-féle d-próba – robusztus eljárás, amelynél nem szükséges a zóráshomogenitás

N.SZ.– a különbség nem szignifikáns

Szlovák nyelv

A 3. táblázaton bemutatjuk, hogy hogyan oszlanak el a hibás válaszok a nem domináns nyelven a két csoport között.

A hibás válaszok mindhárom kategóriában nagy mennyiségben fordultak elő mindkét csoportban. A csoportok közötti lényeges különbséget csak a „nincs válasz” kategóriában találtunk. A szlovákul kevésbé tudó gimnazisták (**B** csoport) több mint kétszer annyiszor folyamodtak az ún. „nem tudom, mit jelent ez a szó” stratégiához, mint a +23%-os szint alatti csoport diákjai. A **B** csoportban 54 „nincs válasz” megoldás volt, szemben az **A** csoporttal, amelyben 24 alkalommal a diákok nem teljesítették a feladatot. A kétmintás t-próbával és a Welch-féle d-próbával végzett statisztikai elemzés megerősíti ezt a különbséget (t = 2.1, p<.05; d = 2.1, p<.05).

Az ún. „asszociatív jellegű válasz” kategóriában a két csoport diákjai azonos mennyiségű hibát produkáltak.

A hibás válaszok harmadik kategóriájában (kakukktojás szavak) azt tapasztaltuk, hogy a +23 %-os szint alatti csoport több esetben ilyen jellegű megoldáshoz folyamodik a +23%-os fölötti csoporthoz képest (**A** csoport – 34 vs. **B** csoport – 27). A csoportok közötti eltérést ugyanakkor nem erősítik meg a statisztikai próbák.

	Hiba- szám	Nincs válasz		Asszociatív jellegű válasz		Kakukk- tojás szavak	
A	100	24		42		34	
B	123	54	B > A t=2.1, p<.05 d=2.1, p<.05	42	N.SZ	27	N.SZ

3. táblázat

A hibás válaszok kategóriák szerinti megoszlása
Szlovák nyelv

ahol **A** csoport, N – 12, diákok száma, DK = +23 % alatt van

B csoport, N – 11, diákok száma, DK = +23 % fölött van

t-próba – kétmintás, hagyományos eljárás, amely feltételezi a szóráshomogenitást

Welch-féle d-próba – robusztus eljárás, amelynél nem szükséges a szóráshomogenitás

N.SZ. – a különbség nem szignifikáns

IV. Megbeszélés

Pszicholingvisztikai elemzés

Magától értetődik, hogy a bilingvális kompetencia meghatározza a denotatív jelentéssel kapcsolatos feladat teljesítését. Ahogy már a kvantitatív elemzésből kiderült, mindkét csoport sokkal jobban teljesített magyarul, mint szlovákul. A vizsgálat azt mutatta, hogy egyetlen gimnazista sem dominált szlovák nyelven. Egy diák esetén a relatív lexikai dominancia-koefficiens közel állt a nullához, vagyis az általunk javasolt módszer alapján a kétnyelvű lexikai tudását majdnem egyensúlyi állapotban van.

A felmérés azt is mutatta, hogy a két csoport más és más megoldáshoz folyamodott magyarul és szlovákul, amikor el kellett dönteniük, hogy mit is jelent a *bežať* (futni)? *chodit'* (járni), *skákat'* (ugrálni) vagy *utekat'* (szaladni)?

A +23%-os szint alatti csoport ezzel a próbával gyengébben birkózott meg magyarul, mint a magyarul erősebben domináló csoport. Gyakorlatilag az összes hibát az ún. asszociatív jellegű kategóriához soroltunk.

A pszicholingvisztikai teszt megoldása után a kísérletben részt vett gimnazistákkal mindkét nyelven együtt elemeztük a hibás válaszokat. Ennek során érdekes magyarázatokat kaptunk. Egy példa magyar nyelvből (+23%-os szint alatti csoport):

Kísérletvezető: Mondd, miért van az, hogy neked az *út* 'területet' jelent?

Diák: Mert az *út*, az *út*, területen van.

Kv.: Háát... No de ott van az *ösvény*. Az miért nem jó?

D.: Mert az *ösvény*, az *bokorsor*, nem *út*.

Kv.: Hát a *bokorsor* az inkább *sövény*.

D.: ???

(Erre a példára még visszatérünk.)

Miután mindkét csoport diákjai szlovák nyelven mindhárom kategóriájában hibás válaszokat produkáltak, az ún. asszociatív jellegű kategórián belül még egy példán szeretnénk bemutatni tipikusan hibás megoldást, ezúttal a szlovák anyagból, még pedig a +23%-os szint fölötti csoportból:

Kv: Mondd, miért van az, hogy neked a *kahle* (kályha) *oheň-t* (tüzet) jelent?

D.: Mert ezek összetartoznak.

Kv.: Igen. No de ott van a *vykurovacie teleso* (fűtőtest). Az miért nem jó?

D.: Mert a *fűtőtest* inkább *radiátor*, *konvektor*, nem *kályha*.

Ezek a példák összességében azt tanúsítják, hogy a diákok nyelvi tudatában nem alakultak ki a megfelelő fogalmi keretek. Amikor a 17 éves gimnazista megpróbálja megmagyarázni és megvédeni akár magyar, akár szlovák hibás válaszait, ez csak azt jelentheti, hogy a javasolt helyes, megfelelő szó még külön fogalomként funkcionál, „kilógva” a célszó konvencionális szemantikai mezejéből. Való igaz, a *pingvin* szó is külön fogalmat képez mindaddig, amíg az ember nem tudja, hogy a *pingvin* is madár.¹

Visszatérve az említett „ösvény-sövény” példához, meg kell jegyezni, hogy ezek a hibás válaszok más kognitív mechanizmusról tanúskodnak, mégpedig a mentális lexikonból való sikertelen lehívásról. Egy példa a szlovák nyelvből (+23%-os szint fölötti csoport):

Kv.: A *cesta* (út) szóhoz miért a *cesto* (tészta) szót választottad?

D.: Mert talán a *cesto* is *utat* jelent, mert nagyon hasonlítanak egymásra.

Kv.: Értem. Mondd, az öt szó közül melyiket nem ismered?

D.: A *chodník*-ot (járda, ösvény) és a *cesto*-t.

Kv.: És akkor úgy döntöttél, hogy inkább *cesto* a megfelelő szó?

D.: Igen.

Nem csak ő döntött így. Sajnos, mindkét csoportnak elég sok „kakukktojást” sikerült összegyűjteni szlovákul, ezek többségükben éppen a hasonló hangzású, de más jelentésű szavak voltak (paronímák). Ezeket nevezik a nyelvészek „ha-

¹ (A tudás mentális szerveződésének, reprezentációjának az elméleteiről – szemantikai keretek, sémák, forgatókönyvek, prototípusok, stb., (I. Rosch 1983, Pléh Csaba 1988, Clark 1996, Eysenk – Keane 1997, Andor 1998, Brewer 1999).

mis barátoknak”. A megoldások között egyébként olyan kakukktojások is akadtak, amelyek, ugyan hasonló hangzásúak sem voltak, de a célszó denotatív jelentésének a szemantikai mezejébe sem tartoztak.

A hasonló hangzású szavakon alapuló hibák a szó fonológiai alakjának elsajátítási folyamatát mutatják, valamint azt is, hogy a szó külső formája mennyire rögzült a memóriában és mennyire stabilizálódott a szó denotatív jelentése, ugyanis az ellenkező esetben nagyon könnyen össze lehet téveszteni „a szezont a fazonnal”.²

Érdekes, hogy a +23%-os szint alatti csoportban öt diák azonos hibás választ adott mindkét nyelven, például az *ajtó* szót magyarul a *kilincsként* értelmezi a diák, szlovákul is a *klučka* szóval jelöli a megoldást, pedig az öt lehetséges variáció közül a *kapu* a megfelelő szó.

Szociolingvisztikai elemzés a nyelvi szocializációról, az anyanyelvről, a kétnyelvűségről, nyelvhasználatról, az identitásról³

A vizsgált csoport 100%-osan magyar anyanyelvűnek tartja magát, többnyire magyarul beszélnek családtagjaikkal, szomszédjaikkal. Csupán néhány százalékuk (átlag 17%) beszél velük néha szlovákul is. 9%-uk nagyszüleiével egyformán beszél magyar és szlovák nyelven is. Egy diák nagyszüleiével és rokonaival többnyire szlovákul beszél. Két diák (az összes mintának csupán 9%-a) a szlovák nyelvet otthon, születésétől kezdve tanulja, 22%-uk már óvodás korától tanulja a szlovák nyelvet, 35%-uk az általános iskolában kezdte, és 22%-uk csak a gimnáziumban. Tehát valamennyi vizsgált gyermek magyar anyanyelvű, saját bevallásuk szerint átlagosan 80%-uk magyarul gondolkodik, álmodik, számol, imádkozik, vicceket is csak magyarul mesél. 48%-uk kétnyelvűnek tartja magát, amit természetesnek tart, és ezt örömmel veszi.

Az iskola megválasztásáról

A 23 vizsgált gyermek 57%-a maga döntötte el, hogy ebben a kétnyelvű gimnáziumban tanul. 13%-uk esetében szülei döntötték el (a maradék 30% közösen döntött szüleiével). Az, hogy ezt az iskolát választották, már önmagában bizonyítja pozitív attitűdjüket a szlovák nyelvhez.

A két nyelv tudásáról

A magyar nyelvvel nincsenek problémáik, bár a vizsgált személyek 65%-a szeretné tökéletesíteni magyar nyelvtudását. 91%-uk szeretné tökéletesíteni szlovák nyelvtudását, 9%-uk viszont nem. A diákoknak a szlovák nyelvben főként a

² A „hamis barátokról” részletesebben Fromkin 1980, Rossi – Defare 1995, Jarovinskij 1997, Gósy 1999, Singleton 1999.

³ Részletesen Vámosné Telekes Éva 1999.

grammatikában vannak nehézségeik (a nyelvtani nemek alkalmazásában, névszóragozásban, a befejezett, illetve folyamatos igék alkalmazásában, az igék jövő idejének alkalmazásában).

Saját megítélésük szerint a beszédmegértés, a beszéd, az olvasás és az írás átlagosan 75%-uknak magyarul jobban megy, 25%-uknak viszont egyformán jól megy magyarul és szlovákul is.

Egy kivétellel a vizsgált csoport különböző okokból fontosnak tartja a szlovák nyelv tudását. Azért tanulják a szlovák nyelvet, mert barátaik, rokonaik élnek Szlovákiában, „mert a nagypapa tótul beszél”, vagy „csak mert egyszerűen szép nyelv”. Vannak diákok, akik azért tartják fontosnak a szlovák nyelvet, mert céljuk van vele (továbbtanulás, elhelyezkedés).

A nyelvhasználati szinterekről

Szociolingvisztikai kutatásokból (Borbély 1996, Cserniczkó 1998, Bartha 1999) jól tudjuk, hogy mennyire fontos a kétnyelvűek életében sokféle szintér (pl. templom, szomszédok, baráti kör, különböző szakkörök, stb.) megléte, ahol lehetőségük nyílna gyakorolni és begyakorolni a nyelveket. A vizsgált diákok esetében viszonylag kevés szociolingvisztikai szintér áll rendelkezésre szlovákul, ezáltal a nyelvhasználati szintér (Kiss 1995) is szűk, gyakorlatilag az iskolára és az intézményben működő néhány szlovák nyelvű szakkörre korlátozódik. Ugyanakkor, ahogy kiderült a kérdőívekből és a tanulókkal való beszélgetésekből, a szlovák nyelvet majdnem kizárólag a szlovák nyelven folyó órákon használják. Egmás között, sőt, még a tanárokkal való kötetlen interaktív helyzetekben is az érintkezési nyelv a magyar.

A másik jellegzetes szintér a média. Magyarországon jelenik meg nemzeti-ségi újság; a magyar rádió- és televízióadók szlovákul is készítenek műsorokat. Ki-ki kedve szerint nézhet és hallgathat adásokat közvetlenül Szlovákiából is. Sajnos, a diákok többsége ezeket a lehetőségeket figyelmen kívül hagyja, beérve a szlovák nyelvű kötelező irodalom olvasásával.

Az identitásról

Az a tény, hogy miképpen váltak a békéscsabai szlovákok kisebbséggé, meghatározza a többséghez, illetve saját közösségükhöz és nyelvükhöz fűződő attitűdjüket, alakítja a diákok etnikai identitását és azokat az értékeket, amelyeket a szlovák nyelvhez kapcsolnak.

A vizsgált csoport tagjai magyarnak vallották magukat. Arra a kérdésre, hogy számukra mit jelent magyarnak lenni, szinte mindenki a következőket válaszolta: Magyarországon születni és élni, magyarul beszélni, és magyar állampolgárságúnak lenni. Arra a kérdésre, hogy mit jelent szlováknak lenni, a többség nem is válaszolt. A szlovák kisebbségi csoport szervesen beleágyazódik a domináns magyar csoportba, tehát a kisebbségi beszélők egyben a magasabb státuszú

csoport részének is tekintik magukat. A többségi magyar nemzethez és a kisebbségi szlovák csoporthoz való tartozás egyszerre van jelen.

V. Összefoglalás

A tanulmány Békéscsabai Szlovák Gimnáziumba járó 23 magyar–szlovák kétnyelvű gimnazista körében végzett felmérés alapján a denotatív jelentés elsajátításáról számol be. A gimnazisták átlagos életkora 16,5 év. A vizsgálat összetett szocio- és pszicholingvisztikai kutatás része, amely magyar–szlovák és szlovák–magyar kétnyelvű gimnazisták nyelvi viselkedésének tükrében a kétnyelvű szocializációval, kétnyelvű kompetenciával és a kétnyelvű mentális lexikon szerkezetével foglalkozik.

A „papír-ceruza” pszicholingvisztikai vizsgálat két nyelven zajlott, vagyis monolingvális módban: először magyarul, azután szlovákul.

A pszicholingvisztikai felmérések során, felhasználva az intralingvális szinten végzett szabad és folyamatos szóasszociációs próbák eredményeit, az általunk kidolgozott eljárás alapján, minden diáknak megállapítottuk a relatív lexikális dominancia-koefficiensét (DK). Eszerint a 23 tanuló közül senki nem dominált szlovák nyelven. Az átlag DK érték szerint az **A** csoportba, amelyben a $DK = +23\%$ alatt van, 12 gimnazista került; a **B** csoportba, amelyben a $DK +23\%$ fölött van, 11 tanuló volt.

A denotatív jelentés méréséhez módosított többszörös szóválasztási tesztet alkalmaztunk, amelyben a célszó mellé írt öt szóból a diáknak csak egyet, a célszóhoz a denotatív jelentés szempontjából legközelebb álló szót kellett kiválasztania.

A helyes megoldások kvantitatív elemzése azt mutatja, hogy mindkét csoport sokkal jobban teljesítette a feladatot magyarul, mint szlovákul, tehát kevés hibás válasz volt a domináns nyelven. Ezt erősíti meg a statisztikai elemzés is. A szlovák nyelven végzett teszt eredményei ugyanakkor azt is mutatták, hogy a szlovákul jobban tudó gimnazisták (**A** csoport) szignifikánsan kevesebb rossz megoldáshoz folyamodtak, mint a **B** csoport.

A hibás válaszok kvalitatív elemzése feltárta azokat a pszicholingvisztikai mechanizmusokat, amelyek a szó denotatív jelentésének elsajátításával kapcsolatosak. Az ún. asszociatív jellegű választípus, amely a célszó denotatív jelentésének szemantikai mezejébe tartozik, arról tanúskodik, hogy a diák nyelvi tudatában az egyik vagy a másik nyelvben még nem alakult ki a megfelelő szemantikai keret (frame), fogalmi séma, olykor ugyanannak a személynek az esetében és mindkét nyelvet illetően is ez a helyzet.

A kakukktojás jellegű feladat a „hamis barátok” azonosításának képességét, illetve annak hiányát vizsgálja – a mentális lexikonból való sikertelen lehívás, a

szó külső formájának, hangzásának a memóriában való stabilizálódása, ennek sikeres, teljes vagy részleges volta, kudarcra válik így mérhetővé. Itt találkozunk azokkal az esetekkel, amelyekről azt szokták mondani, hogy „hallotta a harangszót, de nem tudja honnan”. E kétfajta típusú hibás válasz arról is tanúskodik, hogy a nem domináns, szlovák nyelven a diákok nyelvi tudatában olyan szavak is reprezentálódnak, amelyeknek a denotatív jelentését teljes mélységben nem érzik.

A pszicholingvisztikai vizsgálatok nem tudták megmagyarázni, hogy az ugyanabba a gimnáziumba járó kétnyelvű tanulók szlovák nyelvtudását illetően miért ilyen jelentős a különbség.

A szociolingvisztikai felmérés fényt deríthet erre a jelenségre. A különbség gyökerei elsősorban a szlovák nyelvi szocializáció terén tapasztalhatók. Ahogy kiderült a kérdőívekből és a diákokkal való beszélgetésekből, a mintának majdnem a fele kétnyelvűnek tartja magát és a többségük az **A** csoporthoz tartozik. Általában ezek a tanulók gyermekkoruktól fogva tanulják a szlovák nyelvet: egyesek születésüktől kezdve, mások az óvodáskortól. Azoknak a diákoknak a többsége, akik az általános iskolában, vagy pedig csak a gimnáziumban kezdtek el megismerkedni a szlovák nyelvvel, nem tartják magukat igazán kétnyelvűnek. Ők a +23%-os szint fölötti, a **B** csoportot alakították.

A vizsgált gimnazisták általános jellemzője az, hogy kivétel nélkül magyar anyanyelvűnek, magyarnak tartják magukat, ugyanakkor a magyar nemzethez és a kisebbségi szlovák csoporthoz is tartoznak egyszerre. A szüleikkel, a testvéreikkel való interaktív helyzetekben gyakorlatilag magyarul érintkeznek.

Az otthoni körülmények között ritkán használják a szlovákot – és csakis a nagyszülőkkel való kommunikáció során.

Marad tehát az iskola: itt lehetne és kellene „gyakorolni és begyakorolni” a nyelvet, de ahogy kiderült, a szlovák nyelvet általában csak a szlovák nyelven folyó órákon használják. Egymás között, sőt a tanárokkal való kötetlen beszélgetések során az érintkezés nyelve a magyar.

A szerző ezúton szeretné köszönetét kifejezni a Békéscsabai Szlovák Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium tanárainak, igazgatónjának, Pecsénya Editnek azért a lehetőségért, hogy tanítványaival, Salgai Szilviával és Vámosné Telekes Évával a kétnyelvűséggel kapcsolatos szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatokat a gimnazisták körében elvégezhette.

Irodalom

- Aitchison, J. (1987), *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon.* Basil Blackwell, Oxford.
- Andor József (1998), A komplex lexikálisjegy-analízis és a mormota esete. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.), *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Pólya

- Kiadó, Budapest. 83–100.
- Balló Larisa (szerk.) (1983), Magyar verbális asszociációk. 1–2. kötet. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged.
- Bartha Csilla (1999), A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Borbély Anna (1996), A magyarországi románok nyelvcserejének szociolingvisztikai vizsgálata. Kandidátusi értekezés. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Brewer, W. F. (1999), Schemata. In: Wilson R. A. and Keil, F. C. (eds), *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts. 729–730.
- Clark, A. (1996), A megismerés építőkövei. Filozófia, megismeréstudomány és a párhuzamos megosztott feldolgozás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Csernicskó István (1998), A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó, Budapest.
- Eysenk, M. W. – Keane M. T. (1997), Kognitív pszichológia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fromkin, V. A. (1980), Errors in linguistic performance: slips of the tongue, ear, pen, and hand. Academic Press, New York.
- Göncz Lajos (1985), A kétnyelvűség pszichológiája. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Gósy Mária (1999), Pszicholingvisztika. Corvina, Budapest.
- Grosjean, F. (1997), Processing mixed language: issues, findings, and models. In: A. de Groot and J. Kroll (eds.), *Tutorials in bilingualism: Psycholinguistic perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ. 225–254.
- Jarovinskij, Alekszandr (1997), The structure of the mental lexicon in Hungarian-Russian bilingual children. *ALH* 44: 203–223.
- Jarovinszkij Alekszandr (2000), A kétnyelvű mentális szótár szerkezetének összehasonlító vizsgálata. In: Borbély Anna (szerk.), *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Élőnyelvi Konferencia, Bécs, 1998. szeptember 2–6. (megjelenés alatt)
- Kiss Gábor (szerk.) (1999), Magyar szókinccsár. Rokonság értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (1995), Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Leontyev, A. (szerk.) (1977), *Slovar' asociativnih norm russkogo jazika*. MGU, Moskva.
- Papp Ferenc (szerk.) (1994), A magyar nyelv szóvégműtató szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (1988), A történet szerkezet és az emlékezeti sémák. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rosch, E. (1983), Prototype classification and logical classification: The two systems. In: Scholnick, E. K. (ed.), *New trends in conceptual representation: Challenges to Piaget's theory?* Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey. 73–86.
- Rossi, M. – Defare, E. P. (1995), Lapsus linguae: Word errors or phonological errors. *International Journal of Psycholinguistics* 11/1: 5–38.

- Singleton, D. (1999), *Exploring the second language mental lexicon*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Vámosné Telekes Éva (1999), *A szójelentés elsajátítása magyar-szlovák kétnyelvű gimnazistáknál*. Diplomamunka. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- Vargha András (1999), *MiniStat. 3.1 verzió*. Felhasználói kézikönyv. Pólya Kiadó, Budapest.

DURAY ZSUZSA

Nyelvtervezés a Ferö-szigeteken*

The purpose of this paper is to take account of the intentional language planning processes, evolving on the Faroe Isles, that result from the long-standing language contact situation between Faroese and Danish. A short introduction is made to the historical and linguistic background of the present efforts to purify Faroese from Danish and other loanwords. Brief references are provided to the institutions and individuals taking part in the construction of the language policy and in the conscious preservation of earlier forms of Faroese. Next, I describe the specific measures taken on the levels of phonology, morphology, syntax, semantics, orthography and mostly of the Faroese lexicon to eliminate mostly Danish and English influence. We need to see that the neologisms introduced by Faroese language planners can only take root in the language, when they are met with general enthusiasm among the members of the speech community. In the summary I suggest further investigation into the attitudes of the Faroese language community towards purification, the efforts of language planners and the introduction of neologisms.

1. Bevezető

Ennek a dolgozatnak a célja, hogy áttekintse a ferői és elsősorban a dán közötti évszázados kontaktushelyzet eredményeképpen kialakult, nyílt és intézményes formában vállalt nyelvtervezési és nyelvtisztítási törekvések hátterét és módszereit. A bevezető után a dolgozat második részében bemutatom azt a történelmi és nyelvi hátteret, amely a mai nyelvpolitikai törekvések alapját képezi. Látni fogjuk, hogy a ferői nyelv egyes szavainak és kifejezéseinek formáját és használatát a ferői mint önálló nyelv létezésétől fogva nyelvtervezők szabályozzák. Szó esik a nyelvtervezés intézményes kereteiről is. A 3. rész azt foglalja össze röviden, hogy mi jellemzi Feröer beszélőközösségének mai nyelvi szokásait. A 4. részben azt kívánom megvizsgálni, hogy a nyelv tisztítását célzó törekvések milyen formát öltenek a nyelv különböző szintjein. Elemezni fogom tehát mindazokat a

* A szigeteket az egyes nyelvek különbözőképpen nevezik. Munkámban a Ferö-szigetek elnevezést részesítem előnyben, mivel több indoeurópai nyelv is hasonlóképpen használja. Így például utalok a német die Färöischen Inseln, az angol The Faroes, vagy The Faroe Islands formákra. Túl mesterkéltnek tűnne a lengyel szó szerinti fordítását használni: Birka-szigetek.

fonológiai, morfológiai, lexikai, szintaktikai, szemantikai és ortográfiai változásokat, amelyek indirekt nyelvi folyamatok és a nyelvertervezés eredményei. A lexikai purista törekvések eredményei a leglátványosabbak, ezért az összegző rész után a ferői neologizmusok egy rövidebb listája következik képzésük módjának ismertetésével. Ugyancsak itt találjuk az írott nyelv kialakulásának folyamatát bemutató szövegrészeteket, amelyek segítségül lehetnek a mai írott nyelv hangtani sajátosságainak megértésében¹.

2. Történelmi és nyelvi háttér

A Skócia és Izland között félúton fekvő Ferö-szigetek a dán korona alá tartozik, de 1948 óta önálló kormányzattal rendelkezik. Hivatalos nyelve azóta a ferői, amelyet közel 44.000-en beszélnek anyanyelvként hazájukban és mintegy 10.000-en Dániában. A szigeteket az első hódítók a viking korban telepítették be i. sz. 800 körül, majd 1380-ban a Dán-Norvég Királyság alá kerültek. A közigazgatás, az egyház és az igazságszolgáltatás nyelve a dán lett, az egyetlen, amelyet írásban használtak.

A nyelv legrégebbi dokumentumai (Seyðabrævið, 1298) óészaki nyelven íródtak, amelyben már mutatkoztak egy külön dialektus kialakulásának jelei. Jens Christian Svabo 18. századi néprajzi gyűjtéseinek nyelve már alig tért el a mai ferőtől. Balladáit saját ortográfiájával jegyezte le, megteremtve ezzel az írásbeliség alapjait. Svabo volt az, aki az 1780-as években felhívta a figyelmet arra, hogy a ferőit kihalás fenyegeti, és arra buzdította honfitársait, hogy hagyjanak fel a ferői használatával. Úgy vélte, véget kell vetni a dán és a ferői keveredésének. A dán hivatalos nyelvvé válása 1380-ban olyan nyelvi helyzetet hozott létre, amelyben a nyelvi közösség tagjai a dánt többnyire írásban és formális beszédhelyzetekben használták, ám ezt a ferői fölé helyezett dánt a mindennapi társalgásban elkerülték. A ferői nyelvjárásaival együtt a dán alá helyezett, a szigetek mindenkor beszélt, illetve otthon használt nyelvévé vált. Ez a diglosszia egy különleges megvalósulási formája, amely az évszázadok során mindössze annyiban változott, amennyiben a két nyelv alá-, illetve fölérendelt státusa felcserélődött. Az erősen danizálódott beszélt ferőit vélhetjük az alacsony, stigmatizált változatnak, míg az elizlandiasított írott ferőit a magas, a nyelvertervezők által előnyben részesített változatnak. Ez a jelenlegi nyelvi helyzet számos reform eredménye.

¹ A jelen dolgozat alapját képező kutatómunkát egy tórshavni tanulmányút során végeztem. Köszönettel tartozom a Fróðskaparsetur Føroya nyugalmazott professzorának, Jóhan Hendrik W. Poulsennek és munkatársának, Marjun Simonsennek, akik a dolgozat írása és a ferői nyelvi helyzet megismerésében segítettek munkámat. Hálás vagyok Patat Bencének, aki a skandináv nyelvek szinkrón és diakrón jellemzőit is megvilágította számomra.

Poulsen (1980) azt írja, hogy a nyelvi reformokat két csoportra, külsőkre és belsőkre oszthatjuk. A külső reformok közé tartoznak azok a főképpen nyelvpolitikai törekvések, amelyeket a törvényhozó testületeken keresztül juttattak érvényre a nemzeti ébredés idején, a 19. század második felében. A ferői nyelvi közösség addig tartotta természetesnek a dán domináns helyzetét, ameddig be nem vezették a dán kötelező oktatását. A törvény szerint a ferőit nem volt szükséges tanítani, kizárólag a dán jobb megértéséhez lehetett használni. A társadalmi elégedetlenséget reformok sorozata követte. 1854-ben a parlament engedélyezte mind a ferői nyelv oktatását, mind a ferői nyelven történő oktatást. További feszültségeket okozott, hogy a tantervet dán mintára tervezték és a tananyagot is dánul írták. (A mai napig nem sikerült ezt a problémát teljes mértékben kiküszöbölni.) Később a ferői írott és beszélt nyelvi változatát is kötelezővé tették. Nauerby (1996) szerint ebben az időszakban teljes nyelvi káosz uralkodott, amelynek eredményeképpen még az 1930-as években is voltak ferőiek, akik se dánul, se ferőül nem tanultak meg helyesen írni. A 19. század végén egyre több területen került domináns szerepbe a ferői, mígnem 1840-ben önálló, hivatalos nyelvvé vált.

Nem a külső, hanem sokkal inkább a belső reformok jelentik az alapját annak a folyamatnak, amelynek során saját írásbeliséggel rendelkező, önálló ferői nyelv jött létre. Ezek a reformok a ferői kodifikálására, vagyis az írott nyelv megeremtésére törekedtek. A svaboi hagyomány a kiejtésen alapuló helyesírást részesítette volna előnyben, de Hammershaimb hamar felismerte, hogy a ferői dialektusok fonetikai eltérései olyan jelentősek, hogy a ferői írott nyelv létrehozásakor más módszerekhez kell folyamodni. Hammershaimb az ún. etimológiai módszer segítségével kívánta rekonstruálni az óészaki helyesírást és hangsúlyozni a ferői és az óészakihoz legközelebb álló izlandi közeli rokonságát. Éppen Hammershaimb javaslatára került bevezetésre például a kommunikatív funkcióval nem rendelkező óészaki dentális frikatíva (ð/Ð) (man – maður [μΕαωΥρΚ]<(ON) maðr (Svabo: mefavur)). Hammershaimb ezzel az újítással is az írott és a beszélt nyelv közötti távolság elmélyülését segítette elő, szemben Jakobsen törekvésével, amely szerint az írott nyelv kommunikatív funkcióját szükséges hangsúlyozni. A gyakorlati szempont érvényesítése Jakobsen szerint a nyelv könnyebb elsajátíthatóságát is eredményezheti. Ortográfiáját arra a fővárosi, törshavni dialektusra alapozta, amely legintenzívebben a dán hatása alatt állt.

Az intellektuális szinten folyó vita során Hammershaimb javaslatáról úgy tartották, hogy azzal, hogy az óészakihoz legközelebb álló izlandi nyelvi, elsősorban fonológiai sajátosságait honosította volna meg a ferői írott nyelvben, a ferői kihalását segítette volna elő. Sőt, a szimbolikus szint felértékelődésével egyre nehezebbé vált volna az írott nyelv elsajátítása a beszélt nyelv alapján. Az etimológiai módszer előnyének tartották viszont, hogy semlegesíthette volna a

dialektusok közti különbségeket. Jakobsent a ferői eldánosításával vádolták. Hiába vélte úgy Jakobsen, hogy a „havnarmál” (tórshavni dialektus) válhat a ferői domináns dialektusává, írott formája nem számíthatott széles körű támogatottságra.

A rövid életű broyting egy olyan ortográfia, amelyben mindkét reformer elképzelései ötvöződtek (vö. adattár), mégis a Hammershaimb-féle ortográfiát sikerült később keresztülvinni. Így a nyelvtervezés alapjául a ferői egy régebbi formája szolgál ma is. A mai nyelvtervezés főszereplője, Poulsen meggyőződése szerint az erősödő dán hatást éppen az írott nyelv izlandi orientációja csökkenti. Ezzel szemben Nauerby (1996) azt állítja, hogy a várakozásokkal ellentétben a konzervatív írott nyelvnek máig nem sikerült az eldánosodó beszélt nyelvhez közelítenie.

A ferői ápolására, az új nyelvhasználati területek szavainak megalkotására kialakultak a ferői nyelvtervezés intézményes keretei², elsőként a *Føroya Málfelag* (Ferői Nyelvi Társaság) 1930-ban, amelyet 1952-ben a *Føroya Frøðskaparfelag* (Ferői Tudományos Társaság) megalapítása követett. A társaság saját nyelvi intézetet (*Málstovan*) és bizottságot hozott létre. 1980-ban hívták életre a *Málnevndin* (Nyelvi Tanács) intézményét, amely feladatául tűzte ki új ferői szavak gyűjtését, a nyelvi tanácsadást, valamint szólisták és szótárak készítését. A tanács ezen kívül felhívja a társadalom figyelmét a szavak helyes és helytelen használatára; teszi ezt a média³ segítségével és saját kiadványán, az *Orðafaron* keresztül. Legfontosabb feladatának azt tartja, hogy megtalálja azokat a ferői szavakat, amelyek helyettesíthetik a dán megfelelőket vagy más idegen, elsősorban angol szavakat. A tanácsnak meggyőződése, hogy a ferői társadalomnak óriási szüksége van nyelvi tanácsadásra, hiszen a ferői fennmaradását rengeteg idegen szó veszélyezteti. A Ferői Akadémia, majd az 1965-ben létrehozott *Frøðskaparsetur Føroya* (Ferői Egyetem) vállalta fel a ferői neologizmusok kártyakatalógusba rendezését, aminek eredménye az Akadémiával együtt 1998-ban kiadott ferői egynyelvű szótár (*Føroysk Orðabók*).

² Jelen dolgozatnak nem képezi részét a lexikográfusok tevékenységének jellemzése. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy a ferői nyelv kodifikálására pozitív hatással van a purista módszerekkel szerkesztett szótárak szóanyaga (vö. Jakobsen – Matras 1927–1928; Poulsen 1974), amelyeket a szerzők kiejtési és nyelvtani instrukciókkal láttak el. A dán jövevényszavak helyett a ferői mesék és balladák világából felelevenített (vö. Hammershaimb 1891; Jakobsen 1898–1901), óészaki és izlandi szavak kerültek ezekbe az ún. előíró szótárakba, amelyek nem követik az aktuális nyelvhasználatban előforduló formákat. Igaz, hogy az újabb dán-ferői szótárba (1995) már beszélt nyelvi szavakat is felvettek a szerzők, azonban alacsony stílusértékűnek jelölik őket.

³ 1957-ben kezdte meg működését a ferői rádió (Útvarp Føroya), 1984-ben a ferői televízió (Sjónvarp Føroya). Annak ellenére, hogy a szigeteken is egyre több műsort készítenek ferői nyelven, a televízióműsorok mindössze egyharmadát teszik ki a ferői nyelvűek. Az idegennyelvű műsorok közül is csak keveset látnak el ferői feliratozással.

3. Nyelvi szokások, nyelvpolitika, nyelvtervezés

A ferői egynyelvű szótár szerkesztésében jelentős szerepet kapott J. H. W. Poulsen, a mai nyelvtervezés vezető egyénisége. Nézete szerint az izlandinak meghatározó szerepet kell tulajdonítani a ferői nyelvtervezési folyamatokban. A dán szavakat mindenféleképpen el kell kerülni az írott és a beszélt nyelvben egyaránt, de a nyelvtervezés médiuma az írott nyelv, amelyen keresztül a beszélőközösség nyelvhasználati szokásait formálhatjuk. Az írott nyelv tervezésekor a régi, óészaki szavak felélesztésére, azok szemantikai jelentésbővítésére, az izlandiból való kölcsönzésre és a neologizmusok létrehozására kell támaszkodni. Poulsen szerint fontos, hogy az anyanyelv fejlesztésének ügyét olyan nyelvészek kezébe adják, akik ismerik a nyelv anatómiáját és nyelvészetileg megalapozott neologizmusokat tudnak létrehozni. Létezik tehát egy, az izlandit követő nyelvpolitika, amely az írott nyelvnek tulajdonít fontos szerepet a nemzeti nyelvi norma megteremtésében, míg a dán hatása is egyre erősebben jelentkezik a beszélt nyelvben. A nyelvmegőrzés izlandi irányultsága miatt egyre nagyobb eltávolodás figyelhető meg a dán szavakkal tarkított beszélt nyelvtől. Ezt a Hammershaimb-féle ortográfia is elősegíti. A tömegtájékoztatási eszközökön és a nyelvi tanács kiadványain keresztül is népszerűsített ferői neologizmusok nem gyökereznek meg olyan mértékben a beszélt nyelvben, mint a modern kultúra részét képező dán jövevényszavak. Egy 1991-beñ végzett koppenhágai vizsgálat szerint a ferői neologizmusokat csak kevés anyanyelvi beszélő használja; ismerik és tisztában vannak a „helyes ferőivel”, de ezeket a beszélt nyelvben nem használják. A nyelvi helyzet tehát lényegében ugyanaz, mint Hammershaimb idejében: a danizált beszélt nyelv mellett létezik egy izlandiasított írott nyelv. A nyelvtervezők törekvéseihez a beszélőközösség nem minden része viszonyul pozitívan, úgy érzi, hogy egy intellektuális csoport egy új ferőit kíván létrehozni, amely nem veszi figyelembe a beszélt nyelv sajátosságait, tehát sokkal inkább kellene a ferőit az izlandi hatása alól mentesíteni, mint a dántól.

A ferői szakirodalom különbséget tesz nyelvtervezés (*málrøkt*) és nyelvvédelem/purizmus (*málreinsing/purisma*) között olyan módon, hogy ez utóbbit tisztán nyelvészeti természetű nyelvtervezésnek tekinti, amely a nyelvtisztítás módszertanával foglalkozik, míg az előbbi mindazokat a folyamatokat érinti, amelyek a nyelv szerepköreinek és színtereinek bővítésében vállalnak szerepet. A ferői nyelvtervezés célja az ún. régi ferői szavak felelevenítése, az idegen, elsősorban a dán jövevényszavak neologizmusokkal való helyettesítése, valamint a dán affixumok helyett ferőiek alkalmazása.

4. A purizmus területei

A fonológiai purizmus az idegen hangok, illetve hangkapcsolatok kizárására törekszik. Az alábbiakban azokra a fonológiai változtatásokra adok példát, amelyek során a dán monoftongusait a feröiben a diftongusok váltották fel, vagy a diftongus minőségében következett be változás:

d. *y* [y] = f. *ý* [UI]

d. *type* = f. *týpa* 'típus'

d. *typisk* [y] = f. *týpiskur* 'tipikus'

d. *myte* [y] = f. *mýta* 'mítosz'

d. *y* [y] = f. *y* [I]

d. *symbol* = f. *symbol* 'szimbólum'

d. *y* [y] = f. *ú* [ju]

d. *cykel* = f. *súklla* 'kerékpár'

d. *sylte* = f. *súlta* 'lekvár, befőzni'

d. *syltetøj* = f. *súltutoy* 'lekvár'

d. [t_çi] = f. [t•i]

d. *tøj* = f. *toy* 'ruhadarab' (a feröiben gyakran feröietlennek tartott dán szó)

A feröi beszélt nyelvben előforduló dán elő- és utótagok az ún. szinkópa kor-szakban (i. sz. 500–600) eltűntek az óészakiból; alnémet közvetítéssel kerültek a dánba, majd onnan a feröibe. A nyelv tervezői szerint tehát ezek a képzők idegen eredetűek, a beszélt nyelvben előfordulnak ugyan, de mindenképpen alacsony stílusértékűnek tekinthetők. A feröi beszélt nyelvben néhány kivételtől eltekintve ezek a dán képzők használatosak. Gyakori használatuk annak köszönhető, hogy a feröiben új jelentést kaptak.

d. *an-* = f. *an*

d. *be-* = f. *be-*

d. *er-* = f. *er-*

d. *for* = f. *for-*

d. *ge-* = f. *ge-*

d. *-hed* = f. *-heit*

d. *-else* = f. *-ilsi*

d. *-eri* = f. *-arí*

Az alnémet képzők kiküszöbölésének módja a képző nélküli, önálló feröi neologizmus létrehozása a danizált változat mellőzésére:

- d. *berømt* > f. *berømtur* > f. *viðagitin* 'híres'
 d. *besøg* > f. *besøk* > f. *vitjan* 'látogatás'
 d. *følelse* > f. *føllisi* > f. *kensla* 'érzés'
 d. *drikkeri* > f. *drekkari* > f. *drekking* 'ivászat'

A ferői verbumnyelv, a ferőiek a nyelvtervezők szerint mégis idegenül hangzó főnevekkel és főneves szerkezetekkel zsúfolják tele a mondatokat. Ezekre a szerkezetekre rengeteg példát találhatunk a ferői médiában:

- f. *Ibúgvatalið er 10.000*. 'A lakosság száma 10.000.' = f. *Har búgva 10.000 fólk*. 'Itt 10.000 ember lakik.'

Mivel az újnorsvég nyelv (nynorsk)⁴ is igeközpontú és közelebb áll az óészakihoz, mint a dán, a nyelvi tanács a nyelvtervezés során az izlandi mellett igyekszik e nyelv sajátosságait is figyelembe venni. A puristák a passzív szerkezeteket sem tartják ferői vagy óészaki sajátosságnak, ezért javasolják elkerülni őket:

- f. *Seyðarhøvd verða etin* av nógvum føroyingum. = f. *Nógvir føroyingar eta seyðarhøvd*. 'Sok ferői eszik birkafejet.'

A leglátványosabb a lexikai helyettesítés, a dán vagy más idegen eredetű szavak ferőivel való helyettesítése (vö. adattár):

- a. *compact disk* = f. *fløga* 'CD'
 a. *helikopter* = f. *tyrla* 'helikopter'

Sok esetben neologizmusokat úgy hoznak létre, hogy egy kevésbé használatos régi ferői szó új jelentést kap:

- f. *skíggi* 'fény- és füstnyílás a füstösszoba tetején' > 'képernyő'

Máskor a neologizmus egy használatban lévő szó új jelentéssel bővült változata:

- f. *vel* 'farktoll' > 'repülőgép farka'
 f. *klædningur* 'ruha' > 'vakolat'

A ferői purista törekvések szemantikai szinten a dán összetett szavak tükröfordításának és az idiómák szó szerinti lefordításának elkerülésére irányulnak, mert jelentésük nem jósolható meg a ferőiben, vagy mögöttük a dán gondolkodásmód húzódik meg:

⁴ A 19. században Ivar Aasen által a régi norvég dialektusokból létrehozott írott nyelv, amely ma a bokmål mellett a Norvégia második hivatalos nyelve.

d. *det hænger ikki på træerne* 'ilyen nem lóg/terem minden fán' > f. *tað liggur ikki undir hvørjum steini*. 'ilyen nem fekszik minden kő alatt'
(A szó szerinti fordítás elterjedt a beszélt nyelvben: f. *tað hongur ikki á trøunum*.)

Az ortográfiai purizmus az idegen jelek kiküszöbölésére törekszik. A dán ábécé betűit a ferői megfelelőikben az alábbiak szerint változtatták meg:

d. <i>cigar</i> = f. <i>sigar</i> 'szivar'	a. <i>pizza</i> = f. <i>pitsa</i> 'pizza'
d. <i>cigaret</i> = f. <i>sigarett</i> 'cigaretta'	a. <i>chips</i> = f. <i>kips</i> 'chips'
a. <i>cowboy</i> = f. <i>kovboy</i> 'cowboy'	a. <i>juice</i> = f. <i>djús</i> 'gyümölcslé'
d. <i>zebra</i> = f. <i>sebra</i> 'zebra'	a. <i>yoga</i> = f. <i>joga</i> 'jóga'
d. <i>telefax</i> = f. <i>telefaks</i> 'telefax'	

Álljon itt egy példa a neologizmusok létrehozásának egy módjára. A korábban említett nyelvtervező, J. H. W. Poulsen alkotta a *telda* 'számítógép' szót 1984-ben, a beszélt nyelvben használatos *computari* helyettesítésére. Kifogásként az merült fel, hogy a *c* nem tagja a ferői ábécének, és az angol eredetű, de ferői képzővel ellátott szó idegenül hangzik. A *telda* népszerűségét rövidegének és könnyű kombinálhatóságának köszönheti. A képzés alaptétele volt az óészaki lehetőségek figyelembevétele is. A főnevet a *tal* 'szám' szóból képezte Poulsen az *-ipō* germán képző felhasználásával (a képző a mai ferőiben *-d*, *-ð*, *-t* változatokban fordul elő). Az *i*-umlaut révén a *tal* szóból így a *teld* alakot kapjuk, amely 'számítástechnika' jelentést kapott. A főnévi igenév képzőjének hozzáadásával jött létre a *telda*, amely azt jelenti, hogy 'számítógéppel feldolgoz'. Ezzel megegyezik a 'számítógép' jelentésű *telda*, amely a gyenge nőnemű főnevek leggyakoribb képzőjének hozzáadásával jött létre.

5. Összegzés

Kétségtelen, hogy a modern ferői nyelv az intézmények és a nyelv ápolását felvállaló nyelvészek purista törekvéseinek eredménye, s mára a szigetek többségi nyelvévé vált. A dán értelműen kisebbségi nyelvnek tekintik, elismerve azt, hogy a fiatal nemzedék nyelvi szokásaiban az angolszász és a dán jövevényszavak használatának javára bekövetkeztek bizonyos változások. A nyelvtervezők akarata ellenére a beszélt nyelv – elsősorban lexikai szinten – érezhetően danizálódott, azonban ezek a nyelvi választásban bekövetkezett változások az írott nyelvet érintetlenül hagyják. Simonsen úgy véli, a nyelvtervezők jövőbeni feladata, hogy még több olyan nyelvészt képezzenek ki, akik nyelvi tanácsadással, valamint szervezett nyelvtervezéssel ápolják a többségi nyelvet. Bartha

(1999) szerint ugyanakkor a szervezett lépések, a fölülről jövő mozgalmak önmagukban sikertelenek, ha nem kíséri őket nagy mérvű társadalmi-közösségi támogatottság. A ferői nyelvtervezésre vonatkozó kutatások elsősorban a nyelvtervezői tevékenység, a különböző nyelvi szinteken, jórészt a lexikonban alkalmazott változtatások elemzésével foglalkoznak. Hiányoznak azok a tanulmányok, amelyek a ferői beszélőközösség nyelvtervezéssel, a neologizmusok terjesztésével kapcsolatos attitűdjeit vizsgálná. A kérdés tehát, hogy az intézményes erőfeszítések a társadalom részéről mennyire élveznek támogatottságot, a tudatos nyelvtervezési tevékenységet pedig kísérik-e tervezetlen társadalmi folyamatok.

Neologizmusok (nýggjyrði)

Az alábbiakban példákat láthatunk a ferői neologizmusok képzésének módjára. Először a neologizmusokat tüntetem fel, majd bemutatom, hogyan alkották őket (lehet szó új képzésekről, összetételekről vagy jelentésbővült alakokról) végül az általuk helyettesített dán, illetve angol jövevényszavakat, magyar jelentéseikkel együtt. Abban az esetben, amikor a magyarban is az angol jövevényszót használjuk, a magyar jelentést nem írtam le. Rövidítések: d = dán, a = angol, fr = francia, izl = izlandi.

Média

fjølmiðil (< izl) < *fjöl*- 'több' + *miðla* 'közvetít' + *-l* 'deverbális főnévképző: eszköz'; d *massemedium* 'tömegkommunikációs eszközök'

ljómfløga < *ljóma* 'hangzik' + *fløga* 'szénakazal vízszintesen vágott, összepréselt szellete'; a *compact disk* 'CD'

farrðil < *fara* 'utazik' + *røða* 'beszél' + *-l* 'deverbális főnévképző: eszköz'; d *mobiletelefon* 'mobil telefon'

fjarsemil < *fjar*- 'táv-' + *sama* 'ugyanaz' + *-l* 'deverbális főnévképző: eszköz'; a. *telefax* 'telefax'

sjónband < *sjón* 'látás' + *band* 'szalag'; a. *videotape* 'videokazetta'

skálkampur < *skál* 'tál' + *kampur* '(macska)bajusz > antenna'; d. *parabolantenne* 'parabolaantenna'

Számítástechnika:

fartelda < *fara* 'utazik' + *telda* 'számítógép'; a. *lap top computer*

kunningartøkni < *kunning* 'közlés, közzététel' + *tøkni* 'eszköz'; d. *informationsteknologi* 'információtechnológia'

leitil < *leita* 'keres' + *-l* 'deverbális főnévképző: eszköz'; a. *search engine* 'keresőeszköz'

markamót < *mark* 'jel' + *mót* 'találkozás'; *a. interface*
málteld < *mál* 'nyelv' + *teld* 'számítástechnika'; *a. computational linguistics* 'számítógépes nyelvészet'
náptak < *nápa* 'elcsen' + *tak* 'vétel'; *d. piratkopi* 'kalózmásolat'
ritbúnaður < *rita* 'ír' + *búnaður* 'ház a hozzá tartozó ingóságokkal'; *a. software*
rættstavari < *rættur* 'helyes, igaz' + *stava* 'betűz'; *a. spellchecker* 'helyesírás-ellenőrző'
samgildur < *sam-* 'ugyanaz' + *gildur* 'vonatkozó, érvényes'; *a. analog*
sjóndarleiki < *sjónd* 'látvány' + *-leiki* 'denominális főnévképző'; *a. virtual reality* 'virtuális valóság'
teldusnikur < *telda* 'számítógép' + *sníkja* 'beoson' *a. hacker*
tólmenni < *tól* 'eszköz' + *menni* 'emberi erő'; *a. robot*
uppvörpa < *upp* 'fel' + *vörpa* 'célbadobásra való kő'; *a. overhead projector* 'írásvetítő'
vevkagi < *vevur* 'szövet' + *kaga* 'utánanézés' + *-i* 'főnévképző'; *a. web browser* 'internetböngésző'

Írásjelek

skák < *skák* 'meredély'; *a. slash* 'függőleges vonal'
framskák < *fram* 'előre' + *skák* 'meredély'; *a. forward slash* 'dőlt vonal'
hornklombur < *horn* 'sarok' + *klombur* 'hajókészítésnél használatos szorítószerszám'; [] 'szögletes zárójel'
klovaklombur < *klovi* 'a tűzből tárgy kiemelésére alkalmas csipesz' + *klombur* 'hajókészítésnél használatos szorítószerszám'; { } 'kapsós zárójel'

Közlekedési eszközök

føtil < *føtur* 'lábak' + *-l* 'deverbális főnévképző: eszköz'; *d. pedal* 'pedál'
tvíkilja < *tví-* 'két-' + *kjølur* 'uszony'; *d. katamaran* 'katamarán'
stoytkoddi < *stoyta* 'ütözik' + *koddi* 'párna'; *a. airbag* 'légzzsák'
skyndil < *skynda* 'siet' + *-l* 'deverbális főnévképző: eszköz'; *a. speeder* 'kuplung'

Közlekedés

dvalarviki < *dvali* 'téli álmom, szunyókálás' + *viki* 'szeglet, kiszögellés'; *d. rasteplass* 'pihenőhely'
kjörklingra < *kjör* 'a település legjobb része' + *kingra* 'kör'; *d. rundkørsel* 'körforgalom'

Sport

brimfjøl < *brim* 'hullámverés' + *fjøl* 'deszka'; *a. surfboard* 'szörfdeszka'
fagnaður < *fagnaður* 'öröm, boldogság'; *d. festival* 'ünnepség, fesztivál'
gosbað < *gos* 'kitörés' + *bað* 'fürdő'; *d. boblebad, spabad, a. jacuzzi* 'pezsgőfürdő'
graslíki < *gras* 'fű' + *líka* 'hasonló'; *d. kunstgræs* 'műgyep'

gyrðislop < *gyrði* 'rugalmasság' + *lop* 'ugrás'; *a. bungy jump*
hornabóltur (< izl.) < *horn* 'sarok' + *bóltur* 'labda'; *a. baseball*
stórkapping < *stórir* 'nagy' + *kapping* 'verseny'; *a. (fr.) grand prix*

Háztartás

erbylgjuovnur < *er-* 'nagyon' + *bylgja* 'hullám' + *ovnur* 'sütő'; *d. microbølgeovnr* 'mikrohullámú sütő'
hvirla < *hvirla* 'forgószél'; *a. food processor*
roykkápa < *royk* 'füst' + *kápa* 'ruha, szövet'; *d. emhætte* 'szagelszívó'

Nemi élet

klæðsskiptingur < *klæði* 'ruhadarab' + *skifta* 'cserél' + *-ingur* 'főnévképző: vmilyen tulajdonsággal rendelkező ember'; *a. transvestit* 'transzvesztita'
samkyndur < *sam-* 'ugyanaz, együtt' + *kyn* 'nem' + *-dur* 'denominális melléknévképző';
d. homoseksuel 'homoszexuális'
hinskynd < *hin* 'másik' + *kyn* 'nem' + *-d* 'denominális főnévképző'; *d. heteroseksualitet* 'heteroszexualitás'

Fizetőeszköz

evra (= izl) *euro*
eka (= izl) *ecu*

Tudomány

fagurheiti < *fagur* 'szép' + *heiti* 'elnevezés'; *d. eufemismus* 'eufemizmus'
fornyrði < *forn-* 'nagyon régi' + *-yrði* 'szó'; *d. arkaisme* 'archaizmus'
yrkorð < *yrki* 'munka, szakma' + *orð* 'szó'; *d. term* 'szakszó'

Egyéb

afturtrá < *aftur* 'vissza' + *trá* 'vágyakozás'; *d. nostalgi* 'nosztalgia'
burðardygur < *burður* 'vitel, cipelés' + *dygur* 'képes'; *a. sustainable* 'fenntartható'
hugborin < *hugur* 'gondolat, elme' + *borin* 'született'; *d. fiktiv* 'kitalált'
íelvi < *í* 'benne' + *elvi* 'erősség, képesség'; *d. instinkt* 'ösztön'
samskipti < *sam-* 'együtt, ugyanaz' + *skifti* 'csere'; *d. kommunikation* 'kommunikáció'
skilmarka < *skil* 'elválasztás, jelölés' + *marka* 'megjelöl'; *d. definere* 'definiál'
skilvísi < *skil* 'elválasztás, jelölés' + *vísi* 'mód'; *d. logik* 'logika'
úthendi < *út* 'ki' + *hendur* 'kezek' + *-i* 'főnévképző'; *a. handout*
verkætlan < *verk* 'mű' + *ætlan* 'szándék'; *a. project*

A feröi ortográfia alakulása

Jakobsen:

Mikjenes hevur ættir manna søgn vere flotáiggj. Ain mävur y Sörváje, sum javnliá róe út, raddist idla stórkvælenar úte á häve, o äv ty hann ikkje átte bævur á stiggja tair vi, hæie hann til tæss tarvsmikjo, sum hann kastaje y sjægvin, tá y kvälir vóro nær staddir bátenun.

Hammershaimb:

Mikines hevur eftir manna søgn verið flotoyggj. Ein maður í Sörvági, sum javnliga róði út, ræddist illa stórkvalirnar úti á havi, og av tí at hann ikki átti bævur at styggja teir við, hevði han til tess tarvsmykju, sum hann kastaði í sjógvin, tá ið hvalir vóru nær staddir bátinum.

Broyting:

Mikines hevur ettir manna søgn verið flotoyggj. Ein maður í Sörvági, sum javnliga róði út ræddist idla stórkvalirnar úti á havi, og av tí at hann ikki átti bævur at stiggja teir við, hevði hann til tess tarvsmikju, sum hann kastaði í sjógvin, tá ið kvalir vóru nær staddir bátinum.

Fordítás (szó szerint):

A legenda szerint Mykines valaha egy úszó sziget volt. Egy sörváguri ember, aki rendszeresen járt halászni, nagyon megijedt a nagy bálnáktól a tengeren, és mivel nem volt nála hódzsír, hogy elijessze őket, helyette bikatrágyát dobott a tengerbe, amikor a bálnák a hajó közelében voltak.

Irodalom

- Bartha Csilla (1999), A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hagström, Björn (1977), The Faroese Language. Faroe Isles Review. 2/1. Bókagarður Tórshavn. 31–37.
- Hagström, Björn (1984), Language contact in the Faroes. In: Scandinavian language contacts. 171–189. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hagström, Björn (1989), Language reform in the Faroe Islands. In: Fodor – Hagége (szerk.): Language reform. Vol. IV. 431–457. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Hammershaimb, Venceslaus Ulricus (1891), Færøsk Anthologi Vol. I–II. Koppenhága.
- Jakobsen, Jakob (1898–1901), Indledning. In: Færøsk folkesagn og æventyr. Koppenhága.
- Jacobsen, Jakob – Matras, Christian (1961), Føroyisk-donsk orðabók. Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.

- Nauerby, Tom (1996), No nation is an island. North Atlantic Monographs. 3. North Atlantic Publications. Aarhus University Press, Århus.
- Petersen, Hjalmar – Staksberg, Marius (1995), Donsk-føroysk orðabók, Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.
- Poulsen, Jóhan Hendrik Winther (1974), M. A. Jacobsen og Chr. Matras: Føroysk – donsk orðabók. Eykabind/Supplementsbind. Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.
- Poulsen, Jóhan Hendrik Winther (1980), The Faroese language situation. In: Haugen – McClure – Thomson (szerk.), Minority languages today. 146-151. University Press, Edinburgh.
- Poulsen, Jóhan Hendrik Winther (1990), Nøkur Teldorð. Føroyska málnevndin og Fróðskaparsetur Føroya, Tórshavn.
- Poulsen, Jóhan Hendrik Winther et al. (1998), Føroysk Orðabók. Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.
- Simonsen, Marjun (1999), Føroysk málrøkt. Kézirat.

VITAFÓRUM

Grammatici certant,

avagy főszerkesztői bevezetés
a „Magyar grammatika” értékeléséhez

Folyóiratunk vitafórumának ismét van (lesz) témája: a 2000-ben megjelent „Magyar grammatika” című egyetemi tankönyv. Az olvasók ez alkalommal két bírálattal ismerkedhetnek meg, amelyeket remélhetőleg a következő szám Vitaforum rovatában követni fog a bírált mű szerzőinek válasza és közérdeklődésre számító vita alakulhat ki a nyelvleírással foglalkozók közt.

Nekem is meggyőződés, hogy egy egyetemi tankönyv a szakma művelői részéről különös figyelemre tarthat igényt, egyrészt mint tudományos teljesítmény, másrészt mint magyarszakos tanárok százainak, esetleg ezreinek megbízható ismereteket közvetítő kézikönyv. A mostani két recenzió éppen ilyen szempontból fogta vallatóra a tekintélyes terjedelmű kötetet. A bennük előadottak alapján várható, hogy termékeny és jobbító szándékú vitának adhatunk teret a Nyelvtudományi Közlemények következő számának hasábjain.

A kibontakozó vitában természetesen nem kívánok állást foglalni, egy lényeges dolgot azonban nem hagyhatok említetlenül, tudniillik azt, milyen nyelvvaltozat legyen a tárgy egyetemi tankönyvül szolgáló magyar nyelvtani leírásnak. Mivel az ilyen mű felhasználói fogják bevezetni a leendő nemzedékeket a magyar irodalmi nyelv szó- és írásbeli használatának „titkaiba”, szükségszerűen normatív jellegűnek kell lennie. Éppen ezért helyénvaló, ha nyelvhelyességi kérdésekről is szó esik egy egyetemi magyar nyelvtani kézikönyvben (ezeknek nyomdatechnikailag világosan el kell különülniük az irodalmi norma leírásától), szerintem azonban minden egyéb lehetséges szempont, mint pl. egyes jelenségek nyelvtörténeti magyarázata vagy tipológiai és kontrasztív jellegű észrevételek a megfelelő szakstúdiumok keretébe tartoznak. Persze csak akkor van értelme a leíró magyar grammatikai egyetemi tankönyvben (is) foglalkozni a nyelvhelyességgel, ha egyetértés uralkodik köztünk abban, hogy világosan meg akarjuk érteni magunkat magyarul beszélő embertársainkkal, s hogy mi is meg akarjuk érteni őket. Tapasztalataim szerint ez elég gyakran nehézségekbe ütközik! Nyelvi kultúránk siralmas színvonalát látva kívánatos lenne minden egyetemen magyar nyelvet is oktatni!

Vita természetesen abból is fakad, kinek milyen, illetve mennyire megalapozott az elméleti háttere. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy bármely irányzat

művelői (pl. akár a bírált mű szerzői, akár annak kritikusan) megtestesíthetik az „egyedül helyes” nézetrendszer, a „végső igazságot”. Csak érvek és ellenérvek ütköztetésével van reményünk arra, hogy egymást esetleg meggyőzzük, vagy legalább arra ösztönözzük, hogy a vitatott kérdéseket újragondoljuk.

Egyúttal őszinte sajnálatomnak is hangot kell adnom amiatt, hogy az elmúlt kb. másfél évtizedben megjelent hazai (pl. magyar vagy uralisztikai) nyelvészeti munkák közül jónéhány nem vívott ki magának hasonló figyelmet a magyar nyelvtudomány különböző területein dolgozó kollégák részéről. Remélem, ezen túl jobban figyelünk egymás munkásságára.

Magyar grammatika

Szerkesztette: Keszler Borbála

Szerzők: Balogh Judit, Haader Lea, Keszler Borbála, Kugler Nóra,
Laczkó Krisztina, Lengyel Klára

Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2000. 577 o.

Egyetemi tankönyv

1. Egy új egyetemi magyar nyelvtan

A múlt évben új egyetemi nyelvtan jelent meg, a Magyar grammatika (MG), melynek szerzői az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvészeti Tanszékének munkatársai: Balogh Judit, Haader Lea, Keszler Borbála, Kugler Nóra, Laczkó Krisztina és Lengyel Klára¹. A Magyar grammatika elődjének számító egyetemi tankönyv, a Mai magyar nyelv (MMNy.) több mint három évtizeden át volt az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás alaptankönyve. Léteztek mellette természetesen tanulmánygyűjtemények, feladatgyűjtemények, gyakorlókönyvek, de az alapot mégis csak az 1968-ban kiadott tankönyv jelentette. Az elkövetkezendő egy-két évtized oktatását kétségtelenül a Magyar grammatika fogja meghatározni.

A MMNy. (mely lényegében az akadémiai leíró nyelvtanra, a Mai magyar nyelv rendszerére épült) mellett rövidesen megjelentek tanulmánykötetek², me-

¹ Mivel a kötet kollektív munka eredménye, a továbbiakban a szerzőkre nem hivatkozom név szerint.

² Szathmári István – Rác Endre (szerk.) (1974), Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtanára és mondattanára köréből. Tankönyvkiadó; Szathmári István – Rác Endre (szerk.) (1977), Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből; Rác Endre – Szathmári István (szerk.), (1972), Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből, NytudDolg. 33. 1982; Rác Endre (szerk.), Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó, 1989; Keszler Borbála (szerk.) (1992), Újabb

lyek újabb kutatási eredményeket közöltek. A kilencvenes évek elején összefoglaló jellegű segédanyag, az 1994-es Magyar leíró nyelvtani segédkönyv, majd annak 1996-os kibővített változata jelent meg.

A kilencvenes években elkészültek az új akadémiai nyelvtan, a Strukturális magyar nyelvtan (StrNyt.) kötetei (az utolsó nagyjából a MG-val egy időben). Ez főképpen a generatív nyelvészeti kutatások eredményeit foglalja össze. Ennek szemléletmódjára is épül tankönyv, az 1998-as Új magyar nyelvtan.³ Ennek a nyelvtannak azonban nem jutott meghatározó szerep a magyar szakos bölcsészképzésben. Míg tehát a hatvanas években az egyetemen oktatott nyelvtan nem tért el az akadémiai nyelvtantól, addig ma gyökeresen eltérő szemléletű. Recenzióban nem vetem össze a két nyelvtant, kizárólag a MG-t vizsgálom.

A MG-nak új egyetemi nyelvtanként kulcsszerepe lesz abban, hogy a nyelvtanról (úgyis, mint magyar nyelvtanról, és úgyis mint a nyelvekről szóló tudományról) milyen képük lesz azoknak, akik később tanárként a laikusok nyelvtani ismereteit alakítják. Ha mindezt figyelembe vesszük, nem tarthatjuk túlzásnak a Magyar grammatika szerzőinek álláspontját (22), miszerint ennek a tankönyvnek a sorsa nem szakmai, hanem nemzeti jelentőségű. Ez indokolja azt is, hogy a tankönyvről nem egy rövidre szabott ismertetés keretében szólok, hanem nagyobb terjedelmű írást készítettem róla.

2. A Magyar grammatika

2.1. A Magyar grammatika nyelvszemlélete

A MG a korábbi hagyományos nyelvtanokhoz képest radikálisan új szemléletet vezet be a nyelv szerkezetének elemzésében. Ennek egyik sarkalatos pontja, hogy a nyelvi alapegységek közül csak a fonémának, a lexémának és a mondatnak van megfelelője a beszéd síkján: a hang, a szóelőfordulás és a nyilatkozat. A morfémának és a szintagmának nem feleltethető meg beszédegység (32). A felfogás helyessége mellett azzal érvel, hogy azonos mondatok más-más intonációval eltérő jelentést kaphatnak, és ez igaz a szavakra is, hiszen egy-egy dicsérő jelzőt gúnyossá tehetünk az intonáció megváltoztatásával. Nem teljesen világos azonban, hogy miért említi indoklásként a fonéma pösze vagy zártabb ejtését, hiszen erről nehezen feltételezhetnénk, hogy jelentésmegkülönböztető szerepe

fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó.; Keszler Borbála (szerk.) (1993), A mai magyar nyelv (Cikk- és tanulmánygyűjtemény) I-II. Nemzeti Tankönyvkiadó.

³ É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: Új magyar nyelvtan, Osiris, 1998; Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, 1992.; 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, 1994.; 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, 2000.

van. Ugyanakkor ez a felfogás ellentmondásban áll a MG 369. oldalán szereplő megállapításával, miszerint: „A mondat megalkotásához nélkülözhetetlen a hangzás [...]”. Mivel a mondat a nyelvi rendszer, és nem a hangzó beszéd része (vö. „A mondat elvont nyelvi egység, hiányoznak belőle mindazok a tulajdonságok, melyek a beszéd mondatait konkrétta, a valósághoz köthetővé teszik” 31), az előbbi kijelentés vitatható – igaz viszont abban az értelemben, hogy a mondat már kimondása előtt tartalmazza azokat az elemeket, amelyek a beszédben intonációként realizálódnak. Ha tehát két megnyilatkozás csupán intonációjában tér el egymástól, akkor a különbség a nekik megfelelő mondatban is megvan (gondoljunk például az azonos felépítésű kérdő és kijelentő mondatokra).

m o r f é m á nak, csupán jelentésegységnek, s z é m á nak. A MG Ennek ellenére elfogadható az a szemlélet, hogy a nyelvi és a beszédbeli szintek nem feleltethetők meg egymásnak – mindez azonban bizonyos terminológiai következményekkel jár. A morféma a MG szerint „A legkisebb nyelvi jel” (24). A jelnek van alakja és jelentése. Ha azonban egy jelentés sosem kap formát (nem jelenik meg önállóan a beszédben), akkor nem hívhatjuk jelnek, nem hívhatjuk azonban morfémaról beszél, mi több, allomorfról. Az allomorfa a korábbi nyelvtanokban a morféma (nyelvi elem) beszédbeli megvalósulását jelentette. Hasonlóan nyilatkozik a MG is: „Az invariáns realizációi a v a r i á n s o k, vagy másképpen a l l o m o r f o k [...]” (42). A „realizáció” itt csupán úgy értelmezhető, hogy az invariáns mint a nyelv eleme variánsként (allomorfként) jelenik meg a beszédben. Ez pedig ellentmond a MG azon megállapításának, hogy a morfémanak nincs közvetlen megfelelője a beszédben.

Emellett homályos az invariáns meghatározása: „Az alakváltozatok közül van egy tipikus, elvont, állandó, melyet invariánsnak nevezünk, ez reprezentálja az adott morfológiai kategóriát. [...] Például a 'bokor' fogalmi jelentésű tövet a *bokor*-törmorféma reprezentálja, ez az invariáns, melynek két variánsa, két allomorfiája van: *bokor*-, *bokr*-. [...]” (42). Ellentmondásosak a jelzők: ha az „elvont”-at vesszük figyelembe, akkor az invariánst az összes alakváltozat egy képletben való ábrázolásának kell tartanunk. Ha viszont a „tipikus”-t vagy „állandó”-t tekintjük, akkor az invariánst valamelyik allomorffal kellene azonosítanunk. Ez a két jelző azonban egymásnak is ellentmond, hiszen ha a forma állandó, akkor csak egy formával számolhatunk, és nincs értelme az egyetlen tipikusnak nevezni. Ha pedig több allomorfa között lenne tipikus, akkor el kellene tudnunk dönteni, hogy a *-ban* és a *-ben* variánsok közül melyik az invariáns. Valójában egyik sem, hanem egy elvont alak, amelyet a MG is *-ban/-ben* formában jelöl.⁴

⁴ Megjegyzendő, hogy a MG-ban az allomorfa fogalma is problémás. A 25. oldalon arról olvashatunk, hogy az előhangzó szerepe a különböző morféma-variánsok – értsd: allomorfaok – megkülönböztetése. Érthetetlen, mi szükség lenne a variánsok megkülönböztetésére, ha egyszer azonos funkciót töltenek be.

A MG szerzői megállapítják, hogy „Fogalmi jelentésük jellemzően a tömorfémáknak van [...], a viszonyjelentés a toldalékmorfémákra jellemző [...]” (26) Ebben a kijelentésben kulcsszerepe van a „jellemzően” határozónak, enélkül ugyanis nem fogadhatnánk el. Erre a megállapításra épül a MG egész nyelvszemlélete, azonban – úgy tűnik – a szerzők további elemzéseik során már nem tulajdonítanak nagy jelentőséget annak, hogy megfigyelésük a jelenségeknek csak egy körében (jóllehet, a magyarban meglehetősen tág körében) igaz. A MG szerzői ugyanis a viszonyjelentéssel bíró szavak segítségével alkotott szerkezeteket morfológiai természetűnek nevezik annak alapján, hogy az ilyen szavak olyan szemantikai szerkezetet alkotnak a tövel, mint amelyet a toldalékok szoktak.

Természetesen szükség van a grammatikai funkció és a fogalmi jelentés elkülönítésére, és vitathatatlan, hogy hasonló grammatikai funkciót hol kötött, hol szabad morfémák töltenek be. Túlzás azonban azt állítani, hogy a grammatikai funkciók betöltése elsősorban a toldalékmorfémák feladata, és az olyan önálló szavak, melyek grammatikai funkciót töltenek be, a toldalékmorfémák feladatát látják el. Még súlyosabb terminológiai következtetés az ilyen funkciót „morféma jellegű funkció”-nak nevezni (a 28. oldaltól kezdve az egész könyvben igen gyakran), vagy azt állítani, hogy „A segédszók használata ezért a morfémák használatával egyezik meg” (29). Könnyen kitalálható, hogy ezeken a pontokon a szerzők morfémán toldalékmorfémát értenek – ám mivel morfémának tartják a tömorfémát is (melynek tartalmas jelentést tulajdonítanak), az állítás, ill. a terminus értelmezhetetlen. Hasonlóképpen zavaró a „morfológiai természetű szerkezet” kifejezés használata önálló szavak kapcsolatára vonatkoztatva (a 29. oldaltól kezdve), ha a morfológiát úgy határozzuk meg, hogy „a szó szerkezetét, belső struktúráját vizsgálja” (37). Tautologikus morfológiai típusú összetételekről beszélni (többek között 326), hiszen a MG az összetett szót egy szónak tartja, és a szó belső szerkezetét a morfológia vizsgálja: következésképp minden összetétel „morfológiai”.

Problematiszós továbbá, hogy a MG a kötőszót, a partikulát, a névelőt és a tagadószót „nem morfológiai természetű viszonyzó”-nak tartja. Kérdés azonban, hogy milyen természetű elemei ezek a nyelvnek, ha ezt a funkciót is szavak, morfémák látják el. (Ha az eldöntendő kérdést az intonáció vagy az *-e* partikula jelöli, akkor az *-e* partikula tulajdonképpen „intonációs természetű”?) A MG állítása szerint „Nem tartoznak közvetlenül a mondat struktúrájába, szintaktikai kapcsolat nem köti őket a mondat tagjaihoz [...]” (73). Ha azonban szintaktikailag nem illeszkednek a mondatba, akkor mi az illeszkedés módja? Miként lehetséges az, hogy az egyébként igen szabad szórendűnek tartott magyar nyelvben ezeknek a szavaknak szigorúan kijelölt helyük van: a módosítószók és a tagadószók közvetlenül megelőzik azt a szót (szerkezetet), amelynek a valószínűségét

meghatározzák, vagy amelyiket tagadnak (ahogyan a jelző megelőzi a jelzett szót, a határozószó a melléknevet, a névelő a névszót), és egyik sem állhat az állítmány után. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban a MG ellentmondásba is keveredik: a 276. oldal szerint a partikula nem illeszkedik be a mondat szerkezetébe, míg a 278. oldalon azt olvashatjuk, hogy az eldöntendő kérdés szintaktikai kategória, melynek kötelező eleme a kérdő intonáció vagy az *-e* partikula. Ugyanitt azt is megtudhatjuk, hogy az „óhajtó mondat modális alapértékét a *bár, csak, bárcsak* partikulák jelölik”. Ha egy partikula szintaktikai kategóriát jelöl, akkor nyilvánvalóan hozzátartozik a mondat szintaktikai szerkezetéhez. Ezeket a kapcsolatokat a 28-9. oldalakon a MG egyenesen nem grammatikai szókapcsolatnak minősíti, s mint írja, „Az ilyen kapcsolatok együttes használatát nem grammatikai szabályok irányítják” (29). A véleményem szerint a nyelv egyik elemét sem zárhatjuk ki a nyelvtanból, függetlenül attól, hogy annak milyen a jelentése, vagy milyen funkciót tölt be. A MG nem tisztázza, hogy ezek a szavak hogyan illeszkednek be a mondatba, ha sem szintaktikai, sem más grammatikai viszony nem köti őket a mondat többi részéhez.

Hasonlóképp ellentmondásos az, hogy az állandósult szókapcsolatokat a MG kizárja a szintagmák köréből (29, 350). Ha elfogadnánk, hogy a sajátos jelentésű szókapcsolatok szintaktikailag nem szerkesztettek („a szavakat csupán a megszokás tartja össze [...] csak formai szempontból hasonlítanak a valódi szókapcsolatokra. Egyetlen, osztatlan szótári tételnek tekintendők”, 29), akkor nem találnánk magyarázatot arra, miért érvényesülnek bennük maradéktalanul a szintaktikai szabályok (pl. az egyeztetésre vonatkozóak).⁵ Ezt az elhatárolást más helyütt azzal támasztja alá, hogy „Ezek a szerkezetek [= az állandósult szókapcsolatok egy csoportja] szintaktikailag általában elemezhetőek lennének, de szemantikailag már nem, hiszen tömbösödött a jelentésük” (350). Ezzel figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a nyelv formai és szemantikai szerkezetének felépítése nem mindig feleltethető meg közvetlenül egymásnak.

Emellett a MG megkülönböztet lexikai és grammatikai igét. Az előbbi maga az ige, az utóbbi tulajdonképpen nem más, mint az állítmány. (A 408. oldalon szereplő „lexikai-grammatikai ige” fogalmát nem sikerült tisztáznom.) A grammatikai ige fogalmának bevezetése azonban nem csupán a terminológia céltalan szaporítása (hiszen ugyanazt állítmányként is megnevezhetnénk), de a szófaj és a mondatrész fogalmának összemosása is. Ilyen alapon a ragos vagy névutós főneveket grammatikai határozószóknak kellene neveznünk (hiszen alapvetően határozói funkciót látnak el, és a határozószó a határozói pozíció betöltésére spe-

⁵ Ugyanakkor nem világos, hogy ha a sajátos jelentésű szintagmákat kizárja a szintagmák köréből, akkor a sajátos jelentésű összetételeket miért elemzi szintagmaként. A 331. oldalon szereplő elemzés szerint a *leányálmom* birtokos jelzős alárendelés. A *leányálmom* jelentése azonban nem 'a/egy leány álma; olyan álmom, amelyet leányok álmodnak', hanem 'ideális állapot'.

cializálódott szófaj), a jelzót nevezhetnénk grammatikai melléknévnek, a teljes mondatot pedig grammatikai mondatszónak. A kettős elnevezés létjogosultságát véleményem szerint semmi nem támasztja alá.

A fentebb vázolt nyelvszemlélet az egész Magyar grammatikát áthatja. Ennek a gondolkodásmódnak bizonyos elemei a hagyományos nyelvtanírásban is újak számíthatnak, hiszen még az 1996-os Segédkönyvben sem szerepelnek. Az ellentmondások, a következetlenségek talán ennek tulajdoníthatók.

2.2. A magyar nyelv: de melyik?

Mielőtt egy nyelv leírásába fogunk, elengedhetetlen döntést hozni arról, hogy a nyelv mely változatát, változatait írjuk le. Éles határokat húzni természetesen lehetetlen, de alapvetően mégis tisztázni kell, hogy figyelembe vesszük-e a nyelvjárási adatokat, vagy csupán a köznyelvre szorítkozunk; foglalkozunk-e a beszélt nyelvi, esetleg a perifériális társadalmi csoportok idiolektusaival, vagy csupán a művelt köznyelv, az irodalmi nyelv adataival számolunk. A nyelv szinkrón leírásánál be kell határolnunk, hogy a nyelv mely korszakának állapotával számolunk: ha a nyelvtanírás idejének nyelvállapotát írjuk le, akkor is el kell döntönnünk, milyen régi szövegeket tekinthetünk még a mai nyelvállapot tükrének.

A leíró nyelvtanok többségének általános problémája, azaz a vizsgált nyelvváltozat körvonalazatlansága a MG esetében is megfigyelhető. Bizonyos pontokon, úgy tűnik, hogy a szerzők a mai beszélt nyelv leírására törekedtek. A 159. oldalon – nagyon helyesen – azzal utasítják el a *bennünket* és *minket* exkluzív, ill. inkluzív értelmezését, hogy ez „nem élő gyakorlat a magyar nyelvhasználatban”. Ezzel szemben rengeteg olyan példát, idézetet találunk, amely a mai nyelvállapotban elképzelhetetlen: *Tégy le Dimén Ilkáról, ha nem, meghótál* (106); *Azon tűnődtem, vajon megtenném-e az én Magdusámért, hogy öt esztendeig drótoznék?* (107); *A veszekedőket lecsendesítendő, kopogni kezdett vonalzójával* (233); *A kis jövevény megszületvén, boldogság töltötte el az egész családot* (408). A 230. oldalon nem minősíti archaikusnak a *láthatni, olvashatni, tudhatni* alakokat, viszont a 237. oldalon egyenesen helytelennek minősíti a *híve, vívén* határozói igenévi formákat. Mi több, a 303. oldalon a jelzői szerepű hangutánzó szóra a *brekeke béka, nénó autó* szerkezeteket hozza, holott ilyen szerkezetek csak a gyermeknyelvben fordulnak elő.

Meglepő az igei igenév kategóriájának tárgyalása: a MG maga is elismeri, hogy „e szokatlan igenévi alak a mai nyelvben egészen idegenszerűnek tűnik”. A 248. oldalon szereplő táblázatban az alakok végén a határozott igeragozás igeragjai állnak, bár utána a MG mellett érvel, hogy a rendszer a névszói személyjelezésre hasonlít. Természetesen ma már egy magyar beszélő sem tudja eldönteni, hogy a *sütöttünk* vagy a *sütöttük kalács*, a *hoztatok* vagy a *hoztátok kalács* a helyesebb.

A MG bizonyos esetekben figyelembe veszi a stigmatizált nyelvváltozatok jelenségeit is, így például szól a nákolásról (114). Más helyen azonban sokkal elfogadottabb beszélt nyelvi jelenségeket hagy figyelmen kívül. A 110. oldalon olvasható a következő állítás: „Az alakok tekintetében: megingathatatlan az ikes jelleg a kijelentő mód E/1. személyében.” A valóságban azonban éppen az első személyben a legnagyobb az ingadozás, hiszen a harmadik személyben csak néhány szóban figyelhető meg váltakozás, és a történeti adatok alapján figyelhető meg nagyobb változás; a második személyben pedig az *sz ~ l* ingadozás mára teljesen megszűnt, a változási folyamat végbement. Az első személyben azonban az *eszem, iszom, alszom, dolgozom* alakok mellett egyre nagyobb teret hódítanak az *eszek, iszok, alszok, dolgozok* alakok, és ezek lassan elfogadottá válnak a köznyelvben is – legalábbis sokkal elfogadottabbak, mint a MG által tárgyalt nákolás. A 118. oldalon szereplő táblázatban a feltételes mód E/1. személyében az *aludnám, esném, rejtőzném* alakok szerepelnek, holott ezek kifejezetten módorosnak hatnak, szemben a megszokott *aludnék, esnék, rejtőznék* alakokkal.

Bár előfordul, hogy a MG példái között szerepelnek olyan szavak, melyek egyáltalán nem tekinthetők az irodalmi norma részének (*dettó, pozitíve, privátim, vizaví* 216), vannak esetek, amikor úgy tűnik, hogy a MG csupán az irodalmi nyelvet, mi több, a helyesírási szabályzatot tartja a nyelvelírás tárgyának. A 98. oldalon azt olvashatjuk, hogy amióta a helyesírási bizottság megváltoztatta a *hivő* írását *hívő*-re, számon kell tartanunk a *hisz* ige hosszú magánhangzós *v*-s tövét. Ez a felfogás vitatható, hiszen a helyesírási bizottság nyilván az élő nyelv változásait vette figyelembe, nem pedig maga hozta létre az új alakot: a nyelvelírásnak pedig célszerűbb lenne a nyelvet, nem pedig a helyesírási szabályokat szem előtt tartania. A *nőtök*⁶ szavakban bekövetkezett, a helyesírás által nem jelölt nyúlást (97), sőt, a *jössz, jöttök, jöjjenek* alakokban bekövetkezett nyúlást sem veszi figyelembe⁷ (102), pedig ez utóbbit még a helyesírás is jelöli. S előfordul az is, hogy a MG a nyelv leírása helyett nyelvhelyességről beszél: „Ez utóbbi szerkezet nyelvi helyessége vitatható” (231); „Az *-andó/-endő* igeelvek gyakrabban kerülnek állítmányi szerepbe, bár helyességüket némelyek vitatják [...]” (248); „nyelvhelyességi szempontból kifogásolható” (339), sőt, helyenként preskriptív jellegű: „Megfontolandó azonban, hogy a határozói igeelveket nem hosszan kellene-e ejteni és írni [...]” (98). Egy leíró nyelvtannak nem szerepe, hogy megszabja, miként használják a beszélők a nyelvet. Természetesen az egyes nyelvi jelenségekről meg lehet állapítani, hogy megfelelnek-e az irodalmi vagy egyéb normának, de nem lehet nyelvtanilag hibásnak minősíteni a *Ha rosszul tetszik lenni, kinyithassuk az ablakot* mondatot (372). Ez ugyanis a magyar nyelv mai egyes idiolektusaiban

⁶ A MG állítása szerint ilyen nyúlás a *szőj, szője, rójuk* alakokban is bekövetkezik. Személy szerint azonban ilyet nem tapasztaltam, és biztos, hogy nem jellemzője a normatív kiejtésnek.

⁷ A *tő* elemzésénél a toldalékhoz utalja, a toldalékoknál viszont szó sincs ilyen alakváltozatról.

teljesen grammatikus, ha az irodalmi normának nem felel is meg.

Ezzel szemben a MG gyakran idéz példaként olyan mondatokat, amelyeknek grammatikussága valóban vitatható. Az általam megkérdezett nyelvhasználók többek között a következő mondatokat tartották egyöntetűen helytelennek: *A magyarok régóta élő nép a Kárpát-medencében (129); *Mindenki ünnepelte, győztes maradvá (254); *A bútort pakolásban szörnyen elfáradtam (286); *A lapokat böngészésben megfájdult a szemem (375); *Egy fejlett országban kifizetődő jó tanár lenni (407); *Csodálkozott önmagán, aki ilyen teljesítményekre képes (501) stb. Hibásnak tartották az olyan szerkezeteket is, mint *az idén már harminc éves is elmúló barátom; *a jövőre még óvodás maradó kisgyerek (447). (Ezeket az adatokat a MG csillagozás nélkül, grammatikus szerkezetekként hozza.) Az adatok közlési módja is vitatható helyenként. A helyesírási szabályzat szerint a meghonosodott idegen szavakat kiejtés szerint, a meg nem honosodottakat az eredeti helyesírás szerint kell írni. Azt bizonyára a MG szerzői sem érzik úgy, hogy a *ketchupöz* (sic!, 309) kevésbé honosodott meg, mint a *tékvándózik* (sic, uo.). Nagyobb hiba az egy szón belüli következetlenség: *jammel*, *rappel*. Helyesen vagy az eredeti alakot megőrizve (*jamel*, *rapel*), vagy még helyesebben fonetikusán (*dzsemmel*, *reppel*) kellene ezeket írni.

A MG elődjével, a MMNy-vel szemben általában nem adja meg adatai forrását. Két fejezetben azonban (462-8, 542-53) szinte minden példa irodalmi idézet. Érdekes, hogy a közöttük elhelyezkedő fejezetben is találunk nyilvánvaló idézeteket, de a forrás megjelölése nélkül (429). Az idézetek használatának szükségessége kétségbe vonható. A szerző tekintélyére csak akkor van szükség, ha a mondatban a mindennapi nyelvhasználattól eltérő jelenség fordul elő. Ebben az esetben a nyelvi jelenség nem feltétlenül jellemző a bemutatott nyelvállapokra, ha előfordul is, nyilván archaikus, stilárisan vagy más módon jelölt. Így azonban a szerző tekintélye sem teszi alkalmassá, hogy a bemutatott jelenséget igazolja. (Természetesen a nyelvtörténeti adatoknál más a helyzet.)

2.3. A magyar mint az emberi nyelv egyik megvalósulása

Különösebb elméleti megfontolások nélkül is belátható, hogy minden emberi nyelv közös alapra épül (a csecsemő a környezetében beszélt nyelv(ek)et tanulja meg, az(oka)t viszont feltétlenül; a nyelv elsajátítására csak az ember képes: a nyelv fajspecifikus stb.). Az is nyilvánvaló, hogy csak olyan nyelvleírás tekinthető adekvátnak, mely összevethető más nyelvek leírásaival. A MG csak nagyon ritkán hivatkozik más nyelvekre – ez önmagában nem lenne kifogásolható, hiszen nem kontrasztív nyelvtan. Ha viszont mégis kontrasztív megállapításokat tesz, elvárható, hogy a megállapítás helytálló legyen, és a téma jobb megértését szolgálja.

A 192. oldalon a következőket olvashatjuk: „A magyar esetrendszer rendkívül

gazdag, jóval több esetet foglal magában, mint bármelyik indoeurópai nyelv.” Arról azonban már nem szól, hogy ez minek köszönhető: annak, hogy az eset kategóriája az indoeurópai nyelvek rendszerében egészen más, mint a magyarban. A magyar esetragot vagy névutót rak a névszóhoz, a névutó általában a rag nélküli névszóhoz járul. Ahol a névutó ragos alakhoz járul, ott sem állnak szemben egymással a különböző esetű névszóval, de azonos névutóval alkotott szerkezetek. Ezzel szemben az indoeurópai nyelvekben azonos elöljárószóval (amely funkcionálisan nagyjából a magyar névutó megfelelője) általában több esetben is állhat a névszó, és az eltérő kombinációk eltérő jelentésűek. Ez magyarázza, hogy az indoeurópai nyelvekben nincs szükség annyi esetre, mi több, az esetrendszer fokozatosan fel is bomolhat (amint az az indoeurópai nyelvek jelentős részében meg is történt). Az indoeurópai nyelvekkel való összevetés ráadásul azt sugallja, hogy a magyarban rendkívül sok eset van. Ugyanakkor vannak nyelvek, amelyekben jóval több esetet tartanak számon (pl. a Kaukázusban beszélt lak nyelvben kb. negyvenet⁸).

A 282. oldalon a névelő kapcsán a MG megjegyzi, hogy egyes nyelvekben (pl. az oroszban) nincs névelő, más nyelvekben pedig a szó után áll (a svédben vagy a bolgárban). Ha kitér erre, akkor érdemes lett volna azt is említeni, hogy a németben részt vesz a névszóragozásban. A névelő funkciójának megértésében segített volna, ha bemutatják, miként jelölik a névelő nélküli nyelvek azokat a jelentéseket, amelyeket a magyar a névelővel. Ez talán megmagyarázhatná, miért azonosíthatjuk a névelő kategóriájával más nyelveknek olyan morfémaikat, melyek a névszó után, agglutinálódva jelennek meg. Ilyen kifejtés nélkül a svéd és a bolgár névelőre való utalás céltalan.

A 379. oldalon a következőket olvashatjuk: „A magyarban nagy szerepet kapnak a modális partikulák [...] Ez összefügg azzal, hogy a magyar nyelv viszonylag szabad szórendű, és a módbeli segédigék sem alkotnak olyan struktúrát, mint például az angolban és a németben, így a mondatfajta sem határozható meg ezek segítségével.” Homályban marad, hogy a szórend szabadsága vagy kötöttsége miként függ össze a módok és mondatfajta kategóriáival. Vegyük az angol példákat! Az eldöntendő kérdés szórendje valóban eltér a kijelentő mondatétól, de ugyanakkor sajátos intonáció jellemzi, mint a magyarban. A kiegészítendő kérdésnek is sajátos szórendje van, de a kérdés jelölője elsősorban a kérdőszó, mint a magyarban. Mindemellett a modális segédigéknek csak egy alakjuk van: nincs *to*-igenévi és *pöreigenévi* alakjuk; egyes szám harmadik személyben nem kapnak *-s* ragot; nincs *ing*-es alakjuk; nincs múlt idejű alakjuk.⁹

⁸ Komlósy András: *lak*. In: Fodor István (szerk.) (1999), *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó. 812–3.

⁹ Kovács János – Lázár A. Péter – Merrick, Marion (1998³), *A–Z angol nyelvtan*. Corvina, Budapest. 315–321, 553–554.

Mindez elkülöníti őket az igéktől és a többi segédigétől, és a partikulához közeli őket. Mindezekből nyilvánvaló, hogy ezeken a pontokon nincs nagy különbség a két nyelv között. A mód és a mondatfajta közötti összefüggés sem világos, hiszen a felszólító mondatra jellemző felszólító módot sem az angolban, sem a magyarban nem segédige fejezi ki, a kérdő és kijelentő (ill. ha számolunk vele, a felkiáltó) mondatban pedig az angolban viszonylag sokféle modális segédige jelenhet meg, de egyik sem kötődik valamelyik mondatfajtaéhoz. Érthetetlen az a kijelentés is, hogy „A magyar nyelvben nem tartunk számon módbeli segédigéket (kivéve a *volna* igei segédszót és a *talál* segédigét; 387).” Nemcsak azért, mert ha kettőt számon tartunk, akkor nem állíthatjuk, hogy nem tartunk ilyet számon, hanem azért is, mert a modális segédigék csoportja valószínűleg minden nyelvben igen szűk, mivel nyelvtani szerepük van, és egy zárt rendszer kategóriáit jelzik.

Más helyen a MG tévesen általánosít. A 309. oldalon ez áll: „Bármelyik nyelv szóképzésének leírásában a képzőknek viszonylag nagy számával találkozhatunk.” A „bármelyik nyelv” itt nagyon erős túlzás, hiszen vannak nyelvek, amelyekben egyáltalán nincs szóképzés (vietnami¹⁰, joruba¹¹), vagy alig van (kínai¹², lao¹³).

2.4. Szinkrón leírás diakrón magyarázatokkal

A korábbi példákon is látszik, hogy bár a MG leíró nyelvtan, helyenként történeti magyarázat keveredik szinkrón leírásaiba. Történeti háttérrel azonban nem lehet bármilyen szinkrón jelenséget értelmezni, a szerzők maguk is így foglalnak állást: „Az ilyen megfogalmazásokban a leíró és a történeti szemlélet erős keveredésével van dolgunk, és ez helytelen” (312, kiemelés tőlem – F. L.). Véleményem szerint diakrón magyarázatnak egyetlen szerepe lehet a szinkrón leírásban: megmagyarázhatja a nyelven belüli ingadozásokat, az egyes nyelvváltozatok közötti eltéréseket, az irodalmi és a köznyelv közötti különbségeket. Ezeknek ugyanis az esetek többségében az a magyarázatuk, hogy a változások éppen folyamatban vannak, ill. az egyes változatokban különböző mértékben mentek végbe.

A történeti magyarázatok a tankönyvben helyenként arra vezethetők vissza, hogy a MG a nyelvet a valóságosnál sokkal szabályozottabb rendszernek tekinti. Szemlélete szerint amennyiben egy jelenség nem magyarázható a nyelv szinkrón szabályaival, akkor azt nem lehet tényként (mint szabálytalanságot, sajátos

¹⁰ Szegő László: *vietnami*. In: A világ nyelvei. 1529.

¹¹ Fodor István: *joruba*. In: A világ nyelvei. 641.: A „szóképzés eszközei” (feltehetően elírás a szóalkotás helyett) között nem szerepel a képzővel való lexémaalkotás.

¹² Bartos Huba: *kínai*. In: A világ nyelvei. 730.

¹³ Kardos Tatjana: *lao*. In: A világ nyelvei. 815.

esetet) elfogadni, hanem magyarázni kell. A 132. oldalon például megemlíti, hogy ragtalan főnév is lehet határozó, majd azonnal hozzáfűzi, hogy az adott főnevek valószínűleg kihagyásos szerkesztéssel váltak határozóvá. Mivel a MG szerint a főnevet csak az esetrag (ill. a névutó) teszi alkalmassá határozói pozíció betöltésére, az esetrag nélküli, de határozói pozícióban álló főnév nem illeszkedik a rendszerbe, valahogy azonban mégis indokolni kell létét, emiatt ismertetik a szerkezet feltehető eredetét.

A képzők kombinálódási szabályait – mivel szinkrón szinten nem talál törvényszerűségeket – történetileg világitja meg (307): ez viszont szinkrón leírásban nem tekinthető magyarázatnak. „A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezetekben az egyeztetés azzal magyarázható, hogy ezek a szókapcsolatok értelmezős szerkezetből keletkeztek hangsúlyeltolódással: *ezt, a házat* → *ezt a házat*.” (449) Szinkrón szinten ez sem magyarázat.

A szinkrón és diakrón szempontok különös keverésével van dolgunk a szóalkotásról szóló fejezetben. A MG a szóalkotást külön fejezetben, sem az alaktan, sem a mondattan alá nem rendelve tárgyalja. Ebben eltér elődjétől, a MMNy-től, mely az alaktan fejezetben tárgyalta a szóalkotás módjait. Mindez azt sejteti, hogy a MG szerzői a szóalkotást a nyelvi szintek közé nem illeszthető jelenségnek tartják. Sajnos azonban nem olvashatunk arról, hogy miképp képzelik a szóalkotás illeszkedését a nyelvi rendszerhez, sőt, magát a szóalkotás mibenlétének definícióját sem találhatjuk meg. Ha összevetjük az egyes szóalkotási módok definícióit, azt a közös vonást vehetjük észre, hogy a szóalkotás új szót hoz létre. A MG a szó terminust két jelentésben használja: a szóelőfordulásában és a lexémaében (vö. 26). Mivel a ragos, jeles alakok is szóelőfordulások, és ezeket a MG nem sorolja a szóalkotás körébe, kétségtelennek kell tartanunk, hogy a MG szóalkotáson lexémaalkotást ért.

A lexémaalkotás, a szókincs bővítése (bővülése) nyelvi változás. A nyelvi változás a nyelvtörténet tárgya, nem pedig a leíró nyelvtané. A radikális következtetés tehát az lenne, hogy a szóalkotás nem tartozik a szinkrón leírásba. Kétségtelen azonban, hogy egy élő nyelv leírásától nem teljesen idegen a szókincs bővülésének leírása, hiszen a szinkrón leírás nem a szó szoros értelmében vett pillanatfelvétel, és a szinkrón leírásba kényszerűen is beletartoznak bizonyos diakronikus elemek (pl. az ingadozások, a nyelvváltozatok közötti eltérések, melyek nyelvtörténeti változásokra utalnak). Ha viszont egy szinkrón leírásba beemeljük a szókincs változási folyamatainak leírását, akkor egyfelől nem szabad megelégednünk a szókincs bővülésével, hanem tárgyalnunk kell a szókincs szegényedését is (a kifejezések elavulását, szemantikai mezők eltűnését stb.); másfelől ki kell térnünk a jövevényszavakra is (különös tekintettel arra, hogy ezek a szinkrón rendszertől el nem választhatók, l. a magyarból hiányzó hangok helyettesítése, a jövevényigék képzővel való ellátása stb.). Mindezek szorosan

összefüggenek a beszélő közösség szociális és történelmi viszonyaival is, tehát messze vezethetnek a nyelv szinkrón leírásától.

Míg a szóképzés vagy a szóösszetétel nem feltétlenül hoz létre lexémát, addig a MG által „ritkább”-nak nevezett szóalkotási módok mindig ezt eredményezik. Ebből következik, hogy a szóalkotások ezen csoportjába tartozó esetek nyelvi változás során jönnek létre, tehát nem tartoznak a szinkrón leíráshoz. A tulajdonnevek köznevesüléséről szólva a szerző maga is megemlíti, hogy a köznevesülés beszélőről beszélőre terjedő, lassú folyamat (azaz változás) (344). A szóhasadást a hangváltozáshoz köti, a népetimológiát az idegen szavak befogadásához: ezek szintén történelmi folyamatok. A szócsonkítás terminusról a MG maga említi, hogy a nyelvújítás korában keletkezett szavak esetében használjuk: ebben az esetben még azt sem lehetne mondani, hogy a tankönyv a most folyó változásokról beszél.

2.5. Terminus technicusok a Magyar grammatikában

Egy tudományág nyelvezetének kialakításakor két fő szempontot kell figyelembe venni. Az egyik, hogy a terminus technicusok kialakítása önkényes: bármilyen jelenséget megnevezhetünk bárhogyan. A jelenségek körét az adott szak kifejezéshez a definíció rendeli hozzá. Amennyiben egy kifejezést szakkifejezésként definiálunk, az adott kontextusban megszűnik a kifejezés hétköznapi értelme: éppen ez teszi lehetővé, hogy szakkifejezésként a nyelv bármelyik elemét felhasználjuk, adott esetben új szavakat hozunk létre. Másfelől mégis törekedni kell arra, hogy a szakkifejezések lehetőleg koherens rendszert alkossanak. A Magyar grammatikában e téren is tetten érhetők következetlenségek.

A 83. oldalon ezt olvashatjuk: „Kiefer Ferenc akcióminőségen tulajdonképpen akcióviszonyt ért [...]”. Ha figyelembe vesszük, hogy a terminusok jelentését a definíció szabja meg, ezt a mondatot értelmetlennek kell tartanunk. Kiefer Ferenc ugyanis nyilván azt érti akcióminőségen, amit akcióminőségként definiál. Mondhatjuk tehát, hogy amit X. akcióminőségnek definiál, az ugyanaz, amit mi, a nyelvészeti hagyomány vagy Y. akcióviszonynak nevez(ünk); más esetekben szemére vethetjük valakinek, hogy két terminust is hasonlóan definiál. Nem állíthatjuk azonban, hogy egy jelenséget valaki nem az „igazi nevén” nevez.

A 426. oldalon az állandó határozó kifejezés elvetésekor a tankönyv egyik indokként azt jelöli meg, hogy régebben állandó határozónak mindenféle, de csak a meghatározott esetragokkal kifejezett vonzatokat neveztek. Semmi nem zárná ki, hogy a MG újradefiniálja az állandó határozó fogalmát, és árnyalja a jelentését. A minősítő jelző terminus jelentését például a MG megváltoztatja (445): ugyanígy járhatott volna el az állandó határozó esetében is. A minősítő jelzővel kapcsolatos érvelésben viszont a MG éppen az ellenkező hibába esik: „Minő-

sítést azonban [...] nemcsak minőségjelző fejezhet ki, hiszen a mennyiségi tulajdonság megnevezése ugyancsak tekintető minősítésnek.” A probléma itt az, hogy a minősítés nem nyelvészeti terminus (a MG sem definiálja), tehát nem hivatkozhatunk rá. Véleményem szerint a *Három kutya ugat* vagy a *Három kutyát láttam* mondatokban a mennyiségjelző azt határozza meg, hogy hány kutyára igaz az állítás, és semmilyen módon nem minősíti (jellemzi) a kutyákat. Véleményem megformálásakor azonban én is csak a „minősít” szó köznapi jelentésére támaszkodhatom.

Találhatunk példát arra is, hogy a MG olyan kifejezéseket használ, melyeket egyáltalán nem definiál. A 105. oldalon pl. határozott jövőről beszél, a 303. oldalon azt állítja, hogy „A hangutánzó mondatok keletkezése a behallás jelenőségével függ össze [...]”: sem a határozott jövő, sem a behallás terminus technicus nincs definiálva.

Van olyan eset is, hogy a szakkifejezés definíciója ugyan megtalálható a könyvben, ám nem vonatkoztatható a többi előfordulására. Jó példa erre a tömbösödés fogalma: „A tömb a többszörösen összetett mondatoknak olyan részlete, mely viszonylagosan önálló alakulat a mondat egész és a tagmondat között.” Azonban ez a definíció nem értelmezhető a korábbi előfordulásoknál: a 39., 156. és a 168. oldalon (ez utóbbi kettőt a mutató nem is jelzi!) úgy tűnik, hogy a morfémahatáron végbement, szabálytalan hangváltozásnak köszönhető morfémahatár-elhomályosulás, morféma-összeolvadás a tömbösödés; a 287. oldalon a mondat azonos szintjén elhelyezkedő, az alaptaghoz mégis különböző mértékben összetartozó bővítmények hierarchiája; 322. a többszörös szóösszetételben a tagok hierarchikus elrendeződése. A 350. oldalon (melyet a mutató szintén nem jelöl), a jelentés frazeológiai egységekbe tömbösödéséről olvashatunk. Láthatjuk, hogy míg a definíció tagmondatok kapcsolatáról beszél, addig a tömbösödés összes korábbi előfordulásánál a mondat szint alatti jelenségekről, ráadásul eltérő természetű jelenségekről van szó. A tömb és a tömbösödés fogalmát tehát a definíció ellenére tisztázatlannak kell tekintenünk.

Hasonlóan nem szerencsés, hogy a 82. oldalon az igei csoport terminust az igeek egy csoportja értelemben használja, holott a magyar nyelvtani tradícióban az igei csoport az igei alapú szintagmának felel meg. Igaz, hogy ilyen értelemben az igei csoport fogalmát a MG sehol nem definiálja, de magát a kifejezést használja: a 466. oldalon főnévi csoportról beszél főnévi alapú szintagma értelemben.

Olyan definíciók is találhatók a tankönyvben, melyek nem alkalmasak a megnevezett jelenségek elkülönítésére. A 349. oldalon találjuk a szintagma definícióját: „A szintagmák fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, létrehozható nyelvi egységek. A szintagma minimum két szó, de lehet több is, akkor, ha viszonyzó szerepel a szerkezetben[...]” Ez a definíció az MG keretein belül alkalmatlan az összetett szó és a

szintagma elhatárolására, hiszen a szóösszetételekben is szintaktikai viszonyokat keres (ráadásul viszonzó előfordulhat összetételben is: *tengeralattjáró*). A szintagma és az összetett szó elhatárolása egyébként sem megoldott¹⁴, a 350. oldalon, ahol az összetételeket el kellene különíteni a szintagmától, a megkülönböztető jegyek felsorolása helyett az összetételek igen felületes osztályozását találjuk.

Szintén problémás az igeikötő és a határozószó elkülönítése. A 211. oldalon azt olvashatjuk, hogy az igeikötő az ige „az irányjelentés hozzáadása nélkül perfektiválja”. Ezek szerint azonban nem lenne igeikötő a *visszanéz*, *átjön*, *elmegy*, *belép* stb., hiszen irányjelentést ad az igenek. Másfelől viszont kizárja az olyan eseteket, amikor az igeikötő az ige mögött áll, és nem perfektiválja az ige.¹⁵ Ebben az esetben viszont az igeikötő mozgása, ill. az aspektus megváltozása szófajváltással járna. Mivel ilyen szófajváltást a MG nem tárgyal, feltételeznünk kell, hogy azt tartja igeikötőnek, ami irányjelentés hozzáadása nélkül képe s perfektiválni az ige. Láttuk azonban, hogy a definíció ezzel a változtatással sem lenne helyes.

Pontatlan a tárgy határozottságára vonatkozó definíció is (416): „Határozott a tárgy akkor, ha jelentéstartalma a kommunikáció résztvevői számára egyértelműen világos denotátumra vonatkozik, vagyis ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a jeltárgyra gondol.” Ha ezt a megfogalmazást elfogadjuk, abból egyenesen az következik, hogy nem lehet határozott a tárgy, ha a beszélő és a hallgató félreértik egymást, és más-más denotátumra gondolnak. A definíció figyelmen kívül hagyja azt is, hogy a *Látom az egyik lányt* mondatban a tárgy határozott, mégsem jelöli meg egyértelműen a denotátumot, legfeljebb szűkíti azok körét (a lányok csoportját szűkíti a kommunikáció szempontjából releváns lányok csoportjára, de azon belül nem jelöl meg egyértelműen egy lányt).¹⁶

¹⁴ A 322. oldal szerint az *öt-hat-hét-nyolc* összetétel, míg a 361. oldalon az *öt-hat* mellérendelő szintagma.

¹⁵ Úgy tűnik, a MG máshol is elfeledkezik arról, hogy az igeikötő elmozdulhat az ige elől. A 88. oldal szerint „Az igeikötő és az ige morfológiai típusú összetett szót alkotnak”. A 321. oldal szerint viszont „Az összetett szavak mint lexikális egységet alkotó szóalakok szintaktikailag kötöttek, nem mozdíthatók, nem változtathatók [...]”. Ha mindkét állítás igaz lenne, akkor az igeikötő sosem válhatna el az igtől. A 321. oldalon azt is olvashatjuk, hogy „A szóösszetétel során két vagy több szóalak összekapcsolásával hozunk létre új lexémát [...]” Ennek értelmében azt kellene gondolnunk, hogy más lexémáról van szó, amikor az igeikötő közvetlenül az ige előtt áll, és másról, amikor nem. Erre a feltételezésre azonban nincs okunk. Mindebből az következik, hogy az igeikötő és az ige kapcsolata vagy nem tekinthető összetételnek, vagy ha annak tekintjük, akkor a fenti jellemzőket nem tekinthetjük az összetételre nézve igaznak.

¹⁶ A 282. oldalon találjuk azt az állítást, mely szerint a determinánsok megelőzik a főnevet, ill. a főnévi szerkezetet. Ugyanitt hivatkozást találhatunk a főnév határozottságáról szóló fejezetre (139), ahol a determinánsok között fel van sorolva a birtokos személyjel és a birtokjel is. Nyilvánvaló, hogy ezek sosem állhatnak a főnév vagy a főnévi szerkezet előtt. A 282. oldalon szerepel az az állítás is, mely szerint a névelő az ismertség-ismeretlenség kontrasztját fejezi ki. Hely hiá-

Szemantikai szempontok alapján az első és a második személyű névmást a MG határozottnak minősíti (416), a 110. oldalon levő táblázatban eleve a határozott tárgyak közé sorolja be.¹⁷ Ugyanakkor a ragozási paradigmák az első és a második személyű névmásokat egyértelműen határozatlannak mutatják. Az el-entmondást a MG azzal próbálja feloldani, hogy „Lehet általános ragozása az ige határozott tárgy esetén is (...)” (109). A határozottság szemantikai és nyelvtani kategóriája azonban nem esik egybe. Ez nem csak a személyes névmásokra igaz: *látok minden lányt* – az ige határozatlan tárgyat mutat, holott a *minden* szemantikailag határozottnak tekintendő. Helyesebb lenne tehát az első és második személyű személyes névmásokat határozatlannak minősíteni, így a leírás is sokat egyszerűsödne.

A tárgyéhoz hasonlóan problémás az alany definíciója (405). Igaz, hogy az alany vonzat, de más vonzatok is vannak. Igaz, hogy az alany alanyesetben áll, de ez nem alkalmas kritérium, hogy elkülönítsük az összetett állítmány névszói részétől, vagy egy nem egyeztetett (birtokos vagy minőség-) jelzőtől. Az sem igaz, hogy az alany az, amelyről ítéletet mondunk, hiszen az a topik. (Abban a mondatban, hogy *Pistának új autója van az autója* az alany, pedig Pistáról állítunk valamit.) Nem világos, hogy az alany meghatározásakor miként indulhatunk ki a szófajból, amivel ugyanis alaktanilag és szintaktikailag keverhető lenne, az a tárgy¹⁸ vagy a névszói állítmány – ezek pedig jellemzően szintén főnevek, ill. főnévi alaptagú szintagmák. Ugyanakkor az alannyal kapcsolatban elmarad egy fontos kritérium: az állítmányt egyeztetjük vele. Az alany definíciójának felépítése jól mutat egy másik ismétlődő hibát: nem lehet tudni, mely kritériumok érvényesek külön-külön, ill. mely kritériumoknak kell egyszerre teljesülniük ahhoz, hogy egy adott jelenség a definíciónak megfeleljen. Mi több, az sem világos, hol ér véget a definíció, és hol kezdődik a járulékos tulajdonságok felsorolása. A határozó definíciója például így hangzik: „A határozó egyik [...] típusában valamely cselekvés-, történés-, létezés- vagy állapotfogalmat kifejező mondatrész bővítője, s ezzel alkot alárendelő szószerkezetet.” (423, kiemelés a tankönyv szerzőitől) Ez a megállapítás maradéktalanul igaz az alanyra és a tárgyra is. A következő – ki nem emelt – részben sorolja fel azokat a tulajdonságokat, amely alapján a határozó valóban elkülöníthető más mondatrészekről.

A terminusok egymáshoz való viszonya helyenként tisztázatlan marad. A

nyában nem vállalkozom arra, hogy az *az ismeretlen katona* vagy az *egy ismert író* szerkezetek szemantikai elemzésben elmerüljek.

¹⁷ A 139. oldalon a határozott főnévi névmások között egy sorban szerepel az *én* és a *magad*, holott a *látsz engem* forma a helyes, nem pedig a **látod engem*, mint a *látod magad* esetében.

¹⁸ Természetesen csak akkor, amikor bizonyos személyjelek mellől elmarad a tárgyeset ragja.

113. és a 275. oldalon azt olvashatjuk, hogy a *volna* nem rendelkezik a segédigére jellemző morfémaszerkezettel, ezért nem segédigének, hanem igei segédszónak nevezzük. Ha a *volná*-t nem nevezhetjük segédigének, akkor nyilván nem segédige. De akkor milyen szófajú? Igei segédszót mint önálló szófajt a MG nem különböztet meg, a szófajok ismertetésénél az igei segédszót a segédigék között tárgyalja. Ha viszont az igei segédszó a segédige egyik válfaja,¹⁹ nem világos, miért nem nevezhetjük segédigének.

Tisztázatlan továbbá a paradigma fogalma. Ez a MG-ban sehol nincs definiálva. Az egyetemi bevezető szerint a paradigma „ragozási sor; valamely igéből vagy névszótőből létrehozható jeles és ragos alakok hiánytalan és rendezett elsorolása”.²⁰ Ez a definíció megfelel a paradigma azon jelentésnek, amely közkeletű a nyelvtudományban. Eszerint tehát minden igetőhöz és minden névszótőhöz egyegy paradigma tartozik. A MG szerint viszont egy igének több paradigmája is lehet: kijelentő, felszólító, feltételes, jelen, múlt vagy jövő idejű, általános és határozott (vö. 111). A MG paradigmafogalma tehát eltér a megszokottól. Sajnos nem világos, hogy miként képzei a MG a paradigmák egymáshoz való viszonyát, hiszen ezek a paradigmasorok nyilvánvalóan metszik egymást, és egy-egy alak egyszerre három paradigmához is tartozhat (mód, idő és a tárgyhoz való viszony szerint). Nem tisztázott, hogy ha ez lehetséges, akkor miért nem beszélhetünk egyes szám első személyű paradigmáról, amely az azonos számú és személyű alannal egyeztetett alakok sorát tartalmazza.

2.6. Az egységes szempontok hiányáról

Minden tudományág módszertárába beletartozik, hogy a vizsgált jelenségeket osztályozza, csoportosítsa. Az osztályozás akkor megfelelő, ha előre tisztázott szempontok alapján történik, és ha a szempontok hasonló természetűek. Ellenkező esetben az osztályozás nem éri el célját, vagy akár a korábbinál nagyobb zavart is előidéz.

A MG-ból helyenként hiányoznak a felosztás szempontjai. A határozatlan és az általános névmás kategóriájába sorolt elemeknél például nem világos, hogy miért nem alkotnak egy egységes kategóriát, vagy miért nem alkotnak az előtag szerint hat külön kategóriát (169-171). Hasonlóképpen homályos, hogy miért kell fok- és mértékhatározóról beszélni (441), ha mindössze annyi a különbség közöttük, hogy a mértékhatározó számszerűen (hagyományos terminológia szerint tőszámnévvel) fejezi ki ugyanazt a jelentésárnyalatot. Ha szükség van ilyen

¹⁹ L. 252. o.: „A segédigék tehát vagy az összetett állítmányok, vagy az összetett igealakok létrehozásában vesznek részt.” L. még 255-256.

²⁰ H. Bottyányfi Éva – Horváth Mária – Korompay Klára – D. Máta Mária (1992¹¹), Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Tankönyvkiadó, Budapest. 180.

megkülönböztetésre, akkor miért nincs hasonló a mennyiségjelzőnél is? Ha számít a különbség, miért tárgyalja a MG a két határozót egy alfejezetben, amikor minden más határozót külön fejezetben tárgyal? Ha pedig erre a megkülönböztetésre nincs szükség, miért nevezi meg két néven ugyanazt a jelenséget?

A megfelelő kritériumok elmaradása tartalmatlan megállapításokhoz vezethet. A 143. oldalon találjuk a következő kijelentést: „A viszonyító melléknevek gyakran fajtajelölő jelentésűek. Ilyenkor szemantikai-szintaktikai kapcsolatok alaptagjukkal annyira szoros, hogy összetettség-szerűvé válnak, például *mezei nyúl*, *emlős állatok*; ill. vö. *magyar tanár* és *magyartanár*.” Mit nevez itt a MG összetettség-szerűnek? Egy összetett szó nem csak fajtajelölő lehet, hanem birtokos (*faág* – vö. 331), vagy exocentrikus (*rigójancsi*) is. A fajtajelölő jelzős szerkezet tehát a fajtajelölő összetételre hasonlít, mint ahogyan a birtokos szerkezet a birtokos összetételre. A *magyar tanár* és *magyartanár* példája végképp érthetetlen, különösen, hogy az utóbbi leginkább birtokos összetételnek fogható föl, vö. *matematikatanár* ~ *a matematika tanára*, *fizikatanár* ~ *a fizika tanára* stb.

A MG egy helyütt (285) a főnevek között sorolja fel a személyes névmást. Természetesen elfogadható megoldás lenne, hogy a névmásokat ahhoz a szófajhoz soroljuk be, amelyhez szintaktikai és morfológiai tulajdonságaik alapján közel állnak. Ha azonban egy nyelvtan nem ezt a megoldást választja, akkor nem nevezheti a személyes névmást főnévnek.

A szempontok keverésének jellemző típusa a formai és a szemantikai szempontok keverése. A határozók irányhármasságáról szólva (430–431) a MG a hely-, idő-, állapot-, ok-, cél-, részes- stb. határozókat szemantikai szempontok alapján előzmény-, tartam- és véghatározókra osztja. Ugyanezt megteszi az aszemantikus határozókkal is, de annak alapján, hogy ragjaik a helyhatározókban milyen irányt fejeznek ki: azaz itt nem szemantikai, hanem alaki szempontokat érvényesít.

hasonlóképpen a tagmondatok viszonyát a mellérendelésnél logikai alapon határozza meg (sőt, maga a mellérendelés is „alapvetően logikai viszony” 374), míg az alárendelő mondatok osztályozása formai alapon történik (aszerint, hogy mennyire kötöttek, ill. melyik mondatrészt fejtik ki). Mivel a szempontok heterogének, nem csodálkozhatunk azon, hogy a tagmondatok között találunk olyan viszonyokat is, melyek alárendelőként és mellérendelőként is elemezhetőek.

2.6.1. A szófajok felosztása

A 67. oldal szerint a szófaj meghatározásakor a szó mondatbeli szerepét, alaktani viselkedését és csak utolsó sorban a jelentését kell figyelembe venni. A 183. oldalon már egyenesen ezt olvashatjuk: „Az újabb szófaji rendszerezések a szavakat és a szófajokat a korábbiaktól eltérően már elsősorban funkcionális (mondattani és ehhez szorosan kapcsolódva morfológiai) szempontból vizsgálják

[...]”. Ennek ellenére az egyes szófajok definíciójánál a jelentést veszik alapul (81, 127, 142, 152 stb.). Ha a három szempontot a MGr. figyelembe vennék, bizonyos szófaji kérdésekről másképpen kellene ítélnie.

A számnév kategóriáját mint önálló szófajt a MGr. megszünteti, mondván, hogy – akárcsak a melléknév – „járulékos fogalmakat fejeznek ki”, de megőrzik, mint a melléknév „sajátos szemantikai alcsoport”-ját (143). Ha azonban figyelembe vennék a szintaktikai szempontokat is, világossá válna, hogy a (tő)számnév²¹ élesen elkülönül a melléknévtől: utána a jelzett szó nem állhat többes számban, szórendileg mindig a névelő és a melléknevek között áll. Morfológiai tulajdonságai is eltérnek: a *-szor/-szer/-ször* toldalék vagy a sorszámnévképző, törtszámnévképző csak a tőszámnévhez járulhat, általában nem fokozható (néhány határozatlan számnév a kivétel). A többesszámjelek közül az *-i* egyáltalán nem járulhat hozzá, a *-k* is inkább kollektív főnévképzőként, mint többesjelként viselkedik. A birtokos személyrag szintén sajátos, partitívuszi jelentésárnyalat kíséretében járul hozzá (*hármunk* ’közülünk hárman’), ami melléknévnél elképzelhetetlen (**szépünk* ’közülünk a szépek’, **jobbunk* ’közülünk a jobbak’). Figyelemre méltó, hogy a számnév terminus használatára a MGr. maga is folyamatosan rákényszerül, ami azt mutatja, hogy ez mégiscsak egy önálló kategória. A 445. oldalon található megjegyzésből, miszerint „[...] hiszen például a sorszámnévi jelző nem számot jelöl (voltaképpen nem is számnév, hanem melléknév) [...]”, az derül ki, hogy a MGr. szerzői maguk sem (mind?) hisznek a tőszámnév melléknévvé minősítésében. Ha ugyanis a számnevet melléknévnek tartjuk, akkor nem mondhatjuk egy szóról sem, hogy nem is számnév, hanem melléknév.

A számnévvvel szemben önálló szófajnak tartja a MGr. az igeneveket. Ha figyelembe vennék a morfológiai szempontokat, fel kellene tűnnie, hogy az igeneveket csupán néhány képző hozhatja létre. Nincs a szófaji felosztásban még egy olyan szófaj, mely csak képzett szavakat hordozna magában. Képezhetünk főnevet, melléknevet, igét stb. más szófajból, de minden szófajban bőven vannak olyan szavak, melyek tőszóként, képzetlenül is képviselik az adott szófajt. Az igenevek között azonban nem elég, hogy csak képzett szavak vannak, ráadásul mindegyik szót igéből képezzük. Mi több, ha az igék felől vizsgáljuk az esetet, akkor azt is észre kell vennünk, hogy bizonyos jelentéktelen kivételektől eltekintve minden igéből képezhető minden igenév. Ha szintaktikai szempontból vizsgáljuk a dolgot, könnyen észrevehetjük, hogy az ige és az igenév komplementáris disztribúcióban van egymással, és az igenév azért jön létre, hogy az igető bizonyos mondatbeli funkciót betölthessen. Mi több, ha csupán szemantikai szempontokat veszünk figyelembe, akkor sem tudjuk elkülöníteni az igenevet az igétől (ugyanúgy cselekvést, történést stb. fejez ki). Az igenév önálló szófajként való felvételét tehát egyetlen kritérium sem indokolja!

²¹ A sorszámnév melléknevek közé sorolása inkább elfogadható lenne.

Hasonlóan problematikus az ige és a segédige elkülönítése. A kopulákra és az igékre ugyanazok a morfológiai kategóriák jellemzők, és ugyanazon a morfémák ugyanazon allomorfjai ugyanazon sorrendben fejezik ki őket. A kopulából ráadásul korlátozottan igenév is képezhető. Az egyetlen morfológiai különbség a *lenni* ige kijelentő mód harmadik személyű alakjaiban mutatkozik²². A kopulák jelentésükben sem különböznek az igéktől, hiszen igeként és segédigeként egyformán létezését (ill. annak kezdetét, végét, folytatódását) fejeznek ki. Szintaktikailag és morfológiailag viszont a kopulák, a *fog*, a *volna* illetve a modális-aspektuális-pragmatikai segédigék annyira különböznek egymástól, hogy nehéz lenne szintaktikai vagy morfológiai szempontok alapján egy csoportba sorolni őket. (Megjegyzendő, hogy a morfológiai különbségek csupán az igei alakok korlátozott meglétét jelentik, de semmiképpen nem jelentenek új, csak a segédigére jellemző formákat!) Mindezek alapján célszerűbb lenne a segédigéket az igék között meghagyni, és azok sajátos csoportjaként kezelni.

2.6.2. Rag, jel, képző

A magyar nyelvtudomány története során már többen megpróbálták csoportosítani a todalékokat, és általában három csoportra, ragokra, jelekre és képzőkre osztották őket. Az egyes szerzőknél azonban időnként egészen mást jelentettek az egyes terminusok. A MG felosztása látszólag hármas, valójában bináris: a todalékmorfémákat derivációs morfémákra (képzők) és inflexiós morfémákra (jel és rag) osztja. Az utóbbit szintén két részre osztja aszerint, hogy szóalakzáró elem (rag) vagy sem (jel). Ez a felosztás önmagában támadhatatlan, hiszen kritériumai mindig egyértelműek. A probléma az, hogy a MG ugyanakkor ragaszkodik a hagyományos elnevezésekhez, és talán ezért nem érvényesíti következetesen saját szempontrendszerét. A képzőről azt állítja, hogy új szót hoz létre, és ezt (mint korábban kifejtettük) csak úgy érthetjük, hogy új lexémát hoz létre. Kérdéses, hogy az igenévképzők, a nomen actionis képzője (-*As*) vagy a ható ige képzője létrehoz-e új lexémát, hiszen az ezekkel létrehozott szóalakok jelentése egyértelműen levezethető az elemek jelentéséből. (A MG valószínűleg azért tekinti ezeket új szónak, mert szófajváltással járnak – bár a ható ige esetében még ez sem igaz.) Az igenévképzők és a nomen actionis képzői morfológiailag képessé teszik az igét arra, hogy bizonyos szintaktikai viszonyokat kifejezzenek – ahogy ezt a rag definíciójában olvashatjuk.²³ A *-hAt* képzővé minősítése azért is

²² Ellenben figyelemre méltó, hogy a létege az egyetlen ige, amelyik saját, szintetikus formájú jövő idejű alakkal rendelkezik – önálló igeként és kopulaként egyaránt!

²³ Más kérdés, hogy még az igenévképzők sem egységesek abban, hogy lezárják-e a szót (mint a határozói igenév képzője), vagy pedig lehetővé teszik más todalékok kapcsolódását (az összes többi).

érthetetlen, mert az inflexiós morfémákról elmondott összes állítás igaz rá: a MG által alkalmazott osztályozási kritériumok alapján egyértelműen jelnek kellene minősíteni.

Az inflexiós morfémák kategóriája sem teljesen egységes.²⁴ A MG maga is elismeri, hogy az inflexiós morfémáknak nevezett toldalékok közül sem mindegyik járulhat az adott szófaj-kategória minden eleméhez. Ehhez hozzátehetjük, hogy az egyes inflexiós minősített morfémák sem kombinálhatóak mindig szabadon egymással. Az ilyeneket képzőszerű ragoknak nevezi a MG (200), holott a velük alkotott alakok csoportja gyakran olyan kicsi, hogy inkább improduktív képzőknek (derivációs toldalékoknak) tarthatnánk őket. Ragnak inkább csak hagyománytiszteltből nevezhetjük őket.²⁵ Ezzel szemben a 238. oldalon a *-va/-ve*, ill. *-ván/-vén* toldalékokat ragszerű képzőnek minősíti szóalakzáró jellege miatt, bár saját szempontrendszere alapján derivációs morfémánál (amelynek a határozói igenév toldalékát minősíti) szóba sem jöhetne a szóalakzárás kritériuma. A *-szerű*nek minősítések egyébként is problematikusak, hiszen nyitva marad a kérdés, hogy egy képzőszerű rag miért nem ragszerű képző, és viszont.

Véleményem szerint a MG előtt két lehetőség is nyitva állt volna. Egyrészt megtehetette volna, hogy megtartja az eredeti elnevezéseket, de világossá teszi, hogy ezek az elnevezések a hagyományon alapulnak, és nem tükrözik minden tekintetben megfelelően a toldalékok tulajdonságait. Másrészt megtehetette volna, hogy kiépít egy szigorú kritériumrendszert a toldalékok osztályozására, és e kritériumrendszer alapján újraosztályozza a toldalékmorfémákat. A MG azonban saját (egyébként jól használható) definícióját nem vette figyelembe, így ellentmondásokba keveredett.

2.6.3. Mi is a tárgy?

A ragokkal kapcsolatban további problémákkal is szembe kell néznünk. A 418–420. oldalakon a MG a határozói értékű tárggyal foglalkozik. A definíció szerint a határozói tárgy „olyan tárgyragos névszó, amely funkcióját tekintve a határozókhoz húz [...]”. A probléma felvetése azért érdekes, mert a tárgy definíciójában (414) a szerzők nem említik a tárgyragot, a meghatározás tisztán sze-

²⁴ A MG az inflexiós morféma egyik fontos tulajdonságának tartja, hogy nem változtatják meg a „szó grammatikai környezetét”, „bővítési lehetőségeit” (59). Ezzel nehezen egyeztethető össze a 394. oldal megállapítása, mely szerint „A 3. személyű állítmányok mellett azonban általában kötelező vonzat az alany.” Ez a megfogalmazás ugyanis azt sugallja, hogy az igei személyrag hat a vonzatkeretre.

²⁵ Azt sem mondhatjuk azonban, hogy képzővé minősítésük a hagyomány teljes felrúgása lenne. Antal László Hány esetünk van? (In: uő: Egy új magyar nyelvtan felé. Magvető, Budapest. 1977. 50-75) című (ismeretterjesztő!) munkájában már egy negyed százada képzőnek minősítette az *-an*, *-ul*, *-ott*, *-ént*, *-ként*, *-stül*, *-lag*, *-lan*, *-kor*, *-szor*, *-onta*, *-szám* toldalékokat.

mantikai alapú.²⁶ Ha tehát bizonyos bővítmények nem a tárgy, hanem a határozó (szemantikai alapú) definíciójának felelnek meg, akkor erősen megkérdőjelezhető, milyen alapon lehetnének mégis tárgynak tekinthetők – ebben az esetben a MG ismét ellentmondásba keveredik saját meghatározásával. Saját definíciója alapján ugyanis azt is megengedhetné magának, hogy ne csak határozói értékű tárggyal, hanem tárgy értékű határozóval is számoljon, azaz hogy tárgynak tekintsen nem tárgyragos bővítményeket is. Ez talán megoldást jelentene bizonyos aszemantikus bővítmények problémájára is. Ha ugyanis az egyes határozótípusok különböző ragokkal jelenhetnek meg, nem világos, miért kell ezek közül a ragok közül éppen a tárgyragot kizárni, ill. miért kell azt feltételezni, hogy a tárgy csak tárgyraggal jelenhet meg.

Másfelől óvatosságra kell inteni a határozói tárgyakkal kapcsolatban. A határozói tárgynak minősített alakok ma már gyakran etimológiai tövüktől elszakadt, önálló határozószók. Erre utal az is, hogy tárgyatlan igék mellett is megjelenhetnek. Az esetkategória azonban névszói kategória, határozószóra nem értelmezhető: így a tárgyragot legfeljebb történetileg lehet kimutatni benne, szinkrón szinten a szóvégi *-t* tárgyragként nem elemezhető – ez a típus már ilyen alapon sem tartozhatna ebbe a csoportba. Ezenkívül az esetek jelentős részéről kimutatható, hogy idiomatikus kifejezések: *jóízűt nevet* – **rosszízűt* / **édeset* / **keserűt nevet*, *mélyet sóhajt* – **sekély(e)t sóhajt*. (Emlékezzünk, hogy a sajátos jelentésű szintagmákat a MG ki is zárja a szintagmák közül – 350.) Vitatható a MG azon állítása is (418), hogy az általa helyhatározó értékű tárgynak nevezett mondatrészre a *hol?* kérdőszóval lehet kérdezni: *Hol jár?* – **Járja a várost.* / **A várost; Hol laknak kevesen?* – **A falut*. Ennek alapján meg kell kérdőjeleznünk azt is, hogy ezek a bővítmények valóban helyet fejeznek-e ki.

2.6.4. A határozók

A MG szerzői valószínűleg különös jelentőséget tulajdonítottak a határozókról szóló fejezetnek, hiszen a korábbi „hagyományos” nyelvtanoktól való eltérések közül ezt emelik ki (20). Az újítás abban rejlik, hogy míg a korábbi nyelvtanok a határozókat szemantikai jellemzőik alapján hat kategóriába, és azon belül típusokba sorolta a határozókat, addig a MG először a kötött és szabad határozókat különíti el, és ezeken belül sorol típusokba. Kötött határozóknak a vonzatokat nevezi. A határozók felosztása azonban a továbbiakban a két csoportban szinte teljesen megegyezik, ráadásul csupán két dologban különbözik a MMNy. felosztásától: nem csoportosítja kategóriákba a határozókat, ill. bevezeti a részelő (partitivusi) határozót. A MG által aszemantikusnak nevezett határozók azonban csak a kötött határozók csoportjában fordulnak elő. A MG szerint a korábbi

²⁶ Más kérdés, hogy mennyire egzakt az a meghatározás, miszerint a tárgy „azt nevezi meg, amire a cselekvés irányul”.

állandó határozó mindenféle vonzatot jelölt, másrészt pedig csak meghatározott ragokkal kifejezett vonzatokat jelöltek vele (426). Az állítás önmagában is el-
lentmondásos (hiszen a vonzat lehet névutós is), és nem is igaz. A Mai magyar
nyelvben vonzatos szerkezetek is szerepelnek nem állandó határozóként: *leveszi
valahonnan, teszi valahova* (helyhatározó, 295), *valamilyenre fest, valamilyen-
nek tart, valaminek nevez, valaminek hat* (állapothatározó, 309, 311), *valamiből
fakad, valamiből áll* (eredethatározó, 314), *valamivé fejlődik, valamivé alakít*
(eredményhatározó, 315–316). (El kell azonban ismerni, hogy a MMNy valóban
állandó határozónak minősít bizonyos határozókat azért, mert vonzatok: *beszél-
get, találkozik, birkózik* stb. *valakivel*, 313.) Ugyanakkor nem korlátozza, hogy
milyen ragok fejezhetnek ki állandó határozót, sőt, névutós állandó határozókat
is említ (331–332).

Bár a MG-ban a határozók felosztásának alapvető kritériuma a szabad és a
kötött bővítmények elkülönítése, egyetlen elkülönítési módszert sem ad meg.
Szintén hiányoznak a szemantikus és aszemantikus bővítmények elkülönítésének
kritériumai. Nem világos, miért aszemantikus az *álmélkodik, ámul, csúfolódik,
derül, mosolyog, töpreng valamin*, ha a *bosszankodik, bánkódik, megbotránkozik,
felháborodik, kesereg, sajnálkozik, csodálkozik valamin* okhatározós szerkezet.

Az egyes határozótípusokra vonatkozó definíciók gyakran szó szerint a
MMNy-ből származnak, akárcsak a példák jelentős része. A MMNy. követése
odáig megy, hogy a 437. oldalon a következőt találjuk: „Az állapotféle eredet-
határozót nem szabad összetéveszteni a módféle okhatározóval.” A MG azonban
nem különböztet meg módféle és eredetféle határozókat. (A mondat eredetijét –
kissé eltérő központozással – megtalálhatjuk a MMNy. 314. oldalán.)

2.7. Ellentmondások, félreértelmezések

Vannak a MG-ban olyan vitatható elemzések, melyeket nehéz lenne rendszerez-
ve bemutatni, ám úgy vélem, recenzió nem lehet teljes értékű anélkül, hogy lega-
lább egy részüket ne említeném.

A feltételes módhoz a 107. oldalon példaként a *Szeretnék almát enni* monda-
tot hozza, holott ez nem a *Szeretek almát enni* mondat feltételes módú variánsa,
hiszen az előbbi a közeli jelenre vonatkozik, az utóbbi pedig az általános, időtől
független értelmű kijelentés. A *szere*t ige feltételes módú alakja bizonyos ese-
tekben önállósodott, és speciális funkciója van.

A 233. oldalon olvasható a következő állítás: „Az *-andól/-endő* képzős igene-
vek határozói szerepben gyakoribbak: [...]. Ez lehetséges állítmányi szerepükből
következik.” Nem világos azonban, hogy miként függ össze a gyakori határozói
szerep a lehetséges állítmányi szereppel. A határozószók például szintén gyako-
riak határozói szerepben, pedig nem tölthetnek be állítmányi pozíciót. Bár meg-

felelő statisztikai adatok nem állnak a rendelkezésemre, valószínűnek tartom, hogy a beálló melléknévi igenév mint igenév a jelzői szerepben a legáltalánosabb. Minden más mondatrészi szerep ellátására is a melléknévhez hasonló formai és szemantikai tulajdonságai teszik képessé.

A 309. oldalon két bekezdésen belül rengeteg elemzési hibára bukkanhatunk. Az „A -z denominális verbumképző...” kezdetű, és az azt követő bekezdésben a következő tévedésekre kell felhívni a figyelmet. Az 'alapszóban megnevezett dologgal végez valamit'-ba tökéletesen beleillik az 'az alapszóban megnevezett dologgal ellát', az 'az alapszóban megnevezett dologgal muzsikál', az 'alapszóval megnevezett dolgon megy, utazik', az 'az alapszóban megnevezett dolgot fogyasztja'. Ráadásul az elemzett esetek többségénél hibásan adja meg a szavak jelentését. A *BMX-ezik*, *gokartozik*, *szörföz* jelentése nem 'az alapszóban megnevezett dolgon megy, utazik', hiszen az adott dolgokat itt nem haladásra, hanem sportolásra, szórakozásra használjuk. Az 'az alapszóban megnevezett dologgal működik' téves jelentés-meghatározás a *faxol*, *turmixol* esetén. Ebben az esetben ugyanis a 'faxszal/turmixszal működik' lenne a jelentés. Valójában itt is az 'alapszóban megnevezett dologgal végez valamit' a jelentés. A *szkeccsel* esetében talán nyomdahibáról van szó, hiszen a lemezlovasok *szkreccselni* szoktak. A *raftingol*, *trekkingel* nem 'az alapszóban megnevezett dolgon megy, utazik', mert a MG állításával szemben a *trekking* és a *rafting* nem 'vadvízi csónak': a *trekking* 'tereptúrázás', a *rafting* 'vadvízi csónakázás' – a képző jelentése tehát 'az alapszóban megnevezett dologban részt vesz'. A *jammel* [sic!] szintén kitűnően illeszkedik a 'részt vesz az alapszóban megnevezett dologban' képzőjelentéshez, tehát nem kell számára új szemantikai osztályt létrehozni.

A *honlap* nem népetimológia (344), hanem közönséges tükörfordítás. Az *egérszpad* sem népetimológia, hanem a tükörfordításnak az a sajátos típusa, amikor az összetételnek csak egyik felét fordítják le, a másik fele megmarad. Kétségtelen, hogy az *egérszpad* esetében az utótag megőrzésében közrejátszott a már meglévő *pad* szavunk is, és ez emlékeztet a népetimológiára, az eset mégsem nevezhető egyértelműen népetimológiának, már csak azért sem, mert a népetimológia – éppen a MG definíciója szerint – megváltoztatja a szó alakját. A *filé* esetében viszont legalább annyira számolnunk kell a [fájl] fonotaktikai problémáinak kiküszöbölésével, mint a tréfás szándékkal.

A 356. oldalon a MG azt állítja, hogy a kötelező bővítményt nem csak régens követelheti meg. „A kötöttségnek lehet tisztán szemantikai oka is. Nem mondhatjuk például azt, hogy *Marinak haja volt*, hiszen ez normális esetben természetes. Ezért az információ csak úgy lesz megfelelő mennyiségű, ha a *haj* jelzőt kap: *Marinak barna haja volt*.” Ez a jelenség teljes félreértése. Ha a mondattal az lenne a baj, hogy általában mindenkinek van haja, így a kijelentés tartalmatlan, akkor a *Marinak volt haja* mondat is helytelen lenne, sőt, elsősorban az

lenne helytelen. A *Marinak haja volt* mondat is grammatikus, ez megfelelő kontextusban látszik is. Pl. ha A és B korábbi, apróbb testi hibával rendelkező barátnőikre emlékeznek, és A megemlíti, hogy Marinak, B barátnőjének nem volt füle, akkor B visszavághat azzal, hogy *Marinak haja volt*, emlékeztetve A-t arra, hogy az ő barátnője erősen kopaszodott. Ebben a szituációban nyilvánvaló, hogy a mondat grammatikus. A szituáció azt is megmagyarázza, hogy miért érezhetjük a mondatot szokatlannak: ritkán kerülünk ugyanis olyan helyzetbe, amikor azt kell hangsúlyoznunk, hogy valakinek valamije nincs, viszont haja van.

A 493. oldalon a MG cselekvést és állapotot jelölő főneveket sorol fel, majd a következő megállapítást teszi: „A felsorolásból látható, hogy az igei (melléknévi) vonzatot a főnév hol megtartja, hol nem.” A felsorolásból azonban az látható, hogy a képzett főnevek a vonzatot megtartják. Ahol a vonzat nem egyezik meg, ott nem az igéből képeztük a főnevet, csupán a főnév jelentése (ill. etimológiája) rokon az igéével. Vonzatokkal kapcsolatos pontatlanságot eredményez az is, hogy a 359. oldalon a főnévi régensek közül egyedül olyan régenseket mutat be, melyek igéből képeztek, pontosabban nomen actionisok. Az ilyen főnevek nyilván azért lehetnek régensek, mert megőrzik az igei vonzatokat.

A MG a 442. oldalán azt állítja, hogy „[a magyarban] a *van, nincs, sincs* mellett *-nak/-nek* ragos részeshatározóval fejezzük ki a birtokost. Hasonlóan nyilatkozik az 501. oldalon is: „A *nekem van (nincs)* szerkezet jelentése: 'számomra van (nincs); hozzám tartozik (nem tartozik)'.” Ez utóbbi állítás könnyen cáfolható, hiszen a *Nekem van kutyám* mondat *nekem* szavára nem kérdezhetünk úgy, hogy *kinek a számára/részére van kutya/kutyája?* A *van* ige mellett (egzisztenciális mondatban) a *-nak/-nek* ragos részeshatározó mellett az alany nem hordoz birtokos személyjelet: *Neked (számodra/részedre) van itt egy levél*, a birtoklásmondatban viszont ez kötelező: *Neked (*számodra/*részedre) van itt egy leveled*. Mi több, a részes határozós egzisztenciális mondat alanya hordozhat az alany személyétől és számától eltérő birtokos személyjelet is: *Neked a professzor könyve van itt/meg. Nektek ott van a te kocsid*.

Mivel a birtokos személyjeles szó előtt mindenképpen feltételeznünk kell egy birtokos jelzőt, és a birtoklásmondatban a birtokszón megjelenő birtokos személyjel mindig megegyezik a *-nak/-nek* ragos névszó számával és személyével, a *-nak/-nek* ragos névszót birtokos jelzőnek kell tartanunk²⁷. Bizonyos szórend esetében ez eléggé nyilvánvaló: *Nekem kutyám van, Van nekem kutyám*. Az tény, hogy a „legsemlegesebb szórend”-nek a *Nekem van kutyám* tekinthető, ám mivel a hagyományos grammatika amúgy sem magyarázza a szórendi különbségeket, és „szintaktikailag azonos szerkezetűnek” tekinti az eltérő szórendű és hangsú-

²⁷ Tény, hogy a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző mellett a birtokszó egyébként mindig határozott névelővel jelenik meg, a birtoklásmondatban viszont soha. Ez valóban magyarázatot igényel, de az egyeztetési szabályok mindenképpen arra utalnak, hogy birtokos jelzőről van szó.

lyozású mondatokat (vö. 379), keretei között erre nem is találhatunk magyarázatot. Azt azonban nem lehet tagadni, hogy a birtokos jelző messze eltávolodhat a birtokszótól: *Pistának ellopták az autóját.* (Vö. részeshatározóval: *Ellopták Pistának (Pista részére/számára) az autót.*) Vagy: *Pistának Károly tegnap este a Múzeum körúton összetörte az autóját.* Ezekben az esetekben nem beszélhetünk részeshatározóról, sőt, semmilyen határozóról sem, hiszen valamivel magyarázunk kell a birtokos személyjelet. A *-nak/-nek* ragos névszó itt is, a birtoklás-mondatban is birtokos jelző.

2.8. A Magyar grammatika mint tankönyv

Egy tankönyv célja, hogy rámutasson egy adott tudományág legfőbb kérdéseire, problémáira, ismertesse a válasz keresésének, a kutatásnak a módszereit, bemutassa a tudományág legfontosabb fogalmait és az elért eredményeket. A MG számára elsősorban az eredmények fontosak. A nyelvi elemzés általános kérdéseivel, módszereivel nem foglalkozik. Ez részben menthető azzal, hogy az egyetemi hallgatók a nyelvi elemzés módszertanával más kurzusokon ismerkednek meg. Ugyanakkor mégis szerencsésebb lett volna a magyar nyelvi jelenségek elemzését módszertani keretek között bemutatni. A morfológiában például eshetett volna szó a szegmentálás módszereiről és lehetőségeiről, a szófajoknál eshetett volna szó arról, hogy miért is soroljuk egyáltalán szófajokba a szavakat. Mindez segítette volna a diákokat az anyag könnyebb és alaposabb feldolgozásában.

Egy tankönyv egyik legfontosabb feladata bemutatni az adott tudományág szakszókincsét. Mint korábban említettük, a MG-ből egyes terminusok definíciói hiányoznak (határozott jövő, behallás), mások használhatatlanok vagy ellentmondanak a MG más részeinek (tömbösödés, szintagma, tárgy, alany, rag, jel, képző). A MG egy sor kifejezést vesz a Strukturális magyar nyelvtanból (ill. a „modern” elméletekből), és anélkül használja őket, hogy a hozzájuk tartozó elméleti keretet, ill. az egyes fogalmak jelentését tisztázná: passzív transzformáció, transzform mondat (122), mélyszerkezet (473), szemantikai jegy (493, 496, a ± jellel való jelölés több helyen is), ágens stb. (Ezeket a Tárgymutató nem is tartalmazza.) Sokkal nagyobb baj az, hogy a számnévi szófaj megszüntetése miatt nem tárgyalja a hagyományos grammatikák olyan fontos (és az iskolai nyelvtanokban is szereplő) terminusait sem, mint a határozott és határozatlan, a tő-, sor- vagy törtszámnév stb. A MG tehát nem teszi alkalmassá a hallgatókat arra, hogy anyagának feldolgozása után önállóan képesek legyenek szacikket olvasni és értelmezni.

Az anyag feldolgozását nagyban nehezíti, hogy a fejezetek nem egymásra épülnek. A vonzat fogalmát először a 84. oldalon használja, de csak a 355. oldalonvezeti be. A határozói ragok ismertetésénél (195–204) folyamatosan

hivatkozik a különböző határozótípusokra, holott ezeket csak jóval később (425–43) tárgyalja. Az utalások meglehetősen felületesek (extrém példa az 507. oldalon található „lásd Mondattan”: a Mondattan című fejezet a 367. oldaltól a 554. oldalig tart). A Tárgymutató tapasztalatom szerint (l. a tömbösődéssel kapcsolatban leírtakat) gyakran hiányos, használata körülményes. Sokat segített volna, ha a kötet végére fogalomtárat is elhelyeztek volna.

Az Előszó szerint (21) a tankönyv szerzői táblázatokkal kívánták elősegíteni az anyag elsajátítását. Aligha hihető azonban, hogy a gyakran több oldalas táblázatok (380–383, 525–530) valóban áttekinthetővé tennék az anyagot. Ezek helyett vagy mellett helyesebb lett volna a fejezetek végére összefoglalásokat, esetleg kérdéseket és feladatokat elhelyezni (mint ahogy az Osiris Kiadó tankönyveinél szokásos).

3. Összefoglalás

Mint a recenzió elején írtam, a MG valóban nemzeti jelentőségű. Cikkem kritikus hangvitelét a tárgya követelte meg. Sajnos nem kerülhetem meg a végkövetkeztetést: a MG a MMNy-hez képest inkább vissza-, mint előrelépés, hiszen a diákok által elsajátítandó anyagot úgy növeli és úgy bonyolítja, hogy közben ismereteiket nem teszi pontosabbá, jobban védhetővé.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, köztük a recenzió két lektorának, akik munkámban támogattak, és hozzájárultak megállapításaim pontosabbá tételéhez.

Fejes László

Magyar grammatika

Szerkesztette: Keszler Borbála

Szerzők: Balogh Judit, Haader Lea, Keszler Borbála, Kugler Nóra,
Laczkó Krisztina, Lengyel Klára

Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2000. 577 o.

Egyetemi tankönyv

Nehéz lenne pontosabb és tömörebb jellemzést adni az új magyar leíró nyelvtani egyetemi tankönyvről, mint amit a borítója hátoldalán lévő „fülszöveg” első mondatában olvashatunk: „A Magyar grammatika olyan, teljességre törekvő összefoglaló magyar nyelvtan, mely a hagyományos grammatikák megszokott és

bevált rendszerében és az elmúlt harminc év újabb kutatásainak eredményeit figyelembe véve tárgyalja nyelvünk jelenségeit.”

Az utolsó ilyen igényű, a felsőfokú nyelvoktatásban valóban használható, mert átfogó, módszeres és áttekinthető, s a témát érintő szakirodalmat gazdagon felvonultató egyetemi tankönyv, A mai magyar nyelv 1966-ban jelent meg először – Bencédy József, Fábíán Pál, Rácz Endre és Velcsov Mártonné tollából, tehát alig 4–5 évvel az akadémiai leíró nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere egymást követő két kötete után. Ha valaha is írtak volna tökéletes nyelvtant, már rég megállt, sőt megszűnt volna a nyelvtudomány: az előző nyelvtannak sem hibája, hanem erénye, hogy sok nyelvészt indított el új felismerések felé, vagy az eredményeire alapozva, azokat továbbgondolva, vagy vitába szállva egyes állításaival. A magyar nyelvtudomány fejlődésének tényét igazolták, és irányát jelezték azok a tanulmánykötetek is, amelyek – főként Rácz Endre és Szathmári István szerkesztésében – az egyetemi képzésben segédanyagként, s a „szokásos” folyóiratcikkek, sorozatok és egyéb kiadványok mellett a kutatáshoz kézikönyvkiegészítésként szolgáltak.

Ugyanezen időszakban lendült óriási fejlődésnek az általános nyelvészet, egyre erősebb hatást gyakorolva a magyar nyelvi kutatásokra; azóta vált önálló szakággá a szövegnyelvészet, amely ugyancsak új megvilágításba helyezte az addig nem tényleges működésében látott-láttatott grammatikai rendszert is. A hagyományos magyar nyelvleírásokkal gyökeresen szakító, elsősorban a generatív általános nyelvészeti irányzatokra támaszkodó nyelvleírások is a kilencvenes évekre kezdtek nálunk beérni annyira, hogy összefoglaló igényű kiadványokkal jelentkezhetek (gondoljunk a Strukturális magyar nyelvtan köteteire s az Új magyar nyelvtanra).

A 2000-ben napvilágot látott Magyar Grammatika Janus-arcú: összegezi és lezárja a XX. század magyar nyelvtudományát, de már nyitja is az utat, amelyet követve a XXI. századba is magunkkal vihetjük mindazt, amit előző korok kutatói anyanyelvünkől, anyanyelvünkről már megismertek, hogy a mélyre beásott alapokra ráépíthessük a magunk eredményeit, és így szilárd, információkban elegendően gazdag tájékozódási pontot nyújt a jövő nyelvtudomány kutatói számára is.

Ha nagy vonalakban vetjük össze A mai magyar nyelvvel (a továbbiakban: MMNy.) a Magyar grammatikát (a továbbiakban: MG), az első, amit látni kell, hogy az utóbbiban nincs szókészleti és jelentéstani fejezet; ez viszont pontosan megfelel a címben ígért tartalomnak: a morfológiával kezdődik, és az összetett mondatokkal zárul a vizsgált nyelvi szintek köre. Ám ezeken a fejezeteken belül olyan makroszerkezeti eltéréseket találunk, amelyek máris árulkodnak az elmúlt évtizedek alatt a „hagyományos” nyelvtanon belül is tapasztalható nyelvszemléletbeli változásokról.

A MMNy először a szófajokat mutatja be, ezt a fejezetet követi az Alaktan, amelynek részét képezi az egyes tőtípusok részletezése, a szóalkotás módjai s végül a ragozások. A MG viszont a grammatika tulajdonképpen tárgyát, tárgyköréit ismertető Bevezetés után egy általános alaktani fejezettel kezd, ezt követi egy rendkívül gazdag és korszerű Szófajtan, tartalomjegyzékbeli és kötetbeli tipográfiájával egyaránt hangsúlyozottan melléje rendelve az Alaktannak, majd ugyancsak azonos értékű fejezetként A szóalkotás módjai. Az igetövek és az igeragozás ismertetése az ige általános jellemzését követi a Szófajtanban, s ez itt igen logikus elrendezésnek tűnik; nyilván azonos elgondolásból kerültek a névszótövek és a névszóragozás közös fejezetei is a főnév, a melléknév és a névmások részletes ismertetése után, a határozószók és az igenevek elé, s bár itt tulajdonképpen a helyükön volnának, a velük (és az összes többi szófajjal) azonos tipografálású elrendezésben talán egy kissé elvesznek. Meggondolandó lett volna az is, hogy az igetövek és névszótövek részletes bemutatása nem lett volna-e mégis jobb helyen az Alaktan tőtípusokról szóló részében: így megtakarítható lett volna egy sor szükségszerűen ismétlődő megállapítás (pl. 102, 181). Az is felmerül az emberben, hogy érdemes volna egyszer átgondolni a tőtípusok váltakozását a morfémaalternációk általános keretén belül, hiszen a tömorféma is morféma (39), – igaz, hogy a többváltozatú töveknél számolnunk kell a morfémaegyüttesekkel is.

A fejezetekre tagolás másik fontos, rendszertükröző különbsége, hogy míg a MMNy. a szószerkezeteket a Mondattan fejezetén belül tárgyalta, a MG különválasztja ezt a kérdést, és önálló fejezetet szentel nekik: a Szintagmatant. A szavak kapcsolódási lehetőségei valóban sokkal inkább függenek a szófajtanban tárgyalható tulajdonságaiktól (90–93, 135–139, 147–150), mint amennyire a mondat megkövetelné a szókapcsolatok jelenlétét, hiszen bármilyen mondatbeli szerepet tölt be az adott főnév, igenév avagy régens, a főnévi természet egyik legfontosabb ismérve lesz a jelzővel való bővíthetőség, meghatározó tulajdonság az igenevek esetében is az igétől „örökölt” bővíthetőség, a viszonyzóknak, mondatszóknak is szófaji kritériumrendszerébe tartozik a más szavakkal való társulás lehetősége, az egyes vonzatok pedig ugyancsak az adott lexéma által megkötött elemei a szókapcsolatnak; a tagolatlan-szerkesztetlen mondatok viszont eleve nem tartalmazznak szószerkezetet stb., – úgyhogy ezt az elkülönítést csak helyeselhetjük. Végeredményben az ige- és névszórágok sem mások, mint technikai eszközök a szintagmatagok közötti kapcsolatfajta jelölésére, l. az alanyos, tárgyas szintagmát egyeztetve összetartó igeragokat, a tárgyi, határozói alárendeltséget jelölő „esetragok”-at.

Ha módszeresen végig akarnánk menni a kötet valamennyi megállapításán, egy hasonló terjedelmű kiadvány kerekedhetne ki annak megvitatásából, hogy ami jó, az miért jó úgy, ahogy van, s ami vitatható, azt még aprólékosabb rész-

letességgel kellene bonckés alá venni: legyen ez a következő évek munkája. E rövid ismertetésben inkább csak az érdeklődés felkeltésére említek néhány olyan példát, amelyeket vagy problematikusnak látok, vagy nagyon is helyeslem a problémának a MG szerzői által adott megoldását.

Helyenként nem tűnik eléggé megalapozottnak egy-egy definíció. Pl. a „szintagma”: „Fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolata” (24). Vajon egy nem „fogalomjelölő” lexéma lehetne-e mondatrész? S mit értsünk „grammatikai kapcsolat”-on? Beleférnek ebbe a meghatározásba a mellérendelő szókapcsolatok is, tehát grammatikai kapcsolat-e a coniunctio vagy az ellentét? S ha nem, az ilyeneket minek nevezzük?

Nem lenne szabad megfeleledkezni arról sem, hogy a morféma már jel, tehát nemcsak alak, hanem jelentéses oldalát sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Épp ezért elhamarkodott, pusztán a formai oldalról elmondható kijelentés, hogy „a komplex nyelvi egység bontása mindig maradék nélküli [...]” (24). Mit kezdünk a lexikalizálódott egységekkel? Már ne is próbálkozzunk az alkotórészek bontása révén a jelentés motiváltságára ráérezni-ráéreztetni?

A morfémafogalom sem mindig tűnik következetesnek: míg a 39. és a következő oldalak morfémafelosztásában a törmorfémákkal részletesen foglalkozik a könyv, a későbbiekben mintha olykor leszűkülne a toldalékokra ez a szóhasználat. A „zéró morféma” például mintha csakis toldalék lehetne (48), pedig a kopula-ige is zéró fokon van jelen a névszói állítmányban, – mindaddig, amíg egy emocionális nyomaték elő nem hívja, vö.: *Van ez annyi, hogy...!*

Örvendetes, hogy vizuálisan is igyekszünk különbséget tenni a szabad tő és a szóalak között, oktatói gyakorlatból tudom, hogy ez nem is olyan magától értetődő: rengeteg hallgató „találja meg” mondjuk az *ültetvény* főnévben az *ültet* és az *ül* igéknek is az „egyes szám harmadik személyű, kijelentő módú, jelen idejű, alanyi/általános ragozású” alakját. De mi szükség van a *talán*-, *is*- és hasonló formákra (48)? Igaz, az is elhamarkodott kijelentés volt, hogy „A szükségszerűen szabad törmorfémák természetesen [kiemelés tőlem, M. K. V.] nem vesznek részt a szóképzésben sem” (46): vö. *vagylagosság*.

Vitába szállnék azzal a nézettel, hogy a „kötött tőalternáns” a „kötött morféma” csoportjába tartoznék (47), akkor is, ha van relatíve szabad alakváltozata. Elvégre az alternáció lényege épp az, hogy még nem növeli meg a morféma lét-számát; ha mégis külön morfémaról beszélhetünk, akkor az már a jelentésükben is elkülönülő alakok hasadása: az *-N* locativusjelölő morfémanak, amely mint „morféma” kötött, vannak funkciótlanul kötött, illeszkedő alternánsai: *-on*, *-en*, *-ön*. Az *-an*, *-en* viszont már nem ennek a morfémanak, hanem a modalisi-essivusi *-N*-nek a tő hangalakja szerinti illeszkedés miatt „kötött alakváltozatai”. Ez két morféma, két (azonos alakú) invariáns, és az egyiknek 3, a másiknak 2 variánsa van. Ezzel szemben a *-val*, *-vel* egy esetrag, tehát egyetlen morféma, annyi alakváltozattal,

ahány fonémára magyar névszó végződhet. Miért volna ez másképp a *tompa*, *tompá-k*, ill. *tömpe*, *tömpé-k*, vagy épp a *bokor*, *bokr-* esetében? Egyáltalán: a morfológiai kategória–morféma–morfémalternáns fogalomkörön, valamint a kötött morféma és kötött alternáció fogalmán, azt hiszem, még lesz mit finomítani.

Említést érdemel viszont, hogy a jó ideje ingadozó használatban a „birtokos személyjel” kifejezés mellett foglalt állást a könyv: ez a szakítás a terminológiai hagyománnyal csak a következetességét bizonyítja az elméleti eredmények érvényre juttatásában: a mind társulási tulajdonságaiban, mind a dolgok valóságbeli viszonyára utaló funkciójában jelszerű toldaléksor a névszójelek közé sokkal inkább odaillik, mint a szintaktikai viszonyokat kifejező ragokhoz.

Az egyes szófajokat bemutató fejezetek is igen nagy változásokat mutatnak az elsősorban *A mai magyar nyelv rendszeré-t* követő MMNy-hez képest. A fejlődést különösen a határozószók újragondolása, az igenevek helyének és szerepének megnyugtató kijelölése és a viszonyozók típusainak megszorodása mutatja. Ez utóbbi a nyelvtani viszonyítási eszközkészletünk árnyaltabb bemutatásával segít hozzá a mondattani részben a modalitás és az aktuális tagolás jelenségeinek jobb megvilágításához. A módosítószóknak a kiemelése a határozószók közül már régóta sürgető igény, hiszen még a Magyar Értelmező Kéziszótár sem veszi fel külön kategóriaként őket, legfeljebb a nyomósító szerepre stb. való utalásokból lehet következtetni arra, hogy nem egészen szabályos határozószóról van szó. A határozószók számbavételét és osztályozását (212) tehát nagy egyetértéssel olvastam; kár, hogy a névmási határozószókat ennek ellenére „határozószói névmások”-ként tárgyalja a névmások sorában. Kétségtelen ugyan a névmási jelentésük, nem is vitatható a helyük a magyar nyelv „névmási elemei” között, fajtáik is párhuzamban állanak a névmások egyes fajtáival, de elhibázottnak tartom a párhuzamot úgy mutatni be, mintha a főnévi (és persze melléknévi, számnévi) névmások főnévi értéke (*az+ok*, *az+t*, *az+on*, *az+zal*, *ar+ra*) megfelelné az *ott*, *úgy*, *merre* stb. határozószói értékének. Szófaj és mondatrészi szerep olyan megengedhetetlen összemosásának tartom ezt, mint amikor a mellékneveket keverik a jelzőkkel vagy épp az állapotathatározókkal.

Határozottan jól sikerült az ige bemutatása. Viszont a magam részéről sajnálom a számnevek osztályának ilyen radikális eltörlését: én úgy látom, hogy a magyarban a számnevek mutatnak annyi specifikus alaki és szintaktikai tulajdonságot, amennyi elegendő ennek a szófaji osztálynak az elkülönítéséhez, még ha a rokon vonásokat nem is hagyhatjuk figyelmen kívül. A névszóragozás (vitathatóan ideszorult) fejezetének vitathatatlan érdeme, hogy a névszórágók finnugor eredetű gazdag rendszerét és az indoeurópai nyelvek mintája nyomán felállított „magyar esetrendszer” fontos felismeréseit egységes szemléletté tudja feldolgozni, a magyar szisztema különlegességének megtartásával és felmutatásával.

Sokaknak okozhat meglepetést, hogy a mondattanban egészen új (vagy nem is olyan új, mint amilyen agyonhallgatott) felfogásban dolgozza fel a kötet a mondat szerkezetét. Időbe telt, mire Deme László mondat szerkezeti felismerései, bármilyen megalapozottak voltak is általános nyelvészetileg a funkcionális grammatika oldaláról, be tudtak nyomulni a a magyar nyelvészek tudatát oly sokáig meghatározó elképzelés helyére, s több oldalról is szükség volt megerősítő felismerésekre ahhoz, hogy az egyenrangú alany és állítmány eszméjét felborítsa az állítmány központi szerepe, az alany vonzat volta, és a két főtaggal „teljes” (tő)mondat képét felválthassa a kötelező vonzatokat sem nélkülöző minimális mondat szerkezeti ábrája (376–377), s mindaz, ami ezzel az egész elmélettel együtt jár. Központi kérdéssé vált a vonzatosság, a szinteződés, a tömbösödés, a mondatrészek közötti hierarchia. Kár hogy az elemző eljárásokat bemutató ábrák csak az ágrajzokban követik a Deme-módszert, a tényleges mondatkonstrukció érzékeltetésére is alkalmas lineáris ábrázolásmódját nem mutatja be a kötet.

Részletesen foglalkozik a MG az oly sok vitát kavaráó értelmező kérdéskörével is, és már-már szakítana az értelmező jelzői jellegével, de egy vékony szállal mégiscsak odaköti őket: közös nagy fejezetben tárgyalja. Az értelmezői szerkezetnek a mellérendelők közé való átsorolása úgy látszik, még mindig túl nagy ugrás volna a hagyományoktól való eltérésben.

Korábbi kézikönyveinktől eltérően végre megjelennek a mondattani részben az utóbbi évek kutatásainak olyan fontos témái, mint a modalitás, az aktuális tagolás, helyet kap az aspektus eddig igencsak elhanyagolt szempontja – kár, hogy többnyire csak apróbetűs részként, pedig a megállapítások igazán több figyelmet érdemelnének.

Az összetett mondatokkal foglalkozó rész – szerencsére – nem szakított a hagyományos magyar mondattani felfogással: fontos helyet kap az alárendelő összetett mondatnál a modatrész kifejtő szerep. Ebbe az ismerős keretbe azonban gondosan be vannak illesztve az utóbbi évtizedek fontos felismerései. Itt is hiányolom viszont a Deme-féle helykímélő és mégis szemléletes lineáris ábrázolás lehetőségének legalább a megmutatását.

Van a kötetben néhány nyilvánvalóan téves megállapítás, elrontott példa, amit egy következő kiadás bizonyára ki fog már küszöbölni. Olyanokra gondolok, mint a 49. oldalon „a birtokos személyjel egyezik számban és személyben a birtokos jelző számával és személyével” – s itt: *az Önök problémája, a gyerekek zsvivaja???* Vagy a 406. oldalon az alany szófaji-alaktani tulajdonságait jellemző fejezetben a nem odaillő, mert bár fokjeles és valóban főnévi értékben használt, de tárgyi példa: *A kitartóbbakat felveszik...* Ezek azonban olyan gyér számban fordulnak elő, hogy semmit sem vonnak le a kötet értékéből.

Mi a legfőbb érdeme ennek a munkának? A mások véleményének tisztelete,

akkor is ha egyetértünk vele, akkor is, ha nem! Valamennyi fejezet szerzőjéről elmondható, hogy a legnagyobb mértékben törekedtek a témát érintő nézetek bemutatására: ez a „hagyományos nyelvtan” valóban tisztelettel kezeli a nyelvtanírói hagyomány értékes gondolatait, s vagy felhasználja, – de nem sajátítja ki – az elődök felismeréseit az összkép megalkotásában, vagy vitába száll velük, de ez a vita mindig tárgyilagos, érvekkel és adatokkal cáfol, meghagyva az olvasónak a döntés lehetőségét, hogy kinek az érvelését találja meggyőzőbbnek. Ez persze csak úgy lehetséges, ha a kutató nem bátyázza körül magát eleve előítéletekkel, hanem veszi a fáradságot, hogy híven kövesse a merőben eltérő gondolatmeneteket is, ugyanakkor van annyira autonóm gondolkodó, hogy saját szemléletet tudjon kidolgozni.

Mi ennek a könyvnek a legfőbb haszna? Az, hogy mindazoké lehet, akik a „hagyományos grammatikán” nevelkedtek – s mi máson nevelkedtek volna, hiszen az egész közoktatásban végeredményben nem lehetett, s ma is csak elvétve lehet mással találkozni –, mert vállalja az általuk ismert terminológiát; mert úgy ad újat, korszerűt, hogy nem kell érte „kidobni” a régről ismerős gondolatokat, sőt felismerteti az eddig esetleg rejtve maradt összefüggéseket, s bár lényegében meghagyja, de meg is erősíti, ki is igazítja azokat az alapokat, amelyek nélkül nincs mire építeni a modern nyelvtudomány felhőkarcolóit. Nem áll be azok sorába, akik a nyelvtudomány művelésének célját abban látják, hogy valami korábban soha nem látott „elméleti keretet” állítsanak fel, amelyhez hozzáválogatják az őket igazoló adatokat, hanem a nyelvi tények tömegéből kirajzolódnó rendszert igyekszik bemutatni, lehetőleg minden oldaláról körüljárva egy-egy jelenséget. Olyan nyelvreírást ad, amelyet nemcsak az egyetemi oktatásban lehet felhasználni, hanem amelyre ráépülhet a (remélhetőleg) megújuló alsóbb szintű anyanyelvi képzés is.

M. Korchmáros Valéria

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Rédei Károly 70 éves

Ha most, életének hetvenedik mérföldkövénél az ünnepelt visszatekint eddigi tudományos munkásságára, egy megállás nélkül, hangyát szégyenítő szorgalommal dolgozó kutató hatalmas eredményeit láthatja. A pálya íve azonban még nem ért földet. Ez nem az ilyenkor szokásos szóvirág. Elég csak bepillantani hazai és külföldi szakfolyóiratainkba, Rédei Károly neve a korábbi gyakorisággal szerepel bennük. Az írások tematikája nem szűkül, hanem bővül, egyre inkább találkozunk bennük általános nyelvelméleti megállapításokkal.

Rédei Károly gazdag és sokszínű munkásságában az első helyet vitathatatlanul az etimológia foglalja el. Szófejtések című cikksorozatát több mint 40 éve kezdte el az NyK 60. kötetében, s a folyóirat 2000-ben megjelent számában már a 333. etimológiánál tartott. Ami már az első közleménynél is szembe ötlük, az az, hogy aki nem ismerte a szerzőt, nem gondolta volna, hogy egy pályája kezdetén álló kutatóval van dolga. Az ismeretek szélessége, a hangmegfelelések aprólékos ismerete, a szigorú módszeresség, a cikk imponáló megformálása, mind érett, tapasztalt szakemberre utal.

Rédei hadiárvaként rendkívül nehéz anyagi körülmények között nevelkedett, de a nagykanizsai gimnázium tudós szerzetes tanáraitól nagyon jó indíttatást kapott a tudományos pályára. Megtanulta tőlük a fegyelmezett gondolkodást, magas fokon elsajátította az elmemozdító klasszikus nyelveket, a görögöt és a latint, ami több szempontból is segítette későbbi nyelvészeti tanulmányait. Már kora ifjúságában megismerkedett két alapvető indoeurópai nyelv szerkezetével.

Az egyetemen is kiváló tanárai voltak, finnugor nyelvészetből Zsirai Miklós és Lakó György, magyarból Bárczi Géza. Rédei Zsiraihoz írta szakdolgozatát is, végül már a kórházba járt be hozzá, ahol halála előtt hónapokig kezelték a beteg professzort. Egy szakdolgozótársával együtt ők voltak Zsirai utolsó tanítványai.

Nem tudom, mennyire volt céltudatos és mennyiben a kutatás természetes menetéből fakadt, hogy Rédei etimológiai munkássága egyre tágult, s kezdett hozzá nem egyes szavak eredetének megfejtéséhez, hanem egész szótörténeti kérdéskörök feldolgozásához. Így született meg még pályája elején A jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben (NyK 64: 71–95) c. nagyobb lélegzetű cikke vagy az Obi-ugor jövevényszók a zürjén nyelvben (NyK 66: 3–15). Még jó néhány hasonló cikkét említhetném, melyek közül fontosságát tekintve a Róna-Tas Andrással közösen írt A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jöve-

vényszavai (NyK 74: 281–298) című emelkedik ki. Rédeinek ebbe a tárgykörbe tartozó munkásságát két fontos monográfia tetőzi be. Az első a *Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen* (Budapest 1970) és *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten* (Wien 1986) a másik. Az elsőként említett monográfia, amely kitekintést nyújt az osztják nyelv zürjén jövevényszavaira is, volt Rédei akadémiai doktori értekezése.

A felsorolt cikkek, monográfiák mind tudományszakunkat előrevivő jelentős munkák, de Rédei Károly tudományos munkásságának legjelentősebb oszlopa mégis az 1988-ban napvilágot látott *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III*. (Budapest – Wiesbaden). A hatalmas mű hosszú előzményre nyúlik vissza. Rédei az egyetem befejezése után az MTA Nyelvtudományi Intézetébe került, ahol Lakó György vezetése alatt már folytak a később *A magyar szókészlet finnugor elemei* címen megjelent háromkötetes mű munkálatai. A főszerkesztő mellett Rédei lett a szerkesztő (a III. kötetben Sal Évával együtt). Lakó György nemcsak nagy tudású, de rendkívül igényes ember is volt. Bizalmas körben bevallotta, hogy csak akkor ad ki a kezéből egy munkát, ha úgy érzi, tökéletes. Ez az idő azonban a szóban forgó munkánál sohasem érkezett volna el. Rédeinek jutott az a szerep, hogy emberibb léptékű kompromisszumra bírja Lakó Györgyöt, s ha nem is tökéletes a mű, a magyar finnugrisztika reprezentatív alkotása marad.

A magyar szókincs finnugor elemei összeállításakor felhalmozódott anyagot kiegészítve, hét munkatárs közreműködésével állította össze Rédei a fentebb említett *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* c. művet. Ebben a kutatás hézagosságai stb. folytán maradt még csiszolni való, de a mű így is – talán nem túlzás, ha ezt mondom – a 20. századi uralisztika legjelentősebb összegező műve.

Az etimológiai kutatásoknál elsőrendű fontosságú az uráli nyelvek hangtanának ismerete. Rédei egyetemi tanulmányai idején a hagyományok folytán ez foglalta el a központi helyet. Így nem csoda, hogy Rédei munkásságában is jelentős szerepet játszik. Rédei V. I. Lytkin és E. Itkonen mellett nagymértékben járult hozzá az őspermi magánhangzórendszer kialakulásának tisztázásához. Itt elsősorban A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak történetéhez (NyK 70: 35–45); németül: UAJb 41: 130–141) cikkét említeném, amely közvetve jelentős megállapításokat tartalmaz az uráli vokalizmustörténet egésze számára is. Egyebek között kérdésessé teszi a cikk megjelenése idején széles körben elfogadott E. Itkonen nevéhez fűződő elméletet, amely szerint az alapnyelvi magánhangzórendszerben több hosszú fonéma is volt.

A hangtaniaknál nem kevésbé jelentősek Rédeinek a finnugor nyelvek alaktanával és mondattanával foglalkozó cikkei. Alaktani témájú volt az 1960-ban megvédett kandidátusi disszertációjából készült *Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen* (Budapest 1962) című hiánypótló monográfiája.

Rédeit kora fiatalságától foglalkoztatta a determinált, hagyományos nevén tárgyias igeragozás kialakulása. A magyar tárgyias igeragozás kialakulásával foglalkozó cikke 1962-ben jelent meg (MNY 63: 421–435), s több kisebb kiegészítés után majd 40 évvel később Gondolatok az uráli tárgyias igeragozásról (NyK 96: 124–128) c. cikkében foglalja össze évtizedek során felgyülemlett tapasztalatait. Jelentős, az alaktan területén is sok új megállapítást nyújtó, gyakran idézett munkája Rédeinek a Geschichte der permischen Sprachen (In: Handbook of Uralic Studies. Volume I. The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden 1988. 351–394) című összefoglalása.

1974–1976 között jelent meg Moszkvában három kötetben az Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija című összegező jellegű mű, melynek több részletét Rédei dolgozta ki, de ő többet tett a mű megszületéséért, mint a nevével jegyzett fejezetek vélni engedik. Többször tanúja voltam a szerkesztői megbeszéléseknek. Ezeken óriási anyagismerete folytán Rédei szellemi vezetőserepe érvényesült.

Továbbra is az alaktannál maradva nem hagyhatjuk ki a méltatásból Rédei magyar nyelvtörténeti vonatkozású munkáit. Az egész életműhöz mérten ez terjedelemben nem nagy, de tartalmilag igen jelentős. Rédei több meggyökeresedett véleményt revideált. Ilyen többek közt a m. j felszólító módjel eredetét új megvilágításba helyező cikke (NytudÉrt 104: 649–653). Ő fejtette meg a m. -t, -tt igen-évképző és múltidő-jel eredetét (NyK 60: 421–424), fontos adalékokkal szolgált a magyar igei személyragok kialakulásához (NyK 90: 143–161), stb. stb.

Rédei alaktani munkásságának betetőzését azok a cikkek jelentik, amelyekben a szerző az uráli alapnyelv képzőinek, név- és igeragozásának kialakulását követi nyomon. Ebbe a körbe tartoznak olyan cikkei, mint a Szóképzés a PU–PFU alapnyelvben (NytudÉrt 89: 255–262), Többszjelek a PU–PFU alapnyelvben (NyK 83: 97–105), Az uráli-finnugor névszóragozás történetéből (NyK 93: 79–94). Ilyen irányú kutatásait összegezte a 2000 augusztusában Tartuban megrendezett finnugor kongresszuson Urheimat und Grundsprache címen megtartott plenáris előadásában. Rédei kutatásainak ez a fejezete komoly figyelemre számíthat az uralisztika körein kívül is, különösen az általános nyelvészet részéről.

Rédei munkássága szervesen kapcsolódik a nagy elődökéhez, akik közül számosan helyszíni anyaggyűjtést is végeztek. Ünnepeztünk e téren is követte példájukat. Az ő fiatalkorában politikai okokból nem lehetett eljutni az obi-ugorokhoz, így vogul és osztják nyelvi anyag gyűjtésére szinte az egyetlen lehetőséget a leningrádi Herzen Intézet diákjai nyújtották. Így sikerült Rédeinek is néhány osztják diáktól értékes északi osztják anyagot, szövegeket és nyelvtani vázlatot lejegyeznie 1964-ben. Az anyag néhány évvel később látott napvilágot Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. (Vanderhoeck – Ruprecht, Göttingen 1968) címen.

Rédei számos finnugor nyelvvel foglalkozott, de szívéhez legközelebb a zür-jének kerültek. Nyelvük nemcsak sokoldalú kutatás tárgya lett számára, hanem

olyan élő nyelv, amelyen magas fokon beszélni is megtanult, s zürjén kollégái közül többel holtig tartó barátságot kötött. Helyszíni népköltési gyűjtései Zyrian Folklore Texts (Budapest 1978) címen jelentek meg több mint 600 oldalon, s az MTA 1983-ban Akadémiai Nagydíjjal jutalmazta.

Rédei tudományos munkásságát nagyon vázlatosan tekintetem át. Még rövidebbnek kell lennem Rédei más irányú tevékenységeinek felsorolásakor, pedig ezek is részletesebb méltatást érdemelnének. Ez az a terület, melyet összefoglaló terminussal pedagógiai és tudományszervezői tevékenységként szokás emlegetni. Rédei 1961–1973-ig volt a Nyelvtudományi Közlemények technikai szerkesztője, 1974–1985-ig pedig szerkesztője. Mind tartalmi, mind formai szempontból igényes szerkesztő volt. Magam is nem egy cikkem kaptam vissza tőle kezdő koromban némi javításra, átdolgozásra.

Fontos állomása Rédei pályájának 1974, amikor kinevezték a Bécsi Egyetem finnugor tanszékének vezetőjévé. Ezt a tiszteletet jó negyedszázadon keresztül látta el, s nyugdíjba vonulásakor egy jól szervezett, a semmiből teremtett hatalmas könyvtárral, s mindenféle más, az oktatáshoz szükséges felszereléssel, kiváló oktatógárdával és tekintélyes számú hallgatóval rendelkező tanszéket adott át utódjának. Oktatói és a tanszékvezetéssel járó terhes adminisztratív feladatai ellátása mellett futotta energiájából, hogy a magyar tudományos életben is jelen legyen, sőt úgy, mintha mi sem változott volna.

Rédeit Bécsben is elismerték, 1987–88-ban ő volt az ottani Nyelvtudományi Társaság elnöke.

A nagy múltú helsinki Finnugor Társaság tiszteleti tagjává választotta, s 1990-ben az MTA külső tagja lett. A megtiszteltetések között megemlíthetjük még, hogy a szegedi egyetem 1971-ben címzetes egyetemi tanári címet adományozott neki.

Megtiszteltetésben tehát nincs hiány, s egyszer talán a hazai kitüntetések odaítélő illetékeseknek is szemébe ötlük ez a párját ritkító, a magyar tudománynak világszerte becsületet kivívó pálya.

Említettem az elején, hogy Rédei tudományos munkásságában a 70. születésnap csak egy fontos mérföldkő, az út folytatódik, reméljük, hogy a messze távolba veszően, családjának, kollégáinak, s azoknak, akiknek az a megtiszteltetés jutott, hogy barátainak mondhatjuk magunkat, őszinte örömeire.

Bereczki Gábor

Keresztes László 60 éves

A Debreceni Egyetem finnugor nyelvtudományi tanszékének vezetője, az MTA doktora, a hazai finnugrisztika egyik motorja a 2001. esztendő Szent András havában tölti be hatvanadik életévét.

Kisvárdán született, 1941. november 11-én. Középiskoláit a helyi Bessenyei György Gimnáziumban végezte el, majd 1959-ben felvételt nyert a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–latin szakára. 1963-ban – a latin szak elhagyásával – felvette a két hazai egyetemen akkor indított finnugor szakot. Már másodéves egyetemistaként, 1961-ben bekapcsolódott Munkácsi Bernát vogul szótári hagyatékának munkálataiba, melyet professzora, Kálmán Béla vezetett, és e tevékenységét magyar tanári (1964) és finnugor szakos előadói (1966) diplomájának megszerzése után is még évekig (1969-ig) folytatta. Az 1962–63. tanévet tíz hónapos ösztöndíjasként Helsinkiben töltötte. 1964 óta, azaz – rövidebb-hosszabb megszakításokkal – idestova 37 esztendeje dolgozik a debreceni egyetem finnugor tanszékén (kezdetben mint gyakornok, 1965-től tanársegéd, 1972-től adjunktus): hosszú oktatói pályafutása során tanította valamennyi finnugor nyelvészeti tárgyat, és számos östörténeti, sőt irodalmi témájú foglalkozást is vezetett. Időközben kilenc éven át Finnországban tevékenykedett mint a Helsinki Egyetem (1969–1975), majd a Jyväskyläi Egyetem (1981–1984) magyar lektora. A mordvin mássalhangzórendszer kialakulása című értekezésének megvédését követően, 1985-ben elnyerte a kandidátusi fokozatot. 1986-ban egyetemi docenssé nevezték ki, két évvel később pedig megbízást kapott a finnugor nyelvtudományi tanszék vezetésére, és 1989-től 1992-ig emellett a KLTE Magyar Intézetének az igazgatója is volt. Egyidejűleg, több szemeszteren át magyar nyelvet és nyelvtörténeti tárgyakat adott elő a Miskolci Egyetemen. 1995-ben finnugor nyelvészetből habilitált a szegedi József Attila Tudományegyetemen, és ugyanebben az évben magántanári képesítést szerzett hungarológia és finnugor nyelvészet témakörben a Jyväskyläi Egyetemen is. 1994-től ténylegesen 1998-ig, hivatalosan – tömbösített, időszakos oktatással – 2000-ig az Oslói Egyetem finnugor nyelvészprofesszoraként működött. Az 1998–99. tanévben tudományos főmunkatársként, „megbízott vendégprofesszorként” irányította a debreceni finnugor tanszékét. 1999-ben, A mordvin tárgyas ragozás kialakulása című disszertációjával lett akadémiánk doktora. 1999 óta egyetemi tanárként vezeti egyeteme finnugor nyelvtudományi tanszékét.

Keresztes László finnugor központú tudományos, oktatói és közéleti tevékenysége egymással szoros egységben van.

Ami tudományos munkáját illeti, pályaképeinek és mintegy kétszáz tételből álló publikációs jegyzékének alapján a rokon nyelvek közül az egyetemi hallgató, majd oktató Keresztes – többé-kevésbé időbeli sorrendben – a vogullal,

a finnel, a magyarral, a mordvinnal és a lappal foglalkozott tüzetesen, illetőleg behatóbban. Figyelemre méltó, hogy önálló (kisebb részben társszerzős) munkáinak a száma – a többszerzős munkákat és az újabb kiadásokat, újranyomásokat is beszámítva – egészen rendkívülinek mondható: nem kevesebb, mint 35, ami pedig összes publikációjának közel 20%-át teszi ki!

Egyetemistaként a Munkácsi – Kálmán-féle Wogulisches Wörterbuch című műnek (1986) előbb adatgyűjtője volt, majd néhány betű nyers kéziratát is elkészítette. 1966-ban megvédett bölcsészdoktori értekezésének (vö. NyK 69 [1967]: 245–282) témájaként a beszélést és gondolkodást jelentő igéket vizsgálta meg a vogulban és az osztjáokban. A Daniel Abondolo szerkesztette The Uralic Languages című gyűjteményes kötetben a Mansi című fejezet szerzőjeként (London – New York 1998. 387–427) a vogul nyelv rendszerét és történetét az északi nyelvjárás csoport alapján mutatta be. A szinkrón és diakrón nyelvelírás szempontjait ötvöző tanulmányába beledolgozta saját alsó-kondai adatait is, melyeket 1971. évi tanulmányútján vogul anyanyelvű adatközlőtől gyűjtött az akkori Leningrádban.

Az 1960-as évek második felében közreműködött a közel két évtizeddel később, Papp István és Jakab László társszerzőségében napvilágot látott Magyar–finn szótár adatgyűjtésében is. 1979-ben, két finn lektorkolléga közreműködésével Finn nyelvkönyvet adott ki, mely aztán egyetemi jegyzetként még négy ízben jelent meg a Tankönyvkiadónál, változatlan formában (utoljára 1993-ban). Outi Karanko mellett Irmeli Kniiivilä társszerzőségében készítette el Finn nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak (1985, 1995³) és Finn nyelv haladóknak (1990) című tansegédletét, melyben a finn nyelv rendszerének leírását vállalta, és rövid fejezetekben foglalta össze addigi – mindenekelőtt mondattani központú – finn–magyar kontrasztív kutatásainak eredményeit (többek közt a szóképzésben, az esetrágok használatában, a modalitás és az időhasználat összefüggésében, a tárgy változásakor, valamint a mondatrövidítő és -pótló szerkezetek transzformációs vizsgálatában). Kontrasztív kutatómunkáját még elmélyültebben folytatta az 1990-es években. 1994-ben a Jyväskyläi Egyetem finn nyelvtudományi tanszékének és ún. hungarológiai csoportjának számára szervezett egy kutatócsoportot, amely a vezetésével egybevető magyar–finn–észti nyelvészeti vizsgáldásokat végzett (fonotaxis, lexikológia, frazeológia, továbbá a szintaxis terén, egyebek mellett a helyragok használatában, az ágens nélküli kifejezésekben; e kérdésekről vö. pl. a jyväskyläi Hungarologische Beiträge című sorozat általa társszerkesztett 1995. évi 3., illetőleg 1996. évi 6. kötetét).

A magyarral mint idegen nyelvvel elsősorban első finnországi lektori megbízatása idején foglalkozott huzamosabb ideig. 1974-ben Helsinkiben, Unkarin kieli címmel megjelentetett magyar leíró nyelvtanát és 1983-ban ugyanott, Jó napot! címmel közreadott rádiós nyelvtanfolyamát sokáig tankönyvként használták a finn egyetemeken. Az Unkarin kieli a finn értelmező szótár, a Nyky-suomen sanakirja rendszerező elveinek felhasználásával elsőként dolgozta fel

nyelvünkben a magyar névszó és ige tőtípusainak a rendszerét (a Magyar ragozási szótár éppen húsz évvel később látott napvilágot Elekfi László szerkesztésében). Finn nyelvű magyar nyelvtanában a finn anyanyelvűek számára, közel húsz évvel később, 1992-től kezdődően pedig – a debreceni Hungarolingua tananyag sorozat céljainak megfelelően kibővített (terjedelmük 142 és 178 lap között mozog) és módosított magyar, német, angol (1992 óta több kiadásban is), majd észt, olasz és francia nyelvű változatában – a más nem magyar anyanyelvűek, tehát szélesebb tanulóközönség számára nyújtott tudományos alapokon álló és egyben – miként azt a magyar nyelvű kiadványnak címe is jelzi – Gyakorlati magyar nyelvtant (közülük az angol nyelvű grammatika az Interneten is elérhető).

Fő kutatási területe a mordvin nyelv története és rendszere, láthattuk: ebből szerezte mindkét tudományos fokozatát is. Sorrendben a következő öt munkája öleli fel a mordvin nyelv jelenének és múltjának, az irodalmi nyelveknek és a nyelvjáráásoknak a legkülönbélebb kérdéseit. A kétkötetes *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus* (Szeged. 244 + 212 o.; I. 1987: SUA 27., II. 1986: SUA 26.) egyebek mellett meghatározta az egyes mordvin nyelvtörténeti korszakokat, és azokban részletesen elemezte a mássalhangzórendszer alakulását. Figyelmet érdemlő módon az ős- és az ómordvin korra tette a jésítési korreláció létrejöttét. Eszerint azt lényegében önálló mordvin fejleménynek tartja, mellyel kapcsolatban orosz hatással véleménye szerint e korreláció kiteljesedése magyarázható. A korai és a kései finn-volgai korszakot e művében hangtani kritériumok alapján kettéválasztotta, és ezáltal a mássalhangzórendszer kialakulásával megerősíthette a cseremiszi és a mordvin nyelv különállását. A monográfia *Etymologisches Belegmaterial* alcímet viselő második kötete, mely mintegy 560 igen régi mordvin szó eredetét és történetét vizsgálja meg, Paasonen 1909-ben közzétett kresztomátiájának etimológiai szójegyzékét követően a második érdemes műnek tekinthető a mordvin szókészlet eredetének kérdéskörében. Mordvin szövegek (erza) címmel 1985-ben állított össze egy kis szöveggyűjteményt, és azt öt évvel később, a moksa anyag bevonásával kresztomátiává bővítette. A *Chrestomathia Morduinica* (Budapest 1990. 204 o.) minden egyes nyelvi szinten párhuzamosan tárgyalja az erza és a moksa irodalmi nyelvet – az azokból hiányzó legfontosabb mordvin nyelvjárási jegyeket is szem előtt tartva –, sőt e műben azonos, illetőleg hasonló témájú szövegeket közöl; mindezek által még világosabban előtűnnek a két fő nyelvjáráscsoport közötti jelentős hang-, alak-, képzés- és szókészleteti egyezések. A mordvin nyelv szakértőinek abba a táborába tartozik, amely szerint egy mordvin nyelv létezik. A két mordvin irodalmi nyelv egységesítésének gyakorlati lehetőségeiről – a hangjelölés, az alaktan és a szókészlet vonatkozásában – részletesen írt *A mordvin irodalmi nyelv kérdéséről* című dolgozatában (in: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szeged 1996. 171–174). Az 1990-es években hosszú ideig foglalkozott a mordvin nyelv

egyik sarkalatos kérdésével, a mordvin determinatív igeragozás kialakulásával és fejlődésével. Említett akadémiai doktori értekezésében sokoldalú, elsősorban történeti alaktani és dialektológiai vizsgálódásokat végzett e témakörben. 266 lapos monográfiája *Development of Mordvin Definite Conjugation* címmel Helsinkiben, a SUST 233. köteteként látott napvilágot. A problematika folyóiratunk hasábjain is vizsgálat tárgyává vált, annak új, Vitafórum címet viselő rovatában olvasható volt a disszertáció opponenseinek a véleménye, valamint a szerző viszontválasza is (vö. NyK 96 [1998–1999]: 90–128).

A lapp nyelv vonatkozásában is vannak végül időtálló érdemei és reményt keltő vállalkozásai. Nevéhez fűződik az Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet című, hétezer soros antológia válogatása, nyersfordítása, szerkesztése és azóta is gyakran idézett utószava, mindezek pedig elmélyült lapp nyelvi és irodalmi ismereteire utalnak. Norvégiai professzorkodása idején, az 1990-es évek második felében néhány lapp témakörű dolgozatot publikált. Ekkor kezdte meg egy szófejtő szótár munkálatait is, és azóta egy nemzetközi együttműködéssel készülő szótári munkaközösség főszerkesztője. Az 1999. szeptember 8–10-i budapesti Uráli Szófejtő Műhelyen Lapp etimológiai szótár (szerkesztési célok és szempontok) címmel tartott előadást (a Budapesti Uráli Műhely eme második rendezvényének anyaga 2001 végén jelent meg nyomtatásban). Reményeink szerint a lapp nyelvnek ez az első szófejtő szótára néhány éven belül az érdeklődők asztalára kerülhet.

Tudományos munkássága rövid összegezésének lezárásául megemlítendő, hogy tudománytörténeti érdeklődésének bizonyítékaként számos írásában rajzolta meg tudományszakunk, azaz a finnugor és a magyar nyelvtudomány legjobbjainak életútját és életművét, vö. például Bárczi Géza, K. Bergsland, Budenz József, Erdélyi István, E. Itkonen, Kálmán Béla, Klemm Antal, M. Korhonen, A. Kövesi Magda, H. Leskinen, Mikola Tibor, D. Nagykin, Pais Dezső, K. B. Wiklund értékelését az utóbbi negyedszázadban, 1975 (Pais) és 2000 (Mikola, Leskinen) között.

Mint oktató a két említett hazai és finnországi oktatóhelyek, valamint az Oslói Egyetem mellett tanított még finnugrisztikát többek közt Tartuban, Uppsalában, Århusban, Bécsben és Szaranszkban. Az 1960-as évek közepe óta kapcsolatban áll a debreceni Nyári Egyetemmél, eleinte társalkodó diákként, majd – máig – oktatóként, tanácsadóként. „És amikor azt látom, hogy hónuk alatt a nyelvtanommal járnak a külföldiek, kicsit kihúzó magam, hiszen ennek a munkának igazán van használati értéke. Finnugor monográfiáim, kézikönyveim egészen biztosan jóval kevesebb emberhez jutnak el” – nyilatkozta tucatszerű, nyomtatásban is megjelent interjúinak egyikében. (Eredeti formájában vö. Hét nyelven beszélő magyar nyelvten / Hungarian grammar in seven tongues. Nyári Egyetem. A Debreceni Nyári Egyetem félévente megjelenő lapja. 200/1. 3. – Köszöntőmben további interjúk anyagát is felhasználtam.)

A hazai és a nemzetközi tudományos közélet meghatározó jelentőségű személyisége. Számos társaság tiszteleti tagja itthon és külföldön. 1986-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság Fokos-díjával tüntették ki. 1990-ben a debreceni VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus főtárgya volt. Az 1989-ben megindult, rangos debreceni finnugrisztikai sorozat, a *Folia Uralica Debreceniensia* egyik alapító szerkesztője. 1990-től a szaranszki mordvin nyelvtudományi társaságnak (Vajgel'), 1993-tól a helsinki Finnugor Társaságnak tiszteletbeli tagja. 1995-ben a finnországi Fehérrózsa Lovagrend keresztjével tüntették ki, és ugyaneztől az évtől kezdve a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok végrehajtó bizottságának tagja. 1998-ban az Uppsalai Egyetem díszdoktorává avatta. Mindmáig hat alkalommal is felkérte a Svéd Királyi Akadémia Nobel-bizottsága, hogy tegyen javaslatot irodalmi Nobel-díjra.

„Munkáimban mindig arra törekedtem, hogy egyesítsem az egyetemi oktató és a tudományos kutató erényeit. Tudományos kutatásaim az egyetemi oktatás szükségleteiből indultak ki, és oda is tértek vissza, eredményeimet a nyelvészeti folyóiratcikkek és kongresszusi előadások mellett tankönyvekben, népszerűsítő kiadványokban is igyekeztem összegezni. Tevékenységemben a továbbiakban is e kettős célt kívánom szem előtt tartani.” (Vö. Keresztes László: *Fejezetek a finnugor nyelvek rendszerének szinkrón és diakrón leírásából*. Habilitációs tézisek. Debrecen 1995. 11.)

Befejezésül kíváncsnak a tudós és egyetemi professzor mellett még az emberről is írni valamit. De – sajnálatos helyhiány miatt is – e helyütt nem vállalkozom rá. Egyébként is, legyen objektív a mérce: lássuk, milyen formában köszönti őt a szakma és egyeteme a közeli jövőben, a kerek évszám elérésekor! Hányan, kik s hogyan?

Keresztes László, a kitartóan dolgozó, lényeglátó tudós, az ízig-vérig tanár, a megbízható kolléga és barát, aki négy évtizede itthon vagy külföldön, a rokon nyelveket kutatva és oktatva, avagy anyanyelvünket vizsgálva és népszerűsítve a finnugor tudományosságnak itt is, ott is az egyik legszilárdabb oszlopa – 60 esztendő tehát. Önző módon, de olvasóinkkal minden bizonnyal egyetértve, egy sor újabb uralisztikai monográfia elkészítését várom tőle, melyeknek elkészültében bizonyosak lehetünk, ha megvan hozzá a legendás munkabírással párosuló munkakedve, és az egészsége sem rakoncátlankodik nagyon... Erre ürítsük, mégpedig Várda Keserűvel feltöltött képzeletbeli (divatosabban: virtuális) poharunkat a kerek születésnapon. De aztán – amint a Moksa és a Szura partján mondják –: *potmakss!* vagy *potmaksos!*, vagyis: *fenéki!*

Zaicz Gábor

Tudománytörténeti visszapillantás és ami mögötte van (egy „apró” helyreigazítás)

„a sikernek sok az apja” (Décsy 1996–1997: 217)
– de még több az irigye!

0. Mindenekelőtt írásunk alcímét kell értelmeznünk: helyreigazítást az szokott közzétenni (jószántából vagy bírósági ítélet alapján), aki nagy(obb) nyilvánosság előtt tudatlanságból vagy éppen szándékosan valakivel vagy valamivel kapcsolatosan téves nyilatkozatot tett közzé, félreinformálva esetleges olvasóit vagy hallgatóit. Nos, ez esetben nem a mi megnyilatkozásaink valamelyike szorul kiigazításra, hanem egy távolba szakadt kollégánké, akinek téves közlése „termékeny talajra hullva” mást is megtévesztett.

1. Décsy Gyulának a „Lakó György és kora a magyar finnugrisztikában” című írásáról (Décsy 1996–1997) van szó.¹

Miről is van szó e tudománytörténeti jellegű cikkben? Décsy dícséretes igyekezettel törekszik kijelölni Lakó György előkelő helyét a hazai finnugor nyelvészeti kutatások történetében. Ezzel egyet is értünk, hiszen éppen e sorok egyik szerzője is méltatta Lakónak a tudományágunk művelésében szerzett érdemeit (Honti 2001). Lakó mindkettőnket tanította az egyetemen, mondhatjuk, a tudományos útravalót nagyrészt ő adta a kezünkbe. Nagyra értékeljük ma is hatalmas anyagismeretét, az etimológiai szakirodalom aprólékos feltérképezésének (kicédlázásának) kezdeményezését és egyszemélyi megkezdését (amely később a Nyelvtudományi Intézetben már finnugorszakos egyetemisták és más „külsősök” közreműködésével szinte nagyüzemi méreteket öltött). Ugyancsak vitathatatlanul Lakó érdeme, hogy a „Magyar szókészlet finnugor elemei” (= MSzFE) című, három kötetből és mutatóból álló nagyszerű munka megjelent, s amely forrásul szolgált „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (= TESz) uráli, finnugor és ugor eredetű szócsaládjainak összeállításához, a szócikkek kidolgozásához, amely forrás nélkül a TESz ezen szócikkei valószínűleg igencsak silányra sikeredtek volna...

Décsy azonban lelkes méltatásában derekasan el is veti a sulykot, részben a Lakó iránti tisztelettől vezérelve, részben a kellő információk hiánya folytán (amelyek külföldre kerülése után nyilvánvalóan elég hézagosan jutottak el hoz-

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy az olvasó aligha tudja elüzni magától a kellemetlen gondolatot, hogy a dolgozat nemcsak a lelkiismeretes korrektúrázásnak maradt híjával, hanem az értő tartalmi lektorálásnak is.

zá). Nyilván érezte ezt ő maga is, hiszen feltevések formájában akarja átírni az utóbbi évtizedek tudománytörténeti eseményeit egy meglehetősen szűk területen, a hazai finnugrisztikában. Pl. „Lakó mint főszerkesztő biztosan átírta a legtöbb szócikket, ez természetes. Ezért annyira egységes a mű szellemében és tipográfiai kidolgozásában egyaránt” (Décsy 1996–1997: 216). Az egyazon mondaton belüli „biztosan” és „természetes” ellentmondó kettősséggel nehéz mit kezdenünk (vagy biztosan átírta, s akkor ez természetes; vagy nem biztos, hogy ezt megtette – Décsy fogalmazásmódja ezt az értelmezést is megengedi –, s akkor nincs mit természetesnek minősíteni...). Décsy állítása (ha az első értelmezés helyes) azonban egyáltalán nem felel meg a tényeknek. Az MSzFE szócikkeinek a munkatársak általi elkészítése az első szerkesztési szabályzat alapján 1956-ban indult meg. A munkálat azonban a munkatársak egyéb elfoglaltsága miatt kb. 1960-ig meglehetősen lassú tempóban haladt előre. Az is az igazsághoz tartozik, hogy Lakó György főszerkesztő egyetlen szócikket sem írt első kidolgozásban, pontosabban Rédei egy-két próbaszócikket látott az ő tollából még a szerkesztési elvek véglegesítése előtti időszakból².

A szócikkek szerzőinek egyikét, Rédei Károlyt Lakó György maga mellé vette társzerkesztőnek – elsősorban azért, mert a szerkesztéssel járó feladatokat időhiány miatt nem győzte. Erről így ír ő a szótár előszavában „Az egységesítést, valamint számos esetben a szócikkek szerkezetének a kialakítását is 1961-től Rédei Károly végezte. Munkája során sok szócikk problémáiba oly mértékben elmélyedt, hogy végeredményben nemcsak egységesített szócikk, hanem részben vagy egészben új etimológia került ki tolla alól (ilyen jellegű munkáinak mértéke jórészt kiténik a kérdéses szócikkekhez tartozó bibliográfiai utalásokból)” (MSzFE 1: 7). Rédei tehát a szócikkíró munkatársak után szükség szerint átírt, kiegészített vagy csak módosított. Éppen ezért – Décsy kifogásával ellentétben – nem is lett volna célszerű az egyes szócikkek szerzőit a szócikkek végén megnevezni, hiszen azok nem egy esetben olyan mértékű változásokon mentek keresztül, hogy az eredeti szerzőnek már nem sok köze volt hozzá az anyag és az irodalom összeállításán kívül.

A munka során 1963 táján kiderült, hogy a szerkesztési szabályzat számos egyenetlenséget, következetlenséget tartalmazott. Így szükségessé vált annak felülvizsgálata és átdolgozása. Ez 1964 végén – 1965 elején Rédei vezetésével meg is történt. Végül Lakó György észrevételeinek figyelembevételével a szerkesztési szabályzatot immár végleges formában 1965-ben a szerzői kollektíva elfogadta. Rédei feladata volt – a szerkesztési elveknek megfelelően – a munkatársak által írott szócikkek tartalmi átdolgozása és formai megszerkesztése. Ezt követte Lakó György főszerkesztői tevékenysége (I. MSzFE 1: 8). Rédei a

² Megjegyezzük, hogy „Etimológiai észrevételek” címmel Fokos Dávid is írt szócikkeket a szótár számára, ezeket folyóiratunkban publikálta (Fokos 1959).

magá szerkesztői munkáját 1971-ben befejezte. Ettől kezdve az MSzFE-vel kapcsolatos feladata már kizárólag Lakó György főszerkesztői munkájához kapcsolódott: Rédei tevékenysége Lakó észrevételeinek, kiegészítéseinek figyelembevételében és a már általa korábban megszerkesztett szócikkekbe való bedolgozásában merült ki. Lakó főszerkesztői feladatát különböző okokból mind a munkatársak, mind Rédei szerkesztő munkájához viszonyítva csak 3–4 éves késéssel tudta végezni. Ez némi feszültséget eredményezett a munkatársakhoz, főleg pedig a szerkesztőhöz fűződő kapcsolatában. Erre a körülményre maga is céloz az előszóban (MSzFE 1: 8).

Décsy egy másik különös állítása így hangzik: „Mindezt tekintetbe véve elmondhatjuk, hogy a MSzFE mint a magyar finnugrisztika imponáló teljesítménye végső formájában Lakó műve...” (Décsy 1996–1997: 216). Ez nem más, mint – finoman szólva: – légből kapott állítás, hiszen Décsynek erre vonatkozó bizonyítékai nincsenek, nem is lehetnek. Ezzel szemben az az igazság, hogy az MSzFE – miként a szótár Lakó által írott előszavából és a fentebb előadottakból kiderül – a szótár címlapján felsorolt munkatársak előmunkálatain alapul; a szótár végleges formája Lakó György főszerkesztő és Rédei Károly szerkesztő munkája. Mivel nem kizárólag Lakó munkájáról van szó, az UEW számára átvett és adaptált szócikkeknek csak a bibliográfiai részében történik utalás az MSzFE-re (MSzFgrE formában) mint forrásra (erről még ld. alább). Rédei persze a szócikkek átdolgozását és véglegesítését Lakóval együttműködve folytatta. 1975-től a szerkesztőnek bécsi egyetemi tanári kinevezését követően az általa megszerkesztett szócikkek végleges megformálásában K. Sal Éva volt Lakó segítségére.

Décsy (1996–1997: 216) csodálkozik az MSzFE-t megalkotó szakemberek fegyelmezettségén, amellyel saját nézetüket alávetették a főszerkesztő akaratának. Tudomásunk szerint Décsy sohasem vett részt csoportmunkában („team work”), így nem is értheti meg, hogy az egységes tudományos koncepció kialakításának és véglegesítésének ez alapkövetelménye. Természetesen nem egyszer voltak véleménykülönbségek Lakó és Rédei között, de a vitás esetekben mindig Lakó nézete volt mérvadó.

2. Décsy az UEW keletkezésének körülményeiről is sokat vél tudni (Décsy 1996–1997: 211 kk.), noha híjával van az ezzel kapcsolatos ismereteknek. Lásuk azonban a tényeket! E szótár előkészítését 1966-ban kezdte meg a szerzői kollektíva, jóllehet a szócikkek írása és szerkesztése csak 1969-ben indult meg. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatósága az UEW-vel való foglalatosságot a Finnugor Osztály számára csak azt követően engedélyezte, hogy az MSzFE munkálatai lezárultak (az MSzFE szerkesztése Lakó és Rédei feladatákként – amint erről fentebb már szó esett – tovább folytatódott). Az UEW számára a munkatársak a magyar tagú etimológiákat többnyire a Rédei által megszerkesztett, kisebb részben a Lakó által főszerkesztett, majd Rédei által újra

megszerkesztett (ellenőrzött) MSzFE-szócikkek alapján készítették el; a Lakó által jóváhagyott kézirat az említett késelem miatt nem mindig állt rendelkezésre. Természetes, hogy az MSzFE és az UEW magyar tagú etimológiai nagyfokú egyezést mutatnak, de ez így is van rendjén! A felfogásbeli lényeges eltérés mindenképpen valamelyik szótár kárára lett volna.³

Décsy másik súlyos tévedése, amelyet már nem is minősíthetünk tudománytörténetinek, hanem egyértelműen olyannak kell tekintenünk, amely arról árulkodik, hogy nem ismeri az általa említett szótárakat, az, hogy „Nem kétséges, hogy az Uralisches Etymologisches Wörterbuch (UEW) lényegében modernizált változata a MSzFE-nek. Ezt Lakó is próbálta a maga óvatos-tartózkodó stílusában a köztudatba bevinni (Lakó 1987). Ha tekintetbe vesszük is, hogy a sikernek sok az apja, látható, hogy a német nyelvű munka adatkészletében és feldolgozási módjában lényegében azonos a MSzFE-vel. Nem magyar tagú elemein is dolgozhatott Lakó már az 50-es években. Az, hogy kitűnő tanítványa adta ki a köteteket, az adott körülmények közt természetes, s nem von le semmit Lakó érdemeiből vagy a teljesítmény nemzetközi jelentőségéből” (Décsy 1996–1997: 217). Ez az idézet bizony öt megjegyzést is szükségessé tesz:

a) Elég lett volna, ha Décsy Gyula kézbe vette volna mindkét szótárt és némi figyelemmel összehasonlította volna őket. Akkor ugyanis észrevehette volna, hogy más a szócikkek szerkezete az egyikben és a másikban. Az első szótárban számos szócsalád nélkülözi a rekonstruált alapnyelvi formát és jelentéskört, míg az utóbbiban ez sohasem hiányzik. Az előbbi magyarcentrikus, az utóbbiban egyenrangúként kezelt uráli nyelvek összetartozó lexemái tárgyaltatnak. Az MSzFE a régi írásbeliség nélküli nyelvek esetében fonetikus, az UEW viszont fonematikus átírást alkalmaz. Az MSzFE legfeljebb annyiban azonos az UEW-vel, mint pl. Szinnyi József „Magyar nyelvhasznítás”-a (pl. Szinnyi 1927) Hajdú Péter „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című művével (Hajdú 1966).

b) Lakó maga egyébként rendkívül elismerő hangvételi ismertetést írt az UEW első kötetéről (Lakó 1987), amelyben helyesen érzékelteti az MSzFE és az UEW viszonyát: az UEW szerkesztője számára könnyebbséget jelentett az a körülmény, hogy a szócikkek írását részben olyan kutatók végezték, akik már az MSzFE munkálataiban is kitűntek. Lakó szerint a magyar tagú etimológiák az MSzFE német nyelvű változatai (ez persze nem egészen így igaz, ld. fent az „a)” pontot; RK – HL). Ezt két tényező magyarázza: a) az etimológia kb. négy évtizede a nyelvtudománynak nem különösebben kedvelt műfaja, így új etimológiák

³ Megjegyezzük, hogy a TESz német nyelvű modernizált változata (EWUng) Zaicz Gábor munkájaként nem az MSzFE-re, hanem az UEW kézirat, ill. a munkálatok közben megjelent anyagára támaszkodott, de az EWUng megfelelő szócikkeiben valamilyen figyelmetlenség folytán csak az MSzFE-re történik hivatkozás, az UEW-re nem (legalábbis az I. kötet esetében ez a helyzet). Az EWUng egyes recenziái észre is vették ezt a furcsaságot (Saarinen 1993: 174–175, Honti 1997: 154).

vagy régi szófejtések módosításai ritkábban íródnak; b) Rédeinek mint az MSzFE szerkesztőjének bőségesen volt lehetősége arra, hogy a magyar szavak eredetével kapcsolatos saját megállapításait kifejtse. – Lakó azt is megemlíti, hogy az MSzFE és az UEW több esetben eltér egymástól (i. m. 286). Lakó a két szótár egymáshoz való viszonyát a magyar tagú szócikkek vonatkozásában helyesen látja. Az általa rajzolt kép nem azonos Décsy tendenciózusan félrevezető közlésével, miszerint az UEW az MSzFE modernizált változata volna.

c) Décsy szerint Lakó „dolgozhatott” az 50-es években nem magyar tagú szócsaládok összeállításán is, de az UEW írásakor nem volt szerencsénk ilyen előzményekre támaszkodhatni.

d) Előbbi saját megállapításaiból következtetve egy huszárvágással Décsy Lakó Györgynek tulajdonítja az UEW-t („Az, hogy kitűnő tanítványa adta ki a köteteket, az adott körülmények közt természetes, s nem von le semmit Lakó érdemeiből vagy a teljesítmény nemzetközi jelentőségéből”)...

e) Élénk fantáziával előadott, sejtésből tényé dagasztani kívánt feltevések csak arra jók, hogy a gyanútlan, kívülálló és így tájékozatlan olvasót félrevezesse. Ez különösen akkor veszedelmes, ha akad is egy még tájékozatlanabb olvasó, aki lelkendezve felkapja és továbbdagasztja a többé-kevésbé vaskos tévedéseket.

Szólnunk kell az UEW anyaggyűjtésével kapcsolatos sajnálatos félreértésről is. Szótárunk előszavában ez olvasható: „Als Ausgangsbasis diente das Zettelmaterial zum Wörterbuch »A magyar szókészlet finnugor elemei«. Die Materialsammlung wurde dann, den Zielsetzungen des UEW entsprechend, auf sämtliche uralischen Sprachen erweitert und während der ganzen Arbeit am Wörterbuch fortgesetzt” (UEW I, XII). Ezzel kapcsolatban Lakó ezt írja: „Diese Behauptung steht aber im Widerspruch zu dem Bericht Péter Hajdús über die Sammeltätigkeit, die im Rahmen der Vorarbeiten zu MSzFgrE vorgenommen wurde... Hajdú berichtet nämlich darüber, daß im Rahmen der genannten Arbeiten bereits zur Mitte des Jahres 1953 ungefähr 17.200 Zettel, d. h. 6400 Etymologien, die kein ungarisches Glied haben, geordnet wurden” (Lakó 1987: 285–286). Igaz, hogy az MSzFE cédulaanyaga számára a nem magyar tagú etimológiák is ki lettek gyűjtve a szakirodalomból, ám többnyire csak akkor, ha valaki valahol valamely magyar szóval kapcsolatba hozta. A gyűjtés tehát már eleve nem volt „teljes”. Ezenkívül az 1970-es évek elejétől kezdve az MSzFE számára nem folyt szisztematikus anyaggyűjtés. Úgy véljük, minden hozzáértő számára nyilvánvaló, hogy ezen előzmények ismeretében az anyaggyűjtés kibővítése és felfrissítése elengedhetetlenül fontos volt. Szeretnénk azonban leszögezni, hogy az anyaggyűjtés – bármilyen tudományos munkáról legyen is szó – a kutatómunka elengedhetetlen feltétele, de önmagában még nem szellemi termék.⁴

⁴ E megjegyzés elsősorban a Makkay János által előadott, megalapozatlan és – megítélésünk

Ha már Décsy félresikerült eszmefuttatása kikényszerítette belőlünk a választ, szót kell ejtenünk még egy finnugor tudománytörténeti kulisszatitokról, amelyről Lakó is szólt a maga valóban óvatos stílusában: Lakó az UEW első kötetéről írott recenziójában helyesli azt az eljárást, hogy az UEW csak indokolt esetben közöl magyar nyelvtörténeti adatokat (úgynevezett első előfordulásokat) (i. m. 285). Ez szerepelt eredetileg az MSzFE tervezetében is. Ám Benkő Loránd, a TESz főszerkesztője és a Nyelvtudományi Intézet igazgatósága rákényszerítette az MSzFE szerkesztőségét az első magyar nyelvtörténeti adatok mindenkor közlésére. Ezeket a finnugor etimológiák viszonzásaként a TESz bocsátotta az MSzFE rendelkezésére. És még egy „apróság”: az MSzFE kötetei a másodiktól kezdve a TESz-hez viszonyítva csak egy-két év késéssel láthattak napvilágot. Az MSzFE szerzői gárdája tudta, hogy nyomdai késleltetésről volt szó. Erre a körülményre Décsy is kitér (Décsy 1996–1997: 216–217). Feltehető, hogy Lakótól értesült erről a szándékos, emberileg némiképpen talán érthető (és esetleg megbocsátható) manipulációról. Décsynek hipotézisekre épülő tudománytörténetében ez az egyetlen tárgyyszerű, igazságot tükröző megállapítás.

Szólnunk kell röviden Erhard Schiefer recenziójáról (Schiefer 1991) is. Azért csak röviden, mivel Décsy tudománytörténeti feltevéseivel (tévedéseivel) kapcsolatban már több mindenről szót ejtettünk. Írásában Schiefer az UEW első kötetét ismerteti füzetenként. A második füzet ismertetésének elején azon akad fenn, hogy a szótár füzetekben jelent meg, noha az előszó szerint a munkálatok már 1980-ban lezárultak. Erre a csupán látszatra rejtélyes körülményre az a magyarázat, hogy az Akadémiai Kiadó partnerének, az Otto Harrassowitz Kiadónak (feltehetőleg pénzügyi okokból) együttműködési feltétele volt a füzetekben való kiadás. Schiefer kifogásolja, hogy nem esik szó a magyar tagú etimológiák esetében az MSzFE és az UEW viszonyáról. „Ist nun das UEW chemisch rein vom Inhalt des MSzFE?” – kérdezi (Schiefer 1991: 384). Nos, mint már szoltunk róla, a munkatársak ezeket a szócikkeket zömmel a Rédei által megszerkesztett, kisebb részt a Lakó főszerkesztő által felülbírált és ezt követően a Rédei által megszerkesztett (azaz újra ellenőrzött) szócikkek alapján dolgozták át. Erre a tényre a bibliográfiában, mint fentebb már említettük, MSzFgrE megjelölés utal. Ha ennél többet mondtunk volna, az nem lehetett volna más, mint az, hogy az UEW szerkesztője ezeket a szócikkeket nagyobb részt önmagától, kisebb részben Lakótól és önmagától átvéve közli; ez persze elég komikusan hangzana. Schiefernek a részletkérdésekre vonatkozó észrevételeivel, akár egyetértünk velük, akár nem, (az eltelt hosszú idő távlatából már) nem óhajtunk foglalkozni.

3. A Décsy-idézethez fűzött utolsó megjegyzés szolgál helyreigazításunk másikkal apropójául. Mielőtt erre a kérdésre rátérnénk, a következőket kívánjuk előre-

bocsátani: Rédei „Östörténetünk kérdései” címmel könyvet jelentetett meg (Rédei 1998). Ennek 117. oldalán a szerző bíráló megjegyzést fűzött Makkay János régész uráli–indoeurópai adatközléséhez, továbbá a 122. oldalon pedig a magyar nép – tehát nem a magyar nyelv! – finnugor származásával kapcsolatos sajátos felfogását kritizálta. Szeretnénk hangsúlyozni: a nyelvészek a magyar nyelv uráli/finnugor eredetéről szoktak beszélni. Úgy tűnik, Makkay számára a nyelv és a nép eredete egy és ugyanaz. Azonban áldatlan, kilátástalan lenne erről a kérdéstről vitába bocsátkozni vele.

Makkay a közelmúltban „Hogyan kell őstörténelmet írni” (sic! „?” nélkül!) címen⁵ saját kiadásában 101 oldal terjedelmű könyvecskét tett közzé (Makkay 2000).⁶ A szerző egyebek közt azt nehezményezi, hogy RK őt a sarlatánok közé sorolta (Makkay 2000: 63). RK azonban ezt nem tette meg a Makkay által idézett helyen (Rédei 1998: 122), egyebek közt csupán azt jegyezte meg, hogy Makkay egy hetilapnak adott nyilatkozatában nem különböztette meg a nyelvi és az etnikai rokonság fogalmát. Makkay RK könyvének címét is kifogásolja (Makkay 2000: 40 kk.). Szerinte helyesebb lett volna a „nyelvi őstörténet” megjelölést használni. A többi olvasó számára feltehetőleg nyilvánvaló, hogy RK csak nyelvészeti szempontból nyilatkozott őstörténeti kérdésekről, egyéb tudományágak esetében a szakirodalomra támaszkodott. Makkay túlzó akribiájához a következő megjegyzés kívánkozik: neki mint régésznek – éppen az általa adott kioktatásnak megfelelően – csak a „régészeti őstörténet” (és nem általában az „őstörténet”) kifejezést lett volna szabad használnia; egyébként nincs semmi meglepő abban, hogy az egyes diszciplínák művelői nem mindig jutnak egymással összecsengő következtetésekre a több tudományág illetékességi körébe is tartozó problémákról. Az uralisztikában pedig, nem lévén régi írásos emlékek, a legutóbbi időkig a nyelvtudománynak volt perdöntő szava.

Makkay könyvének RK munkájáról írott, egyes részletkérdésekkel kapcsolatos bírálata a tudományos vitához méltatlan stílusa miatt nem érdemelné meg a választ. Mégis szükségesnek látszik kommentárokat fűznünk egyes olyan kijelentéseihez, amelyeket főleg az „MSzFE > UEW” című rész elején (Makkay 2000: 67) és az „MSzFE > UEW Folytatás” című fejezetben (Makkay 2000: 79–84) vetett papírra Décsy fentebb bírált kijelentéseire támaszkodva. Makkay, miután Décsy politikai színezetű nézeteinek furcsaságát konstatálja és egy turáni konferencián betöltött elnökségi tagságát – okkal – furcsállja, szintén nem min-

⁵ Engedtessek meg megjegyezni – tekintettel a szerző durva stílusára és a valóságtól gyakran elrugaszkodó közléseire –, hogy érdemesnek láttuk volna, ha Makkay könyvének alcíméül egy régész és író, Móra Ferenc egy esszészzerű írásait tartalmazó kötetének a címét: „A fele sem tudomány” választotta volna. Bár ez még mindig nagyon hízelgő lenne a vita tárgyát képező műre nézve...

⁶ Okkal merülhet fel a kérdés, vajon akadt-e volna olyan, a saját reputációjára valamelyest is ügyelő kiadó, amely ezt a gyakran közönséges hangú művet vállalta volna...

den alap nélkül jegyzi meg: „Ez azonban csak annyiban fontos most, mennyiben szabad komolyan venni minden tudományos szándékát” (Makkay 2000: 67). Nos, a komolytalan tudományosságúnak sugallt Décsy szavaira hivatkozva nevezi Makkay az MSzFE-t és az UEW-t Lakó György szellemi gyermekeinek, elfogadva, hogy az előbbinek az utóbbi csak modernizált változata (Makkay 2000: 80–81). Ez az „ex cathedra” véleménynyilvánítás Décsy tudománytörténeti tévedésein kívül Schiefer provokatív kérdésén (ld. fentebb), továbbá Gippert megalapozatlan vádján (ld. alább) alapszik. A tényeket nem ismerő vagy azokat elferdítő megnyilatkozások átvételét Makkay azzal tetézi meg, hogy csúsztatásokkal, saját nyelvészeti kompetenciáját deklaráló kijelentésekkel hökkenti meg a valós – nem „titkosított”! – tudománytörténeti háttérrel ismerő olvasót. Ezekből egy kis csokorra valót bocsátunk most az olvasó rendelkezésére:

a) „H. Katz ilyen kérdésekben [ti. indoeurópai alapnyelvi formák rekonstruálásában; RK – HL] nem volt autoritás” (Makkay 2000: 65). Meglepő, hogy éppen Makkay mondja ki a verdiktet egy olyan nyelvészről, aki bizony jártas volt mind az uralisztika, mind az indogermanisztika számos kérdésében!

b) „Az ilyen kalandos etimológiákkal [ti. RK-nak a m. *isten* szóval kapcsolatos magyarázatával; RK – HL] csínján kell bánni” (i. m. 65–66). Makkay, aki a jelek szerint az etimológiai magyarázatok helyességének elbírálásában is kellő kompetenciával rendelkezik, talán nem adta volna ezt az elhamarkodott tanácsot, ha elolvasta volna pl. az etimológiához valóban értő Lakónak RK etimológiai kutatásairól írt, korábban idézett elismerő szavait, vagy ha tisztában lenne azzal, hogy RK szófejtései milyen jelentős részét képezik az uráli nyelvek szókinccse eredetével foglalkozó szakirodalomnak.⁷

c) Makkay a nyelvtudományon kívül a gondolatolvasásban való bámulatos jártasságáról is bizonyosságot tesz, vö.: „Már 1985-ben azt írta J. Gippert Rédei 1983-ban megjelent publikációjával kapcsolatban, hogy az nagyrészt plágium („größtenteils schlichtweg... ein Plagiat”). Gippert bizonyára nem arra gondolt, amire félrevezetésként Rédei bösz tiltakozásában hivatkozott: ő 1983-as cikkéhez az etimológiákat a saját maga által szerkesztett UAW [= UEW; RK – HL] kézirat anyagából vette. Annak ő a szerkesztője, és az ilyen kölcsönzés vitathatatlan és elidegeníthetetlen joga. [Bekezdés; RK – HL] Gippert azonban nem erre a kölcsönzésre gondolt. Hanem arra a másikra, az MSzFE-ből átemelt vagy kiemelt, de leginkább elemelt 17.400 cédula⁸ és 6400 etimológia csakhamar megjelenő termékére. Az UEW-re! Az a Plagiat!” (Makkay 2000: 82). Ezzel

⁷ Legyen itt elég arra utalnunk, hogy Rédeinek csupán a Nyelvtudományi Közleményekben publikált „Szófejtések” című sorozatában a legutolsó szómagyarázat a 333-as sorszámot viseli (l. Rédei 2000: 138)...

⁸ NB: Makkaynak tehát „sikerült” a Lakó (1987: 286) által Hajdútól idézett cédulamennyiséget további 200-zal megtoldania...

szemben a valóság az, hogy Gippert Aulis J. Joki „Uralier und Indogermanen” (Joki 1973) munkáját említi az állítólagos plágium áldozataként. Gippert recenziójára írott válaszában Rédei megírta, hogy dolgozatának példaanyaga az akkor még kéziratban UEW anyagából való, amelyet kiegészített Joki könyvének indoeurópai adataival. Persze a nem botcsinálta nyelvészek számára nyilvánvaló, hogy a tartalmi (olykor formai) egyezések az ilyen jellegű közleményekben és az etimológiai szótárakban szükségszerűek, ha ti. az etimológiák helyesek. E sorok ifjabb szerzője nem kis megrökönyödéssel olvasta Makkay merész kijelentését, mely szerint „Rédei a 17 ezer 400 cédulát nem átemelte, hanem elemelte” (Makkay 2000: 84). Meghökkenítő, mert ezen ifjabb szerző kezdő kutatóként éveken át cédulázta a régebbi és újabb etimológiai szakirodalmat, miközben fokozatosan bekapcsolódott a szócikkírásba is (később is folyamatosan végeztük e munkát, legtöbbször egyetemisták közreműködésével). Sajnálatos, hogy Makkay nem kísérelte meg ellenőrizni saját erőfeszítései révén az általa idézett szerzők állításait, esetleg így is bizonyítva, hogy az UEW szócikkei az MSzFE megfelelő szócikkeinek „szó szerinti” fordításai. Ennek hiányában természetesen aligha folytathatunk olyan vitát, amelyben megalapozott érvek és ellenérvek feszülhetnének egymásnak. Sőt a tudományos vitát lehetetlenné teszi, hogy Makkay János – megítélésünk szerint – tudományosnak szánt vitához méltatlan stílusban nyilatkozik nemcsak tudományos (vagy kvázitudományos) nézetekről, hanem azok képviselőiről is.

4. Az MSzFE és az UEW fent előadott tudománytörténeti vonatkozásairól nem írtunk volna, ha Décsy Gyulának – Lakó György professzorral szemben talán jószándékú, ám – megalapozatlan feltevéseket tartalmazó eszmefuttatásai és Erhard Schiefernek az UEW-ről írott ismertetése ezt nem provokálják. Nem tettük volna meg azért, mert úgy éreztük, az MSzFE munkálatairól feltárt helyzetkép Lakó Györgynek a szótár létrehozásában játszott szerepét az ő gyengülő egészségi állapota miatt esetleg kedvezőtlenebb színben tüntetné fel. Hisszük, hogy a válasza méltatlan írásokra reagálva a tudománytörténeti háttér kevésbé (vagy egyáltalán nem) ismert részleteinek kényszerű felvázolásával nem követünk el kegyeletsértést; hangsúlyoznunk kell, hogy Lakó Györgynek mint főszerkesztőnek az MSzFE megalkotásában – a szerkesztő és a szócikkíró munkatársak mellett – elvülhetetlen érdemei vannak.

5. Tanulság (helyett): „A történettudomány alapszabálya az, hogy hipotézisekre és nem bizonyított feltevésekre további hipotézist felállítani nem szabad” (Makkay 2000: 27) – vajon egy kritikainak szánt írásműben szabad? A Makkay által idézett Rédei-ellenes szerzők ugyanis nem bizonyítottak, hanem – mondjuk így eufemisztikusan: – hipotéziseket vetettek papírra, amelyekből kiindulva Makkay a maga megsemmisítőnek vélt sommás kritikáját felépítette. Makkay régészként nyilván nem ért többet a nyelvtudományhoz, mint Rédei az archeológiához, bár ez utóbbi nem kívánt véleményt nyilvánítani pl. egy honfoglaláskori

temető leleteinek a régészek általi kiértékeléséről. Sajnos „László Gyula szinte közmondássá vált” megjegyzése: „nem én nyelvészkedem, ők történészkednek” (Makkay 2000: 43), legalább felerészt nem igaz, Makkay esetében sem. Elég itt utalnunk pl. László Gyula „Őstörténetünk” című könyvecskéjére (László 1981), amely bizony hemzseg az elképesztően naív nyelvészkedő kijelentésektől, s nem csoda, hogy szerzője nem szívesen emlékezett arra a személyre, aki az Élet és Irodalomban bírálatot közölt munkájáról, vagy ahogy Makkay írta: „A nyelvész, akinek a nevét László Gyula udvariasan elfelejtette, Honti László volt” [Honti 1981; RK – HL] (Makkay 1997: 33, 66. jegyzet; kiemelés az eredetiben; RK – HL).

Végezetül e helyreigazítást azzal kívánjuk lezárni, hogy tévedni ugyan emberi dolog, de talán kevesebb a tévedés lehetősége, ha a megszólalás kényszerét érző személy lehetőleg olyan kérdésekről nyilatkozik, amelyekben ismeretei, iskolázottsága révén kellő kompetenciával rendelkezik („Suszter, maradj a kaptafánál!”); ha pedig számára mégis idegen területre tévedne, ne szégyelljen segítséget kérni szakemberektől (ha nem tekinti magát mindentudónak)! Az viszont mindenképpen riasztó, ha valaki vélt vagy valós igazának tudatában a bírált nézetek hirdetőjének karikírozott jellemrajzával próbálja „olvasmányosabbá” tenni művét.

Honti László – Rédei Károly

Irodalom

- Benkő Loránd (szerk.) (1967, 1970, 1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest = TESz.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993, 1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest = EWUng.
- Décsy Gyula (1996–1997), Lakó György és kora a magyar finnugrisztikában. NyK 95: 211–218.
- EWUng = Benkő 1993, 1995.
- Fokos Dávid (1959), Etimológiai észrevételek. NyK 61: 53–63.
- Gippert, Jost (1985), Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae. Kratylos 30: 157–162.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1981), Magyar őstörténet – finnugor nyelvtudomány (Széljegyzetek László Gyula könyvéhez). Élet és Irodalom 25/21 (1981. május 23.): 5.
- Honti, László (1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Kratylos 42: 153–158.
- Honti László (2001), Lakó György (1908–1996). In: Emlékbeszéd az MTA elhunyt tagjai felett. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Joki, Aulis J. (1973), Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. MSFOu 151.

- Lakó György – Rédei Károly (szerk.) (1967, 1971, 1978), A magyar szókészlet finnugor elemei 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest = MSzFE.
- Lakó, György (1987), Ein neues etymologisches Wörterbuch der uralischen Sprachen. Hungarian Studies 3: 283–288.
- László Gyula (1981), Östörténetünk. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Makkay János (1997), Egy magyar amatőr véleménye az uráli finnugorság származásáról. I. rész: a kökör végéig. Egy appendixszel. A szerző kiadása, Budapest.
- Makkay János (2000), Hogyan kell östörténelmet írni. A szerző kiadása, Budapest. MSzFE = Lakó – Rédei 1967, 1971, 1978.
- Rédei, Károly (1983), Die ältesten indogermanischen Lehnwörter der uralischen Sprachen. MSFOu 185: 201–233.
- Rédei, Károly (1986), Antwort auf eine Kritik. Kratylos 31: 217–221.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988, 1991), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I–III. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden = UEW.
- Rédei Károly (1998), Östörténetünk kérdései. Balassi Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly (2000), Szófejtések. NyK 97: 131–139.
- Saarinen, Sirkka (1993), Etymologiaa ja historiallista sanasemantiikkaa Unkarista. Sananjalka 35: 171–175.
- Schiefer, Erhard F. (1991), Rédei Károly, Uralisches etymologisches Wörterbuch. Indogermanische Forschungen 96: 369–390.
- Szinnyei József (1927), Magyar nyelvhasználat. Hetedik, javított és bővített kiadás. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- TESz = Benkő 1967, 1970, 1976.
- UEW = Rédei 1988, 1991.

**Cornelius Hasselblatt – Paula Jääsalmi-Krüger (Hg.):
Europa et Sibiria. Beiträge zu Sprache und Kultur
der kleineren finnougri-schen, samojedischen und
paläosibirischen Völker.
Gedenkband für Wolfgang Veenker**

(Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51.)
Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 1999. 513 o.

Az 1996-ban elhunyt uralistára, Wolfgang Veenkerre emlékeznek kollégái tanulmánykötetükkel, mely 62 írást tartalmaz a szerkesztők előszava és a könyv végén található Veenker-bibliográfián kívül. Maga a cím is jelzi a kötet sokszí-

nűségét, szerzői számos ország képviselői Európán belül és azon kívül is, és a német, angol, illetve orosz nyelven írt tanulmányok tárgyköre olyan sokrétű, hogy csupán a főbb témák rövid címszavakban való összefoglalása is felsorolássá változtatná az ismertetést. A tanulmányokban vizsgált nyelvek palettáján minden rokon nyelv megtalálható (de elsősorban az ún. „kisebb” nyelvek), s ezek mellett olvashatunk tunguz, jenyiszeji és kamcsatkai nyelvi kérdésekről is. A nyelvészeti írások mellett, melyek a kötet túlnyomó részét alkotják, s a nyelvtudomány számos területét képviselik az alapnyelvi kutatásoktól a nyelvi érintkezésen, a dialektológián stb. át a lexikológiáig, több tanulmány is foglalkozik a folklór, régészet, antropológia egyes kérdéseivel.

Tanulmánykötetet ismerten nehéz feladat, főképpen ha az ismertetendő mű több mint félszáz rövidebb írást tartalmaz. Mindegyikről szólni lehetetlen vállalkozás, s a válogatás pedig mindenképpen szubjektív megítélésen alapul. Hadd említsek meg mégis néhány tanulmányt, hogy a témakörök sokrétűségébe bepillanthassunk! A könyv nyitó írásában Daniel Abondolo (1–7) az uráli nyelvek morfémaszerkezetének architektonikai típusait vizsgálja zürjén, lapp és magyar példák alapján, Bakró-Nagy Marianne (49–56) a magyar *ž* fonémának a törökből, illetőleg a mordvin *f*-nek az oroszból való kölcsönzését magyarázza a jelöltség – jelöletlenség elméletével, Harald Haarmann (147–164) pedig a nemek szerepét elemzi az indoeurópai – finnugor nyelvi és szociális érintkezésekben. A kötet több lexikológiai tanulmányt is tartalmaz: Raija Bartens (57–66) a finnugor nyelvek 'bekommen' jelentésű igéit vizsgálja onomasziológiai szempontból, Sirkka Saarinen (381–385) az uráli 'érteni' jelentésű igék motivációit kutatja, Nicole Nau (325–335) pedig az *ököl*, *öl*-féle (azaz helyzettől, testtartástól függő) testrészek elnevezéseit elemzi. Két tanulmány foglalkozik rokonságnevekkel: Cseperegi Márta (73–79) a szurguti osztjások rokonsági terminusairól szól, valamint Míkola Tibor írása (319–323) a nganaszán rokonságnevekben előforduló elliptikus duálishasználattal kapcsolatban megállapítja, hogy a szülők megnevezésére a nganaszán az 'apa' szó duálisát használja, s nem pedig az 'anyá'-ét. Juha Janhunen (211–215) az indo-uráli nyelvhasználat elméleti kérdéseit taglalva leírja, hogy az indoeurópai és uráli nyelvcsaládok összehasonlításánál problémát jelent például a kutatók egyoldalú képzettsége (a nyelvészek többnyire az egyik nyelvcsaládot ismerik jól, s a másik esetében már „másodkézből” szerzett adatokkal dolgoznak), és a két nyelvcsalád nagyfokú „inkom-pabilitása” (eltérő nagysága, felépítése, tipológiája).

A tanulmányok címét áttanulmányozva az olvasónak rögtön feltűnhet a kötet szibérianista profilja. Ezt a számok is megerősítik, a 62 szerzőnek a fele valamely szibériai nyelvvel vagy néppel foglalkozik: tíz szamojéd és közel húsz obi-ugor tárgyú írást tartalmaz a könyv. Az obi-ugor tanulmányok jelentős részét helyi, azaz szibériai kutatók készítették, s így vélhetőleg friss és hiteles adatokkal gazdagodhatunk a vogulok és osztjások nyelvi helyzetét, oktatáspolitikáját

és népszokásait illetően. Ismertetésemben – mert mégis kénytelen vagyok valamilyen szempontból válogatni – a kötet obi-ugor szeletéről próbálok rövid áttekintést nyújtani. K. Afanaszjeva (9–12) a Hanti-Manszi Autonóm Körzet őslakosainak nyelvi helyzetéről szóló írásából megtudhatjuk, hogy a 90-es években ezen a téren jelentős javulás történt: a 91-es nyelvtörvényt követően a korábbi, ún. nemzetiségi iskolát, melyben az anyanyelv csupán egy tárgy volt a többi, orosz nyelvű tantárgy között, valódi nemzetiségi oktatás váltotta fel. Az obi-ugorok saját maguk próbálják fejleszteni, nyelvük igényeihez igazítani ábécéjüket, továbbá új, már nem az orosz nyelvtanon alapuló nyelvtankönyveket írni. És talán ami a legfontosabb, megváltozott a nyelvhez való viszonyulás, a korábbi közönyt érdeklődés váltotta fel. A szerző szükségesnek tartja olyan, kommunikációs szemléleten alapuló tankönyvek készítését, melyek az őslakosok szociokulturális helyzetét, a gyerekek zömének kétnyelvűségét, a valódi nyelvtudást, és a már komoly eredményeket elért nyelvjárási gyűjtéseket is figyelembe véve felelnek meg a jelen igényeinek. Több írás is foglalkozik az obi-ugor hitvilággal és folklórral. Vértes Edit (435–440) a szibériai rokon népeink hitvilágára gyakorolt keresztény hatást vizsgálja tanulmányában, Sz. Popova (337–340) pedig az északi vogul medveünnepek rituáléjában végbement változásokat elemzi: a tiltás éveiben sok részlet feledésbe merült, megváltozott, és a napjainkban újjáéledő ősi szokás már nem lehet teljesen ugyanaz, mint a nagy elődök által leírt valamikori medvekultusz. A Berezovoban létrehozott Vogul Tudományos Folklóralap többek között ezekkel a kérdésekkel foglalkozik. Az ugyancsak a medveünnepet, továbbá a sámánizmust vizsgáló V. M. Kulemzin (257–263) szerint az ősi szokások modern továbbélései a régi világnak, a szociális felépítés, az etnikai történelem rekonstrukciójához nyújtanak fontos forrásanyagot. Sz. Kononova (251–256) az osztják Ajpin és a vogul Sesztalov egy-egy korai művének nyelvi világát elemezve foglalkozik az obi-ugor szépirodalom fordításának jellegzetességeivel, problémáival. A. P. Zenyko (487–493) 1985 és 1996 között tett expedíciók anyagait felhasználva jellemzi az obi-ugorok vallásos elképzeléseit a lélekről. A hagyományos és ma is élő felfogás szerint a férfiaknak öt, a nőknek pedig négy lelkük van. Ez valójában a férfiakhoz, illetőleg nőkhöz kapcsolható mágikus számok „automatikus” alkalmazása, s bár Csernyecov még megpróbálta rekonstruálni e lelkeket, valójában régebben, és ma is csak két lelket tudtak/tudnak jellemezni a vogulok és az osztjákok. Ez pedig a szibériai népeknél, és a világ más archaikus népeinél is univerzálisnak tekinthető duális lélekkép (lásd vogul *лили*, osztják *лил*, keleti osztják *илес, итес*: 'levegő, lélek' és vogul, északi osztják *ис, ис-хор*, keleti osztják *ильсель*: 'árnyék, lélek'). N. V. Lukina (305–310) írásából megtudhatjuk, hogy az obi-ugor nyelvek területi tagozódása sokat kutatott, jól ismert területe az obi-ugrisztikának, ugyanez a néprajzi kutatásokra nem érvényes, mivel a vizsgálatok főképpen az északi területekre irányultak. Lukina tanulmánya a keleti-osztjákok anyagi kultúrájáról szól. V. A. Zah (479–

486) és A. Bagasev (41–47) írásai az ugorok eredetéről, illetőleg antropológiai jellemzőiről szólnak.

Több tanulmány az obi-ugor nyelvek egy-egy speciális kérdését elemzi, s ezek szerzői már jellemzően valamely európai kutatóhely avatott szakértői. P. Jääsalmi-Krüger (199–209) a berezovoi osztják nyelvjárásról ad áttekintést, V. Szolovar és Je. Ozelova (421–428) a Sur. és Kaz. osztják nyelvjárások réntartó szókincsét veszi számba, G. Sauer (387–390) pedig az osztják *köč* eredetét illetően kifejti, hogy bár a szó a DEWOS szerint feltehetőleg az orosz *хотя* átvétele, ezt az etimológiát Steinitz sem tekintette véglegesnek szótára kéziratoss megjegyzései alapján, s Sauer is valószínűnek tartja a *köč* obi-ugor eredetét, vö. vogul P *keš*... LO So *kos* 'obgleich, wenn auch, zwar'. T. Riese (361–367) a vogul *-l/-l* deminutív képző nyolc előfordulását veszi számba Szabó (NyK 34.) mindezidáig egyedüli, de napjainkra jócskán elavult vogul képzőmonográfiájában, s megállapítja, hogy ezek mind téves értelmezések, azaz az említett vogul képzőnek a finnugrisztika „lomtárában” a helye. Je. Szkribnyik (401–414) a vogul igenév- és igemódrendszeréről ad újszerű, és alapos képet, U-M. Kulonen (265–272) pedig a vogul ditranzitív szerkezeteket elemzi írásában. Ezek valójában a címzett („Adressat”) kiemelését szolgálják, s ily módon a passzív szerkezetekkel mutatnak hasonlóságot. A mondat tárgyának szerepébe kiemelt címzettek az esetek többségében személyek (gyakran 2. személyűek), élő kategóriák. A ditranzitív szerkezetekben nem kötelező sem az ágens, sem a címzett jelenléte, de a vogulban insztrumentálisszal kifejezett patiensnek minden esetben szerepelnie kell a kifejezésben. Ebből következően, ha egy szerkezet insztrumentális raggal ellátott patienst tartalmaz, a kontextusból „előkereshető” az ágens és a címzett is.

Természetesen a könyv többi írása is megérdemelné, hogy az ismertetésben szerepeljen, de talán ez a rövid áttekintés is érzékelteti, hogy Wolfgang Veenker szellemiségéhez méltó tanulmánykötettel gazdagodott az uráli nyelvtudomány.

Sipőcz Katalin

Arja Koskinen: Toiminnan välttämättömyys ja mahdollisuus. Pohjoissaamen modaalisten ilmausten semantiikkaa ja syntaksia

MSFOu 231. Helsinki 1998. 271o.

Ha számi (lapp) nyelvekről beszélünk, legalább hármat, de akár tízet is elkülöníthetünk nyelvészeti kritériumok alapján. Ezekről a nyelvekről az 1600-as évek elejétől készülnek lejegyzések, és jó egy évszázada, hogy szépszámban irodalmi alkotások is készülnek. A gazdag számi szóbeli hagyomány még ma is nagy hatással van az írott kultúrára, melynek meg kell vívnia önállósodásnak tipikus harcait. Ebben a folyamatban nagyon fontos szerepet kap egy viszonylag könnyen használható ortográfia meghonosítása, a nyelvek valamilyen fokú normalizálása, és a leíró grammatikák készítése. A XIX. század óta ezekre tudatosan irányulnak kutatói törekvések, valamint a számi közösségek tagjai között is magasfokú érdeklődés és igény létezik. Itt csak röviden utalok az 1978 óta használt egységes helyesírási rendszerre, a néhány átfogó lapp grammatikára (Klaus Peter Nickeltől norvégul, Pekka Sammallahtitól angolul, Ole-Henrik Maggától lappul). Arja Koskinen 1998-as könyve ebben a folyamatban fontos szerepet tölt be, és a főcím: A cselekvés szükségszerűsége és lehetősége, szimbólikus értelmével erre a tudatos folyamatra is utal.

Arja Koskinen alapos nyelvészeti munkája az északi számi nyelv modális szerkezeteit vizsgálja meg. Több szempontból is merész vállalkozással állunk itt szembe. Egyfelől magának az általános nyelvészetnek egy nehezebben körülírható területére landolunk, ahol elég sok még a tisztázni való. Másfelől a számi nyelv kevésbé feltérképezett részét jelentik a modális szerkezetek. A számiban ugyanakkor nem lehet a modalitást egy szóosztályhoz kötni. Szemben az angollal vagy a némettel, a számiban nem tudjuk annyira egyértelműen a modális segédigéket szintaktikai kritériumok alapján meghatározni. Ráadásul a modális jelentés reprezentánsainak köre kiterjed még módosító szavakra, módosító határozószavakra, módosító mondatrészekre is.

A könyv első, bevezető részében (Johdanto, Bevezető, 11–23) Arja Koskinen röviden szól a választott téma elméleti nehezségeiről, arról hogy, hogyan határolta be a vizsgált anyagot, valamint a választott nyelv jelenlegi társadalmi helyzetéről. Az elemzett korpusz nemcsak mennyiségileg hatalmas anyag, hanem szövegminősége szerint is széles skálát fog át. Időben 1850–1995 között Norvégia és Finnország területén született szóbeli hagyományt rögzítő dokumentumokról és újságokban megjelent cikkekről van szó. A második fejezetben, melynek címe a könyv főcímével megegyező (24–35), a modalitás témakörének olyan irányú elméleti kibontását találjuk, melyre a könyv későbbi gyakorlati részei támaszkodnak. Szer-

zónk a modális szerkezetek vizsgálatánál hangsúlyt fektet az episztemikus, deontikus és dinamikus minőségekre, valamint az alábbi három szerepkör egymás közötti és önmagán belüli elemeinek kapcsolatára (l. 30):

- a) a modális szerepek (aktív, passzív felek)
- b) a szemantikai szerepek (az argumentumok közötti ok okozati, akarati, kötelezettségi, lehetőség stb. viszonyok)
- c) és a szintaktikai szerepek (az argumentumok közötti szintaktikai viszonyok, igemódok, esetek, szórend, mondat típus stb. használata).

A második fejezet végén Koskinen összegzi elméleti következtetéseit, melyek alapján a korpuszban talált modális szerkezeteket elemzi. A passzív modalitású igéknél szükségyszerűséget és lehetőséget kifejező csoportokat különít el, az aktív modalitású igéknél pedig direktív, premisszív és dezideratív csoportokat.

A könyv harmadik fejezetével kezdetét veszi a gyakorlati anyag elemzésével foglalkozó, „lentől fölfelé haladó” rész, mely Koskinen művének legterjedelmesebb és legértékesebb része. A modális igék szócikkei a következőképpen épülnek fel: először a számi alak a mai ortográfia szerint, mellette a finnül és norvégul megadott jelentés Pekka Sammallahti 1989-es Saamelainen-suomalainen sanakirja valamint Konrad Nielsen – Asbjorn Nesheim Laapisk (samisk) ordbok I–V (1932–1962, II. kiad 1979) c. szótára szerint. A szócikk etimológiai vonatkozások elemzésével folytatódik, ahol szerzőnk ennek a kutatásterületnek az eddigi eredményeit mutatja be. Az etimológiai rész után példamondatok következnek, melyek a jelentésváltozatok, a különböző szintaktikai környezetek szemléltetésére hivatottak. A szemantikai és szintaktikai leírások nagyon alapos elemzését nyújtják az eddig kevésbé vizsgált modális igéknek. A szócikkeket az elemzett példamondatok alapján levonható területi, időbeli és szövegtípus szerinti következtetések zárják, ahol számos új adattal lep meg minket a szerző, melyekkel számi vonalon Ole-Henrik Magga, Hans-Hermann Bartens és Mikko Korhonen eredményeit mélyíti el és bővíti tovább.

A harmadik fejezet (Kohdelähtöiset modaaliverbit, A céleredetű modális igék, Halliday angol terminológiája alapján fordítva: A passzív modális igék, 38–133) első részében a *galgat*, *fertet*, *dárbbasit*, *saddat*, *berret*, *gártat*, *seahtit* szükségyszerűséget kifejező modális igék elemzésére kerül sor, második részében pedig a *sáhttit*, *beassat*, *máhttit*, *nagodit*, *duostat*, *veadjit*, *geargat*, *gierdat*, *vissat*, *birget*, *astat*, *bastit*, *gillát*, *bállet*, *ceavzit*, *goastat*, *gillet*, *buktit*, *ollet*, *nákcet*, *suitit*, *bihtit*, *heivet*, *rásket*, *cáhkát*, *arvat*, *diehtit*, *bivvat*, *ollit*, *joavdat*, *soahpat* lehetőséget kifejező modális igékre. A fejezet legterjedelmesebb és legrészletesebb szócikke a csoport leggyakrabban előforduló *galgat* modális igéé. Koskinen megemlíti még tizenhét igét, melyek modális jelentéssel előfordultak: *dádjadit*, *dáidit*, *eannehit*, *gárrut*, *gearrganit*, *goastadit*, *háhppehit*, *heivehit*, *julggadit*, *juollut*, *mássat*, *olahit*, *oskkildit*, *roahkadit*, *stándet*, *siehttat*, *staddat*, de ritkaságukra hivatkozva (kevesebb mint öt előfordulás a korpuszban) már nem elemzi.

A negyedik kis fejezetben (Kohde- ja lähdelähtöinen „oazzut”, Az aktív és passzív modalitású *oazzut*, 134–142) egy többfunkcióval rendelkező modális ige vizsgálatára kerül sor. Az ötödik fejezetet a két nominális argumentummal bíró modális szerkezetekben megjelenő modális igék szócikkei alkotják (Lähdelähtöiset modaaliverbit, Kiinduló eredetű, azaz aktív modális igék, 143–183). Koskinen beépíti Raija Bartens e téren elért eredményeit is (Inarilapin, merilapin ja luulajanlapin kaasussyntaksi, 1972). E fejezet modális igéi szemantikai kritériumok alapján három csoportra oszlanak: direktív (*gohccut, gáibidit, mearridit, bidjat, bágget, ávzzuhit, geatnegahttit*), premiszív (*luoittit, diktit, gielldit, suovvat, addit*) és dezideratív modális igékre (*áigut, háliidit, dáhttut, sihtat*). A modális igéket elemző fejezetek mindegyike statisztikai összeggessel zárul, melyben az olvasó pontos kimutatást kap a modális igék csoportjukon belüli gyakoriságáról, arról, hogy mekkora eltérés található a norvég és finn korpusz között, használatuknak vannak-e diakrónikus eltérései, valamint hogy a különböző szövegtípusok között van-e eltérés a modális igék gyakorisága szerint.

A hatodik fejezetben a szerző a modális jelentés más reprezentánsainak bemutatásával foglalkozik (Muu modaalinen leksikko, Egyéb modális szótár, 194–216). Első csoportjukat a szükségyszerűséget kifejező szerkezetek alkotják, melyek két részből tevődnek össze: létige (*leat*) + modális főnév (*miella, hállu, bággu, dárbu, getnegasvuohta, áigi*), / modális melléknév (*veadjemeahttun, vealtmeahttun*), / modális határozószó (*vealttakeahttá*).

Modális jelentéssel való előfordulásuk ritkasága miatt nem kerül sor néhány főnévi (*lea gáibádus, lea gohcun/gohccumus, lea mearrádus, lea mearri, lea áigumus, lea háliidus*) és a melléknévi szerkezet (*lea buorre, lea geatnegas, lea heivvolas, lea lobiheapmi, lea matoheapmi*), valamint az *anne* + egyes sz. III sz. ige, *bákkus, hálus, mielas, vealtameahttumit* elemek elemzésére.

A hatodik fejezet második csoportját a lehetőséget kifejező *leat* + főnév (*vuoigatvuohta, lohpi, vejolasvuohta, dilálasvuohta*) vagy melléknév (*vejolas, mátolas, lobálas*) modális szerkezetek alkotják. A fejezetet záró statisztikai összegzés a modális igék statisztikai összefoglalójához hasonlóan épül föl.

A hetedik fejezet a modális szerkezetek sajátos morfológiai és szintaktikai jegyeit vizsgálja (Morfologiset ja syntaktiset ilmaisekineot, Morfológiai és szintaktikai jegyek, 200–216). Itt nemcsak az igemódok (felszólító a deontikus modalitáshoz, potenciális és feltételes mód az episztemikus modalitáshoz), hanem bizonyos képzők elemzésére is sor kerül, mint például a *-hV-/-(a)httV-* deverbális kauzatív képzőre, mellyel tranzitív igét képzünk, az *-(a)htti* és a *-meahttun* deverbális melléknévképzőkre. A szintaktikai eszközökkel megvalósuló modális szerkezeteket Arja Koskinen öt csoportra osztja. Az első csoportba a *leat* habeo ige + főnévi igeneves szerkezetek tartóznak, melyen belül két szerkezet típus határozható el: a) *mus_{K-Advl} lea viezzat_S cázi_{P-O}* 'be kell hoznom a vizet' b) *mus_{K-Advl} lea cáhci_{P-S} viezzat_{Advl}* 'nekem vizet kell behoznom'. A második csoportba a *leat* ige +

actio locativus szerkezetek, a harmadikba *ii leat eará go* + infinitív szerkezetek, a negyedikbe *lea* + actio essivus, az ötödikbe *lea* + igei genitív összetételek taroznak.

Arja Koskinen tanulmánykötetének záróegysége két különböző szempontból összegez. A nyolcadik fejezet a számi modális szerkezetek norvég és finn nyelvi hatásait vizsgálja meg morfológiai, szemantikai, etimológiai és szintaktikai téren (Modaalisuus ja kielikontaktit, Modalitás és nyelvi kapcsolatok, 216–232). A kilencedik fejezet szintén nyelvtörténeti vátozásokra figyel, ám itt a modális igék és szerkezetek kialakulása kerül a középpontba (Ei-modaaalisesta modaaliseksi, Nem modálisból modálisba, 233–247). A könyvet a modális szerkezetek gyakoriságát mutató táblázatok és a bibliográfia zárják. Egy igazán rövid angol nyelvű rezümét nem a könyv végén, hanem a negyedik oldalon találunk, melyet a mottó, az előszó és a tartalomjegyzék követ.

Arja Koskinen az északi számi nyelv modális szerkezeteit a korpuszban való előfordulásuk alapján elemezte. Bár az áttekintett példaanyag elég nagy terjedelmű ahhoz, hogy elemzésükkel a modális jelentés reprezentánsairól átfogó képet kapjunk, nem kapunk arra vonatkozóan tájékoztatást, hogy az illető elemről a korpusz példái kimerítő anyagot szolgáltatott-e, vagy még előfordulhat egyéb morfo-szintaktikai konstelációban is. Ritkán előfordul az is, hogy a modális értelmezés nem meggyőző mint például a *ceavzit* ige a (22d), (22e) mondatokban, a *cahkat* ige a (32d) mondatban. Valószínű, a kissé szélesebb szöveggörnyezet ismerete egyértelműbbé tenné a szerző döntését, amire ezen kereteken belül nincs lehetőség. Olykor keveredik az ige és a modális ige terminusok használata, és a bibliográfiában bizonyos csoportok modális igéi címszóként szerepelnek, más csoportoké pedig nem.

Ez az elméletileg jól megalapozott munka a számi modális szerkezetek finn és norvég nyelvi hatásairól is tájékoztat. A számi nyelvet ugyanakkor orosz és svéd nyelvi hatás is érintette, érdekes lenne tudni, hatottak-e ezek is a modális szerkezetekre? A Klaus Peter Nickel *Samisk Grammatikk* (1990) című nyelvtanában a modális igék listáján szerepel a *soaitit*, amelyet Koskinen könyvében nem találunk. Véletlen lenne? Szerzőnk néha érinti a modális szerkezetek pragmatikai oldalát is, de könyvében következetesen a szemantikai és szintaktikai aspektusokat bontja ki. Természetesen a pragmatikai kérdések megvilágítása szemantikai és szintaktikai következményeket is vonna maga után, és ez jóval megnövelte volna a könyv terjedelmét. Vagy talán e munka folytatásaként várhatjuk Arja Koskinentől?

Végül, hadd említsük meg, hogy Arja Koskinen alapos munkája nemcsak az általános nyelvészek és a számi nyelv kutatóinak körében kelthet nagyobb visszhangot, hanem a számit tanulók és tanítók körében is. Csak ezen utóbbiak össze ne zavarodjanak ilyen sokirányú, alapos kibontás láttán!

Varga Judit – Saarinen Sirkka: Veikö kissa kielen? Finn-magyar frazeológiai szótár

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Piliscsaba 2000. 347 o.

Jogos igényt elégit ki Varga Judit és Sirkka Saarinen frazeológiai szótára: a két középszótár, Papp István Finn–magyar szótára (1962) és Papp István – Jakab László Magyar–finn szótára (1985) sem koruknál, sem jellegükénél fogva nem alkalmasak arra, hogy tükrözzék a mai finn nyelv szókapcsolatainak minden árnyalatát. A finn nyelv oktatásának és kutatásának magyarországi hagyományai viszont arra köteleznek, hogy a lexikológia-lexikográfia terén is történjék előrelépés.

A könyv szerzői régi kollégák: Varga Judit a kilencvenes évek elején a Turku Egyetem finnugor tanszékén dolgozott magyar lektorként, ott ismerkedett meg Sirkka Saarinnel, a tanszék jelenlegi professzorával. A munkamegosztás szerint a frázisokat a szerzőpáros magyar tagja gyűjtötte. Sirkka Saarinen a kész anyag értelmezésében és válogatásában segített, s a szókapcsolatok helyes nyelvtani megformálását ellenőrizte. A gyűjtés fő forrása az egyik legújabb háromkötetes finn értelmező szótár (Suomen kielen perussanakirja. Helsinki. 1990, 1992, 1994) volt, de több kifejezés az írott és elektronikus sajtó nyelvéből és a beszélt nyelvből került a szótárba. Az alapos, a nyelv minden stílusrétegére kiterjedő gyűjtőmunka eredményeképpen gazdag, sokoldalú, a finnek nyelvi leleményességéről tanúskodó s a mai nyelvállapotot tükröző munka született, melyet nyelvész és nyelvtanuló egyaránt haszonnal forgathat.

Ha valaki frazeológiai szótár szerkesztésébe fog, még a munka kezdete előtt több kérdést kell eldöntenie. Meg kell határoznia a szótárhasználók körét, a szerkesztési elveket, s el kell döntenie, hogy mit tart frázisnak. A szótár szerkesztése során pedig újra és újra választania kell, mit vegyen be az anyagába és mit hagyjon ki, ha meg akar maradni a tervezett keretek között. Az alábbiakban e négy szempontot szem előtt tartva ismertetem a művet.

Kinek készült ez a szótár? Azoknak a magyar anyanyelvűeknek, vagy magyarul jól tudóknak, akik már bizonyos fokra eljutottak a finn nyelv tanulásában, de fejleszteni akarják tudásukat. Fordítóknak, nyelvészeknek, akik a meglévő középszótárakban nem találják meg minden kifejezés megfelelőjét. Teljesen kezdők nem tudják használni a szótárat, mert a szó szerinti jelentés a legtöbb esetben hiányzik. Magyarul tanuló finnek is csak korlátozottan tudják használni a szótárat, mivel a sok megadott jelentés közül anyanyelvi kompetencia híján

nehéz kiválasztani a legmegfelelőbbet. Amit a finn egyszerűen úgy mond, hogy *lyödä kirveensä kiveen* <kőbe vágja a fejszójét>¹ azt a szótár szerint magyarul a következőképpen lehet mondani: 'vki nagyot téved, vki alaposan melléfog, vki nagy hibát/szarvashibát követ el; vkinek a próbálkozása nem sikerül/eredménytelen marad; vki hoppon marad'. A beszédhelyzettől függ, hogy mi a pontos fordítás.

A szerkesztési elvek lényegéből következően a szótárban a kifejezések nagy része két helyen szerepel. A szerkezetek megjelennek egyrészt a szókapcsolat első tagja szerinti ábécérendben, másrészt az alatt a szó alatt, mely a szókapcsolat legfontosabb tagjának ítéltetik, s itt szerepel a magyar fordítás is. A könyv címe például, a *Veikö kissa kielen?* két helyen szerepel: a *viedä* 'visz' ige alatt, de itt csak utalást találunk, hogy a megfejtést a *kieli* 'nyelv' szónál kell keresni. A megfejtés pedig: [tréf, a hallgatás okát tudakolva] Leharaptad a nyelved? Ha valaki kíváncsi a szó szerinti jelentésre, megtalálja a szótárban a harmadik szót is, s ebből összerakhatja magának: <Elvitte a cica a nyelved?>

Hosszabb közmondásokban előfordulnak olyan szavak, melyek nem szerepelnek külön szócikként. Ezek jelentését más szótárakból kell kideríteni. Például a *Tyynessä vedessä isot kalat kutevat* közmondás szó szerinti fordítása nem található meg ebben a szótárban, csak magyarázata a *kala* szó alatt: lehet, hogy a csendesnek/mulyának/gyámoltalannak tűnő ember a megfelelő az adott feladatra [vö. Lassú víz partot mos [km], Alamuszi macska nagyot ugrik [km]]. A közmondás öt szava közül az utolsó (*kutea* 'ívik') nem szerepel külön a szótárban, így a szótárforgató nem feltétlenül érti az eredeti jelentést: <csendes vízben ívnek a nagy halak>.

Abban az esetben, ha a szó szerinti jelentés nem egyezik meg a magyarban az idiomatikus jelentéssel, a szótár csak az utóbbit adja meg, pedig a finn természetben és életmódban gyökerező szólások, közmondások több magyarázatot igényelnének. Akinek kicsi a szókinése, nem biztos, hogy megérti, mit jelent a *Parempi reppu reessä kuin ystävä matkan varrella* <jobb a hátizsák a szánon, mint a barát útközben> közmondás, mert a szótárban csak a magyar megfelelője áll: Segíts magadon, az Isten is megsegít. A finnek évszázados történelmi tapasztalata fogalmazódik meg a 'kutyából nem lesz szalonna' jelentésű közmondásban, mely így hangzik: *ryssä on ryssä, vaikka voissa paistaisi*. A szótárban a mondás eleje le van fordítva (az orosz mindig orosz marad), de a vége nincs: <még ha vajban sütöd is meg>.

Az a szerkesztési elv, mely a szókapcsolatokat első tagjuk alapján állítja ábécérendbe, sokféle vizsgálatot tesz lehetővé. Szépen összegyűjtve, szinte tálcán kínálják magukat pl. a különböző igés kifejezések. Mivel a finn SVO nyelv, a bővítmény az ige után áll, így az igés szerkezetek többségében az ún. üres jelen-

¹ Saját, szó szerinti fordításaimat <> jelek között közlöm (CsM).

tésű ige áll az élen, pl. *ottaa huomioon* 'figyelembe vesz', s a szókapcsolat jelentést hordozó eleme csak utána következik. Egymás mellé kerülnek így az azonos igékkel alkotott kifejezések, akár többtucatnyi is összegyűlik belőlük (zárójelben a szókapcsolatok száma), pl.: *antaa* 'ad' (74), *saa* 'kap' (129), *mennä* 'megy' (180), *ottaa* 'vesz' (106), *tehdä* 'csinál' (109), *panna* 'tesz, helyez' (136) stb. Természetesen a pálmát a létige viszi el 694 szókapcsolattal, de tanulságos az *ei* tagadó igés kifejezések vizsgálata is (202 db), melyből kiderül, hogy legtöbbjüket nem lehet a tagadószó elhagyásával állítóvá átalakítani.

A harmadik, nehezen megválaszolható kérdés: mi a frázis? A szűken vett idiomatikus kifejezéseken kívül mely szókapcsolatok kerüljenek a szótárba, és melyek maradjanak ki?

Az anyag körülhatárolása meglátásom szerint azzal kezdődött, hogy a szerzők kizárták a gyűjtőkörből a monofrazémákat, azaz az egy szóból álló idiomatikus összetételeket. Nem szerepel például a *takinkäüntäjä* 'köpnyegforgató', csak az összetétel alapjául szolgáló szókapcsolat, *käüntää takkinsa* <megfordítja a kabátját> 'megváltoztatja a véleményét'. E szerint az elv szerint ahhoz, hogy frazeológiai egységről lehessen beszélni, legalább két szóra van szükség. A *pässinpää* szó jelentése pl. a szótár szerint 'a kos feje', s idiomatikus jelentését csak a *Senkin pässinpää* 'Tökfej!' felkiáltásban kapja meg. Előfordul viszont, hogy a finn szókapcsolat magyar fordítása monofrazéma: *Juudaksen suudelma* 'júdáscsók'. S ez a magyarázata, hogy miért keresünk hiába olyan kifejezéseket, melyeket idevalónak vélnénk. Megkérdeshetnénk, hogy ha a szótárszerkesztő fölvette a *Jaakobin paini/jaakopinpaini* 'Jákob birkózása', 'nagy lelki küzdelem' kifejezést, miért hagyta ki a *jobinposti* <Jób postája>, 'rossz hír' kifejezést. Ha szerepel a *Ruususen uni* 'Csipkerózsika álma', akkor miért maradt ki a *Tuhkimotarina* 'Hamupipóketörténet'. Azért, mert a kihagyott kifejezések monofrazémák.

Egyébként – a nyelvtanulók igényeit figyelembe véve – a szótárszerkesztők tágan értelmezik a frazeológiai egységek fogalmát. Nemcsak idiomatikus kifejezéseket, szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat szerepeltetnek (ez utóbbiak válogatása valószínűleg szintén sok fejtörést okozott), hanem nem-idiomatikus állandósult szókapcsolatokat, udvariassági, köszönő formulákat, közhelyeket is felvettek szótárukba, bár itt is válogatni kényszerültek. Az egyszerű köszönéseket kihagyták, de a keresettebbeket, választékosabbakat felvették, pl.: *Tervetuloa matalaan majaani* 'Isten hozott/hozta szerény hajlékunkba' (szerintem: hajlékunkban; Cs. M.), *Mitäs isäntä?* [tréfás köszöntés férfinak] <Mi van, gazda?> Ezt a sort növelik az udvariassági kifejezések, pl.: *ilo on kokonaan minun puolellani* 'részemről a szerencse' <az öröm teljesen az én oldalamon van>, *Käykää sisään!* 'Fáradjon/Fáradjanak be/beljebb!' Szintén szerepelnek olyan közhelyek, melyek nem sok információt hordoznak, de kitöltik a beszédközi szüneteket, mint a *maallistahan tämä elämä on* 'ilyen az élet', vagy a

sellaista sattuu paremmisakin perheissä 'a legjobb családban is előfordul'. Bőségesen található a szótárban indulatszóval helyettesíthető, vagy gyakran indulatszót is tartalmazó frazéma, mint pl. *Voihan nenä* 'Mi a csuda!' *Pus kii!* [a kutyának adott parancs] 'Fogd meg!' A partikulák is akkor kapnak helyet a szótárban, ha több szóból állnak, pl. *niin sanoakseni* 'úgymond', *niin sanottu* 'úgynevezett'.

A szótárban ránézésre is sokkal több az igés szerkezet, mint a főnévi alaptagú, azaz jelzős. Azért ilyen is akad: *katkera kalkki* 'keserű pohár', *kalpea muisto* 'halvány/homályos emlék', *leveämpi leipä* 'jobb megélhetés' <szélesebb kenyér>.

Nagy csoportot képeznek azok a szókapcsolatok, melyek, remélem, csak a passzív szókincsét gyarapítják majd az olvasónak: a durva, trágár kifejezések és káromkodások tömegéről van szó. Úgy látszik, a nyelv használója igen leleményes akkor, amikor sértegetni akar valakit. A szótárszerkesztő természetesen nem lehet finnyás, leltárba kell vennie minden kifejezést.

Az alkohollal kapcsolatban nálunk is sok képes kifejezés születik, de a finnek ebben talán felülmúlnak bennünket. Talán azért, mert az italozás sokáig tabu volt Finnországban, s máig sem illik kimondani, hogy valaki iszik, inkább tanácsot kér (*ottaa yhdet neuvoa-antavat*), begörbíti a karját (*koukistaa kättä*), lefekvés előtt pedig hálósipkát húz (*ottaa yömyssy*), iszik egy csészével (*ottaa kuppi*), s ha még egy pohárral iszik, azt a másik lábára veszi (*ottaa toisellekin jalalle*).

A Kalevala földjén sok frazeológiai egység az alliteráció kényszerítő ereje alatt kapcsolódott össze, pl.: *olla kantona kaskessa* 'útjában áll valakinek', <fatónk az erdőirtáson>, *ihmisten ilmoilla* 'emberek között', *päivät pitkät/pääskytysten* 'nap-hosszat', *panna hihat heilumaan* <lengetni kezdi az ingujját>, 'gyorsan nekilát vminek', *hiipivä hulluus* <settenkedő örültség>, 'lassan/észrevétlenül kialakuló örültség', *peukalo keskellä kämmentä* <a hüvelykujja a tenyere közepén van>, 'nincs kézügyessége' stb. Biztosan más alakú lenne a *kauhistuksen kanahäkki!* <ó, borzadály tyúkketrece> tréfás felkiáltás is, ha nem a betűrim kapcsolná össze a két szót. Nem csoda, hogy az azonos hanggal kezdődő szókapcsolatok vizsgálata a finn frazeológiakuatás középpontjában van, s Lauri Hakulinen klasszikus történeti és leíró nyelvtanában (Suomen kielen rakenne ja kehitys. Negyedik javított és bővített kiadás, Helsinki. 1979.) is csak ezek szerepelnek a frazeológia címszó alatt.

A szótár egyébként valóságos kincseshányául szolgálhat a finn–magyar kontrasztív nyelvtan kutatójának, s általában a frazeológiakutatónak. Többek között a birtokos személyjeles kifejezések vizsgálata hozhat új eredményeket, mivel ilyenek az indoeurópai nyelvekben nincsenek, de használatuk a magyarban és a finnben sem egyezik meg teljesen.

A finn szólások egy része szó szerint és idiomatikus jelentésében is meg egyezik a magyar megfelelővel. Különösen az ún. szomatikus kifejezések, a testrésznevekkel alkotott szókapcsolatok érthetők minden külön magyarázat nélkül. Mint minden nyelvben, a finnben is gyakoriak ezek az idiómák, a szótárban is

nagy csoportot képviselnek. A *käsi* 'kéz' szóhoz 61 kifejezés tartozik, a fejhez (*pää*) 53, a lábhoz (*jalka*) 31, a szívhez (*sydän*) 39, a szemhez (*silmä*) 70. Nem kell senkinek sem magyarázni, hogy mi az *astua jonkun liikavarpailla* 'valakinek a tyúkszemére lép' kifejezés metaforikus jelentése. Hasonlóképpen az állam és a társadalmi berendezkedés hasonlóságából következően tudja mind a finn, mind a magyar, hogy hol van az, aki *joutui kaltarien taaks* 'rács mögé került'. Közös európai hagyományaink alapján tudjuk, miről van szó, amikor irgalmas samaritánusról (*laupias samarialainen*), örök városról (*ikuinen kaupunki*), hidegháborúról (*kylmä sota*) vagy molotovkoktélról (*Molotovin cocktail*) van szó. A finn történelem, kultúra, földrajz ismerete nélkül viszont nem tudjuk, mi az Esko Kézjegye (*Eskon puumerkki*): oda nem illő, pusztán hiúságból elkövetett cselekedet, Aleksis Kivi egyik műve alapján; hogy a porvooi mértékkel (*Porvoon mitalla*) azt jelenti, hogy bőségesen, és az öböl túlpartján (*lahden takana*) kifejezés Svédországra vonatkozik.

A szótárát tanulmányozva esetenként vitatkozni támadt kedvem a frázisok műfaji besorolásával kapcsolatban is. A *Tehdä kärpäsestä härkänen* 'A bolhából is elefántot csinál' <légyből ökröt csinál>, szerintem nem közmondás, hanem szólás, hiszen hiányzik belőle az alany.

Némi következtelenséget látok a bibliai eredetű közmondások megjelölésében is. A *Joka miekkaan tarttuu, se miekkaan hukkuu* 'Aki kardot húz (szerintem: fog CsM), kard által vész el' mellett szerepel az [ÚT] jel, azaz, hogy az Újtestamentumból való, de az *ei kukaan ole profeetta omassa maassaan* 'senki sem lehet próféta a saját hazájában' mellett nem, pedig az is megtalálható az Újszövetségben (Lukács 4,24). A *Sana tuli lihaksi* mellett szerepel az [ÚT] jelzés, de a helyes fordítás szerintem nem 'Az Ige megtestesült', hanem az a forma, mely a Károlyi fordítás alapján gyökerezett meg a magyar kultúrában: Az Ige testté lett. Meg lehet kérdezni, hogy ennek a kifejezésnek miért a *liha* 'hús' szó a legfontosabb tagja (ott szerepel a fordítás), miért nem a *sana* 'szó, ige'.

A recenzens könnyen abba a hibába esik, hogy a saját szótárát keresi az ismertető műben, pedig a frazeológiai egységek nehezen körülhatárolható voltából és az anyag gazdagságából következik, hogy ahány szerkesztő, annyi szótár. A negyedik kérdés – a válogatás dilemmája – valószínűleg a szerkesztés során végig jelen volt. A hatalmas anyagot meg kellett rostálni. Minden szókapcsolat és minden árnyalat nem kerülhetett bele a kötetbe, csak annyi, amennyi lazán szedve alig 350 oldalon elfér. Biztosak lehetünk abban, hogy Varga Judit és Sirkka Saarinen alaposan mérlegelték döntéseiket, s tudják, miért ezeket a kifejezéseket válogatták ki, és miért éppen ilyen formában adták ki.

A könyv a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának kiadványa, s mint ilyen, az ország legfiatalabb finnugor tanszékének munkáját dicséri. Talán a kiadványszerkesztési tapasztalat hiánya az oka annak, hogy a kötet formátuma nem szótárszerű (A4-es méretű lapok puha kötésben), ezért

nehezen lapozható, s a könyv a polcon sem akar megállni. E szerkesztői rutin hiányának számlájára írhatók a bevezető fejezetekben feltűnő sajtóhibák is. Egy későbbi kiadás megérdemelné a keménykötést.

Ki tud ma Magyarországon a legtöbbet a finn frazeológiáról? Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy e szótár összeállítója, Varga Judit. Reméljük, hogy vizsgálódásai nem maradtak abba a szótár megjelenésével, és megfigyeléseit tudományos közlemények formájában is megfogalmazza. A továbbfejlesztés másik szükséges és lehetséges iránya egy újabb, bővebb, modernebb finn–magyar szótár, melyhez az imént bemutatott könyv jó alapul szolgál.

Csepregi Márta

Raija Bartens: *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*

MSFOu 238. Helsinki 2000. 372 o.

Raija Bartens *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys* című műve leíró és történeti-összehasonlító szempontokat érvényesítő nyelvtan. Ennek a kettős aspektusú tárgyalásmódnak a finn finnugrisztikában régi hagyománya van. E tekintetben példaként szolgálhat(ott) Lauri Hakulinen *Suomen kielen rakenne ja kehitys* című könyve: első kiadása 1941-ben (I. rész) és 1946-ban (II. rész), a negyedik kiadása 1979-ben jelent meg. Raija Bartens jelen könyve – amint az előszóból megtudjuk – a szerző egyetemi előadásaiból nőtt ki. A bevezető fejezetek után (*Permiläisten kielten historiasta/A permi nyelvek történetéből* 9–22, *Permiläisten kielten nykyltilasta/A permi nyelvek mai helyzete* 23–32) a mű tulajdonképpen két fő részre tagolódik: *Permiläisten kielten äänneoppi/A permi nyelvek hangtana* (33–65); *Permiläisten kielten muoto- ja lauseoppi/A permi nyelvek alak- és mondattana* (66–348). A permi nyelvterületről és annak izoglosszáiról szóló rövid fejezet (*Permiläinen kielialue ja sitä jakavat isoglossit* 349–355) és az irodalomjegyzék (356–372) zárja a könyvet.

Raija Bartens emeritus professzor a finn-permi nyelvek és az általános finnugor nyelvészet kutatója különösen kimagasló eredményeket ért el a szintaxis kutatásában. Itt ismertetendő munkája minden bizonnyal a permi nyelvészet alapvető kézikönyve lesz. Az alábbiakban – anélkül, hogy e

kiváló szintézis értékét csorbítani akarnám – kritikai megjegyzéseket fűzök egyes megállapításaihoz, amelyek nézetem szerint tévesek, avagy más magyarázati lehetőséget is megengednek.

9. l.: Az *ud-murt* 'votják; Wotjake' népnév eredetére vonatkozóan Belych és Napoľskich (1994: 278–288) etimológiáját fogadja el. A két szerző szerint az *ud* iráni jövevényszó (**anta*) volna, amelynek az eredeti jelentése 'vminek a széle, határterület' lett volna: tehát 'a szélen, a határon lakó nép', szemantikai szempontból vö. Украина 'Ukrajna' (= украй 'am Rande, an der Kuste', украйной 'am Rande befindlich'). Jelentestaniilag egy ilyen magyarázat valóban szóba jöhet; a bökkenő csupán az, hogy ilyen szó a votjában nem létezik. Úgy tűnik, Raija Bartensnak nincs tudomása az *ud-murt* népnévről írott etimológiámról (CIFU I: 102–104). Az összetétel eredeti jelentése 'réti, mezei ember; Wiesen-, Feldmensch' lehetett. Az *ud* < **od* 'rét, mező' jelentése a mai jelentések alapján jó okkal feltehető: zürj. *od* 'весенняя зелень на лугах'; votj. *ud* 'всходы, росток, пассада'. Ezt a magyarázatot egyes kutatók elfogadták, mások viszont kételyüknek adtak hangot (erre vonatkozóan Rédei 1992–1993b: 132). A kételkedést magam is indokoltan tartottam, mivel „a bizonyításba bevont szavak 'rét, mező; Wiese, Feld' jelentése jó okkal feltehető” (i. h.), de adatokkal nem volt igazolható. A G. Ivanov azonban „Удмурты–луговые люди (к этимологии этнонима)” című dolgozatában (1991: 188–192) 16. századi történeti adatokkal dokumentálta a votjákok, illetőleg a votjakság egy csoportjának 'люговые люди; réti emberek' elnevezését. Cikkemet, amelyben Ivanov adatait ismertetem, e szavakkal zárom: „Remélem, hogy Ivanov dokumentációjának az ismertetésével sikerül e népnév eredete körüli kételyeket eloszlatnunk” (i. h. 133). Ma sem mondhatok mást.

A zürjének önelnevezése *komi*. Erről Bartens (9–10) úgy nyilatkozik, hogy eredeti jelentése 'ihminen; ember' volt, szóvégi *i*-je pedig megőrzött végmagánhangzó. Nos, a feltett 'ember' jelentés nem biztos (l. UEW 168, 229), az *i* viszont denominális képző (affektív árnyalatú kicsinyítő képző?) lehet. A *komi* népnévvel esetleg összefüggő *kom*: V Pecs. *kom-mu* 'die Gegend von čerdyn, das obere Kama-Gebiet' földrajzi név és a zürjének votják neve (Wied.: *kum*: *sara-kum*) nem tartalmaz szóvégi magánhangzót. Az őpermi **i*/*i* (< előpermi **a*/*ä*, **e*, esetleg **i*) a zürjében csak mássalhangzó-torlódás után maradhatott meg.

A szerző rövid, de irodalmi hivatkozásokkal kellőképpen felszerelt, tájékoztató áttekintést nyújt a permi nyelveket ért idegen nyelvi hatásokról (ősiráni, középíráni, bolgár-török, balti-finn, orosz), továbbá a cseremis nyelv votják, valamint az obi-ugor nyelvek zürjén jövevényszavairól (10–22).

A hangtörténeti fejezetben (Permiláisten kielten äänneoppi) Raija Bartens először a mássalhangzók történetét tárgyalja a finnugor állapottól lényegesen nem különböző finn-permi alapnyelvtől az őpermiig terjedő időszakban. A bevezető részben megtudjuk, hogy korpusza alapjául Juha Janhunen (1981: 219–

274) 140 szavas és Pekka Sammallahti (1988: 536–541) 120 szavas, tehát meglehetősen szűkre méretezett szólistája szolgált. A két szólista nyilván nem lett volna elegendő arra, hogy választ adjon az őspermi mássalhangzó-rendszer minden lényeges kérdésére. Ezenkívül kutatásaihoz tekintettel volt T. E. Uotila (1933) mássalhangzókról szóló klasszikus monográfiájára is. A szóeleji zöngés mássalhangzók keletkezésében szerepe lehetett a sandhi-jelenségnek is (Rédei: 1974: 307–312, 1988: 353–354).¹

A magánhangzókról szóló rész (55–63) meglehetősen vázlatos. Nem volt szerencsés döntés, hogy Bartens Sammallahti (1988) felette kérdéses – teljes és redukált magánhangzókkal operáló – őspermi magánhangzó-rendszerét fogadta el. Ez az oppozíció a korábbi négy nyílásfokú rendszer (E. Itkonen – Lytkin – Harms – Rédei) helyettesítésére, ill. felváltására született meg. Sammallahti szerint a teljes-redukált magánhangzó-rendszer az előpermi kor végén jöhetett létre, mely rendszer az őspermi kor végére ismét eltűnt. Ezt a hipotetikus folyamatot – amelyet Raija Bartens is elfogad – Sammallahti nem tudja bizonyítani, ennél fogva nem alkalmas a permi magánhangzó-viszonyok tisztázására. Sammallahti teóriáját helyszűke miatt itt nem óhajtom cáfolni, helyette inkább röviden felvázolom a vokalizmuskutatás főbb irányait.

A Janhunenen és Sammallahti által rekonstruált uráli magánhangzó-rendszer gyökeresen eltér az Erkki Itkonen nevével fémjelzett és elsősorban magyar kutatók által (Bereczki, Décsy, Honti, Rédei) továbbfejlesztett vokalizmuselmélettől. Igaz, hogy ez utóbbi magánhangzó-rendszer a FP alapnyelvre rekonstruálható rendszerrel mutat nagyfokú egyezést. Ezzel szemben Janhunenen és Sammallahti első szótagi uráli vokalizmusa erősen az ősszamojéd viszonyokat tükrözi. Ha meggondoljuk, hogy a szamojédban a finnugor nyelvektől (főleg a FP ágtól) eltérően mélyreható innovációk történtek a hangtan és alaktan területén (vö. Salminen 1997: 224), akkor valószínűbbnek tartható, hogy nem a szamojéd ág, hanem a finnugor (esetleg a finn-permi) őrizi a vokalizmus tekintetében az archaikusabb állapotot. Mindez azonban a jövő kutatási feladata (vö. Honti 2001: 120).

A könyv legnagyobb fejezete (Permiläisten kielten muoto- ja lauseoppi 66–348) az alaktan és mondattan problémáinak van szentelve. A két nyelvi síkot általában külön szokták választani, de védhető ez a tárgyalásmód is. Így a szófaji kategóriák, az alaktani formák (morfémák, allomorfolk, paradigmák) és szintaktikai alkalmazásuk együtt kerül bemutatásra. Ez az eljárás világosabb áttekintést biztosít, és nem kell a szerzőnek állandó ismétlésekbe bocsátkoznia. Persze ezen

¹ Bartens (35) Janhunenenra való hivatkozással (241) lehetségesnek tartja a PU **tulka* 'Feder, Flügel' (m. *toll*, lp. *dol'ge* stb.) és a FP **tule* 'Wind' (finn *tuuli* stb.) szavak etimológiai összefüggését (Janhunennál **tuxli*, ill. **tüli*). A „Semantisia paralleleja löytyy” [Szemantikai párhuzamok találhatóak] mondattal bizonyítás nélkül nem tudok mit kezdeni. Mire gondolhatt Janhunenen és őt követve Bartens? A toll a szélben szállong, repdes?

az összefoglaló fejezeten belül külön alfejezet (Lauseopin ydinkysymykset 329–348) szól a mondatban központi kérdéseiről.

Raija Bartens (69–71) különösnek tartja, hogy a második szótagi *e* (egykes finn kutatók szerint *i*) jobban megőrződött volna (névszók *j*-s töveként: *kil*, *kilj*- 'nyelv', *pon*, *ponj*- 'kutya'), mint az alsó nyelvválású *a/ä* (l. még 62). Ebben én semmi különöset nem találok. Az előpermi *a/ä* és *e* az őspermiben egyaránt felső nyelvválásúvá vált (*i/i*), majd kopásnak indult. A lekopás a zürjénben mindig megtörtént, kivéve a mássalhangzó-torlódás utáni helyzetet, amikor is az *i/i* megmaradt: *šorñi* 'beszéd', *tašti*, *tašti* 'csésze, tál'. A votjákban a nem-első szótagi magánhangzók helyén \emptyset van, vagy a tatár eredetű szóvégi hangsúly hatására a végmagánhangzó megőrződött. A zürjénben, pontosabban azokban az őspermi nyelvjárásokban, amelyekből a zürjén nyelv kifejlődött, az **e* intervokális helyzetben *i*-n keresztül *j*-vé vált, pl. **ljimi-ijn* > *lijmjjn* 'hóban'. Persze nem minden egykori FP *e*-s töben jelentkezik a *j*, szórványosan ebben a típusba került át néhány eredetileg *a/ä* végmagánhangzóra visszavezethető *tő* is: *poz*, *pozj*- 'fészek', *pul*, *pulj*- 'áfonya'. Hasonló folyamat, vagyis a tövégi magánhangzók zártabbá válása, majd eltűnése játszódott le a magyarban is: **utu* (> *út*): *utat*, *úton*, **kezi* (> *kéz*): *kezet*, *kezem*, *kézen*.

Bartens (73, 76) a *mamiđjas* 'anyádék', Vm AV Le *čojidjan*, *čojidjan* 'nővéredék' típusú szerkezetekben a *-jas*, *-an*, *-jan* elemeket additív többesjelnek és kollektívumképzőnek nevezi. Én csupán kollektívumképzőnek hívom (Rédei (1968b: 431, 1978: 59), Hajdú Péter (1969: 61 kk.) viszont a konnektív-reciprok képző elnevezést használja.

Érdekes és megfontolandó megállapítást tesz Bartens a PU **t* többesjelre vonatkozóan (74 kk.). Úgy vélekedik, hogy **t* többesjel valójában nem létezett, hanem a *t* esetvégződés volt, mégpedig a többes nominativus esete (innen terjedt át a többes accusativusba is). Ez persze a **t* többesjel lényegét nem érinti, hanem csupán a használati körét szabja meg. Egyébként teljes mértékben helyeselhető mindaz, amit a zürj. *-jas* stb., votj. *-jos*, *-os* többesjelekről mond.

A zürj. *-e* ~ votj. *-e* accusativusnak **m*-ből való eredeztetését elfogadja, de felveti azt a lehetőséget is, hogy az *e/e* esetleg a finnségi nyelvek és az osztják alapján feltehető accusativusi **-t*-ből származik. Ez véleményem szerint azért nem jöhet szóba, mivel a *t* mássalhangzó második szótagi (szóvégi) eltűnésére ez volna az egyetlen eset a szép számú zürj. *d*, P *t*, votj. *t* képviselő ellenében. A zürj. (egysz. *-te*, *-de*, votj. *legyes szám/ te/de*, /többes szám/ *tj/dj* accusativusi alakokról úgy nyilatkozik, hogy ezek is a fent említett **t* accusativusra mennek vissza. Ezekre vonatkozóan l. legutóbb Rédei 1999b: 149–155, 2000a: 140–146).

Az *l* koaffixumot tartalmazó esetekről Raija Bartensnak új és figyelemreméltó megállapítása az, hogy ezek elsősorban élőlényekkel kapcsolatos főneveken jelentkeznek. Ravilával ellentétben nem parallel jelenségről, hanem közös FP újításról van szó a finnségi nyelvekben, a cseremiszből és a permi nyelvekben.

Az *l*-es kázusokkal jelen írás szerzője is foglalkozott (1992–1993a: 79–94, 1996: 257–271), de Raija Bartensnak erről – úgy tűnik – nem volt tudomása.

Az elativus *ś* (*-is̄*, *-is̄*) ragjára vonatkozóan l. Rédei 1980: 265–270, 1981: 279–284. Ez a magyarázat sajnálatos módon elkerülte Bartens figyelmét.

A prosecutivus (prolativus) zürj. *-ed*, P *-et*, *-et'*, votj. *-eti* ragját a PU **-ta/-tä* ablativusra, a transitivus zürj.-votj. *-ti* ragját pedig a FU **-tt3* (újabban: **-ta/-tä*) locativusra vezetem vissza (Rédei 1968a: 171–173, 1988: 382, 383). Vászolyi (1968: 48–85) mind a két ragot az ablativusi **-ta/-tä* ragból vezeti le. Bartens (85–87) Vászolyi véleményéhez csatlakozik. Kétségtelen, hogy a két eset használata nagyon közel áll egymáshoz, vagy teljesen egybeesik. Ám véleményem azóta sem változott: a permi konsonantizmus kutatói Uotilától kezdve egyetértenek abban, hogy a nem-első szótagi zürj. *d*, P *t*, votj. *t* hangviszony eredeti **t*-ből, a zürj.-votj. *t* viszont eredeti **tt*-ből érthető meg. Ezt a tételt az itteni ragpároson kívül számos morfológiai elem (képző) igazolja.

A zürj. *-ked*, P *-ket*, cser. *-kel/-ye* comitativusrag származtatására vonatkozóan l. Rédei 1992–1993: 86, 1996: 263–264. Ez a magyarázat a comitativusról szóló részben nem kerül említésre és a bibliográfiából is hiányzik.

Az egysz. 2. személyű birtokos személyjel (zürij. *id*, P *it*, votj. *id*, *-ed*, *-jed*) **t*-re és **nt*-re való visszavezetése csak elméletben lehetséges. Véleményem szerint csak a **t* jöhet szóba, a több birtokra utaló **nt*-nek csak akkor volna valószínűsége, ha *n*-nel az egyes szám 1. és 3. személyében is számolhatnánk. Persze a zürj. *-nim*, *-nid*, *-nis* többesi személyjelekben ez az *n* többesjel (immár nem birtoktöbbesítő, hanem többes birtokost jelölő funkcióban) van meg.

Az inessivus és illativus birtokos személyjeles alakjai a permi nyelvekben egybeesnek: zürj. *veram* 'erdőmben, erdőmbe', votj. *gurtam* 'falumban, falumba' stb. A szabályos inessivusi forma zürj. **verinim* > **vernim*, votj. **gurtinim* > **gurnim* volna. Ezek zavaró homonímiát képeztek a zürj. *vernim* 'erdők' birtokos személyjeles formával, továbbá az instrumentalis alakokkal: zürj. **purtenim* > **purtnim* 'késemmel', votj. *purtenim* > **purtnim*. A zavaró homonímiát a nyelv azáltal küszöbölte ki, hogy az inessivus **vernim*, **gurnim* alakja helyébe az illativusi alak került: zürj. *veram*, votj. *gurtam*; vagyis a hol? és hová? kérdésre felelő alakok egybeestek. Az instrumentalis esetében a második nyílt szótagbeli magánhangzót kivető prozódiai szabály a votjákban nem érvényesült (*purtenim*). A zürjénben a háromszorosan zavaró homonímiát képező instrumentalis forma (**purtnim* 'késemmel' ~ 'késünk' ~ 'késemben') ugyancsak eliminálódott: a mai *purtnam* 'késemmel' forma vagy raghalmozással keletkezett (**purt* + *en* (instr.) + *a* (lat.) + *m* birtokos személyjel), vagy – ami valószínűbb – az eredeti és szabályos alakba (**purtnim*) az *a* az inessivus-illativus *purtam* stb. alakjából került át (Rédei 1998b: 203–209). Erről a magyarázatról Raija Bartens (114–117) szemmel láthatóan nem tud, okfejtése az itt előadottól több ponton eltér.

A zürj. *-a* ~ votj. *-o* melléknévképzőnek **ak* alakból való levezetése (140) elő-

ször nem Tepljašinánál (1976: 155) fordul elő, hanem Rédeinél (1959: 79–82).

A személyes névmásokról szóló rész (149–156) alapos átdolgozást igényelne (vö. Rédei 1999a: 94–109, 1998a: 341–352).

A permi *ac-*, *as-* és *as-* tövű visszaható névmásokat Bartens nyomatékos vagy határozott személyes névmásoknak nevezi (157–162). Terminológiai javaslatával egyetérthetünk. Az *as* etimológiájára vonatkozóan l. Rédei 1983: 39, 2000b: 132–133, 2000c: 165–167).

A zürj. *-nem*: *ni-nem* 'semmi; nichts', votj. *no-kin-no* 'senki; niemand' *no-mjr-no* 'semmi; nichts', tagadó névmásokról vö. Rédei: NyK 1969: 104–106, Vir. 1970: 147.

A 184. lapon említett ózürj. *og suenjm* 'emme saavuta; nem érjük utol' nem sajátos tagadó forma, hanem nyilvánvaló elírás *og sue* helyett.

Raija Bartens (195 kk.) Janhunena (1982: 35) támaszkodva az igeragozás egyes szám 2. személyének ragjául **t-t* és **nt-t* rekonstruál (pontosabban: **ti* és **nti*). Az **nti* feltevése a permi nyelvek esetében nem indokolt. Tudomásom szerint ilyen alakot az őspermire senki sem tett fel. Bartens szerint a **t* és **nt* az első szótagnál hátrább az őspermiben nem zöngésült. Ez a megállapítás némi helyesbítésre szorul. Uotila (1933: 92 kk.) óta tudjuk, hogy **t* és **nt* folytatása az első szótag utáni helyzetben zürj. *d*, *P t*, votj. *t* (erről már fentebb is szóltam). Az *n* személyragra vonatkozóan l. Rédei 1989: 158. A többes szám 3. személyben (*munasę* 'mennek') **sAk* vagy **sAt* alakot rekonstruál (200). Megjegyezzük, hogy csupán **sAk* jöhet tekintetbe (Uotila 1933: 131–132), mivel a nem-első szótagi **t* a permi nyelvekben nem tűnik el.

A magyar infinitivusi *ni*-ben *j*, nem pedig **k* lativusrag (Bartens 228) enyészett el.

A votj. *šana*, *lesana* 'nélkül' (elativus *ś*, ablativus *leś* + *ana*) (300) névutókhoz hasonló szerkesztésű a m. *nélkül* 'ohne' (< *nél* + *kiül*) névutó is.

Fent előadott kifogásaim nem annyira tévedésekre hívják fel a figyelmet, mint inkább arra, hogy a szerző nem volt mindenkor figyelemmel az egyes kérdésekre vonatkozó szakirodalomra. Ennélfogva véleményalkotása olykor nem „up-to-date”. Az általam hiányolt hivatkozások Bartens irodalomjegyzékéből többnyire hiányoznak. Persze érthető, hogy ilyen átfogó mű esetében nem könnyű valamennyi tárgyalat problémára vonatkozó, szétszórta n megjelent szakirodalmat akár megközelítő teljességgel is feldolgozni és beépíteni a saját véleményformálásba. – Végső konklúzióként leszögezhetjük, hogy Raija Bartens Permiläisten kielten rakenne ja kehitys című monográfiája nagy nyeresége a finnugor nyelvtudománynak s azon belül a permisztikának. Köszönet illeti a szerzőt azért, hogy ilyen fontos, a további kutatás számára nélkülözhetetlen alapvető kézikönyvvel ajándékozta meg szakterületünket.

Irodalom

- Belych, Sz. K.–Napol'skich, V. V. (1994), Étnonim *udmurt*: isčerpany-li al'ternativy? LU 30: 278–288.
- Hajdú Péter (1969), A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései. NyK 71: 61–78.
- Honti, László (2001), Die ungarische Uralistik an der Jahrtausendwende (ein kritischer Rückblick). FUF 56: 116–150.
- Ivanov, A. G. (1991), Udmurty- «lugovye ŋudi» (k étimologii étnonima). LU 27: 188–192.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. FUF 44: 23–42.
- Rédei [Radanovics] Károly (1959), Adalékok a permi nyelvek alaktanához. NyK 61: 79–85.
- Rédei, [Radanovics] Károly (1963), Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen. CIFU I: 98–104.
- Rédei Károly (1968a), Széljegyzetek Vászolyi Erik „Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben” c. cikkéhez. NyK 70: 171–173.
- Rédei, Károly (1968b), Beiträge zur historischen Formenlehre der permischen Sprachen. CIFU II. 1: 431–435.
- Rédei Károly (1969), Szófejtések. NyK 71: 104–106.
- Rédei, Károly (1970), Kiellon ilmaismisen alkuperästä unkarissa. Vir. 1970: 47–51.
- Rédei, Károly (1974), Sandhi-Erscheinungen in den permischen und wolgafinnischen Sprachen. ALH 24: 307–312.
- Rédei Károly (1978), Chrestomathia Syrjaenica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1980), A permi elativusrag eredete. NyK 82: 265–270.
- Rédei, Károly (1981), Über die Herkunft des permischen Elativsuffixes. SFU 17: 279–284.
- Rédei Károly (1983), Szófejtések. NyK 85: 39.
- Rédei, Károly (1988), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), Handbook of Uralic Studies. Volume I. The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden. 351–394.
- Rédei Károly (1989), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. NyK 90: 143–161. – Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe. JSFOu. 82: 193–209.
- Rédei Károly (1992–1993), Az uráli-finnugor névszórágózás történetéből. NyK 93: 79–94.
- Rédei Károly (1992–1993b), Szófejtések. NyK 93: 131–133.
- Rédei, Károly (1996), Zu der Geschichte des PU–PFU Kasussystems. In: Lars-Gunnar Larsson (Hrsg.), Lapponica et Uralica. SUU 26. Uppsala. 257–271.
- Rédei, Károly (1998a), Zur Geschichte der finnougriischen Personalpronomina. LU 34: 341–352.
- Rédei Károly (1998b), Hangváltozás és funkcióváltás néhány permi esetrag esetében. In: FUD 5: 203–209.
- Rédei Károly (1999a), A finnugor személyes névmások történetéhez. In: Ugor Műhely 1997. szeptember 17–19. 94–109.

- Rédei, Károly (1999b), Der Akkusativ in den permischen Sprachen. FUM 23: 149–155.
- Rédei Károly (2000a), Accusativus a permi nyelvekben. NyK 97: 140: 149.
- Rédei Károly (2000b), Szófejtések. NyK 97: 132–133.
- Rédei, Károly (2000c), Über das permische Reflexivpronomen *as* 'selber, selbst; eigen'. In: [Csillaghy-Eml.] *Amant alterna Camenae*. Edizioni dell'Orso, Torino. 165–167.
- Salminen, Tapani (1997), A monograph on the phonotactics of Proto-Finno-Ugrian Consonants. FUF 54: 219–227.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. E. J. Brill, Leiden. 478–554.
- Tepljašina, T. I. – Lytkin, V. I. (1976), Permskie jazyki. In: *Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Marijskij, permskie i ugorskie jazyki*. Nauka, Moskva. 97–228.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) (1988, 1991), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- Vászolyi Erik (1968), Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben. NyK 70: 47–85.

Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1999. 268. o.

A kétnyelvűség a világon mindenütt elterjedt jelenség, mely nem kizárólag napjainkat jellemzi, hanem a különböző nyelvű csoportok érintkezéséből adódóan az emberiséget mindig is jellemezte, mégis mind a mai napig az egyelvű szemlélet az uralkodó. E téves felfogás szerint egy-egy államalakulaton belül csupán egyetlen egy nyelv használatos – azaz a nemzeti egység azonos a nyelvi egységgel. Talán e szemléletnek is köszönhető, hogy a bilingvizmus módszeres kutatása csak a 20. század 50-es éveiben kezdődött el. A magyarországi nyelvészetben belül a 70-es évek közepétől folynak a kétnyelvűség elméleti és gyakorlati kérdéseivel kapcsolatos vizsgálatok, összefoglaló munka azonban egészen mostanáig nem látott napvilágot e témában. Ezt a hiányt pótolja Bartha Csilla könyve.

Bartha Csilla az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense és a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. A szocioling-

visztika és a kétnyelvűség jelenségének nemzetközileg is ismert és elismert kutatója. A szerző a kétnyelvűség kérdéskörén belül az amerikai magyarok nyelvhasználatát kutatja. Ezenkívül nyelvészeti kutatómunkát végez a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek körében, valamint a magyarországi siketek nyelvhasználatának jogi, valamint oktatáspolitikai megközelítéseit illetően. Ám érdeklődése homlokterében nem csupán a kétnyelvűség, a kétnyelvű nyelvhasználat és az ahhoz szorosan kapcsolódó kérdések állnak, hanem foglalkozik diszkurzuselemzéssel is, és részt vesz a budapesti beszélt nyelv kutatásában.

Ki számít kétnyelvűnek, s milyen kritériumok alapján; milyen típusai vannak a kétnyelvűségnek közösségi és egyéni szinten; milyen külső tényezők hatására alakul ki a bilingvizmus; hogyan sajátítja el, örzi meg, használja a rendelkezésére álló nyelveket a kétnyelvű személy; eltér-e a kétnyelvű az egynyelvűtől; milyen gazdasági, jogi, oktatáspolitikai vonatkozásai vannak a kétnyelvűségnek? Mindezekre és még számos más izgalmas kérdésre kaphatunk választ ebből a rendkívül sok információt tartalmazó, rengeteg érdekes példát, vitatott kérdést, elméletet, s kutatási eredményt bemutató könyvből.

Annak ellenére, hogy egyetemi tankönyvről van szó, a mű nem kizárólag egyetemi vagy főiskolai hallgatók számára jelent gazdag bevezetést a kétnyelvűség elméleti, gyakorlati kérdéseinek tanulmányozásába, hanem a nyelvész-kutatók, valamint a művelt nagyközönség is haszonnal tanulmányozhatja. A szerző hosszú évek óta végez kutatómunkát a bilingvizmus témakörében, s nemcsak kutatói, de oktatói tapasztalatait is hasznosítva, s felhasználva a hazai és külföldi kutatások legújabb eredményeit, a kurrens szakirodalomban foglaltakat, lépésről lépésre vezet végig olvasóját a kétnyelvűség és az ahhoz szorosan kapcsolódó területek legizgalmasabb kérdései között, részletes képet tárva az olvasó elé a jelenség legfőképpen szociolingvisztikai szempontból fontos kérdéseiről, elméleteiről, kutatási eredményeiről. Bőséges és változatos példaanyag teszi még izgalmasabbá a kétnyelvűség jelenségével való ismerkedést, vagy éppen a témában szerzett ismeretek elmélyítését és kibővítését.

A könyv kilenc fejezetre tagolódik. Az első fejezet bevezeti az olvasót a kétnyelvűséggel kapcsolatos alapvető tudnivalókba: a jelenség kiterjedtségének kérdésébe, a kétnyelvűség-kutatás történetébe, valamint a kétnyelvűség meghatározásának problémakörébe. Az ezt követő két fejezet a kétnyelvűség társadalmi beágyazottságával foglalkozik. A 4–5. fejezetben a kétnyelvű nyelvhasználat legfontosabb jellegzetességeiről olvashatunk, ez után pedig a nyelvmegtartás és a nyelvcsere egymással összefüggő jelenségeit taglja a 6. fejezet. A következő rész középpontjában a kétnyelvű egyén áll, ahol is különös hangsúlyt kap a kétnyelvű nyelvsajátítás. Az utolsó két fejezetben a kétnyelvűség jelenségéhez szorosan, gyakorlatilag elválaszthatatlanul kapcsolódó nyelvi emberi jogi, valamint oktatáspolitikai kérdésekről olvashatunk. A könyvhöz tartozik egy függelék, mely egy nyelvhasználati interjút, illetve egy nyelvhasználati kérdő-

ívet tartalmaz, valamint egy tárgymutató, mely segítséget nyújt az egyes témákban való tájékozódáshoz.

Az első, bevezető fejezetben a kétnyelvűség kiterjedtségéről írva, Bartha Csilla először az Észak-Amerikában és Európában egyaránt elterjedt egynyelvű nézet eredetére mutat rá, majd a kétnyelvűség-kutatással kapcsolatos egyik alapvető kérdést tárgyalja: nyelv és dialektus megkülönböztetésének, elkülönítésének nehézségeit, lehetőségét. Ezt követően választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a bilingvizmus (a két- vagy többnyelvűség) a világ nyelveinek megoszlása tükrében vajon mennyire elterjedt jelenség. A nyelvi kontaktusok nemzetközi és hazai kutatásának legfontosabb állomásait két külön alfejezet foglalja össze. A fejezet végén a szerző a kétnyelvűség különféle meghatározásait veszi sorra, egyenként tárgyalva ezek előnyeit és hátrányait, majd megfogalmazza azt a sok szempontból előnyös kétnyelvűség-definíciót, mely meghatározza az egész könyv szemléletét: „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ” (40). Ez a definíció funkcionális szempontból közelíti meg a kétnyelvűséget és a kétnyelvű egyént, s nem a nyelvtudás mértéke alapján állapítja meg, ki számít kétnyelvűnek, s ki nem. Így lehetővé válik a bilingvizmus jelenségének a maga dinamikájában történő megragadása: e meghatározás ugyanis nem szűkíti le a bilingvis beszélők kategóriáját azokra az egyénekre, akik két vagy több nyelven egyforma (sőt: anyanyelvi) kompetenciával bírnak, ehelyett a kétnyelvűségnek számtalan típusát feltételezi, melyek egy kontinuum mentén helyezhetők el. A meghatározás egy másik kiemelkedő érdeme, hogy kiterjed a manuálisan megjelölt nyelvekre, a siketek által használt jelnyelvekre is, melyeket a szerző a hangzó nyelvekkel egyenértékű rendszerekként kezel – így Bartha Csilla munkája az első olyan könyv Magyarországon, mely figyelmet szentel a siketek által használt nyelvek szerepének a kétnyelvű nyelvhasználattal kapcsolatosan.

A második fejezetben olvashatunk azon társadalmi, gazdasági, valamint politikai faktorokról, melyek kétnyelvűséget eredményezhetnek – ezek között szerepel többek között a gyarmatosítás, a politikai rendszerváltás, a kereskedelem, a vallások, illetve, az e szempontból talán legjelentősebbnek tekinthető, migráció jelensége. A fejezetben tárgyalt tényezők következményeként kialakuló, a Föld legtöbb államában fellelhető kétnyelvűség azonban nincs minden esetben hivatalosan számon tartva, elismerve: „Gyakran igen jelentős eltérés van ugyanis a *de facto* és a *de jure* helyzet között, azaz a tényleges szociolingvisztikai valóság és aközött, hogy hivatalosan hány nyelvet ismernek el egy adott államban” (48). Ezzel a kérdéskörrel foglalkozik a második alfejezet, s a témán belül egy konkrét helyzeten, Belgium példáján keresztül mutatja be a szerző a törvényekben foglaltak és a valóságos helyzet között tapasztalható különbségeket.

A közösségi kétnyelvűséggel foglalkozó alfejezetben, nagy figyelmet szen-

telve a kisebbségi helyzetben élő, gyakran csak de facto létező marginalizált nyelvekre és használóikra, először a különböző nyelveket beszélő csoportok érintkezésének módjáról és irányáról olvashatunk, ahol Appel és Muysken nyomán három sémát vázol fel a szerző (az egynyelvű–egynyelvű elrendezést; azt a helyzetet, mikor mindenki kétnyelvű; valamint a kétnyelvű–egynyelvű elrendezést), egyben hangsúlyozva, hogy ezek a sémák sokszor nem érvényesek két érintkező csoport egészére, s hogy a nyelvi kontaktus nem korlátozódhat csupán alá-, fölrendelt viszonyban élő csoportokra.

A kétnyelvű közösség meghatározásának során nem kerülhető meg az identitás fogalma, melyet a maga összetettségében tárgyal a szerző. Ezt követően a nyelv közösség, beszélők közösség terminusok eltérő értelmezési lehetőségeiről olvashatunk, melynek során megfogalmazást nyer, „...hogyan a beszélőközösség a szociolingvisztikai vizsgálat számára egy olyan absztrakt, ha úgy tetszik, virtuális tér, olyan hely, ahol a nyelvváltozatok a rendelkezésre álló repertoárból történő választás közös szabályai alapján »működnek«” (64), a közösségi kétnyelvűség pedig nem egy típusa a kétnyelvűségnek, hanem egy szociolingvisztikai vizsgálati keret. A könyv írója arra is felhívja a figyelmet, miszerint annak tárgyalásánál, hogy a beszélőközösség mint elvonatkoztatás hogyan használható a nyelvhasználat leírásában, fontosabb annak szem előtt tartása, hogy a beszélői csoportok szubjektíven, a nyelvhasználatban mutatkozó különbségek alapján ténylegesen érzékelik saját határaikat.

Az utolsó alfejezet a diglosszia kérdéskörével foglalkozik, s bőszeges áttekintést ad a fogalom értelmezésének tudománytörténeti változásairól s a kétnyelvűséggel való kapcsolatáról.

A nyelvi kisebbségekkel foglalkozó harmadik fejezet elején a kisebbség, az etnikum, az etnicitás, a nemzeti kisebbségek fogalmairól olvashatunk. Az elemzésből nyilvánvalóvá válik, hogy a kisebbségi státus vonatkozásában a legfontosabb tényező nem a csoport számbeli aránya. A továbbiakban a szerző két kisebbségtípust, az őshonos és az emigráns kisebbséget hasonlítja össze. E csoportokat azok létrejöttének módja, valamint a különböző nyelvi csoportok egymáshoz viszonyított hatalmi elrendeződése alapján szokták elkülöníteni, bár a két típusú közösség különválasztása olykor problémákat is okoz, hiszen az őshonos státus migrációt követően is kialakulhat. Továbbá azt is fontos megjegyezni, hogy sem az őshonosság, sem az emigráns státus nem jár minden esetben egyértelműen alárendelt szereppel. A könyv már itt kitér a veszélyeztetett nyelvek kérdésére, s egyben az alárendelt kisebbségi szereppel összefüggésben már itt szóba kerül a nyelvmegtartás–nyelvcsere jelensége is, melyet egy későbbi fejezet tárgyal részletesen. E rész utolsó alfejezetében egy eddig hazánkban el nem ismert nyelvi kisebbségről, a jelyelvet használó siket közösségről olvashatunk. E csoport nyelvi kisebbségként való kezelése talán sok magyarországi nyelvész számára is szokatlan lehet, noha a siket közösségek által használt

nyelvek éppolyan konvencionális nyelvi rendszerek, mint a hangzó nyelvek, használói pedig éppúgy szembesülnek a többségtől eltérő nyelvük, nyelvhasználatuk, normáik, kulturális szokásaik, értékeik miatti megbélyegzéssel, mint a hangzó nyelveket használó kisebbségek.

A kétnyelvűség egyik fontos kérdéséről, a nyelvválasztásról a 4. fejezetből kaphatunk átfogó képet. Bartha Csilla abból a fontos alaptételből indul ki, hogy egy nyelv nem osztatlan egész, hanem változataiban él, s minden beszélő számára rendelkezésre áll egy úgynevezett verbális repertoár, mely „a társadalmilag szignifikáns érintkezésekhez rendelkezésre álló nyelvi források (...) összességéből álló készlet” (87). A sokféleség azonban strukturált, s a nyelvi és kulturális ismeretekon kívül az egyénnek rendelkeznie kell a különböző – a nyelvhasználatra vonatkozó – ismeretekkel, melyeknek összességét kommunikatív kompetenciának nevezzük. Többek között a nyelvválasztás, azaz a társalgás nyelvének kijelölése során is nélkülözhetetlen ezen képességek használata, hiszen a nyelvválasztás nem véletlen döntések következménye, hanem meghatározott mintákat, szabályszerűségeket követ. Ezen kívül fontos megemlíteni, hogy a társalgás nyelve általában nem egyszer és mindenkorra kötött, s éppen ezért nehezen különíthető el a kódváltás jelenségétől, mellyel a későbbiekben még külön is foglalkozik a szerző.

A fejezetben megismerkedhetünk a legfontosabb nyelvválasztási modellekkel. Elsőként a nyelvválasztás tanulmányozásához nélkülözhetetlen szintér fogalmával, s érdekes példákat találhatunk a szintérelvezések köréből, majd a nyelvválasztás társadalmi dimenzióit vizsgálva egy olyan nyelv-szociálpszichológiai elméletet mutat be a szerző, mely a nyelvválasztást mint az alkalmazkodás egy lehetséges módját tárgyalja. A nyelvválasztás ugyanakkor megközelíthető antropológiai szempontból is, melyben központi kérdésként jelenik meg, hogy egy adott közösségben mi számít jelölt vagy jelületlen választásnak, s egy adott szituációban a nyelvválasztás milyen jelentéseket fejez ki. Az antropológiai megközelítés illusztrálásaként Susan Galnak a felsőri magyar–német kétnyelvű közösség nyelvválasztási mintáit bemutató vizsgálatát idézi a mű. A fejezet végén a különböző tereptechnikákról olvashatunk, ezek előnyeiről és hátrányairól is képet kapva, majd a hipotézisteszteléssel kapcsolatban William Labov nyomán Penelope Gardner-Chloros egy esettanulmányát ismerhetjük meg.

Az ötödik fejezet a kétnyelvű nyelvhasználat jellemzőivel foglalkozik, melynek kiinduló pontja, hogy a kétnyelvű repertoárban voltaképpen nem különíthetők el tisztán a kódok, s ez a jellegzetesség a kétnyelvű nyelvhasználók megnyilatkozásaiban rendszerint tetten érhető; ennek ellenére nem kérdőjelezhető meg a kétnyelvű beszélő teljes értékű kompetenciája. A szűkebb értelemben vett kontaktusnyelvészet tárgykörébe tartozó jelenségeket: az interferencia, a kódváltás, a kölcsönzés jelenségét terjedelmi okok miatt sajnos igen röviden tárgyalja az 5. fejezet. Remélhetőleg a szerző egy külön munkában részletesen foglalkozik

majd ezzel a témakörrel is, mellyel kapcsolatosan mindezidáig számos tanulmányt jelentetett meg.

A 6. fejezet a már korábban is említett nyelvmegtartás–nyelvcseré kontinuumot tárgyalja részletesen, különbséget téve nyelvcseré, nyelvvesztés, nyelvhalál, nyelvterjedés és nyelvmegtartás között. A szerző külön alfejezetben ír a nyelvcserét befolyásoló faktorokról, s hangsúlyozza, hogy mindig csak az adott csoportra, egy-egy konkrét helyzetre leszűkítve határozható meg, hogy egy-egy tényező milyen hatással van a nyelvmegtartásra, illetve nyelvcserére, s még a konkrét nyelvhasználói közösségek esetében sem lehet előre megjósolni, hogy e faktorok milyen változást eredményeznek a különböző nyelvek használatának mértékében, kiterjedtségében.

A népszámlálási adatok felhasználhatósága fontos kérdésként merül fel egy nyelvi közösség kétnyelvűségének tanulmányozásakor. Egy közösség etnikai összetételének megállapítása általában a népszámlálási adatok segítségével történik. A könyvben részletes indoklását találjuk annak, hogy miért jelent nehézséget a cenzusra támaszkodni egy csoport nyelvi állapotának feltérképezésekor: kezdve az anyanyelv fogalmának meghatározási nehézségeitől, el egészen a népszámlálás során feltett kérdések és az e kérdésekre adható válaszok problémáig.

Az egyéni kétnyelvűség tárgyalásának szentelt fejezet középpontjában a gyermek kétnyelvűvé válása áll – ez az a terület, ahol a pszicho- és a szociolingvisztikai megközelítések a leginkább közelítenek egymáshoz. A fejezet bevezetőjében különös hangsúlyt kap az a rendkívül fontos, a könyv egészének szemléletét meghatározó tétel, mely szerint a kétnyelvű személy nem két anyanyelvűnek az összege egy személyben: kompetenciája úgy teljes, hogy más, mint két egynyelvűé.

A kétnyelvűvé váláshoz több út vezet: e fejezetben Bartha Csilla számba veszi a kétnyelvűvé válást elősegítő legfontosabb körülményeket, ismerteti Tove Skutnabb-Kangas tipológiai rendszerét, melynek kategóriái inkább a lehetséges elsajátítási helyzetek egy kontinuumát jelölik ki (az önkéntestől a kikényszerített elsajátításig), nem pedig diszkrét kétnyelvűségi típusokat. Ezt követően a szerző az egyéni kétnyelvűség kialakulásának családi modelljeit ismerteti, rámutatva a rendszer hiányosságaira is, részletesen tárgyalva azokat a szempontokat, melyekkel ki lehet egészíteni a tipológiát. A hagyományos modellek, valamint a hozzájuk kapcsolódó izgalmas esetleírások mellett Bartha Csilla feltüntet egy új, más szerzőknél mindezidáig nem szereplő típust: a jelnyelv alapú kétnyelvűséget, melynek a Grosjean-féle modell elnevezést adja, s melynek két altípusát különíti el. Az első típus lényege, hogy a jelelni tudó siket szülők siket gyermekeket jelnyelven nevelik, s így a nyelvelsajátítás zökkenőmentesen zajlik; a második típust az a helyzet jelenti, amikor a siket gyermek halló szülők körében él, s e helyzet zavarokat okozhat a gyermek nyelvi fejlődésében. E két típussal elő-

szőr került be a kétnyelvűséggel foglalkozó összefoglaló munkákba külön kategóriaként a siketek kétnyelvű nyelvésajátítása.

A gyermeki kétnyelvűség kialakulását illetően a szerző kiemeli, hogy a bilingvizmus létrejöttének számtalan megvalósulása lehetséges, a családtagok, a család, a lelki alkat stb. függvényében, a legfontosabb tényezőnek azonban valószínűleg a nyelvi input minősége számít.

A kétnyelvű egyén nyelvésajátításáról szólva olyan érdekes kérdések merülnek fel, mint a lateralizáció és a nyelvésajátítás kapcsolata, a nyelvi információ tárolásának, aktiválásának, az információhoz való hozzáférésnek a kérdése, valamint a kognitív szerveződés moduláris szerkezetének problematikája.

Az egynyelvű, frakcionális szemlélet negatív következményeiről, a szemilingvizmus, valamint a szemibilingvizmus fogalmak gyakran félrevezető, pejoratív használatáról, a fogalmak mögött húzódó szemléletről, annak buktatóiról külön alfejezetben olvashatunk, s a kétnyelvű nyelvésajátításra vonatkozó olyan kérdésekbe nyerhetünk bepillantást, mint az innatizmus teóriája, mely feltételez egy veleszületett nyelvésajátítási apparátust, s szó esik arról is, hogy a farkasgyerekek nyelvi képességei mit bizonyítanak a nyelvésajátítás szenzitív szakaszát illetően. Emellett a kétnyelvű nyelvi rendszerek közötti kapcsolat kialakulását, jellegzetességeit, működését illetően több elmélettel is megismerkedhetünk.

Kétnyelvűségről beszélve különbözőképpen szokás osztályozni az egyes kétnyelvűeket. Ilyen típusoknak számítanak a kiegyenlített és az egyenlőtlen, azaz a balansz és a domináns kétnyelvű/kétnyelvűség kategóriái, melyek közül a balansz típus eredetileg arra vonatkozik, amikor egy kétnyelvű személy azonos mértékű, azonban nem szükségszerűen anyanyelvi tudással rendelkezik mindkét nyelvén. A szerző rámutat, hogy míg fogalom eredeti, lamberti meghatározása is vitatható, s kiegészítő magyarázatra szorul, addig „az egyforma anyanyelvi kompetenciával rendelkezés” értelemben használva a terminus még inkább félrevezető lehet. A dominancia kérdéskörének tárgyalása után az összetett és a koordinált kétnyelvűségi típusok problematikájába nyerhetünk betekintést.

Annak függvényében, hogy a nyelvésajátítás mikor, milyen életkorban zajlik, szintén különböző kétnyelvűségi típusok léteznek, s az elsajátítás módja, a két nyelvnek való kitettség alakulása tovább árnyalja ezt a képet.

Amikor egy gyermek elsajátít egy vagy több nyelvet, nemcsak nyelvtani szabályokat sajátít el, hanem a társadalmi kommunikáció összetett rendszerét is. A nyelvtanulás mint szocializációs folyamat során tehát az egyén saját közösségének világát is tanulja. A nyelvésajátítás szociokulturális közege, a nyelvek támogatottsága, illetve a presztízsviszonyok alapján beszélhetünk hozzáadó és felcserélő kétnyelvűségről, melyek részletes magyarázatát is megtaláljuk a fejezetben. E két típushoz fűződően merül föl a kétkultúráság, illetőleg a dietnia kérdése, melyről elmondható, hogy nem jár szükségszerűen együtt kétnyelvű-

séggel, s a kétnyelvűség sem feltételezi automatikusan az előbbi létét.

Az egyéni kétnyelvűséggel foglalkozó, sok fontos és érdekes kérdést érintő fejezet utolsó részében egy táblázatot találunk, mely világosan összefoglalja az egyéni kétnyelvűség pszichológiai vizsgálatának dimenzióit. Végül összegzőképpen Bartha Csilla leszögezi, hogy a különböző vizsgálati aspektusokat csak analitikus célból érdemes szétválasztani, s hogy a kétnyelvű egyént csak a maga teljességében érdemes vizsgálat tárgyává tenni.

A kétnyelvűséggel összefüggésben rendkívül fontos feladat hárul a nyelvpolitikára, melyen belül megkülönböztethető a korpusztervezés, a státusztervezés, valamint az elsajátítás-tervezés jelensége. Hogy a három funkció kategorikus különválasztása mennyire nem indokolt, azt különösen a többség és a kisebbség egymáshoz való viszonyában mutatkozik meg. E kérdéskör tárgyalása mentén jutunk el a nyelvi emberi jogok kérdésköréig, s számos olyan esetleírást olvashatunk, melyek nyelvi emberi jogi kérdéseknek minősülnek, képet kapva arról, hogy a nyelvi emberi jogok gyakran hogyan jelentkeznek, vagy éppen nem érvényesülnek a gyakorlatban. Ezenkívül a szerző áttekintést nyújt a nyelvi jogokra vonatkozó legfontosabb nemzetközi dokumentumokban foglaltakról is.

A nyelvi jogi kérdések egyik legfontosabbika az oktatásra vonatkozó jogoké. A nyelvi és a kulturális sokféleség az emberi társadalmak azon értékei közé tartoznak, melyek veszélyeztetve vannak. Egy közösség nyelvének megőrzésében pedig kulcsfontosságú szerepet játszik, hogy egy-egy állam iskolarendszere milyen nyelvi stratégiát jelöl ki, ajánl fel tanulóinak számára. E téma kapcsán megtudhatjuk, mi az a nyelvi genocídium, mely a világon mindennapos gyakorlatnak számít, valamint azt, hogy milyen kapcsolat áll fenn lingvicizmus és rasszizmus között.

A kétnyelvűség és az oktatás összefüggésének tárgyalását folytatja a könyv utolsó, kilencedik fejezete, mely az oktatási programoknak az alkalmazott eljárások célja és kimenetele alapján létrejött különböző osztályozási lehetőségeit mutatja be, mindegyiket érdekes példákkal illusztrálva.

A magyarországi kétnyelvű oktatás történetéből Bartha Csilla külön fejezetben tárgyalja a 11. századtól a Párizs környéki békéig a magyar nyelv tannyelvé válásának állomásait, s ezzel párhuzamosan a nem magyar anyanyelvű nemzetiségek nyelvének visszaszorulását az iskolai használatban, mely azt eredményezte, hogy ezen nemzetiségek esetében felgyorsult az asszimiláció és a nyelvcsere folyamata. Szintén külön alfejezet tekinti át a magyarországi nemzetiségi oktatás történetének alakulását, melyből kiderül, hogy az 1907 és 1985 közötti időszakban fokozatosan az asszimilációt elősegítő s a nyelvcsere folyamatát felgyorsító intézkedések születtek, s így ezeknek a csoportoknak a kulturális és intézményi lingvicizmus különböző formáival kellett szembesülniük. Csak 1985-től van lehetőség hazánkban arra, hogy az országban beszélt bármelyik nyelv elvben az oktatás nyelve legyen. A szerző kitér még a jelnyelvi közösségek oktatásának problémakörére, valamint a cigány felzárkóztatási programokkal kapcsolatos kérdésekre.

Mindezek alapján remélhetőleg jól látható, hogy Bartha Csilla könyve rendkívül bőséges ismeretanyagot nyújt a kétnyelvűség számtalan érdekes kérdéséről. Különösen nagy erénye a műnek, hogy szerzője a legtöbb kérdést több nézőpontból, különböző elméleti megközelítésekben szemlélve mutatja be, a maga dinamizmusában láttatva tárgyát, s ösztönözve olvasóját az egyes elméletek, megoldások, válaszok kritikus szemléletére. A könyv nemcsak elérte kitűzött célját, s bevezeti olvasóját a kétnyelvűség alapvető kérdéseibe, hanem egyben tudományos gondolkodásra is tanítja és készíteti olvasóját, mely tulajdonság egy tankönyv esetében különösen fontos és nagy erény.

Hattyár Helga

Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan

Osiris Kiadó, Budapest. 1999. 509 o.

Újabbban a szövegnyelvészeti kutatások egyre inkább előtérbe kerülnek. Sok jó tanulmány olvasható mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban. Kevésnek mondható viszont a szintézisszerű kézikönyv. Ezért üdvözölhetjük Szikszainé Nagy Irma nem könnyű vállalkozását az igencsak szerteágazó szövegnyelvészeti kutatások egyfajta összefoglalására.

A kérdés összetettségét a szakma jól ismeri. Nincs egységes szövegelméleti koncepció, nincsenek egységes módszerek. Természetesen, ez korántsem baj, csakhogy megnehezíti egy ilyen jellegű kézikönyv elkészítését. A szerzőnek mindenképpen jól átgondolt szempontok szerint kell válogatnia, rendszereznie, hogy ne legyen bántó a bőség zavara. A téma szerteágazó voltát jelzi már a mű terjedelme is.

A könyv természetszerűen a szövegtan fogalmának meghatározásával indul, majd a szerző a szövegtanulmányozás általános elméletének elnevezéseit veszi számba. A *textológia* műszó mellett érvel, bár én úgy érzem, nem igazán szerencsés a választás, ugyanis ez a műszó hagyományosan más tudományág megnevezésére foglaltatott le. A továbbiakban a textológia tárgyát, feladatait, gyökereit, kialakulását és fejlődését, valamint elméleti kereteit mutatja be.

Igen hasznosnak vélem a szövegtannak a tudományok rendszerében való bemutatását. A szerző egyrészt a nyelvelírás keretében helyezi el a diszciplínát,

másrészt egyéb nyelvészeti tudományágakkal, többek között a mondattannal, a stilisztikával meglévő kapcsolatait emeli ki, sőt más nem nyelvészeti tudományágakkal is kapcsolatba hozza. Természetesen, a sor mindkét vonatkozásban tovább bővíthető, és a kérdés fontossága miatt érdemes bővebben foglalkozni vele. Fontos hangsúlyoznom ugyanis, hogy a szövegnyelvészet inter-, sőt multidiszciplináris tudományág, tehát természetéhez tartozik a tudományköziség. Szikszainé külön és kiemelten foglalkozik a magyar nyelvű textológiával, ezen belül a textológia elméletének kidolgozásával és a magyar nyelvű textológia tudománytörténetével. Két alapvető irányzatot különít el: az egyik a mondattól halad a szöveg felé, a másik pedig a szövegből vezeti le a kisebb nyelvi egységeket. Úgy gondolom, itt feltétlenül külön említést érdemel a funkcionális szemléletű felfogás, amely mintegy integrálja a két előbbi irányzatot. Hiányolom a magyar nyelvű szövegtannak a nemzetközi tudománytörténetbe való szerves beillesztését, enélkül ugyanis hiányos az összkép.

A második fejezet a *szöveg* szó jelentését és eredetét, a szöveg elhatárolásának problémáit tekinti át. Ennek kapcsán a mondathalmaztól, illetőleg a szövegmondattól való elhatárolás kérdéseiről olvashatunk. A szerző a szöveg különböző elméleti megközelítéseit sorolja fel: a kommunikációközpontú, a szemiotikai, a szemantikai, illetőleg a több szempontot is alapul vevő megközelítést.

A harmadik fejezet a textualitás, a szövegértékűség és a szövegösszefüggés problematikájával foglalkozik. A szövegösszefüggés összetett jelenség, ezért fogalmát a könyv részletesebben tárgyalja. A szövegszintek szerinti szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erő kategóriáján belül elkülöníti a koherencia, a kohézió, a konnexitás, a kompozicionális konnexitás, a stíluskohézió, az akusztikus kohézió, a vizuális kohézió, valamint az intertextuális kohézió fogalmát. Megjegyezném, hogy az intertextualitással külön fejezetben is foglalkozik. Továbbá számba veszi a szövegösszefüggés megvalósulásának fokát, erősségét, az utalás irányát, hatósugarát (eszerint lineáris és globális jellegű szövegösszefüggést különít el), kiterjedését, mértékét.

Túlzónak tartom a típusoknak a szövegösszefüggés megvalósulási foka, erőssége szerinti elkülönítését: „koherens (összefüggő), majdnem koherens, kevésbé koherens, majdnem nem koherens, nem koherens (inkoherens) szövegek”(59). A 64. lapon pedig a „textuális és referenciális deixis”-t szemléltető szövegrészek kölcsönösen a szerző állításának az ellenkezőjét példázzák. Tehát szerintem a következő szövegrészlet nem a textuális, hanem a referenciális deixis példája: *„E célkitűzés ma is érvényes. Itt, bevezetésül, e reformfolyamatnak csak néhány főbb mozzanatát szeretném felidézni”* (Kosáry Domokos: Az MTA 1992. évi közgyűlésének elnöki megnyitója). A *„Halála után előkerült Karinthy néhány notesze. Ide jegyezte fel legelőször ötleteit; az első villanást”* (Illés Endre: Karinthy) szövegrészlet pedig nem a referenciális deixisre példa, hanem épp a textuálisra.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a szöveg akusztikumával, tehát az élőbeszéd, a megnyilatkozás sajátosságaival, valamint az írott szöveg formájával, elsősorban az íráskép, az írásforma, a nyomdatechnikai eljárások, az írás- és betűtípusok, valamint az írásjelhasználat kérdéseivel.

A szövegtan egyik legújabb kutatási témájáról, a multimediális szövegek kérdéséről is olvashatunk a kézikönyvben. A szerző e szövegtípusnak elsősorban a költészetben, a reklámban és a publicisztikában megvalósuló formáit tekinti át.

A könyv következő három fejezete szervesen összefügg egymással, ugyanis három olyan fontos szövegtani részdiszciplínát vizsgál, amelyek elválaszthatatlanok egymástól: a szöveggrammatikát, szövegszemantikát és a szövegpragmatikát. Jómagam a sorrenddel *ig a z á b ó l* nem értek egyet, ugyanis a pragmatikai tényezők elsődlegesek, tehát ezek határozzák meg a szöveg szemantikai és grammatikai felépülését, amire a szerző egyébként több helyen utal is. Célszerűbbnek tartom tehát a pragmatikából kiindulva tárgyalni a szövegszemantikai és szöveggrammatikai kérdéseket. Emellett pedig én sokkal integrálőbb jellegűnek érzem mind a szövegpragmatikát, mind a szövegszemantikát, mind pedig a szöveggrammatikát, mint ahogy arról a szerző vélekedik. Ezért nagyon sok olyan szövegtani kérdés, amelyet a szerző önálló fejezetben tárgyal, voltaképpen része a jelzett három kérdéskör valamelyikének.

A szerző a ma inkább használatos *szövegszintaktika* helyett a hagyományosabb *szöveggrammatika* műszót használja, bár a szövegszintaktika műszó a szöveg szerkezeti felépülését, amire egyébként vonatkozik, inkább tükrözi. A szöveggrammatikáról szóló fejezetben a konnexitás szöveggrammatikai kifejezőeszközeit veszi számba. Előbb szófajok szerint csoportosítva tárgyalja a névelő, a névmás, a sorszámnév, az ige szerepét, majd a promondat, az anaforikus elemekkel bővített korreferens szavak, a ragozással és jelezéssel történő utalás eseteit részletezi, végül kiemeli az egyenes idézés szerepét is.

A szövegszemantika keretében a szerző a szövegkohézió, ezen belül a globális és lineáris kohézió jellemzőit járja körül. A szöveg globális kohézióján belül vizsgálja a szöveg tematikus hálóját, a címet, a fókuszmondatot, a tételmondatot, a kulcsszót és a szemantikai kapcsolódást. A szöveg lineáris kohézióját illetően a korreferencia, a mezőösszefüggés, az asszociációs mező, a mellérendelő kötőszók és az ellipsis kérdéseit veszi szemügyre. Megjegyezném, hogy itt több ponton is átfedés található a szövegösszefüggésről szóló résszel.

A szövegpragmatika kapcsán fő elméleti forrásait: a kommunikációelméletet, a beszédaktus-elméletet, az interakció-elméletet tekinti át, majd a sikeres kommunikáció leglényegesebb pragmatikai tényezőit sorolja fel. Itt olyan kérdésekről is olvashatunk, mint a közönsnyelvűség, a kontextus, az aktuális tagolás, amelyek szerintem nem tisztán és főleg nem csak pragmatikai kérdések. A pragmatika ugyanis mindazt vizsgálja, ami nyelven kívüli jelenség, tehát nem a nyelvhez kötődik, de, természetesen, hat a nyelvi megfogalmazásra. Nem derül ki

világosan, hogy a szerző mit tart a mondatban témának, rémának és fókusznak. Többféle megközelítés létezik. A következő példában:

*Jön a hajdu: Ágnes asszony,
A tömlőcbe gyere mostan,*

nem „*rémát kiemelő inverzió*” (215) található, ahogyan a szerző írja, hanem, véleményem szerint, fókusz kiemelő mozgató szabály (1. Strukturális magyar nyelvtan. I. kötet. Mondattan. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992. 83–115). És talán még egy megállapítást nem hagyhatok megjegyzés nélkül: „*A fókusz mint a réma legfontosabb, kiemelt, emfaticus elemének a helye a legkevésbé van megköve*” (213). A magyarban ugyanis éppen fordítva van, vagyis az operátor szerepű fókusz helye a leginkább kötött, mégpedig mindig a predikátum előtti lehangsúlyosabb rész a mondat fókusza.

Ha a szerző a már említett sorrendet (pragmatika, szemantika, szintaktika) alakította volna ki, a szöveg szerkezetével foglalkozó következő fejezet szervezeten belül kapcsolódhatott volna a szöveggrammatikához. A szöveg szerkezetét elemezve Szikszainé a szöveg szerkesztettségi típusait vázolja. A szöveg mikro-szerkezeti egységei között a szövegmondat és a szövegmondatok kapcsolódási típusait, a mondatömb, a konstrukciótípus és a bekezdés szerkezetét emeli ki. A makroszerkezeti egységekről külön ír, végül pedig a szövegtípustól függő szerkezeti egységeket emeli ki.

A szövegtipológiáról szóló fejezetben a szerző előbb az egyes szövegtipológiákat, majd a szövegtípus-szembenállások létrejöttének alapjait tekinti át a nyelvhasználat szabályozottsága, a közlemény közege, az információ iránya, a közlemény jellege, funkciója, tárgya és a szövegtípus hatóköre szerint.

Külön fejezetben foglalkozik a szöveg és stílus viszonyával, a szöveg és a stilisztika kapcsolatával. A stíluskohézió stiláris eszközei közül kiemeli a hangzaspárhuzamok és ellentétek, a mondatépítés, a mondatkapcsolással összefüggő mondatalkotás, a mondat sorozatot átfogó alakzatok és képek szerepét.

A szövegek közötti összefüggés, az intertextualitás a szöveg és a szövegvető problémája. Külön olvashatunk a szövegek közötti kapcsolat típusairól, a szövegköziségről. De foglalkozik a szerző az intertextualitás kérdése mellett a paratextualitás, a metatextualitás és az architextualitás fogalmával is.

A szövegalkotás és a szövegbefogadás a nyelvi közlés folyamatában szinte elválaszthatatlan egymástól. Ezért problematikájuk jogosan került két egymás mellett álló fejezetbe. A szerző vizsgálja a szövegalkotás feltételeit, körülményeit, valamint szabályait. A szövegbefogadás kérdésköréből elsősorban a hallás-olvasás fázisait, a befogadói magatartást, a szövegértést, valamint a szövegértelmezést és a szövegmagyarázatot, végül pedig a szövegértést veszi szemügyre.

Ezt a két fejezetet talán jobb lett volna a könyv első két fejezete után beik-

tatni, ugyanis olyan alapvető kérdéseket fejtenek ki a szövegalkotásról és a szövegbefogadásról, amelyek logikailag sok mindenben magyarázatul szolgálnak az előttük álló fejezetekben megfogalmazottakra: például a szövegértékűségre vagy a szövegpragmatikára vonatkozóan. A szerző az előző fejezetekben nem véletlenül hivatkozik gyakran a szövegalkotás és a szövegbefogadás szempontjaira.

A kötet egy módszertani és egy elemző fejezettel zárul. A módszertani fejezet a textológiai elemzés alapvető szempontjait boncolgatja, az elemző fejezet pedig textológiai szempontú szövegelemzési mintákat nyújt.

Valamennyi fejezet végén az adott témára vonatkozó szakirodalom jegyzéke olvasható, ami megkönnyíti a tájékozódást. A könyv végén pedig jól hasznosítható fogalomtár, összegző szakirodalom-jegyzék, valamint nélkülözhetetlen jelmagyarázat, rövidítésjegyzék, név- és tárgymutató található.

Végezetül talán annyit, hogy – természetesen – könnyű a dolga a recenzensnek, amikor észrevételeket fogalmaz meg, voltaképpen ez is a feladata, de tudván tudja, hogy hasonló helyzetben igen nehéz egy parttalanná váló tudományban rendet tenni. Éppen ezért hangsúlyoznám: a könyvnek mindenképpen érdeme az, hogy nagy összefüggések és számos részletkérdés tisztázása mellett problémák sokaságának a továbbgondolására serkent.

Kabán Annamária

A szinonimitásról; Poliszémia, homonímia; Lexikális jelentés, aktuális jelentés

Bevezetés

Három konferenciakötet ismertetésére vállalkoztam. Mindhárom a dinamikusan fejlődő, lassan nyelvészeti szakkönyvkiadónak számító Tinta Könyvkiadóban készült, a „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” c. sorozat I., II. és IV. köteteként. A konferenciakötetek természetüknél fogva vegyesek, színvonaluk azonban úgy-ahogy szinten tartható, ha igényes bírálókkal, lektorokkal kiszűretik, kijavítatják a benyújtott írásokat. Ez a lépés mintha kimaradt volna a szerkesztési folyamatból e három kötet esetében. (Az I. kötet, „A szinonimitásról” Gecső Tamás és Spanraft Marcellina szerkesztésében jelent meg, míg a II. és a IV. kötetet egyedül Gecső Tamás szerkesztette). Ha úgy vesszük, ennek előnye is van, hiszen így reálisabb képet kapunk a mai magyar nyelvészetnek arról a szeletéről, amely e kötetekben képviselve van.

1. Kik a szerzők?

Talán negatív módon lehet a legpontosabban körülírni: a IV. kötet egy-két elszigetelt tanulmányán kívül majdnem teljesen hiányoznak az „akadémiai-iskolai” magyar nyelvten művelői (akik magukat „magyar nyelvészek” néven szeretik emlegetni, és egyetemek, főiskolák magyar tanszékén szoktak működni), valamint azok, akik elsősorban a nyelvészvilág igényesebb, anoním bírálókkal és kemény versennyel jellemezhető „piaci szegmensét” veszik célba írásaikkal. E kötetek szerzőit tehát csak úgy tudom besorolni, hogy főként olyanok, akik a nem szigorúan szűrt és bírált kiadványokat szokták gazdagítani. Itt is ezt teszik: nem, vagy csak képletesen szűrt kötetekben teljesítik a mindennapi roboton felül még rájuk szakadó közlési kötelezettségüket.

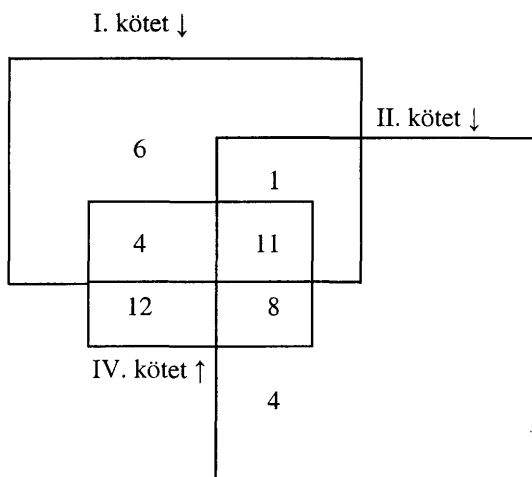
Igen nagy az átfedés is a kötetek szerzői között (a szerkesztőkről nem is beszélve):

mindhárom kötetben szerepel Balázs Géza, Borbás Gabriella Dóra, Czeglédi Katalin, Dési Edit, az egyik szerkesztő, Gecső Tamás, Horváth Katalin, a kiadó, Kiss Gábor, Ladányi Mária, N. Lőrincz Julianna, a másik szerkesztő, Spannraft Marcellina és Varga-Haszonits Zsuzsa (11 szerző);

a háromból kettőbe írt Balogh Péter, Bibok Károly, Büky László, Deme László, Fedoszov Oleg, Horváth Rajmund, Kemény Gábor, Lőrincz Jenő, Pacsai Imre, Pajzs Júlia, Ruzsiczky Éva, Székely Gábor és Szij Enikő (13 szerző); végül csak egybe Andor József, Balácsi József Attila, Bencze Lóránt, Nagy L. János, Tóth Szilárd és Tótfalusi István (I. kötet, 6 szerző), Cserép Attila, Hajdú Mihály, Lindner Márta és Minya Károly (II. kötet, 4 szerző); valamint Alberti Gábor, Bánréti Zoltán, Hoffmann István, Juhász Dezső, Kelemen Sándor, Kugler Nóra, Lengyel Klára, Maleczki Márta, Pólya Tamás, Szabó Zoltán, Várad Tamás és Wacha Balázs (IV. kötet, 12 szerző).

Tehát a 46 szerzőből csak 22 van, akinek nincs írása legalább kettőben a három kötetből.

Az „egykötetesek” megoszlásában a IV. kötethez tartozó kiugró számot (12) az magyarázza, hogy a neki megfelelő konferenciát – a bevezető fénykép és interjú, valamint a fűlszöveg szerint – Zsilka János emlékének szentelték; talán csak véletlenül maradt le a kötet elejéről az a performatív mondat, amellyel magát a kötetet is az ő emlékének ajánlják. Márpedig Zsilka Jánostól (vagy legalábbis az ő példájából) mindannyian sokat tanultunk, hiszen hosszú időn át ő vezette, illetve amikor nem vezette, akkor is uralta az egyetlen általános nyelvészeti tanszéket Magyarországon. Így feltehető, hogy némely szerzőt nemcsak a rá nehezedő publikációkényszer vezetett abban, hogy írását benyújtsa, hanem az a vágy is, hogy ezzel valamilyen – ha nem is mindig jól értelmezhető – gesztust tegyen.

1. táblázat. Szerzők közötti átfedések

Mivel nekem az ismertetés a feladatomban, nem pedig a bíráló, nem fogom részletes elemzés alá vetni az egyes írásokat. Az olvasó nyilván nem a köztöködéseimre kíváncsi, hanem tájékozódni szeretne arról, mi történik a magyar nyelvészetben, és mit érdemes ezekből a kötetekből elolvasni.

2. Tudományos kérdésfeltevések hiánya

Számtalan írásra jellemző ezekben a kötetekben a tudományos kérdésfeltevés teljes hiánya. Tudományos kérdésfeltevésnek ugyanis csak azt nevezhetjük, amikor a szerző egy elmélet belső ellentmondására vagy – gyakrabban – bizonyos tényekkel való összeütközésére mutat rá. Válasznak az minősül, ha az eredmény az elmélet elvetése, módosítása vagy – gyakrabban – az adatok újszerű csoportosítása a konfliktus feloldásának érdekében.

Az elmélet szón itt nem kell feltétlenül specifikus, sajátos jelenségekre vonatkozó állításokat érteni (mint amilyen például a laringáliselmélet az indoeurópai történeti nyelvészetben), szerényen beérhetjük az elmélet szó 'leírási eszköztár' értelmezésével, amiből csak sokkal általánosabb szinten következnek a valóságra vonatkozó állítások. Például – szándékosan nem a kötetek tárgyához kapcsolódóan – egy hosszú időn át elfogadott elmélet szerint a megnyilatkozások alakját beszédhangok sorozataként lehet felfogni (ahogy az írás betűk sorozata), az egyes beszédhangok tulajdonságait külön-külön megadva. Az 1980-as években azután sorra születtek azok az írások, amelyek kimutatták, hogy bizonyos tipikus nyelvi jelenségek (például a pótlónyúlás, a tonális nyelvek egyes jelenségei)

gei, a sémi típusú alaktani rendszerek stb.) konfliktusba kerülnek ezzel a leírási eszköztárral. Ezek a jelenségek inkább olyan keretben ragadhatók meg, amely többszólamú kottához hasonlóan ábrázolja a megnyilatkozások hangalakját, amelyben a képzési/hangzásbeli mozzanatok egymástól viszonylag független szólamokként „léphetnek be” és szűnhetnek meg, az összhangot pedig bonyolult időzítési viszonyok szabályozzák. (Ezt a nagyon általános keretet újkeletű szóval autoszegmentális elméletnek nevezik, de persze elnevezés nélkül voltak előzményei a nyelvészeti irodalomban.)

Nos, nem minden tudományos kérdésfeltevés olyan nagy súlyú, mint amelyet az előző példában említettem (amelyek megrendítették az egyszerű lineáris hangtan hagyományát), de a súlybeli különbségek a lényegen nem változtatnak. Kérdésfeltevés nélkül a mai tudományban nem létezhet sem előadás, sem cikk. Legalábbis olyan nem, amelyet igényes konferenciákon, folyóiratokban, kötetekben közölni lehet.

Nos, a három kötet összesen 81 írást tartalmaz; az I. kötet 22 írásából csak 3 (14%), a II. kötet 24 írásából csak 4 (17%), a IV. kötet 35 írásából pedig 7 (20%) tartalmaz valamiféle tudományosnak tekinthető kérdésfeltevést. Azért ne ujjongjunk előre, általában a valamilyen kérdést tartalmazó összesen 14 írással (17%) is vannak problémák, legtöbbször az, hogy nincs válasz a feltett kérdésre.

I. kötet	3	22
II. kötet	4	24
IV. kötet	7	35
Összesen	14	81

2. táblázat. Kérdésfeltevést tartalmazó írásk aránya

3. Írásk kérdésfeltevés nélkül

Gyakoriságuk miatt kell megvizsgálnunk a kérdésfeltevést nem tartalmazó írásk természetrajzát (hogy ne mondjam: kórtanát). Nem kívánom egyenként pelengérré állítani őket, de ha már ilyen sok van belőlük, legalább tipikus példákat kiragadva megpróbálok jellemzést, diagnózist adni róluk.

Sajátos, Magyarországon igen elterjedt válfaja ezeknek az írásknak az, amelyek filológiai nevezhetnének, ha eleget tennének a filológiai kutatás követelmé-

nyeinek. Legtöbbször inkább szakirodalmi áttekintésnek lehet őket mondani. A szerző egy kérdés történetével vagy akár mai megközelítéseivel foglalkozik, bizonyára azért, hogy egyszer majd ő maga is megpróbálja megválaszolni, de ebbe még nem fogott bele. Addig is publikálja összegyűjtött anyagának egyes részeit, hébe-hóba akár megjegyzéseket is fűz hozzájuk, de a következetes kritikai megközelítés az ilyen írásban ritka, mint a fehér holló. Példaképpen felhozhatom Borbás Gabriella Dórának az I. kötetben megjelent írását a szinonímia különböző definícióiról, vagy Balázs Géza I. kötetbeli cikkének első részét (a második része inkább anekdotikus adatközlő jellegű, ld. alább).

Még ezen a körön belül is van negatív véglet, nevezetesen az, amikor valaki egyetlen írást, cikket, szótárt stb. ismerteti (pl. ilyenek Dési Editnek az I. és a IV. kötetben szereplő írásai). Persze folyóiratokban van helye az ismertetés műfajának, de egyrészt tanulmánykötetben nincs, másrészt az ismertetésnek is megvannak a maga műfaji követelményei, és ezeket kielégítő írást az itt ismertetett három kötetben nem találtam. Sajátos eset, amikor valaki a saját maga által írt vagy szerkesztett művet ismerteti (pl. Tótfalusi István az I. kötetben saját „színes szinonimaszótáráról” szól, Váradi Tamás pedig a IV. kötetben a Magyar Nemzeti Szövegtárat¹ reklámozza). A jobbik esetben az íráskor előkerült módszertani kérdésekre tér vissza, aminek lehet némi érdekessége, de persze gondosan válogatott kötetbe az ilyet sem fogadnák el önálló publikációként.

A másik igen elterjedt cikkfajta az, amelyet a d a t k ö z l ő nek nevezhetnénk, ha kimerítő vagy legalábbis áttekintő igénnyel közölnék ezekben egy-egy jelenségkör fontos empirikus adatait. Sajnos legtöbbször inkább a n e k d o t i k u s -nak mondhatjuk ezeket az írásokat, mert csak a szerző által „érdekesnek” tartott, kiragadott adatokat tartalmaznak. Hogy igazán érdekesek-e az adatok, az persze csak úgy lenne eldönthető, ha egy elméleti megközelítés keretébe helyeznék őket, de erről persze szó sincs. (Néhány példa ilyen írásokara: N. Lőrincz Juliana írásai az I. és a II. kötetben; Varga-Haszonits Zsuzsa írásai mindhárom kötetben; Cserép Attila cikke a II. kötetben; Kiss Gábor tanulmánya a IV. kötetben.)

Szólnom kell sajnos azokról az írásokról is, amelyeket jobb híján f o n t o s -k o d ó nak kell neveznem, vállalva, hogy az elnevezés szigorú értékítéletet tartalmaz. Ilyen írásokkal más tudományokban, olyanokban, amelyeknek nincsenek krónikus önbecsülési és önértékelési nehézségeik, nem lehet a nyilvánosság elé lépni. Lehet, hogy a fizikában is léteznek ilyen cikkek, de azok nem jelennek meg magukra valamit is adó fizikusokkal egy kötetben. Nos, a fontoskodó írások tulajdonképpen a kérdésfeltevést tartalmazó tudományos cikkek paródiái, amennyiben stílárius vonásaikkal, tudományoskodásukkal próbálják imitálni őket, ennek azonban tartalmilag semmi alapja sincs.

Ennek a cikkfajtnak egyik alfaja az, amelyet f o g l o m v i t a t ó nak nevez-

¹ Vajon milyen lenne az a magyar szövegtár, amelyik nem „nemzeti”?

hetünk; az ismertetett három kötetben számos ilyen van, mivel ezek eleve bizonyos fogalmak köré vannak csoportosítva (szinonímia, poliszémia, homonímia, lexikális jelentés, aktuális jelentés). Az ilyen írás egy-egy fogalom szokásos meghatározásait támadja (ezért sokszor viseli a fent szakirodalmi áttekintésnek nevezett fajta jegyeit), jobb esetben alternatív meghatározást is javasol, de ez persze elméleti keretből kiragadva (és legtöbbször legfeljebb kiragadott adatokat számításba véve) nem tekinthető tudományos közlendőnek.

Szerencsére viszonylag kevés ebben a három kötetben az *interdiszciplinárisnak* álcázott írás. Mindannyian ismerjük azokat a tudósokat, akiket a nyelvészek nem tekintenek nyelvészeknek, de esetleg elhiszik, hogy X tudomány kiváló művelői, viszont az X-et művelők esetleg elhiszik, hogy nyelvészek, viszont biztosak benne, hogy X-hez nem konyítanak. Ilyen jellegű szerzőkkel ezúttal nemigen találkozunk, leszámítva azt a néhány kissé igénytelen verselemzést, amellyel nyilván az irodalmárok sem lennének elégedettek (pl. Nagy L. János írása az I. kötetben, N. Lőrincz Julianna és Spannraft Marcellina írásai a IV. kötetben).

Végül a fenti betegség típusokba nem besorolható, de szintén kérdésfeltevés nélküli írás a IV. kötetben Balázs Gézáé (a hozzá mint rádiós sztárhoz intézett olvasói levelekből válogat).

	I. kötet	II. kötet	IV. kötet
áttekintő	4	0	5
anekdotikus	7	11	11
fontoskodó	7	8	10
interdiszciplinárisnak álcázott	1	1	1
besorolhatatlan	0	0	1

3. táblázat. A kérdést nem tartalmazó cikkfajták megoszlása

Kérdésfeltevést tartalmazó írások

I. kötet

Ebben a kötetben kérdésfeltevést tartalmaz például Andor József cikke: a szójelentés két elméleti megközelítését, a szemantikai mezőkön és a fogalmi kereteken alapulót szeretné összevetni a szinonímia kezelésének szempontjából. Az adatok rendszerezésének választott eszköze az anyanyelvi beszélőkkel végzett kérdőíves vizsgálat. A probléma az, hogy a vizsgálat eredményeiből sem rendszerezés, sem az elméleti kérdésre adható válasz nem bontakozik ki.

Kérdést tesz fel Czeglédi Katalin is: van-e értelme a szinonímia fogalmának földrajzi nevek esetében? Választ azonban, különösen érvekkel alátámasztott

választ nem kapunk. Még az sem világos, hogy a szerző szerint mi a viszony a közös etimológiai származtatás és a szinonímia között.

Kiss Gábor írásának az a középponti kérdése, hogyan lehet automatikus, objektív eszközökkel szinonimákra bukkanni. Ez a korábbi meghatározásom értelmében nem tudományos kérdésfeltevés, de legalább módszertanilag érdekes lehet. A válasz sovány, nem meggyőző (már létező szótárakból kigyűjtve).

II. kötet

A II. kötetben Bibok Károly tesz fel érdekesnek hangzó kérdést: hogyan lehet kezelni a *könyv* típusú szavak poliszémiját ('fizikai tárgy', ill. 'a benne leírt információ')? Egyetlen elmélet, a Bierwisch-féle kétszintű jelentéstan keretében próbál választ adni. A cikk struktúrája, fogalmazása jó. Nincs azonban konfliktus az adatok és a választott elmélet között, a szerző csupán egy Bierwisch által már elvégzett elemzést pontosít.

Horváth Katalin felteszi azt az unalomig ismételt (és a kötet számos más írásában felvetett) kérdést, hogy megragadható-e nyelvészeti eszközökkel a poliszémia és a homonímia nevezett jelenségek különbsége. A válasz azonban (poliszémia az, amikor a különböző jelentések „levezethetők egymásból”) nem tartalmaz újdonságot. Ezek a fogalmak éppen azért nem értelmezhetőek elmélettől függetlenül, mert a levezethetőségnek nincsen elméletek feletti értelmezése.

Kemény Gábor cikke élvezetes, szerkezete jó, kérdésfeltevést is tartalmaz (beszélhetünk-e poliszémiairól költői képek esetében?). A válasz természetesen az, hogy nem, hiszen különböző jelentésekről csak akkor beszélhetünk, ha a különbség már intézményesült. Nem mondom, hogy korszakalkotó írás, de legalább értelmes embernek tekinti az olvasót.

Pajzs Júlia cikkében a feltett kérdés nem tudományos, hanem módszertani, sőt, technikai jellegű: hogyan lehet automatikusan felismerni, hogy egy szövegész több homoním alak közül melyik? Napi problémája ez minden természetes nyelvvel foglalkozó számítógépes fejlesztésnek; közismert módszerek léteznek a megoldására, ezekhez a szerző sem tesz újat hozzá. Javaslat, hogy több módszert együttesen kell alkalmazni, szintén közhely.

IV. kötet

Alberti Gábor érdekes cikkében kimondatlanul ugyan, de van kérdésfeltevés: lehet-e az ún. diskurzusrepresentáció-elméletet, amelyet Hans Kamp 1981-ben a mondatjelentések bizonyos vonásainak magyarázatára alkotott meg, a szójelentéstanban alkalmazni? Aztán a szerző nem éppen erre a kérdésre válaszol, hanem azt magyarázza el, hogy tudásábrázolásra használható az elmélet. Ez a megoldás nem egészen új, mert – mint a szerző is leszögezi – ugyanerre a következtetésre jutott már Kamp és Rossdeutscher is, 1994-ben.

Bánréti Zoltán azt a kérdést teszi fel, hogy alkalmasabb-e az ún. minimalista

nyelvtanmodell (Chomsky egyik legújabb kezdeményezése) az afáziák egyes vonásainak magyarázatára, mint a korábbi elméletek. A cikk minden érdekessége ellenére éppen erre a kérdésre nem ad választ. Az ugyanis, ha egyes jelenségeket meg tudunk fogalmazni ennek az elméletnek a szóhasználatával élve is, még nem bizonyít semmit.

Bibok Károlynak a IV. kötetben megjelent írása lényegesen jobb, mint a II.-ban szereplő írás. A poliszémia két megközelítését, a Pustejovsky-félét és a Bierwisch-félét állítja szembe egymással, és meggyőzően érvel az előzővel szemben. A kritika helytálló, az alternatív megközelítés ismertetését is előkészíti, de sajnos nem tér vissza rá kellő részletességgel, nem mutatja meg tételesen, hogy Bierwisch kétszintű jelentéstana hogyan oldja meg a problémákat.

Deme László cikke voltaképpen tartalmaz kérdést, bár bújtatva: mi a mondatnani, jelentéstani stb. viszony az igekötős igék igekötős és igekötő nélküli használatai között, különös tekintettel azokra az esetekre, amikor az igekötőhöz hasonló funkcióban ragos névszói csoport áll (pl. *ráfekszik az ágyra, az ágyra fekszik, odafekszik / az ágyra/*). A kérdés izgalmas, de választ nem találunk, csak feleslegesen agresszív kirohanásokat „az óceánról túlról érkező” „fókuszpókusszal” szemben (gondolom, ez É. Kiss Katalin generativista magyar mondatnára utal). A sorokból hallatlan (és szerintem indokolatlan) sértettség olvasható ki (a szerző sértettsége az I. kötetben szereplő írásában nyíltan is megfogalmazódik), és úgy látszik, ez a durca akadályozta meg abban, hogy érveket érvekkel szembeállítva, adatokat elemzésekkel szembehelyezve mondja el azt, amiben amúgy valószínűleg igaza van.

Kemény Gábor ebbe a kötetbe is jó cikket írt. Érdekes kérdést vizsgál: hogyan hat a költői kép hatására a képként használt kifejezés és az ábrázolt dolog fogalmi, jelentéstani távolsága?

Maleczki Márta cikke példamutató: fontos nyelvtanelméleti kérdéseket tárgyal (az információszerkezet és a mondatnani összefüggése, az állítások típusai, a nem-specifikus határozatlan főnévi csoportok jelentése), közelebbről magyar jelenségekkel világítja meg őket, azzal a céllal, hogy rámutasson az uralkodó mondatnani elméletek problémáira (főképpen arra, hogy az egymástól élesen elkülönülő nyelvi szintek hipotézise nem tartható).

Végül Ruzsiczky Éva érdekes kérdést tesz fel (hogyan lehetne eldönteni, hogy mely neologizmusoknak van helyük a szótárban?), de választ nem ad erre a kérdésre. Manapság, amikor törvényben készülnek diszkriminálni a még meg nem honosodott (idegen) szavakat a már meghonosodottakkal szemben, tanulságos, mennyire nem tud mit kezdeni a nyelvész szerző a meghonosodottság fogalmával.

Kálmán László

Kassai Ilona: Fonetika

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1998. 284 o.

A fonetika tárgykörében már régen született átfogó, összegző munka. Az egyetemi oktatásban az utóbbi években 10–20 éves könyvek álltak a hallgatók rendelkezésére, az egyéni felkészüléshez (Laziczius Gyula 1944, Vértes O. András 1950, Bárczi Géza, 1960, R. Molnár Emma, é. n. stb.). Ezek bizony – bár megjelenésük idején a legfrissebb tudományos eredményeket és felfogásokat adták közre – gyakran tartalmazznak ma már érvényüket veszített, túlhaladott adatokat; ugyanakkor fontos részletek, ismeretanyagok csak különböző fórumokon és különböző időben publikált cikkek révén voltak hozzáférhetőek. Az előbbi problémára példa lehet az affrikáta-zárhang vita „eredménye”, míg az utóbbira az addig csak cikkekben elemzett hangsorépítési szabályokat említhetnénk.

Így tehát egyre sürgetőbbé vált a tudományterület aktuális állapotát tükröző szintézis megalkotása. Kassai Ilona 1998-ban megjelent Fonetika című munkája ezen összegzés megteremtésén túl azt a feladatot is felvállalta, hogy az ismereteket tankönyvszerű tálalásban adja át az érdeklődő olvasóknak. Teszi ezt világos, egyértelmű, gördülékeny stílussal, logikus tagolással, valamint az újonnan szerzett tudásanyag fejezetenkénti „kikérdezésével”: röviden, tömören megválaszolható (kvíz)kérdésekkel, illetve elgondolkodtató feladatokkal. A megoldásaik helyességében kételkedők válaszaikat a könyv végén található, a „Válaszok a kérdésekre” című fejezet alapján ellenőrizhetik. Sok ábra és táblázat szemlélteti a szöveg mondanivalóját. Természetesen az, aki nem tanulási szándékkal veszi kezébe a könyvet, csak szakirodalmi ismereteit kívánja frissíteni, nyugodtan kihagyhatja az ellenőrző kérdéseket, mégsem érzi a munkát tankönyvízünek, „szájbarágós” stílusúnak.

A könyv fejezetekre tagolása sem köti meg az olvasó, sőt még az anyagot tankönyvként használó tanár kolléga, illetve diák kezét sem, hiszen az egyes fejezetek önmagukban kerek egésznek alkotnak, tehát lényegében egymástól függetlenül is tanulmányozhatók. A fejezetek könyvbéli sorrendje megfelel a szerző által a Pécsi Tudományegyetemen oktatott Fonetika előadás tematikájának.

Egyfajta bevezetésnek tekinthető az első két fejezet, amely egyrészt a fonetika tudományelméleti, tudománytörténeti körülményeit, másrészt pedig a lehetséges fonetikus írásmódokat veszi sorra. Az ezt követő fejezetekben a fonetika különböző részterületei kerülnek sorra: az artikulációs, az akusztikus, a perceptív fonetika kutatási területének, és jelenleg érvényes eredményeinek bemutatása, illetve a magyar beszédhang-állomány elemzése. Ezt követik az összetet-

tebb, lényegében már a fonológia felé kacsingató területek áttekintése: a beszédhangok sorozattá épülése, a koartikuláció fajtái, a szótag fogalmának különböző elméletek szerinti megközelítései, végül pedig a beszéd szupraszegmentális elemeinek áttekintése. A Fonológiai kitekintés című tizenegyedik fejezet zárja a kötetet, amelyben a lineáris és nem lineáris elméletek közül minél többet igyekszik bemutatni a szerző, anélkül azonban, hogy a bármelyikben való elmélyülést saját (tan)könyve keretein belül erőltetné, s ez teljesen helyénvaló, hiszen a mű tárgya elsősorban a fonetika, s nem a fonológia. Ugyanakkor szerencsés, hogy egy fejezet erejéig főképp a fonetikával most ismerkedő olvasó szellemi kirándulást tehet erre a rokon tudományterületre, hiszen ezáltal kellőképpen megértheti az említett tudományterületek egymáshoz való viszonyát. A fonológia irányába való továbblépést megkönnyíti az e fejezet végén is szereplő tematikus irodalomjegyzék. Ez a fejezetenkénti szakirodalmi összegzés egyébként rendkívül alkalmas arra, hogy az adott terület mélyebb megismeréséhez támpontokat találjon az olvasó, szemináriumokon pedig akár lehetséges referátumtémák listájaként is hasznosítható.

Már a fejezetek arányai is híven tükrözik e tudományterület fejlődési vonalát. Amíg a korábbi fonetikák szinte kizárólag a hangképzésre összpontosítottak, ez a terület Kassai könyvében már csak egy fejezetre zsugorodott. Egyenrangú részegységekként jelenik meg az akusztikum és a percepció tudományos vizsgálata, illetve e vizsgálatok eredményeinek bemutatása. De az artikulációs fonetika terén megtörtént szemléletváltozások is felfedezhetők a műben. Egyrészt eltéréseket találunk például az egyes képzési területek elnevezésében, másrészt az egyes hangok hovatartozásának kérdésében. Míg pl. Bárczinál (1960) az „alveopalatalis” megnevezés szerepel, Kassainál már az újabban használatos „posztalveoláris” elnevezéssel találkozunk; de hasonló eltérést mutat, hogy amíg Bárczi nem használja a veláris területet a beszédhangok besorolásánál, csak „palato-velaris”-ról beszél, addig Kassainál elkülöníti ezt a két képzési helyet kétféle h-hang kapcsán, palato-velárisként jellemzi a x' -t, a velárisokhoz sorolja viszont a x -t. (Az utóbbi területre teszi természetesen a k -t, g -t, ng -t is.) Ebben a legújabb fonetikában a cc (= ty) és a Jj (= gy) az affrikáták sorában szerepel – palatográfiai és akusztikai vizsgálatokra hivatkozva –, de a szerző nem felejt el megemlíteni, hogy e hangokat más szerzők még zárhangoknak tekintették. Egyébiránt a hasonlóan vitatott képzésű hangokról is következetesen leírja, hogy azok megítélése korábban eltérő volt, és milyen szempontok alapján változtak az adott hangokkal kapcsolatos tudományos felfogások. A magyar beszédhangok jellemzése az erősségi és a hangzóssági skála bemutatásával zárul, amelyekről a magyar nyelvű szakirodalomban alig találni adatokat.

Kassai csupán rövid említést tesz a mássalhangzók zörejhangokra és zengőhangokra történő szétválasztásáról. A magyar beszédhangok állománya című fejezetben, s ezt a szempontot meglehetősen szükségtlenül használja fel a hangok

egymásrahatásának magyarázata során. Pedig már nyilvánvaló tényként tarjuk számon azt, hogy a zöngésségi hasonulás során csupán a zörejhangok változtaták meg az előttük álló hangot (hadparancs – ha[t]parancs és gyászdal – gyá[z]dal), míg a zengőhangok sosem (szakma – *sza[g]ma). Ez a szempont ebben a fejezetben egyszerűen elsikkad, könnyen átsiklik felette az olvasó, bár a szerző egyébként meglehetősen körültekintően mutatja be a koartikuláció egyes fajtáit.

A hangképző szervek anatómiai és fiziológiai jellemzését követően az artikuláció kapcsán – mintegy érdekességképpen – szó esik a különleges beszédmódokról is, amelyekkel aligha találkozunk a közkeletű fonetikai szakirodalomban. Pedig a biológiai rendellenességek, illetve a sajátos kommunikációs célok miatt abnormális megoldások bemutatása is hozzájárulhat ahhoz, hogy ezek tükrében magát a normális beszédképzést jobban megértsük.

A hangképzés akusztikai megközelítése e kötetben kifejezetten alapos, ugyanakkor didaktikailag jól felépített, így könnyen befogadható a „bölcészszagy” számára is. Nemrégiben egy féléves szóbeli beszámolóra kényszerült hallgatómat faggattam ilyen irányú kérdésekkel, s szinte meglepődtem, hogy ahhoz képest amennyire keveset járt órákra, igencsak tájékozott a hangrezgések mérhető tulajdonságainak terén. Meg is jegyeztem, hogy ilyet bizony ritkán tapasztalok a számonkérés során, mire elárulta, hogy fizikából ugyan mindig gyenge volt, de most összeszedte magát, s nekiveselkedett ennek az anyagrésznek is, s maga is meglepődött, hogy Kassai tankönyve alapján milyen könnyen elboldogult a feladattal.

Az észlelés folyamatának bemutatása szintén csak a lényeges mozzanatokra koncentrál, nem bonyolódik bele például a fül szerkezetének orvosi mélységű taglalásába, sem az észlelés kifejezetten neurológiai kérdéseibe. Ugyanakkor említést tesz például a megértést segítő tényezők között a szájmozgásra és a testnyelvre is, ezáltal is színesítve a fejezetet. A fület bemutató „vázlatos rajz” azonban meglehetősen sematikusra sikeredett – bár kétségkívül szemléletes –, talán szerencsés lenne egy következő kiadás alkalmával (ha lesz majd ilyen) kissé „valóságosabb”-re cserélni ezt az ábrát, anélkül, hogy a grafikusán kidolgozottabb részletek elvonnák a figyelmet a lényegről.

A magyar fonotaktikai szabályokat nagyon alaposan tárgyalja Kassai, a rengeteg példa között minden típusra találunk legalább egy-egy igazolást. A háromelemű mássalhangzó-kapcsolatoknál viszont nem fogalmazza meg szabályként, hogy csak olyan háromelemű kapcsolatok léteznek, amelynek 1–2. tagja, illetve 2–3. tagja külön-külön is előfordul kettős mássalhangzó-kapcsolatként. (Fordítva természetesen ez nem igaz: minden szóeleji mássalhangzó-párból nem jön létre szóeleji mássalhangzó-trió.) Kassai csupán azt a tendenciát említi, hogy a kételemű kapcsolatokban jó kombinálódási kapcsolatot mutató mássalhangzók fordulnak elő leggyakrabban a hármas kapcsolatokban is. Ugyancsak ide tartozik az a megjegyzés, hogy a hármas szókezdő kapcsolatok között nem említi a

szpré típust, bár a többihez hasonlóan ez sem túl gyakori. Érdekes adalék azonban, hogy a halandzsa nyelv mibenlétét e fejezetben röviden körüljárja a szerző.

Kassai röviden kitér a szótag kérdésének problémáira is, mintegy előre vetítve következő könyvét, a szótagról. Itt azonban csak nagyon röviden tesz említést a különféle elméleti keretben kialakult szótag-meghatározásokról, és egyetlen, ugyanakkor nagyon szemléletes ábrával, s némi magyarázattal mutatja be a magyar nyelv szótagtípusait. Valamivel részletesebben szól viszont a szótag realizációjáról a naiv beszélők szemszögéből: a ritmus, a nyelvelsajátítás, illetve a nyelvi játékok oldaláról megvilágítva; illetve az írásbeli elválasztás problémáira is rámutat, s néhány kísérlet eredményével szemlélteti, hogy az anyanyelvi beszélők tagolási felfogása bizony sokszor ütközik a helyesírási kánonnal.

A szupraszegmentális elemek tárgyalása is – a korábbi összegző fonetikai munkákhoz képest – részletes áttekintést nyújt az olvasónak. Emellett a beszéd zenei elemeinek leírhatóságáról röviden A fonetikus írás című 2. fejezetben esik szó, amelyet néhány ábra is szemléltet.

Már említettük, hogy a könyv, a szerző szándéka szerint, a felsőoktatás számára készült. Azonban nem csupán a bölcsészkarok magyar, és esetlegesen idegennyelv-szakos hallgatói forgathatják haszonnal, de különféle speciális képzések (gyógypedagógia, audiológia, stb.) tananyagául is szolgálhat. Kifejezetten szerencsés a 2. fejezetben található, különböző átírási rendszereket bemutató táblázat, ahol hangonként áttekinthető, hogy azokat az egyes rendszerek miként jelenítik meg. Gyermeknyelvi, logopédiai vonatkozások, illetve saját apró kísérletek teszik színesebbé a szűkebb szakterület bizonyos témaköreit, s kínálnak izgalmas kérdéseket, amelyeket gondolatban mindenképpen érdemes körüljárni. A kötet végén összesített bibliográfia, valamint név- és tárgymutató segít az eligazodásban.

Bátran állítható tehát, hogy a szakma, és természetesen közelebből maga a hazai fonetika egy alapos összegző művel gyarapodott.

Szabó Mária Helga

Szépe Judit: Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban

Hegedűs Attila (sorozatszerkesztő): A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Piliscsaba. 2000. 205 o.

Igazolva láthatjuk-e mintegy hat évtized elteltével, hogy Jakobson (Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. Uppsala, 1941) távlatos programja a nyelv hangtani szintjének univerzálékutatásában új és lényeges pontokon hoz eredményeket a nyelvészet számára? A kötet – éppen magyar anyagon – ismét azt bizonyítja, hogy igen. Sőt nemcsak a szűkebb szakma számára, hanem áttételesen a neuropszichológiában, bizonyos vonatkozásokban a diagnosztika és a terápia gyakorlatában is, nemcsak a hangtanban, hanem részlegesen a morfológia, a szintaxis és egyes pontokon a jelentéstan dimenziójában is, továbbá nemcsak a magyarra, hanem – megfelelő összevetésekkel – az egyetemes jegyek leírásában nemkülönben. A munka érdekessége az afáziakutatásban járatlan nyelvész számára azonban nem elsősorban abban rejlik, hogy Szépe Judit – a részdizciplína egy másik terrénumával csatlakozva a nálunk mindenekelőtt Bánréti Zoltán vezetése alatt folyó és az Osmanné Sági Judit által rendszeresen művelt afáziakutatáshoz – a fonetikai–fonológiai részterületet tárta fel az eddigieknél mélyebben. A novum abban van, és az eredmények heurisztikus értékét az adja, hogy – és ahogy – a szerző jól megválasztott elméleti keretben magyarázza a nyelvi folyamatok (amint nevezi: a közlésfolyamatok) szervezésének mentális stratégiáját. Itt csakugyan elementáris eljárásokról, következésképpen univerzális elvről van szó, a konkrét nyelvi anyag bizonyítékaival.

A fejezetek: a téma tágabb környezete az orvosi vonatkozásokkal, az afázia-típusok és nyelvhasználati zavarai általános ismertetésével (Bevezető és Extralingvisztikai alapfeltevések 9–20); áttekintés a problematika nyelvészeti kezelésének előtörténetéről, megjelölve a megközelítések főbb célterületeit, valamint tudománytörténeti fordulópontjait (Az afázias beszédjelenségek nyelvészeti leírása: fordulópontok a probléma értelmezésében 21–42); a saját kutatások közelebbi tárgyának megjelölése, az alapfogalmak rögzítése és a módszertani választások indokolása, a mintegy hatórányi beszédanyagból gyűjtött adatok rendszeres szemléje (A beszédhang-helyettesítések: problémaelhatárolások, a vizsgálatok elvei és adatai 43–100); a monográfia törzsrésze a következtetésekkel és annak a (rész)teóriának a kifejtésével, amely számot ad a heterogén jelenséghalmazról mint lényegében egy azonos elvű, egyetemes mechanizmus kimeneti oldaláról (Az eredmények 101–166); végül egy meglehetősen terjedelmesre

sikerült – mert hogy nagy sikerrel megvédett disszertáció a kötet alapanyaga, amelyhez mindenkor veretes Tézisek tartoznak – summázat logikus rendben arról, amit korábban megtudtunk (Összefoglalás 167–191) és az imponálóan bő jegyzéke a hivatkozásoknak (Irodalom 193–205).

Természetes módon első feladata a recenzensnek az, hogy állást foglaljon a téma helyét és súlyát illetően. Valójában ezt a szerző meg is teszi helyette. A dolgozat végső soron organikus agykárosodásban szenvedő betegek nyelvi anyagát veszi alapul, ennél fogva pedig elméletileg és gyakorlatilag több szakma (a nyelvtudomány, a neuropszichológia, a logopédia egyes ágazatai) számára ígér felhasználható eredményeket. Ez így is történik, noha a szerző a nyelvészeti aspektusokat választja szemléletének tájékozódási pontjául, módszere specifikusan nyelvészeti – közelebről elsődlegesen hangtani – természetű, és következtetései töretlenül a gondolatmenet nyelvészeti vonalán haladnak. Az irányválasztást mindazonáltal nem csupán a szerző alapképzettségének determinációja határozza meg, hanem a konkrét kutatás tapasztalatai is. A megfelelő helyen ugyanis bizonyítékot látunk arra, hogy az afáziások nyelvhasználatának egyes jellemzői függetlenül kezelendők attól a standard tipológiától, amelyet az afáziának mint betegségnek az osztályozásában a neuropszichológia használ (l. 53–56). Ez a körülmény pedig egyúttal bizonyítéka annak, hogy a téma kezelése autonóm, a lingvisztika illetékességébe tartozik, és hogy azt: a téma kezelését sajátosan nyelvészeti eszközökkel és módszerekkel kell végrehajtani. Valóban az a helyzet, hogy ameddig a neurológia és a neuropszichológia nem tud kellő mélységű leírást adni arról, hogy a nyelvi alakzatoknak pontosan milyen mentális reprezentációk felelnek meg, és hogy azok sérülésének részletesebben milyen agyidegfiziológiai folyamatok a hordozói, a kutató nem tudhat „két urat szolgálni” egyszerre, és kénytelen a maga kipróbált eszközeivel elvégezni a feltárást. További indok a témaválasztás és a kutatói alapállás mellett az, hogy – tudomásom szerint – 1941-ig, Jakobson nevezetes *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze* című tanulmányának megjelenéséig meglehetősen egyoldalú állapotok voltak, minthogy csak az afáziakutatás használta a nyelvtudományt, és a nyelvtudomány csak az említett fordulat nyomán kezdte felhasználni az afáziakutatást a maga céljaira. Az egyenleg később jelentősen javul. Tudjuk, a kezdeményezés a nyelvtudományban igen gyümölcsözőnek bizonyult, például azáltal, hogy extralingvisztikus falzifikációnak teremtette meg az egyik lehetőségét bizonyos elméleti modellek vonatkozásában.

Szépe Judit kutatási eredményei közül a legfontosabb megállapításnak azt tartom, hogy a fonémikus parafáziák homogén módon rendezett halmazt, egészében véve jól záró rendszert alkotnak (amit nagyjából eddig is tudtunk), és hogy ez a rendszer következetesen leírható megfelelően megválasztott fonológiai keretben. A parafáziák rendszerét egzakt formában definiálható szabály, illetve szabályok jellemzik. Közelebről, a standard (köznyelvi) alakokkal való egybe-

vetés nyomán megfogalmazhatók olyan megfelelések, amelyek bizonyos határok között predikciókat engednek meg az afáziás tévesztések alakulására vonatkozólag. Ezek közül kiemelkedik az egyjegyű helyettesítések tendenciája, az, hogy a köznyelvi fonológiai alapalakhoz (mögöttes reprezentációhoz) viszonyítva a hanghelyettesítésekben erős törekvés mutatkozik a pusztán egy megkülönböztető jegyben eltérő másik fonéma vagy fonotípus használatára. A jelölt megtalálja a magyarázatát annak is, hogy amennyiben az adatok e tendenciától eltérő jelenségeket tükröznek, akkor az eltérések miért alakulnak éppen az adott irányban. Ez az explikáció világít rá először a szerző gondolkodásának eredetiségére, kiváló erudíciójára. Kideríti és igazolja, hogy az afáziások közlésfolyamataiban (különösképpen az artikuláció oldalán) a hangtani entitásoknak mintegy szerkezeti felbontására–újraszervezésére kerül sor. Ennek az eredményeként állnak elő olyan alakulatok, mint az affrikáta felbontásával és komponenseinek más rendű összeállításával létrejött [dosent] formáció vagy a *csavar* szó helyén ejtett [varva] képződmény, mely utóbbi egy struktúrartató korlátozás hatását mutatja az ejtés programozásában (vö. különösen 139–150). Eddig talán többen is eljutottunk volna.

Az elméleti szintváltás akkor és azzal következik be, hogy a szerző általános és elvont formában fogalmazza meg a helyettesítési jelenségek okmagyarázatát, az 'információs térszűkítés' téziséit, vagyis azt, hogy lényegében mindenkor a teljes alakulathoz szükséges (fonológiai) információ valamilyen hiánya: kiesése vagy „hozzá nem férhetősége” áll a háttérben, mégpedig mind a fonetikai–fonológiai programozásban, mind az azonosítás folyamataiban. Egy ilyen egyszerűnek látszó tétel hiteles állításához nem könnyű eljutni. Nem könnyű eljutni, mert a tévesztések sokaságában számos olyan adat van, amelyben a felületes szemlélő aligha lát mást, mint a standard alapalakhoz viszonyítva bővített formát (l. az epentézis, a protézis eseteit vagy a szótagot kiegészítő átalakulással létrejött szekvenciákat).

Hasonlóan finom elemzési készséget kíván meg a közlés két műveleti oldalának, a beszédprodukciónak és az észlelésnek/azonosításnak a viszonya. A szerző megállapítása szerint természetesen a nyilvánvaló átfedések ellenére sem tükörfolyamatokról van szó. A viszony lényege az afáziásoknál az, hogy az eltérések a működési mechanizmusokban meghatározott körülmények hatására kisebb vagy nagyobb deviációkat mutatnak, nem pedig állandó távolságot tartó párhuzamot (vö. 62–66). A felismerés heurisztikus értéke abban áll, hogy ilyen konzekvenciához a jelenségek eseti keveredésének halmazában fel kellett ismerni a nagyon szubtilis szabályosságokat.

A munkában a hanghelyettesítések nagy felbontású tereprajzát kapjuk. A deskripció teljes és egzakt, a helyettesítő és a helyettesített fonémák minden összefüggése feltárul a kötet lapjain, köszönhetően mindennekeltt a fonológiai megalapozásnak. Ennek nyomán Szépe Judit lépésről lépésre előrehaladva fel-

tárja azokat a környezeti hatásokat, amelyek a hanghelyettesítések aktuális alakulásában szerepet játszanak. A kép tehát kitágul, szélesebbre nyitott panoráma bontakozik ki az olvasó előtt, amelyben a helyettesítés nem mint egyszerű megfelelés, hanem mint folyamat jelenik meg, a szekvenciaszervezés magasabb szintről irányított meghatározottságaival. Megint egy lehetséges záróvonal, s ismét a továbbvezetés az érdekes. A 4.4. jelzésű fejezetben (157–166) a szerző a jelenségek legmélyére hatolva adja magyarázatát annak a hatásnak, ahogyan az afáziában a nyelvi képesség torzulása bekövetkezik. Megállapítja, dokumentálja és bizonyítja, hogy a folyamatok szervezése két, egymásba csatlakozó programozási szinten megy végbe, egy átfogó, nagyléptékű művelettípussal, „globális programozással”, majd egy másikkal, amely a „finomszabályozásokat” végzi el. Ez a zárópontja az analízisnek, amelynek a végén az olvasó hirtelen fölismeri, hogy „hanghelyettesítés” mint olyan tulajdonképpen nem is létezik. Ez a kategória a valóságban egy integrált, többszintű operációs mechanizmus lenyomata, amelyet az adatokban jelenség szinten tapasztalunk.

Ami a szorosabb értelemben vett módszertani vonatkozásokat illeti, két körülmény kíván említést. (i) A szerző hangsúlyozottan fonematikus parafáziákkal foglalkozik. Ehhez nem kevesebb, mint kilenc közlőnek mintegy hatórányi hanganyagát dolgozza fel, teljes átírással, adatértelmezéssel stb. Emellett – nagyon helyesen – nem példányok (*token*) eloszlásviszonyai érdeklik, hanem típusokra (*type*) és ezek rendszerviszonyaira kérdez rá. Fonológiailag mindenképpen ez és csakis ez az érdekes. Céljához mérten éppen ezért elégségesnek látszana egy célpontosan tervezett, ennél szűkebbre fogott adatbázis létrehozása és kezelése. Mégis, ezen a kutatási területen maguk a fonetikai részletek, vagyis az adatok is nélkülözhetetlenek és fajsúlyosak. Ha az afázia nyelvileg univerzális regressziós folyamatokat jelent, akkor a nyelvek közötti összevetés és ennek nyomán bármilyen általánosítás csak a teljes hangtani adathalmaz birtokában lehetséges és hiteles. Nélkülük ezenkívül nem volnának támpontjaink a szekvenciaszervezés sajátosságainak a feltáráshoz sem. (ii) Minden további nélkül belátható, hogy a tárgy feldolgozásában kulcsszerepe van a megfelelő fonológiai keret, sőt elmélet megválasztásának. Pontosan tudjuk, hogy az SPE tündöklése után a magukat elméletnek nevező „fonológiák” száma bizonyosan meghaladja a tízet, s közülük nem egynek magyar alkalmazása is van. Az is világos, hogy ezek egy részének értékelése persze aligha más, mint amit az anonim versengő sör-minták hitványabbjaira a minősítő szakbizottság verdiktje kimondott: „Mind-egyik ló cukorbeteg”. Tény azonban, hogy a végső soron a jakobsoni binarizmusból készletét merítő Chomsky – Halle (1968) elmélet óta egyebek mellett a szubfonemikus entitások készlete meglehetősen ártértékelődött. Az a véleményem tehát, hogy ezen a téren föltétlenül van továbblépés.

A munka ünnepélyes méltatását maradéktalanul helyettesíti, ha visszapillantunk a fentiekben ismertetett eredményekre. Hadd tegyem meg ezeket a további

kutatást lehetségesen irányító perspektívák felvillantásának formájában. (i) Mint mondtuk, Szépe Judit Szépe György (Az alsóbb nyelvi szintek leírása ÁNyT 6: 359–468) szegmentális fonológiai elemzésének elméleti keretét és entitásait választja afáziás hanghelyettesítéseihez és tudományos értelmezéséhez, vagyis a jakobsoni binarizmus SPE-mintáinak magyar megfelelőjét – persze ma már valamelyest módosított tartalommal. Talán lehetséges lesz egyszer majd olyan – egyértékű jegyekkel dolgozó – keretet választani, amely csak valamely összetevő ('jegy') meglétét veszi alapul. Vélhető, hogy az értelmezések és az ábrázolások akkor egyszerűbbek lesznek. (ii) Ha a szerző – joggal – úgy látja, hogy a fonematikus parafáziák nem csupán nyelvspecifikus műveletek következményei, ígéretesnek tűnik teljességében követni a jakobsoni felfogást: gyermeknyelv – afázia – hangtörvények. Lehetségesnek és szükségesnek látszik a másik két területen is párhuzamokat keresni. (iii) A műben feltárolt értelmezések és az érvelés természete megkívánná az adatok, sőt a teljes hanganyag hozzáférhetővé tételét. A mai közlési technika ezt nagyobb nehézségek nélkül biztosítaná. A bővítésnek ez az esélye nagyon komolyan fölveti azt a gondolatot is, hogy – nyilvánvaló megfontolásokból – el kellene készíteni a munka angol verzióját. Hadd legyen elérhető a világ afáziakutatásában a több tekintetben egzotikusnak tartott magyar afáziás nyelvi adatbázisa is. (iv) Érdemesnek látszik azután a formalizáció bizonyos részletein változtatni, már ami az ábrázolások előadásmódját illeti. Ugyanis, az úgynevezett ábrák (110–118) inkább a részecskék Brown-féle mozgásának a kauzalitást teljesen nélkülöző pályaképeire emlékeztetnek, semmint a valóságos összefüggéseket tükröző, világos folyamatmodellekre. Az összefüggő, szaggatott, vastagított és vékony vonalak, azután nyilak, téglalapok, trapézok és egyéb sokszögek, továbbá a kisebb és nagyobb köröcskék labirintusában valóban csak egy afáziakutató igazodik el azonnal. Ámbár még neki is alaposan megnehezíti a dolgát, hogy mindezekhez ráadásul – a részleteket és az egészet egyértelművé teendő – azonosító indexszámokat is csatolt a szerző. Külön indoka a változtatásnak még, hogy egyébként az érvelés jól követhető és meggyőző. Az előadásmód szigorú, szabatos, és ez akkor is igaz, ha a mondatok helyyel-közzel túl hosszúvá sikerültek.

Szende Tamás

Egy újjászületett romanisztikai folyóirat

Estudis Romànics. Vol. XXII. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. 2000. 397 o.

A katalán nyelvterület tudományos akadémiaja, az 1907-ben alapított, barcelonai székhelyű Institut d'Estudis Catalans, amely 1922-től az Union Académique Internationale megbecsült tagja, a spanyol polgárháború végeztével, 1939 tavaszán kritikus helyzetbe került: a mindenben (tehát nyelvében is) monolitikusan egységes Spanyolország jelszavával hatalomra jutott Franco-rendszer megfosztotta infrastruktúrájától és anyagi bázisától, tagjainak jelentős része pedig emigrációba vagy illegalitásba kényszerült. Amikor három évvel később négy akadémikus az Institut törvényes képviselőjeként írásba foglalta azt az igényt, hogy újra kezdődjék a katalán nyelvű tudományos kutatómunka és annak eredményei nyomtatásban is megjelenjenek, kevesen gondolhatták, hogy többről van szó, mint egy kegyes óhajról. Tény, hogy a kézzelfogható eredmények nem sok jóval biztattak: a negyvenes évek hátralevő részében az Institut mindössze hét kiadványt jelentetett meg. Ezek közt a nyelvi hitvallásként is értelmezhető, többségükben természettudományos művek közt találjuk a filológiai osztály által fémjelzett, frissen alapított romanisztikai szakfolyóirat, az Estudis Romànics 1949-ben napvilágot látott első kötetét, amelyet 1991-ig – meglehetősen rendszertelenül – további tizenkilenc követett. Hála a főszerkesztő, Ramon Aramon i Serra filológus (1907–2000) lankadatlan szervezőmunkájának és kiterjedt kapcsolatainak, az Estudis Romànicsban megjelent, katalán, spanyol, francia, olasz, angol és német nyelvű 212 tanulmány és 516 recenzió szerzői közt az otthon maradt vagy emigrációban élő katalánok mellett jelentős számban szerepeltek a nemzetközi romanisztika olyan jeles képviselői, mint például a svájci W. von Wartburg, az angol W. J. Entwistle, a német G. Rohlf, az olasz G. M. Bertini, a román I. Jordan vagy a magyar Frank István. A folyóiratnak ezt az első korszakát egy még csak tervezett mutató zárja (XXI. kötet), XXII. kötetként pedig megjelent, Antoni M. Badia i Margarit, a barcelonai egyetem emeritus professzorának a szerkesztésében, a hagyományait őrizni akaró, megújult Estudis Romànics.

Az évenként egyszer, áprilisban megjelenő Estudis Romànics állandó rovatai az Articles (Tanulmányok), a Recensions (Ismertetések) és a Crònica. A XXII. kötet tíz tanulmányt és huszonkét recenziót tartalmaz, mintegy 220, illetve 100 oldalon. A tulajdonképpeni krónika 20 oldalt, a nekrológok újabb 25 oldalt foglalnak el. Az egyes tanulmányok után a tanulmány nyelvén és angolul megfogalmazott összefoglalást találunk, amely megadja a tárgyalt téma kulcsszavait is. A kötetet a munkatársak jégzéke, a rövidítések feloldása, majd a kéziratokkal

szemben támasztott formai követelmények leírása zárja, ez utóbbi katalán, spanyol és francia nyelven.

A szerkesztői szándékot Badia két helyen is megfogalmazza: először a *Romania, Romanitas, Romanistica* című bevezető tanulmányában (7–22), majd a krónika-rovatot nyitó gyakorlatibb jellegű írásában (315–318). Az első áttekinti a romanisztika történetét és mai perspektíváit, és arra a következtetésre jut, hogy az ismeretek nagy mennyisége által megkövetelt specializálódás nem teszi lehetővé a hagyományos értelemben vett romanisztika művelését, különösen ha az nyitott az új kutatási módszerek előtt. A krónika-rovat első oldalain Badia az újrakezdés nehézségeiről, az anyag elrendezéséről, a terjedelmi arányokról szól, nagyban megkönnyítve a recenzens dolgát.

A szerkesztői elvek nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy a folyóiratot az egyes részek kiegyensúlyozott aránya jellemezze, és ez egyértelműen megfigyelhető a tanulmányok esetében: öt a nyelvészeti, és öt az irodalmi témájú, négynek a nyelve az olasz, míg katalánul, spanyolul és franciául egyaránt kettő-kettő íródott. Ami a nyelvészetieket illeti, Badia már említett tanulmánya után Georg Kremnitz foglalkozik röviden a *nép, nemzet, állam, nyelv* szavak nyelvenként eltérő szemantikájával, e szavak jelentésének történeti változásával és a nyelvspecifikus jelentések ismeretének a fontosságával. Carmen Pensado a másodlagosan szóvégi mássalhangzók középkori zöngétlenedését vizsgálja a franciában, az okszitánban, a katalánban és a spanyolban, keresve a jelenség eredetét és az *-s* specifikus viselkedésének az okát. Jean-Pierre Chambon a latin *furn(e)olum* főnévből kialakult franciaországi (aquitániai) helynevek kronológiájának szenteli kritikus hangvétellű tanulmányát. Szintén névtudományi témájú Fiorenzo Toso írása, amely a mai Gibraltár meglepően gyakori olasz vezetékeveit gyűjti össze és dolgozza fel statisztikailag, bizonyítva, hogy az 1704-ben brit kézre került erődvár benépesítésében kiemelkedő szerep jutott a hajózásban gyakorlott ligúriai olaszoknak. Az irodalmi tanulmányokra térve, Veronica Orazi egy folklórmotívumot (az apja vagy más férfirokona által megkívánt, elutasító magatartása miatt üldözött lány motívumát) követi nyomon a középkori Európa és Kelet irodalmaiban, majd elemzi a motívum négy katalán feldolgozását, köztük a Kőrösi Albin által magyarul is kiadott, és sajnos nem nagy filológiai érzékkel elemzett *Història de la filla del rei d'Hongria*-t (Egy magyar királylány története. Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1914. 63 o.). Giuseppe Tavani tanulmánya módszertani elmélkedés a szövegkritikáról és a szövegkiadásról, amely egyben cáfol néhány, a középkori gallego-portugál költészet témakörében nemrég felvetett, a szerző szerint filológiailag nem eléggé megalapozott hipotézist. Rafael M. Mérida Jiménez az Ibériai-félsziget középkori nő alkotóival kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy még várat magára az andalúziai arab szerzőnők műveinek komparatív vizsgálata, és hogy egy ilyen vizsgálat valószínűleg új megvilágításba helyezné a keresztény Hispániában élő

nők által írt, egyébként nem túl nagy számú alkotást. A sort két katalán témájú tanulmány zárja. Antoniello Fratta dantei gyökereket tár fel a XV. század elején Itáliát megjárt Jordi de Sant Jordi egy híres költeményében (*Jus lo front...*), majd közli e vers új, kommentált kritikai kiadását. Tomàs Martínez Romero a középkori katalán irodalom fénykorának utolsó nagy alkotója, Joan Roís de Corella (1435–1497) *La mort per amor* című versét helyezi el az életmű egészébe, és értelmezi a költő lírai énjének a szemszögéből. Az öt nyelvészeti és az öt irodalmi, a fentiekben felsorolt tanulmány után Jordi Carbonell – aki az egykori főszerkesztőnek, Ramon Aramonnak volt közeli munkatársa – emlékszik vissza a folyóirat indulására, a recenzióknak elején említett történelmi körülményekre.

Ha a tanulmányok esetében a szerkesztési elvek sikeres megvalósításáról beszélhetünk, nem mondhatjuk el ugyanezt az ismertetésekről. A krónika-rovat bevezető írásában maga Badia ismeri el, hogy a folyóirat „recenziós politikája” ebben az első kötetben még nem volt teljesen eredményes: nem sikerült elérni, hogy minden alapvető romanisztikai újdonságról készüljön ismertetés, és hogy a recenziókat minden esetben a téma elismert szakértői írják. Feltűnő az egyes ismertetések rendkívül eltérő terjedelme: a leghosszabb, 11 oldalas mellett több egyoldalast, vagy még annál is rövidebbet találunk, amelyeket talán inkább a krónikában kellett volna szerepeltetni. Az egyébként a szigorú kritikától sem visszariadó rovat általános témájú művek ismertetésével kezdődik (a Fodor István szerkesztette *A világ nyelvei* romanisztikai anyaga, Rebecca Posner romanisztikai kézikönyvének spanyol nyelvű kiadása, Javier Elvira főleg újlatin példákkal illusztrált kézikönyve az analógiás változásokról, a Manuel Alvar által koordinált, kétkötetes spanyol dialektológia), majd az egyes nyelvekre vonatkozó könyvek kerülnek sorra, a nyelvek földrajzi elhelyezkedésének megfelelő nyugat-keleti sorrendben (e számban konkrétan az Asturias tartományban beszélt spanyol, a katalán, az olasz, a francia), végül nehezebben osztályozható művek, köztük kongresszusi akták és repertóriumok zárják a sort.

A recenzens ismét a főszerkesztőre, Antoni M. Badiára hagyatkozhat, amikor vele együtt megállapítja, hogy a *Crònica* az a rovat, ahol a legkevésbé sikerült elérni a kitűzött célt: folyamatosan hírt adni a romanisztika világának figyelemre méltó eseményeiről, így lezajlott vagy szervezés alatt álló tudományos találkozókról, doktori védésekről, projektumokról, tervezett publikációkról. És ennek a sikertelenségnek nyilván az is az oka, tesszük hozzá, hogy nehéz elvárni a naprakész aktualitást egy éves periodicitással megjelenő folyóirattól. A rovatból terjedelme révén kiemelkedik a hír a G. Ernst, M.-D. Glessgen, Ch. Schmitt és W. Schweickard által koordinált, már több más fórumon bemutatott, készülő újlatin nyelvtörténeti enciklopédiáról (*Histoire linguistique de la Romania*). A magyar olvasó örömmel fedezi fel, hogy a 333–334. oldalon beszámoló olvasható az ELTE romanisztikai doktori iskolájának a tevékenységéről.

A *Crònica* része (bár külön rovatot is alkothatna) a szakma elhunyt nagyjaira

való emlékezés. Érdekes, és talán nem teljesen indokolt, hogy az ebben a számban közölt mind a hat nekrológ katalánokat méltat, leghosszabban Joan Coromines (1905–1997). Mivel a recenziós rovatban terjedelmes ismertetés található ugyanezen szerző utolsó művéről, az 1997-ben lezárult, monumentális *Ono–masticon Cataloniae*-ről, valamint két, Corominesnek szentelt köszöntő kötettről, az *Estudis Romànics* méltó emléket állít a nemzetközi romanisztika e vitatható, de vitathatatlanul zseniális képviselőjének.

Konklúzióként elmondható, hogy az újjászülető *Estudis Romànics* máris jelentős, ígéretes vállalkozás, amely szerencsésen ötvözi a múlt örökségét és a jelen eredményeit. Színvonalára nemzetközi tudományos tanács ügyel (16 tagja közt szerepel Herman József), szerkesztésében a katalán romanisztika nagy öregjei (így Badia vagy Germà Colón) mellett jelentős részt vállalnak a fiatalabbak is. Szívből kívánjuk, hogy ez a tartalmas és esztétikailag is igényes régi-új folyóirat évtizedeken keresztül rendszeresen és egyre tökéletesedve szolgálja a nemzetközi tudományosság ügyét.

Az *Estudis Romànics* bármely újlatin nyelven, illetve angolul vagy németül megfogalmazott írásokat közöl. Szerkesztőségi címe Carme 47, E–08001 Barcelona (e-mail: estudis.romanics@iec.es). A folyóirat évi előfizetési díja 30,05 euró, és az előfizetéssel kapcsolatban a piec@iec.es elektronikus címen lehet tájékozódni.

Faluba Kálmán

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
- ACUT** = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
- AkÉrt** = Akadémiai Értesítő. Budapest.
- ALH** = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
- ÁNyT** = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
- AOH** = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
- CIFU** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapest. 1963.
- CIFU II.** = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I–II. Helsinki. 1968.
- CIFU III.** = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. Tallinn. 1973.
- CIFU IV.** = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum I–III. Budapest. 1978–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU VI.** = Материалы IV. международного конгресса финно-угроведов. I–II. Наука, Москва. 1989–1990.
- CIFU VII.** = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 1–7. Debrecen. 1990.
- CIFU VIII.** = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Jyväskylä. 1995.
- CIFU IX.** = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Tartu. 2000–2001.
- CT** = Castrenianumin toimitteita. Helsinki.
- DEWOS** = Steinitz, Wolfgang, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.
- EEW** = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. (Paris / Paris – Budapest) Paris.
- EK** = Eesti Keel. Tartu.
- EPHk** = Egyetemes Philológiai Közlöny. Budapest.
- Ethn** = Ethnographia. Budapest.
- EWUng** = Benkő, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
- FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.
- FUD** = Folia Uralica Debreceniensis. Debrecen.
- FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
- FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
- IF** = Indogermanische Forschungen. (Straßburg / Berlin – Leipzig / Berlin) Berlin – New York.

- IJAL** = International Journal of American Linguistics. Chicago Ill.
- IJSL** = International Journal of the Sociology of Language. Hága.
- IRAL** Inetrenational Review os Applied Linguistics in Language Teaching. Heidelberg.
- J. Child Lang** = Journal of Child Language. Cambridge.
- JoL** = Journal of Linguistics. Cambridge – London.
- JPhon** = Journal of Phonetics. London.
- JPragm** = Journal of Pragmatics. Amszterdam.
- JSFOu** = Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- KK** = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
- KSz** = Keleti Szemle. Budapest.
- Lg** = Language. Baltimore MD.
- Lg&Ps** = Language and Speech. Hampton Hill.
- LI** = Linguistic Inquiry. Cambridge MA.
- LSFU** = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.
- LU** = Linguistica Uralica. Tallinn.
- MNy** = Magyar Nyelv. Budapest.
- MNyj** = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
- MNyTK** = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- MSFOu** = Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- MSzFE** = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
- M&Lg** = Journal of Memory and Language. New York NY.
- NéNy** = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
- NLLT** = Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht.
- NyIOK** = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
- NyudÉrt** = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
- NyK** = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
- Nyr** = Magyar Nyelvőr. Budapest.
- SF** = Studia Fennica. Helsinki.
- SFU** = Советское финно-угро-ведение. Tallinn.
- SKES** = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
- SKST** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- SSA** = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
- SUA** = Studia Uralo-Altaiica. Szeged.
- TESz** = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
- TL** = Tietolipas. Helsinki.
- UAJb** = Ural-Altäische Jahrbücher. Berlin.
- UAJb NF** = Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
- UAS** = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.
- UEW** = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.
- UJb** = Ungarische Jahrbücher. Berlin – Leipzig.
- ÚMTSz** = B. Lőrinczy Éva (szerk.), Új magyar tájszótár I–III. Budapest. 1979–1992.
- UUA** = Uppsala Universitets Årsskrift. Uppsala.
- Vir** = Virittäjä. Helsinki.
- VJa/ВЯ** = Вопросы языкознания. Москва.

A 98. KÖTET SZERZŐI

Bakró-Nagy Marianne	MTA Nyelvtudományi Intézet, SzTE BTK, Finnugor Tanszék
Bánréti Zoltán	MTA Nyelvtudományi Intézet
Bereczki Gábor	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Berta Árpád	SzTE BTK, Altajisztika Tanszék
Borbély Anna	MTA Nyelvtudományi Intézet
Csepregi Márta	ELTE BTK, Finnugor Tanszék, Helsinki Egyetem, Finnugor Tanszék
Dankovics Natália	ELTE BTK, Pszichológia Doktori Iskola
Domokos Johanna	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Duray Zsuzsa	ELTE BTK, Uralisztika Nyelvészeti Doktori Iskola
Eöry Vilma	MTA Nyelvtudományi Intézet
Faluba Kálmán	ELTE BTK, Spanyol Tanszék
Fejes László	ELTE BTK, Uralisztika Nyelvészeti Doktori Iskola
Hattyár Helga	MTA Nyelvtudományi Intézet
Honti László	MTA Nyelvtudományi Intézet, Udinei Egyetem, Nyelvtudományi és Klasszika Filológiai Tanszék
Jarovinszkij Alekszandr	MTA Nyelvtudományi Intézet
Kabán Annamária	Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tan- szék
Kálmán László	Mindmaker Kft. ELTE BTK, Elméleti Nyelvészet Szakcsoport
M. Korchmáros Valéria	SzTE BTK, Magyar Nyelvészeti Tan- szék
Máté Zsolt	Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Közhasznú Társaság
Rédei Károly	Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet
Sipőcz Katalin	SzTE BTK, Finnugor Tanszék
Szabó Mária Helga	JPTE, Nyelvtudományi Tanszék, Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége
Szende Tamás	MTA Nyelvtudományi Intézet, PPKE BTK, Általános Nyelvészeti Tanszék
Zaicz Gábor	PPKE BTK, Finnugor Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villany-
postacímen lehet érdeklődni.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

MTA Nyelvtudományi Intézete, 1068 Budapest, Benczúr utca 33., 1398 Budapest Pf. 701/518.

rendelhető és vásárolható meg. Számlaszám: Magyar Államkincstár 10032000-01731732-00000000

Egy kötet ára: 750 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 600 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek egy-egy példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the Institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézete, 1068 Budapest, Benczúr utca 33., 1398 Budapest Pf. 701/518.

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank): MANEHUHB Magyar Államkincstár 10032000-01731732-00000000.

A single volume costs 30 Euro (in case of subscription 25 Euro).

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó: Kiefer Ferenc
ISSN 0029-6791
Nyomta az Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, areológia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kézirat nyomtatott változatát egy példányban postán kérjük. Majd a lektori vélemények ismeretében kialakított végleges szöveget **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez egy példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) kimentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. A cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett év-számmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések **r i t k í t á s a l** jelölendők. A jelentéseket ’ között (félidézőjelben) adjuk meg.

A **cirill betűs** szláv nyelvi és bibliográfiai adatok, valamint jelentések közlésekor kérjük az eredeti, cirill betűs írásmód megtartását.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példák szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgotat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átirásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), CT 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -r tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, V. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

Ára: 840 Ft (előfizetőknek: 672 Ft)